

Йозеф А. Шумпетер

**КАПІТАЛІЗМ,
СОЦІАЛІЗМ
І ДЕМОКРАТІЯ**

Йозеф А. Шумпетер

КАПІТАЛІЗМ,
СОЦІАЛІЗМ
І ДЕМОКРАТІЯ

Ця книжка вперше видана 1942 року видавництвом Harper & Brothers.

Усі права застережені. Жодна частина цієї книжки не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу жодним способом, окрім коротких цитат у критичних статтях і рецензіях. По інформацію звертатися до видавництва Harper & Row, Publishers, Inc., 10 East 53d Street, New York, N.Y. 10022.

Перше видання Harper Colophon здійснене 1975 року.

Joseph A. Schumpeter

**CAPITALISM,
SOCIALISM
AND DEMOCRACY**

**With a new introduction
by Tom Bottomore**

HARPER TORCHBOOKS

Harper & Row, Publishers, New York

**Grand Rapids, Philadelphia, St. Louis, San Francisco
London, Singapore, Sydney, Tokyo, Toronto**

Йозеф А. Шумпетер

КАПІТАЛІЗМ,
СОЦІАЛІЗМ
І ДЕМОКРАТІЯ

Переклали з англійської

Віктор Ружицький,

Петро Таращук

Київ

Інститут державного управління
та місцевого самоврядування
при Кабінеті Міністрів України

Видавництво «Основи»

1995

ББК 65.02
Ш96

В якому напрямі еволюціонує капіталістична форма суспільства? Чи су-
місний капіталізм з демократією? Відомий американський економіст нама-
гався відповісти на ці та пов'язані з цим питання півстоліття тому, але його
висновки, оригінальний стиль викладу та цікаві екскурси в минуле, безпе-
речно, зацікавлять сучасного читача.

Видання цієї книжки частково фінансується Департаментом допомоги
країнам Центральної і Східної Європи Міністерства закордонних справ та
зовнішньої торгівлі Канади за програмою Канадського Бюро міжнародної
освіти.

The publication of this book was made possible, in part, through a grant provi-
ded by the Bureau of Assistance for Central and Eastern Europe, External
Affairs and International Trade, Government of Canada under a programme
managed by the Canadian Bureau for International Education.

La publication de ce livre est rendu possible grâce à une subvention partielle
donnée par la Direction générale d'assistance à l'Europe centrale et l'Europe de
l'est, Affaires extérieures et Commerce extérieur de Canada, dans le cadre d'un
programme confié au Bureau canadien de l'éducation internationale.

Перекладено за виданням:
Joseph A. Schumpeter
Capitalism, Socialism and Democracy.
Harper & Row, Publishers Inc., 1975.

Copyright, 1942, 1947 by Joseph A. Schumpeter
Copyright, 1950 by Harper & Row, Publishers, Inc., 1975.
Copyright © 1976 by George Allen & Unwin (Publishers) Ltd.
Видано за погодженням з Harper Collins Publishers, Inc.

Ш 080200000—057 Без оголош.
95

ISBN 5-7707-7644-7

© Віктор Ружицький (ч. I—IV);
Петро Таращук (частина V, коментар).
Український переклад. 1995.

З М І С Т

Передмова. Том Боттомор	9
-------------------------------	---

Частина I МАРКСИСТСЬКА ДОКТРИНА

Вступ	17
Розділ I. Маркс-пророк	18
Розділ II. Маркс-соціолог	22
Розділ III. Маркс-економіст	37
Розділ IV. Маркс-учитель	67

Частина II ЧИ ЗМОЖЕ КАПІТАЛІЗМ ВИЖИТИ?

Вступ	86
Розділ V. Темпи приросту загального обсягу виробництва	87
Розділ VI. Імовірний капіталізм	98
Розділ VII. Процес творчого руйнування	108
Розділ VIII. Монополістичні методи	115
Розділ IX. Сезон, вільний від експлуатації	141
Розділ X. Зникнення інвестиційної можливості	145
Розділ XI. Цивілізація капіталізму	158
Розділ XII. Ветхі стіни	169
I. Чи застаріє функція підприємництва	169
II. Руйнування захисних верств	174
III. Руйнування інституціональної структури капіталістичного суспільства	180
Розділ XIII. Зростаюча ворожість	184
I. Соціальна атмосфера капіталізму	184
II. Соціологія інтелігента	187
Розділ XIV. Розпад	200

Частина III ЧИ ЖИТТЄЗДАТНИЙ СОЦІАЛІЗМ?

Розділ XV. Усуваємо перешкоди	210
Розділ XVI. Соціалістична програма	216
Розділ XVII. Порівняння двох програм	235
I. Попереднє зауваження	235
II. Порівняння економічної ефективності	237

III. Аргументи на користь переваг соціалістичної програми	243
Розділ XVIII. Людський фактор	251
Застереження	251
I. Історична відносність аргументації	252
II. Про напівбогів та архангелів	253
III. Проблема бюрократичного менеджменту	257
IV. Економія і дисципліна	263
V. Авторитарна дисципліна за соціалізму. Російський урок	266
Розділ XIX. Перехідний період	275
I. Про дві різні проблеми	275
II. Соціалізація у зрілому суспільстві	277
III. Соціалізація у незрілому суспільстві	280
IV. Соціалістична політика до схвалення акта про запровадження соціалізму. Приклад Англії	287

Частина IV

СОЦІАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ

Розділ XX. Постановка проблеми	292
I. Диктатура пролетаріату	292
II. Діяльність соціалістичних партій	295
III. Уявний експеримент	299
IV. У пошуках визначення	302
Розділ XXI. Класична доктрина демократії	310
I. Загальне добро і воля народу	310
II. Воля народу та особисте прагнення	314
III. Людська вдача в політиці	318
IV. Як збереглася класична доктрина демократії	329
Розділ XXII. Ще одна теорія демократії	333
I. Змагання за політичну владу	333
II. Який принцип застосовується на практиці	338
Розділ XXIII. Висновок	351
I. На які думки наводить попередній аналіз	351
II. Умови успіху демократичної засади	359
III. Демократія в соціалістичному суспільстві	367

Частина V

НАРИС ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

Вступ	376
Розділ XXIV. Доба незрілості	377

Розділ XXV. Ситуація, з якою зіткнувся Маркс	384
Розділ XXVI. Від 1875-го до 1914 р.	394
I. Розвиток подій в Англії і дух фабіанства	394
II. З одного боку Швеція, а з другого — Росія	401
III. Соціалістичні гуртки в Сполучених Штатах	409
IV. Розвиток подій у Франції; аналіз синдикалізму	416
V. Німецька партія та ревізіонізм; австрійські соціалісти	422
VI. Другий Інтернаціонал	433
Розділ XXVII. Від першої світової війни до другої	435
I. «Gran Rifiuto»	435
II. Вплив наслідків першої світової війни на долі соціалістичних партій Європи	438
III. Комунізм і російський фактор	443
IV. Керований капіталізм?	449
V. Теперішня війна і майбутнє соціалістичних партій ..	461
Розділ XXVIII. Наслідки другої світової війни	465
I. Англія та ортодоксальний соціалізм	466
II. Економічні можливості Сполучених Штатів	471
1. Перерозподіл прибутку через оподаткування	471
2. Грандіозна можливість	473
3. Умова її реалізації	476
4. Перехідні проблеми	484
5. Стагнаціоністська теза	486
6. Висновок	493
III. Російський імперіалізм та комунізм	494

КОМЕНТАР НА ДАЛЬШИЙ ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК

Передмова до третього англійського видання 1949 р.	504
Марш до соціалізму	511
Показчик	524

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка Шумпетера, як він сам зауважив,— плід майже сорокалітніх роздумів та досліджень, предметом яких є соціалізм. Ідея твору, як зазначалося в передмові до першого видання, полягає в тому, що «соціалістична форма суспільства неминуче виростає з капіталістичної внаслідок її розпаду». У статті «Похід у соціалізм», долученій до третього видання книжки, Шумпетер дещо пом'якшив категоричність свого пророцтва. Він відмовився від будь-якого наміру так точно передбачати майбутнє і назвав своє дослідження аналізом «очевидних тенденцій», що можуть мати різноманітні наслідки залежно від сили опору розвиткові цих тенденцій та контртенденцій, які важко, а то й неможливо передбачити. «Капіталістичний устрій,— виснував він цього разу,— має тенденцію до саморуйнування, а його імовірним, прямим наступником є... централістський соціалізм».

Наскільки ж правдоподібним є цей аналіз «очевидних тенденцій» майже через сорок років після Шумпетерового дослідження? Насамперед, у чому виявляється тенденція капіталізму до саморуйнування? Згідно з Шумпетером, не в тому, що він породжує нерозв'язні економічні проблеми. Шумпетер зокрема завзято виступав проти того, що він називав «теорією зникаючої інвестиційної можливості», відповідно до якої капіталізм виявляє тривалу тенденцію до економічної стагнації, спричиненої падінням норми прибутку та відсутністю нових можливостей вигідного капіталовкладення і підприємництва. На думку Шумпетера, капіталізм зруйнують власні економічні успіхи, а не провали, бо ці успіхи створюють несприятливий соціальний та політичний клімат або, як пише автор, «атмосферу майже повсюдної ворожості до існуючого суспільного ладу».

Цей антикапіталістичний погляд на речі впливає з трьох

важливих процесів. По-перше, розвиток капіталістичної економіки сам по собі підриває підприємницьку чи новаційну функцію, яку Шумпетер вважає невід'ємною рисою капіталізму, бо технічний прогрес і бюрократичне управління великими підприємствами сприяють перетворенню новації на рутинний захід і заміні приватної ініціативи діяльністю комітетів та експертних груп. По-друге, капіталізм руйнує власну структуру інституцій через знищення захисних верств — дворянства, дрібних підприємців, фермерів та інших, — що залишилися від попередньої суспільної формації, та через послаблення приватної власності на користь більш розпливчатої форми власності — сучасної корпорації. По-третє, капіталізм сприяє формуванню раціональних, критичних поглядів, що зрештою обертаються проти існуючого суспільного ладу, і цьому процесові значно допомагає утворення великої верстви інтелігенції, яка, згідно з автором, «цілком закономірно зацікавлена в соціальних заворушеннях».

Події після 1930-х років певною мірою підтверджують тезу Шумпетера. Поза сумнівом, спочатку саме війна допомогла капіталізму оправитися від депресії, і далі, в післявоєнні роки, мало що свідчило про стагнацію чи неминучий крах. Навіть спад виробництва в середині 1970-х років тепер виглядає як тимчасове явище, а в повоєнний період економіка розвивалась винятково швидкими темпами. Протягом 1950-х і 1960-х років, коли набула популярності теорія «суспільства, що багатіє», цей процес став таким очевидним, що радикальна критика капіталістичного суспільства дедалі виразніше переміщалася від економічного аналізу до критики культурних аспектів. Чи не найдраматичніше це виявилось у писаннях Маркузе та в ідеях, висунутих радикальними рухами в кінці 1960-х років. Саме в цей час значного впливу набули теорії «культурної революції та «контркультури», і може здатися, що важлива роль, яку відіграла інтелігенція в недавніх радикальних рухах, цілком відповідає авторському уявленню про основні чинники занепаду капіталізму.

Проте є тут і важливі невідповідності. Значна частина радикальної критики минулого десятиліття замість того, щоб спрямовувати буржуазний раціоналізм проти капіталістичного ладу, виявила схильність до протиставлення ідеологічному пануванню раціоналістичних поглядів, уособлених у науковому й технічному мисленні, в будь-якій

формі високоорганізованого індустріального суспільства, капіталістичного чи соціалістичного. Цей рух, замість того, щоб поширюватися як загальна опозиція капіталізму, призвів до розбіжностей між інтелігенцією, причетною до критики культурних аспектів, і широкими верствами населення, які були здебільшого зацікавлені у зростанні економіки, й отже, у подальшому розвитку та використанні науки й техніки. З цього можна виснувати, що загальна ворожість до капіталізму, всупереч сподіванням Шумпетера, не посилилась і не поширилась, а була стримана пришвидшеним економічним розвитком, тобто новими економічними «успіхами».

Проте повоєнні тенденції, надто в останні роки, породжують нові сумніви у правдивості Шумпетерового аналізу. Життєздатність економічної системи капіталізму залежить від технічних нововведень та розширення виробництва, і тут можна зауважити, що за умов, коли темпи зростання доводиться обмежувати, аби зберегти природні ресурси, включаючи обмеження на приріст населення, використання енергії тощо, розширювати виробництво буде, мабуть, усе важче й важче. До цих міркувань можна ще долучити сумніви щодо можливості зберегти досягнуті за останні кілька десятиліть темпи технічного прогресу та обсяги капіталовкладень, притаманні добі розвитку залізничного, а потім автомобільного транспорту. Шумпетер розглядав деякі з цих питань, але в зовсім іншому, ніж сьогоднішній, контексті, тож авторське бачення економічних перспектив капіталізму, навіть на середній термін близько сорока років, які цікавили Шумпетера, може цілком виявитися надто оптимістичним.

У всякому разі занепад капіталізму не тягне за собою появи соціалістичного суспільства, хоча погляд Шумпетера на соціалізм як на «ймовірного прямого наступника» базується на тому, що економічний процес має тенденцію до соціалізації. Розвиток сучасного суспільства, в межах якого Шумпетер здійснює свій аналіз, має три стадії: підприємницький капіталізм, організований чи бюрократичний капіталізм і соціалізм. Перехід від однієї стадії до іншої відбувається внаслідок економічних змін, серед яких найважливішими є ті, які приводять до виникнення великої торгової чи виробничої корпорації, базованої на сучасній науці та раціональному управлінні. Слід зазначити, що Шумпетер

дає визначення соціалізму лише як економічної системи, як «схеми інституцій, у якій контроль за засобами виробництва й самим виробництвом покладено на центральну владу або... в якій економічними справами суспільства принципово відає держава, а не приватні особи». Шумпетер відмовляється від розгляду в будь-якій формі завдань соціалізму в сфері культури, посилаючись дещо погордливо на те, що він називає «культурною невизначеністю соціалізму». Через те в аналізі Шумпетера не знаходиться місця для розгляду соціалізму як класового руху, що прагне ліквідувати чи пом'якшити класові відмінності й у такий спосіб досягти більшої соціальної рівності та звільнення народних мас від утисків з боку правлячих класів. Шумпетера цікавить лише економічна реорганізація суспільства, і коли він ставить питання про дієвість соціалізму, то має на увазі його економічну ефективність і продуктивність.

Це дуже вузький погляд на соціалістичний рух, і його культурне розмаїття тут перебільшене. Попри всю різноманітність форм сучасного соціалізму він насамперед намагається вирішувати пов'язані між собою питання соціальної рівності з одного боку й автономії та самовизначення особи з другого. Крім того, небагато соціалістів ототожнюють соціалізм із централізованою державною власністю і плановою економікою, або, якщо ставити питання ширше, розуміють цей устрій лише як спосіб виробництва. Характеризуючи соціалізм однією фразою, було б слушно назвати його рухом за визволення людини, в якому трансформація економічної системи — лише один із багатьох чинників, що сам по собі забезпечує широкий вибір можливостей для побудови системи іншого типу.

Розглядаючи демократію відносно капіталізму та соціалізму, Шумпетер теж ставить питання досить вузько. Поряд з економічним визначенням соціалізму автор формулює економічне визначення демократії як мережі інституцій, таких, як ринок, де різноманітні групи та приватні особи — еквіваленти підприємств і підприємців — змагаються за голоси виборців, політичних «споживачів». Шумпетер передусім наголошує на цій аналогії між економікою і державним устроєм, цитуючи як ілюстрацію заувагу одного політика: «Чого не розуміють ділові люди, то це того, що я торгую голосами виборців так само, як бізнесмени торгують нафтою». Цю теорію демократії як *методу* відбору політичних

лідерів (ідея, вже висловлена Максом Вебером у його пізніх політичних писаннях) автор пропонує як альтернативу «класичній доктрині», відкидаючи останню. За цією теорією демократія втілює в собі специфічні політичні ідеали, що стосуються участі громадян у політичному житті та природи взаємин між політичними лідерами й народом.

Правда, Шумпетер не завжди суворо дотримується власної концепції і, розглядаючи історичний чи навіть причинний зв'язок між виникненням капіталізму та початком сучасної демократії, запроваджує ідеї раціональної дії, індивідуальної відповідальності, самодисципліни, толерантності тощо, які, очевидно, радше належать до класичної доктрини. Проте уявлення про демократію як про змагання за політичне лідерство, як про форму, що не має чітко визначених соціальних чи політичних цілей, залишається головним; і це дозволяє Шумпетеру виключити будь-який розгляд демократії як історичного явища, що може мати тенденції до розвитку та розширення чи до стагнації та розпаду. Шумпетер говорить лише про те, що, функціонуючи як механізм, демократія може бути «здійсненою» або «нездійсненою», кращою або гіршою; авторська система ідей, здається, не дозволяє розглянути питання про те, чи дане суспільство є більш чи менш демократичне.

Проте саме питання про розширення демократії було одним із основних елементів теоретичного і практичного розвитку соціалістичного руху протягом минулого сторіччя, і за останні роки це питання знайшло повний вияв в ідеї «демократії участі». Класова боротьба і всі національно-визвольні рухи нашого сторіччя були спрямовані в той чи інший спосіб на створення демократичнішого суспільства, в якому більше людей, надто досі вилучених із демократичного процесу, могли б безпосередніше й ефективніше втручатися у прийняття рішень, що впливають на їхнє життя,— чи на робочому місці, чи в родині, чи в своєму районі, чи в національному або міжнародному масштабі. Труднощі, які виникають при спробах розширити демократію згаданими способами, тепер цілком очевидні, навіть у тих соціалістичних суспільствах, де економічна відсталість, традиції авторитарного правління, брак у минулому ліберальних форм демократії заважали запровадженню інституцій, які забезпечили б справжнє самоуправління, здійснюване народом у різних сферах суспільного життя.

Можливо, що, як уважав Шумпетер (і згодом чимало критиків підтримали його аргументацію), централізоване планування економіки фактично спрямоване проти «демократії участі» і має тенденцію до створення умов для зосередження влади в руках політичних лідерів і тих, хто планує економіку, хоч би в який спосіб здійснювався їхній вибір. Але Шумпетер вважає, що ринкова економіка та централізований соціалізм (або, висловлюючись мовою сучасних авторів, ринкова та командна економіка) є абсолютно протилежними системами, і тому не всі можливі альтернативи здійсненні. В економіці, що планується загалом централізовано, рішення можуть прийматися значною мірою децентралізовано. Одним із виявів такої децентралізації може бути виникнення соціалістичної ринкової економіки, де на багатьох ділянках економічного життя рішення прийматимуться в численних ділових центрах, а не нав'язуватимуться всім зверху. За минуле десятиріччя такі варіанти широко обговорювалися в соціалістичних країнах; здійснювалися і на практиці економічні реформи в цьому напрямку.

Інший аспект децентралізації, який Шумпетер просто відкидає у короткому коментарі про роботу комісії з питань соціалізації в Німеччині після другої світової війни, стосується організації виробництва на окремих підприємствах у рамках соціалістичної економіки. Тут знову маємо вибір від більш чи менш повного авторитарного контролю зверху до системи самоуправління за югославським зразком. Попри всі проблеми, з якими зіткнулась югославська система, вона створює, на мою думку, життєздатну і багатообіцяючу форму державного підприємства і є одним із найбільш значимих вкладів двадцятого сторіччя в розширення «демократії участі» в суспільному житті. За останні роки ідея самоуправління набувала дедалі значнішого впливу як у соціалістичних країнах, так і в робітничих рухах капіталістичних країн, і видається правдоподібним, що дискусії навколо соціалізму і демократії точитимуться з погляду даної ідеї з посиланням на набутий історичний досвід самоуправління виробництвом.

Чи можна вважати, що концепція демократії Шумпетера як метод добору політичних лідерів містить у собі хоч щось цінне, якщо взяти до уваги всі застереження автора? Мабуть, найважливішим елементом цієї концепції, хоч Шумпетер і не наголошує на ньому, є ідея дисидентства та опози-

ції. Змагання за політичну владу створює можливість для соціальних груп, незадоволених своїм становищем у суспільстві чи загальним напрямом соціальної політики, критикувати політичне керівництво або впливати на нього. Проте цих, хоч і важливих, засобів не досить, щоб зробити суспільство відкритим для критики та змін і не допустити, щоб рішення приймалися деспотично чи в чийхось інтересах. Для ефективного функціонування справді демократичного суспільства необхідні принаймні ще дві істотні речі: по-перше, якомога більше громадян повинно брати участь у прийнятті рішень, тобто мати можливість і протягом певного часу практично здійснювати політичне керівництво у різних сферах суспільного життя; по-друге, має бути чимало відносно автономних акціонерних товариств (включаючи державні ділові підприємства), в яких таке самоуправління може практикуватися і які забезпечать основу для постійної вільної критики та соціальних реформ.

Успіх першого видання книжки Шумпетера і те, що вона й далі привертає до себе увагу читачів, можна пояснити, на мою думку, радше серйозним і докладним дослідженням великого соціального переходу нашого віку від капіталізму до соціалізму (самому дослідженню передуює повчальна критична оцінка Марксової теорії як єдиного вартого уваги соціалістичного аналізу цього переходу), ніж авторською думкою про наслідки цього процесу соціальної трансформації. Шумпетер був далекий від того, щоб вітати прихід соціалізму, якого очікував з тим самим похмурим передчуттям, що й Макс Вебер. Але така позиція не завадила авторові докладно й беззастережно проаналізувати тенденції, що робили цей прихід імовірним. Можливо, саме це допомогло Шумпетерові краще усвідомити труднощі й небезпеки, які породжують певні форми соціалізму і які стільки разів обдурені мислителі-соціалісти тепер можуть легко оцінити.

ТОМ БОТТОМОР
Брайтон, 1976 р.

Частина I

МАРКСИСТСЬКА ДОКТРИНА

ВСТУП

Більшість творінь людського розуму чи фантазії забуваються назавжди протягом часу, що обмежується пообідньою годиною або життям покоління. Однак є й такі, що не забуваються. Вони губляться, але потім знову повертаються до нас, і повертаються не як невпізнанні елементи культурної спадщини, а в своїх оригінальних шатах і зі своїми власними рубцями, які можна побачити й помацати. Ці творіння розуму ми з повним правом можемо назвати великими; наше визначення анітрохи не втратить від того, що велич пов'язується в ньому з життєздатністю. В такому смисловому поєднанні це слово, безсумнівно, найкраще підходить до ідеї Маркса. Визначення величі через відродження має ще й іншу перевагу: воно перестає залежати від нашої любові чи ненависті. Нам не потрібно вірити в те, що велике досягнення обов'язково має бути джерелом світла чи бездоганним у своїй основі або в деталях. Навпаки, ми можемо думати, що це досягнення — сила темряви; ми можемо вважати, що воно в основі своїй помилкове, або не погоджуватись із ним по будь-якій кількості пунктів. Така ворожа позиція чи навіть предметне спростування не можуть завдати смертельного удару марксистській системі; вони лише можуть підкреслити міць її структури.

Минулі двадцять років засвідчили надзвичайно цікавий приклад марксистського відродження. Не дивина, що великий проповідник соціалістичної віри зайняв належне місце в Радянській Росії. А те, що між Марксовими ідеями й більшовицькою практикою та ідеологією існує така сама прірва, яка існувала між релігією покірливих жителів Галілеї і практикою та ідеологією середньовічних князів церкви чи феодалських воєначальників, цілком відповідає такому процесові канонізації.

Проте є інший приклад подібного відродження, і поясни-

ти його важче. Це — відродження Маркса у Сполучених Штатах. Цей феномен цікавий тим, що до двадцятих років ні в американському робітничому русі, ні серед інтелігенції не було помітних проявів марксизму. А ті, що були, завжди відзначались поверховістю, беззмістовністю і короткозорістю. До того ж, більшовицький тип відродження марксизму не викликав такого самого спалаху в країнах, де раніше найсумлінніше вивчали Маркса. Звертає на себе увагу те, що в Німеччині, де марксистські традиції були найсильніші, в часи повоєнного соціалістичного буму, як і в період депресії, що йому передувала, їх підтримувала лише вузька ортодоксальна течія. Однак провідні мислителі-соціалісти (не тільки союзники Соціал-демократичної партії, а й ті, що в практичних питаннях вийшли далеко за межі її стриманого консерватизму) не дуже поспішали повертатися до старих догм і, хоч і поклонялися своєму божеству, намагалися триматися осторонь від нього й висловлювати ті самі погляди на економіку, що й інші економісти. Отож за межами Росії американський феномен залишається єдиним. Нас не цікавлять причини його виникнення. Однак варто познайомитись із обрисами й значеннями ідеї, яку так багато американців зробили своєю¹.

Розділ I

МАРКС-ПРОРОК

У назві цього розділу ми не випадково дозволили собі вдатися до аналогії з релігією. Адже йдеться не просто про аналогію. В одному важливому значенні марксизм — це релігія. По-перше, він пропонує віруючому систему кінцевих цілей, які символізують сенс життя і є абсолютними крите-

---

¹ Посилання на Марксові писання будуть зведені до мінімуму, а даних про його життя не буде подано ніяких. В цьому, здається, й немає потреби, бо кожен читач, який захоче мати список його творів і короткий життєпис, зможе знайти все необхідне для розуміння наших намірів у будь-якому словнику, надто в «Британській енциклопедії» або в «Енциклопедії соціальних наук». Вивчення Маркса найкраще почати з першого тому «Das Kapital» (перший англомовний переклад здійснили С. Мур та Е. Евелінг за редакцією Ф. Енгельса в 1886 р.). Щодо життєпису, то, незважаючи на величезну кількість пізніших матеріалів, найкращою, принаймні для масового читача, я вважаю біографію, написану Ф. Мерінгом.

ріями для оцінки подій і вчинків; по-друге, він є путівником для досягнення згаданих цілей, який пропонує план спасіння і вказує на зло, від якого слід врятувати людство чи обрану частину людства. Ми можемо зробити ще одне уточнення: марксистський соціалізм належить до тієї підгрупи, яка обіцяє людині рай ще на цьому світі. Я гадаю, що якби цю характеристику сформулював ієролог, то ми мали б можливості для класифікації і коментування, які, мабуть, дозволили б нам заглибитись у соціологічну сутність марксистизму далі, ніж простому економістові.

Найменше значення має те, що така характеристика пояснює успіх марксистизму¹. Якби це було чисто наукове досягнення, і навіть вагоміше, ніж у випадку з Марксом, воно ніколи не здобуло б такого історичного безсмертя. Не допоміг би і його арсенал партійних гасел. Частиною своїх успіхів, хоч і дуже незначною частиною, Маркс справді завдячує цілому мішку гарячих, мов розпечене залізо, фраз, пристрасних звинувачень та гнівних жестів, які він підготував для своєї пастви у вигляді, готовому до вживання з будь-якої трибуни. З цього приводу слід сказати лише те, що такі набой дуже добре виконували й виконують своє призначення, але в процесі виробництва в них закладався один недолік: щоб виготовляти зброю, придатну для використання на арені соціальної боротьби, Марксові доводилося врядити або змінювати погляди, які випливають із його системи, або відхилятися від них. Однак, якби Маркс був просто постачальником фразеології, то про нього вже всі забули б. Людство не зберігає почуття вдячності за такі послуги і швидко забуває імена людей, які пишуть лібретто до його політичних опер.

Проте Маркс був пророком, і, щоб зрозуміти природу його здобутку, ми маємо подивитися на нього в контексті тих часів. Реалізація планів буржуазії досягла тоді свого зеніту, а буржуазна цивілізація повністю занепадала; то були часи механічного матеріалізму, часи, коли ні нове мистецтво, ні новий спосіб життя ще нічим не виявляли себе

---

¹ Релігійний характер марксистизму також пояснює характерне ставлення ортодоксального марксиста до своїх опонентів. Для нього, як і для будь-якого віруючого, опонент — це не просто людина, що помиляється, а людина, яка впала в гріх. Інакомислення засуджується не лише на інтелектуальному рівні, а й на моральному. Досить проголосити ідею — і виправдання інакомисленню немає.

в культурному середовищі, де пишно розквітала відразлива банальність. Віра в будь-якому справжньому розумінні цього слова швидко згасала з усіх соціальних класів, а разом із нею у світі робітництва погас єдиний промінь світла (крім того, що, мабуть, впливало з рочдейлських принципів та наявності ощадних банків), тоді як інтелігенція голосно заявляла про своє цілковите задоволення «Логікою» Мілла та Законом про бідних.

Отож для мільйонів людських сердець марксистська ідея про соціалістичний рай на землі означала появу нового променя світла й нового сенсу життя. Можете назвати марксистську релігію фальшивкою, якщо хочете, чи карикатурою на віру — про таку позицію можна багато чого сказати, — та все ж не можна не бачити величі Марксового здобутку чи не захоплюватися ним. Те, що всі оті мільйони були не в змозі зрозуміти й оцінити істинного значення його ідеї, неістотно. Така доля всіх ідей. Важливо те, що ця ідея була сформульована і подана так, аби її міг сприйняти позитивістський розум епохи, безсумнівно по суті своїй буржуазний, хоча не парадокс і те, що марксизм, власне, — продукт буржуазного розуму. Маркс досяг згаданого ефекту, бо, з одного боку, з неперевершеною переконливістю сформулював притаманне багатьом невдахам почуття, що їм перешкоджають і до них погано ставляться, тобто висловив їхню автотерапевтичну життєву позицію, а з другого боку, проголосив, що соціалістичний порятунок від цих вад — неминучість, яку можна розумно довести.

Зверніть увагу на те, як вище мистецтво переплітається тут із позарациональними жаданнями, які релігія полишила напризволяще, мов безпритульних псів, та з невідворотними раціоналістичними й матеріалістичними тенденціями тієї доби, які не потерпіли б ніякої віри без натяку на науковість чи псевдонауковість. Проповідь самої мети виявилася б марним зусиллям; аналіз соціального процесу зацікавив би лише кілька сотень фахівців. А от проповідь у формі аналізу та аналіз із урахуванням глибоко відчутних потреб завоювали собі палких прихильників і дали марксистові оту найважливішу перевагу, яка полягає у впевненості, що ні він, ні його погляди ніколи не знатимуть поразки і врешті-решт переможуть. Цим, звичайно, не вичерпується весь Марксів здобуток. Яскрава особистість і спалах пророцтва впливають незалежно від змісту віровчення. Ніяке нове життя

і ніякий новий сенс життя не можна ефективно розкрити іззовні. Однак це не є предметом нашої праці.

Слід дещо сказати і про переконливість та правильність Марксової спроби довести неминучість соціалізму. Однак досить і однієї зауваги про те, що ми вище назвали Марксовим формулюванням почуттів, притаманних багатьом невдахам. Це, звісно, не було правильним формулюванням справжніх почуттів, свідомих чи підсвідомих. Ми могли б радше назвати це спробою замінити справжні почуття істинним або фальшивим відкриттям логіки соціальної еволюції. Зробивши так, а також приписавши — цілком нереалістично — масам таку ознаку, як «класова свідомість», Маркс безсумнівно сфальсифікував істинну психологію робітника (в центрі якої є бажання стати дрібним буржуа й досягти цього статусу за допомогою політичної сили), проте в міру того, як Марксове вчення набирало сили, він розвинув і ушляхетнив цю психологію. Він не проливав сентиментальних сліз із приводу краси соціалістичної ідеї. І в цьому Маркс убачав одну із своїх переваг над тими, кого він назвав соціалістами-утопістами. Не вдавався він і до прославлення робітників як героїв щоденної праці, як полюбляє робити буржуазія, коли тремтить за свої дивіденди. Маркс був вільний від будь-якої схильності, такої помітної у деяких із його слабкіших послідовників, лизати робітникам черевики. Він, очевидно, мав чітке уявлення про маси і спрямовував свій погляд поверх їхніх голів на соціальні цілі, далекі від їхніх думок чи бажань. Окрім того, Маркс ніколи не проповідував своїх власних ідеалів. Таке марнославство було йому зовсім чуже. Як кожен істинний пророк виступає скромним речником свого божества, так і Маркс не претендує на більше, ніж виклад діалектичного процесу в історії. Все це має свою гідність, яка зрівноважує численні приклади обмеженості та вульгарності й так дивно поєднується з ними в житті та діяльності Маркса.

Нарешті, є ще одна річ, про яку не можна не згадати. Маркс особисто був надто цивілізованою людиною, щоб приєднатися до тих вульгарних професорів соціалізму, які, побачивши храм, не впізнають його. Маркс був цілком здатний зрозуміти цивілізацію і «відносно абсолютну» цінність її цінностей, хоч би яким далеким він од неї почувався. У цьому відношенні немає кращого свідчення широти його поглядів, ніж «Маніфест комуністичної партії», в якому

Маркс майже оспівує² досягнення капіталізму, і хоч про футуґо виносив йому смертний вирок, завжди визнавав його історичну необхідність. Така позиція, звичайно, означає багато речей, які сам Маркс не схотів би прийняти. Проте сприйняття органічної логіки речей, оригінально викладеної в його теорії історії, зміцнило цю позицію Маркса і полегшило йому перехід на її засади. Соціальні реалії вишикувались для нього в певному порядку, і хоч як Маркс нагадував конспіратора з кав'ярні в деякі періоди свого життя, насправді він зневажав такі методи боротьби. Соціалізм для нього не був настирливою ідеєю, яка затуманює всі інші кольори життя і є джерелом хворобливої і тупої ненависті чи зневаги до інших цивілізацій. Є більш ніж одне виправдання термінові, на який претендує Марксів тип соціалістичної думки і соціалістичної волі, з'єднаних його основною позицією, — науковий соціалізм.

Розділ II

МАРКС-СОЦІОЛОГ

Тепер ми маємо взятися до справи дуже небажаної з погляду правовірних марксистів. Вони природно обурюються проти застосування об'єктивного аналізу до того, що для них є джерелом істини. Проте найдужче вони обурюються проти того, щоб «розчленовувати» Марксові праці на частини і послідовно їх розглядати. В таких випадках марксистки кажуть, що сама ця дія демонструє неспро-

---

² Це може видатися перебільшенням. Однак процитуймо з авторизованого англомовного перекладу: «Буржуазія перша показала, до чого може спричинитися людська діяльність. Вона створила чудеса, які набагато перевершують єгипетські піраміди, римські акведуки та готичні собори... Буржуазія залучила всі нації... до цивілізації... Вона створила величезні міста... і в такий спосіб урятувала значну частину населення від ідіотизму [sic!] сільського життя... Буржуазія, перебуваючи при владі заледве сто років, створила грандіозніші й колосальніші виробничі сили, ніж усі попередні покоління разом узяті». Зважте, що всі згадані досягнення приписуються *одній лише буржуазії*, на що не претендують навіть суто буржуазні економісти. Оце й усе, що я хотів сказати вище, і воно разуче відрізняється від поглядів, притаманних сучасному вульгаризованому марксизму чи нісенітниць (на кшталт Вебленових) сьогочасних немарксистських радикалів. Дозвольте відразу зауважити: будь-яке місце у другій частині книжки, де йдеться про функціонування капіталізму, означає не більше, ніж я тут сказав.

можність буржуазії зрозуміти чудове ціле, всі частини якого доповнюють і пояснюють одна одну, тож істинне значення втрачається, щойно починається розгляд окремої частини чи аспекту. У нас, одначе, іншого вибору немає. Йдучи на цей «злочин» і після розгляду Маркса-пророка розпочинаючи розгляд Маркса-соціолога, я не хочу заперечувати ні наявності в працях Маркса єдності соціального передбачення, яка певною мірою надає їм аналітичної єдності, а ще більше видимості єдності, ні того факту, що кожен частину своєї творчості, хоч би якою незалежною вона була внутрішньо, автор поєднав з іншими частинами. Проте кожна ділянка великої Марксової спадщини доволі незалежна, щоб дослідник міг прийняти плоди його трудів в одній і відкинути в іншій. В процесі такої роботи Марксові погляди втрачають чимало романтичного, проте є від неї і певна користь, бо в такий спосіб можна добути важливу і стимулюючу істину, значно ціннішу саму по собі, ніж якби вона була безнадійно прив'язана до уламків минувшини.

Це насамперед стосується Марксової філософії, яку ми можемо прибрати з дороги раз і назавжди. Завдяки німецькій освіті та схильності до теоретичного мислення Маркс ґрунтовно засвоїв основи філософії і пристрасно захоплювався нею. Він починав із чистої філософії німецького зразка і в молоді роки був закоханий в неї. Якийсь час він думав, що це його справжнє покликання. Маркс був неогегельянцем, а це загалом означає, що він і його прихильники, визнаючи основні положення і методи свого вчителя, вилучали з його філософії консервативні інтерпретації, впроваджені іншими послідовниками Гегеля, замінюючи їх на майже протилежні. Це тло прозирає де тільки можливо у всіх Марксових писаннях. Не дивина, що німецькі та російські читачі, схильні до таких самих поглядів завдяки своєму складові розуму та освіті, насамперед схвалювали у Марксових творах саме цей елемент, використовуючи його як ключ до всієї системи.

Я гадаю, що це помилка і несправедливість стосовно Марксових наукових здібностей. Він зберіг свою ранню любов упродовж усього життя, одержуючи насолоду від певних формальних аналогій, які можна знайти між аргументацією його та Гегеля. Марксові подобалось освідчуватися у своєму гегельянстві й користуватися гегельянською фразеологією — ото й усього. Він ніде не зрадив емпіричну

науку на користь метафізиці. Він сам про це каже у передмові до другого видання першого тому «Das Kapital», і те, що він каже,— правда, і що це — самообман, неможливо довести шляхом аналізу Марксової аргументації, яка повсюдно спирається на соціальні факти, та істинних джерел його суджень, жодне з яких не належить до галузі філософії. Звичайно, ті коментатори та критики, які самі починали з філософії, були не в змозі зробити такого аналізу, бо недосить знали про соціальні науки, на які спирався Маркс. Більше того, схильні до вибудовування системи на філософському підґрунті, вони почували відразу до будь-якої інтерпретації, крім тієї, що впливає з того чи іншого філософського принципу. Отож вони вбачали філософію в твердженнях найбільш фактичного характеру, що стосувалися економічного досвіду, і в такий спосіб переводили дискусію на хибний шлях, вводячи в оману і друзів, і ворогів.

Виконуючи поставлене перед собою завдання, Маркс-соціолог послуговувався оснащенням, де на першому місці було глибоке володіння історичним та сучасним фактичним матеріалом. Знання останнього були завжди дещо застарілі, бо Маркс за книгами не бачив життя, і через те газетні матеріали, на відміну від фундаментальних праць, вивчав з деяким запізненням. Навряд чи якась історична праця загального значення і широкого масштабу залишилась поза його увагою, хоча з багатьма монографіями він так і не познайомився. Ми не маємо підстав вихваляти Маркса за повноту інформації у цій галузі так, як ми можемо це зробити стосовно його ерудиції в економічній теорії; проте він спромігся проілюструвати свої соціальні передбачення не лише великими історичними фресками, а й численними деталями, і тут рівнем надійності Маркс радше переважав соціологів своєї доби, ніж навпаки. Ці факти він охопив поглядом, що проник крізь випадкові відхилення, які лежали на поверхні, до величної логіки історичних реальностей. До цього спричинилася не просто його пристрасть до предмету дослідження. І не просто аналітичний імпульс. Тут було і те, й те. Внаслідок спроби сформувати цю логіку з'явилася так звана економічна інтерпретація історії¹,— до

¹ Вперше опублікована в гострій критиці Прудонової «Philosophie de la Misère» під назвою «Das Elend der Philosophie», 1847. Інший варіант увійшов до «Маніфесту комуністичної партії», 1848.

сьогоднішнього дня безсумнівно один із найбільших індивідуальних здобутків соціології. У порівнянні з цим питання про те, чи згаданий здобуток є цілком оригінальним і якою мірою ми маємо дякувати за нього німецьким та французьким попередникам Маркса, видається неістотним.

Економічна інтерпретація історії *не* означає, що люди, свідомо чи підсвідомо, цілком чи здебільшого, керуються у своїй діяльності економічними мотивами. Навпаки, пояснення ролі й механізму неекономічних мотивів та аналіз відображення соціальної реальності в умах людей є невід'ємним і одним з найважливіших елементів цієї теорії. Маркс не вважав, що релігія, метафізика, мистецькі школи, етичні ідеї та політична воля зводяться до економічних *мотивів* чи взагалі не мають значення. Він лише намагався розкрити економічні *умови*, що формують їх та спричиняють їхній зліт і падіння. Усі факти й аргументи Макса Вебера² чудово пасують до Марксової системи. Звичайно, найбільше його цікавили соціальні групи та класи і те, як вони пояснюють для себе своє існування, соціальне становище та поведінку. Він виливав свій жовчний гнів на тих істориків, які брали принципи цих груп і класів та їхні формулювання (ідеології чи, як сказав би Парето, *деривації*) за чисту монету і за їх допомогою намагалися пояснювати соціальну реальність. Але коли ідеї чи цінності не були для Маркса головними рушійними силами соціального процесу, то не були вони і просто димом без вогню. Якщо дозволено мені вжити таку аналогію, в соціальному двигуні вони відігравали роль пасів. Ми не маємо змоги зупинитися тут на надзвичайно цікавому повоєнному напрямі розвитку цих принципів, що найкраще проілюстрували б сказане,— на соціології пізнання³. Але те, що ми сказали, необхідно було сказати, бо Маркса в цьому відношенні вперто не розуміли. Навіть його друг Енгельс, стоячи над свіжовикопаною Марксовою могилою, твердив, що згадана теорія означає саме те, що індивідами і соціальними групами рухають насампе-

² Йдеться про дослідження Вебера в галузі соціології релігій, зокрема про його відому працю «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus», перевидану в збірці його творів.

³ Німецькою мовою Wissenssoziologie; найвизначніші представники цього напрямку — Макс Шелер і Карл Мангейм. Статті останнього у «Німецькому словнику соціології» («Handwörterbuch der Soziologie») можуть стати в пригоді як вступ до теми.

ред економічні мотиви; в багатьох важливих відношеннях це неправильно, а в решті — жалюгідно тривіально.

Принагідно ми можемо захистити Маркса від хибного тлумачення ще одного його положення: *економічну* інтерпретацію історії часто називають *матеріалістичною* інтерпретацією. Маркс сам називав її так. Цей термін значно сприяв зростанню популярності згаданої теорії серед одних і непопулярності серед інших. Однак він позбавлений будь-якого значення. Марксова філософія не матеріалістичніша, ніж гегелівська, а його теорія історії не матеріалістичніша, ніж будь-яка інша спроба пояснити історичний процес, користуючись засобами, які має у своєму розпорядженні емпірична наука. Слід усвідомити, що логічно це (так самісінько, як будь-яка фізична картина світу) сумісно з будь-якими метафізичними чи релігійними поглядами. Середньовічна теологія сама дає нам в руки методи, що дозволяють установити цю сумісність⁴.

Розглядувану Марксову теорію можна звести до таких двох суджень: (1) Форми чи умови виробництва є визначальними чинниками для соціальних структур, які, своєю чергою, породжують соціальні принципи, дії та цивілізації. Маркс ілюструє свою думку знаменитим твердженням, що «ручний млин» створює феодальне суспільство, а «паровий млин» — капіталістичне. Це надмірний наголос на технічному розвитку, проте з таким твердженням можна погодитись, якщо виходити з того, що сама техніка — це ще не все.

Переходячи на дещо популярний стиль і здаючи собі справу з того, що в такий спосіб значною мірою втрачається зміст викладеного, ми можемо сказати: наша щоденна праця формує нашу свідомість, а наша роль у виробничому процесі визначає наш погляд на речі — або видимий їх бік — і ступінь соціальної свободи, якою ми користуємось. (2) Форми виробництва мають свою власну логіку, тобто вони змінюються у відповідності з внутрішньою необхідністю, щоб шляхом власного функціонування створити своїх наступників. Проілюструємо це на тому самому Марксовому прикладі: система, що характеризується наявністю «ручного мли-

---

⁴ Я познайомився з кількома радикалами, щирими католиками (серед них був священик), які дотримувалися цього погляду і фактично вважали себе марксистами у всьому, крім віри.

на», створює економічні та соціальні умови, за яких запровадження механізмів у «млині» стає практичною необхідністю, що її індивідам чи соціальним групам не під силу змінити. Поява і робота «парового млина» своєю чергою створює нові соціальні функції і соціальні становища, нові соціальні групи і погляди, які розвиваються і взаємодіють у такий спосіб, щоб зрештою вийти за власні рамки. Оце і є та сама рушійна сила, що спричиняє насамперед економічні, а потім, як наслідок, інші соціальні зміни, сила, яка діє без будь-яких зовнішніх поштовхів.

Поза сумнівом, в обох судженнях міститься чимала частка правди, і вони — ми в цьому ще пересвідчимось кілька разів — є безцінними робочими гіпотезами. Більшість поширених заперечень недостатні, наприклад усі ті, які, спростовуючи думки Маркса, вказують на вплив етичних і релігійних факторів, або ж той аргумент, до якого вдався Едуард Бернштейн, з чарівною простотою стверджуючи, що «люди мають голови на плечах» і можуть самі вирішувати, що їм робити. Після сказаного вище навряд чи є необхідність зупинятися на необґрунтованості таких аргументів: звичайно, люди самі «вирішують», що їм робити, і це не залежить безпосередньо від об'єктивних даних їхнього оточення; проте їхні рішення впливають з їхніх поглядів, думок і нахилів, які не створюють іншої серії незалежних даних, а самі формуються під впливом об'єктивної інформації.

Проте постає питання, чи економічна інтерпретація історії є щось більше, ніж зручне наближення до істини, яке, мабуть, у деяких випадках спрацьовує гірше, ніж в інших. З самого початку спадає на думку очевидне застереження. Соціальні структури, типи і погляди — це монети, які не так легко плавляться. Сформувавшись, вони тривалий час, мабуть, протягом століть, залишаються незмінними, а позаяк різні структури і типи мають різну здатність до виживання, то виявляється, що типи даної соціальної групи і національна поведінка тією чи іншою мірою відхиляються від очікуваних, якщо ми будемо наші припущення, виходячи з домінантних форм виробничого процесу. Хоч це й досить загальне правило, найкраще його дію можна простежити, коли високостабільна структура повністю переміщується з однієї країни в іншу. Соціальні умови, створені в Сіцилії норманським завоюванням, ілюструють мою думку. Такі

факти не залишались поза увагою Маркса, проте навряд чи він повністю усвідомлював, які наслідки можуть вони тягти за собою.

А ось подібний приклад зловіснішого характеру. Розглянемо виникнення феодального типу великого землеволодіння у королівстві франків протягом шостого-сьомого століть. Це, звичайно, була дуже важлива подія, що сформувала структуру суспільства на майбутні століття, а також вплинула на умови виробництва, включаючи його потреби й технічні засоби. А найпростіше пояснення цієї події слід шукати у функції військового керівництва, що її виконували сім'ї та індивіди, які (зберігаючи, одначе, цю функцію) після остаточного завоювання нової території стали феодальними землевласниками. Це дуже погано пасує до марксистської схеми, а пояснення можна легко запропонувати таке, що воно вказуватиме у зворотному напрямку. Поза сумнівом, факти такого роду можна поставити в певні рамки, послуговуючись допоміжними гіпотезами, але необхідність підтримувати теорію такими гіпотезами — це початок її кінця.

Багатьох інших труднощів, що виникають при спробах пояснити історію, користуючись марксистською схемою, можна уникнути, якщо допустити певною мірою взаємодію між сферою виробництва та іншими сферами соціального життя⁵. Проте ореол фундаментальної істини довкола цієї схеми залежить саме від точності і простоти однобокого зв'язку, який ця схема утверджує. Якщо її брати під сумнів, то економічній інтерпретації історії доведеться зайняти місце серед інших суджень такого роду — як одній з часткових істин — або поступитися місцем іншій теорії, що виражатиме фундаментальнішу істину. Проте ні значення згаданої схеми як наукового здобутку, ні її зручність як робочої гіпотези у зв'язку з цим не постраждають.

Для вірних марксистів, звичайно, ця теорія — ключ до всіх секретів історії людства. І якщо іноді у нас викликають посмішку досить наївні спроби застосовувати цю теорію, то не слід забувати, які аргументи вона собою заміняла. Якщо

---

⁵ Пізніше Енгельс визнавав таку взаємодію. Плеханов пішов у цьому напрямі ще далі.

взяти це до уваги, то навіть кульгава сестра економічної інтерпретації історії — марксистська теорія соціальних класів — постає у вигідному світлі.

І знову-таки, слід зазначити вагомість цього внеску в науку. Економісти були на диво повільні у визнанні такого явища, як соціальні класи, хоч ніколи не відмовлялися від класифікації рушійних сил, що своєю взаємодією породжували процеси, з якими економістам доводилося мати справу. Проте ці класи були для них просто групами індивідів, які мали деякі спільні риси: так, декотрі зараховувалися до класу землевласників чи робітників, бо вони володіли землею або продавали свою працю. Однак соціальні класи — це не окремі істоти, які підлягають класифікації, а живі об'єктивні реальності, що існують як такі. А їх існування тягне за собою наслідки, які ніяк не враховуються схемою, що трактує суспільство як аморфне скупчення індивідів і сімей. Невідомо, наскільки важливий феномен соціальних класів для досліджень у галузі чисто економічної теорії. Проте він, поза всяким сумнівом, надзвичайно важливий для багатьох практичних цілей і в усіх широких аспектах соціального процесу взагалі.

Ми можемо приблизно сказати, що соціальні класи з'явилися на арені завдяки знаменитому вислову у «Маніфесті комуністичної партії» про те, що історія суспільства є історією боротьби класів. Звичайно, це надто перебільшено. Та навіть якщо ми знизимо тон цього вислову і скажемо, що історичні події можна часто пояснити класовими інтересами і класовими позиціями і що існуючі класові структури є завжди важливим чинником в інтерпретації історії, то й цього вистачить, аби ми мали підстави говорити про концепцію таку ж цінну, як економічна інтерпретація історії.

Ясно, що принцип класової боротьби відкриє перед нами можливість просуватись уперед у залежності від правильності вибраної нами теорії класів. Наша картина історії і всі наші інтерпретації типів культури та механізму соціальних змін різнитимуться в залежності від того, чи виберемо ми, наприклад, расову теорію класів і, як Гобіно, зведемо історію людства до історії боротьби рас чи, скажімо, теорію класів на кшталт Шмоллера чи Дюркгейма, яка ґрунтується на поділі праці й зводить класові антагонізми до антагонізмів між інтересами професійних груп. Не обмежуються

всі можливі розбіжності в аналізі і проблемою природи класів. Хоч би якого погляду ми додержувались на це питання, різні визначення класового інтересу⁶ та різні судження про те, в чому виявляється класова дія, приведуть нас до різних інтерпретацій. Цей предмет і досі є ґрунтом, на якому виростають упередження, і навряд чи його вже поставлено на наукову основу.

Хоч це й досить дивно, Маркс, наскільки нам відомо, так і не взявся за систематичну розробку того, що складало основу його ідеї. Можливо, він надто довго відкладав це завдання саме тому, що мислив суто класовими поняттями і навіть не відчував необхідності виступити з якимось чітким судженням на цю тему. Можливо також, що деякі сторони цього питання Маркс сам не вирішив для себе і що на шляху до формулювання зрілої теорії він наштотхнувся на певні труднощі, які сам створив собі, наполягаючи на чисто економічній і надто спрощеній концепції цього явища. Маркс і його учні запропонували застосувати цю недоопрацьовану теорію до певних історичних типів, чудовим прикладом якої є Марксова «Історія класової боротьби у Франції»⁷. Поза цим справжніх досягнень не було. Теорія його найближчого соратника Енгельса належала до тих, що ґрунтуються на поділі праці, і за своїм змістом була аж ніяк не марксистська. Якщо не брати її до уваги, то залишаються лише випадкова інформація та короткі зауваги — декотрі з них написані надзвичайно сильно і майстерно, — розкидані по всіх писаннях Маркса, надто в «Das Kapital» і «Маніфесті комуністичної партії».

Скласти ці фрагменти в одне ціле — завдання складне і не може бути виконане в даній праці. Проте головна ідея до-

---

⁶ Читач, мабуть, усвідомлює, що погляди на те, що таке класи і що спричиняє їх виникнення, не дають єдино правильного визначення інтересів цих класів і не пояснюють, як кожен із них — його лідери, наприклад, чи рядові члени — реагує на те, що «він» розглядає чи відчуває (відразу чи з часом, хибно чи правильно) як свій інтерес чи свої інтереси. Проблема групового інтересу має доволі власних слизьких місць і пасток цілком незалежно від природи груп, які ми розглядаємо.

⁷ Інший приклад — соціалістична теорія імперіалізму, про яку ми згадаємо далі. Цікава спроба О. Бауера пояснити антагонізми між націями, що населяли Австро-Угорську імперію, через класову боротьбу між капіталістами і робітниками («Die Nationalitätenfrage», 1905) теж заслуговує на увагу, хоча майстерність аналітика в цій праці лише підкреслює неефективність інструмента, яким він користується.

сить ясна. Соціальна стратифікація ґрунтується на принципі власності — чи недопущення до власності — на засоби виробництва, такі, як фабрики, машини, сировина, а також товари широкого вжитку, що ними послуговується робітник. Таким чином, ми маємо в основному два і лише два класи — власників, себто капіталістів, і незаможних, змушених продавати свою працю, робітників, тобто пролетарів. Існування проміжних груп, які складаються з селян чи ремісників, що наймають робочу силу, але й самі займаються фізичною працею, службовців та осіб вільних професій, звичайно, теж не заперечується. Проте вони трактуються як аномалії, що мають тенденцію зникати в процесі розвитку капіталізму. Два основних класи, за логікою їхнього соціального становища і цілком незалежно від волі будь-якого індивіда, є по суті своїй антагоністичними. Розколи в межах кожного класу та колізії між підгрупами трапляються і навіть можуть мати вирішальне історичне значення. Але ретельний аналіз показує, що такі розколи чи колізії випадкові. Єдина антагоністична суперечність, що є не випадковою, а притаманною основам капіталістичного суспільства, ґрунтується на приватному контролі за засобами виробництва: взаємини між капіталістичним класом і пролетаріатом за природою своєю — це боротьба, класова війна.

Незабаром ми побачимо, що Маркс намагається показати, як у цій війні класів капіталісти знищують один одного і зрештою знищать саму капіталістичну систему. Він також намагається показати, як власність на капітал приводить до подальшого його нагромадження. Проте така аргументація, а також саме визначення, яке перетворює власність на складову частину характеристики соціального класу, лише додає більшого значення питанню про «первісне нагромадження капіталу», себто питанню про те, як капіталісти з самого початку стали капіталістами чи де вони взяли той запас товарів, який, згідно з марксистською теорією, був необхідний, щоб уможливити експлуатацію. Висловлювання Маркса з цього питання досить невиразні⁸. Він зневажливо відкидає буржуазну дитячу казочку (Kinderfibel) про людей, які, на відміну від інших, стали і тепер щоденно стають капіталістами завдяки своїм розумовим здібностям та енер-

⁸ Див. «Das Kapital», т. I, розділ XXVI: «Гасмниця первісного нагромадження капіталу».

гії в роботі й заощадженнях. Маркс учинив дуже розважливо, висміюючи казочку про цих порядних хлопців. Бо закликати до зневажливого реготу, поза сумнівом,— чудовий спосіб відкинути незручну істину, і про це знає і цим користується кожен політик. І якщо оцінювати факти історії та сучасного життя неупереджено, то не можна не побачити, що в цій дитячій казочці якщо й далеко не вся правда, то добра її частина. Великими розумовими здібностями та енергією пояснюється успіх промисловців, зокрема у *закладенні* підвалин свого діла, у дев'яти випадках із десяти. І саме на перших стадіях розвитку капіталізму і кар'єри кожного окремого промисловця заощадження були і залишаються важливим елементом цього процесу, хоча роль їхня не зовсім така, як це пояснюється в класичній економіці. Правда те, що людина звичайно не стає капіталістом (наймачем промислової робочої сили) лише завдяки тому, що заощаджує із своєї заробітної платні й використовує зібрані кошти для обладнання власної фабрики. Більша частина нагромадженого капіталу має надходити із прибутку і, отже, передбачає прибуток. Це, фактично, *логічний* аргумент на користь проведення різниці між заощадженням і нагромадженням. Типовий спосіб добути засоби для заснування власного підприємства — позичити, скориставшись заощадженнями інших (наявність багатьох невеликих заощаджень легко пояснити) або депозитами, які нагромаджують банки для допомоги майбутнім підприємцям. І все ж останні, як правило, заощаджують; функція цих заощаджень — звільнити підприємців від необхідної нудної праці заради хліба насущного, дати їм можливість вільно зітхнути, щоб розгледітися довкола, подумати про плани на майбутнє, забезпечити співпрацю з іншими підприємцями. Отож з погляду економічної теорії Маркс, хоч він і перебільшував, справді мав рацію, коли заперечував роль заощаджень, яку їм приписували класичні автори. Проте Марксів висновок звідси не впливає. І отой зневажливий сміх навряд чи більше виправданий, ніж він був би, якби класична теорія виявилася правильною⁹.

⁹ Не буду наголошувати, хоча й повинен зауважити, що навіть класична теорія не така вже хибна, якою зображав її Маркс. «Заощадження» дослівно, особливо на ранніх стадіях капіталізму, було досить важливим способом «первісного нагромадження». Більше того, існував ще й інший, споріднений з першим, хоча і не ідентичний, спосіб. Чимало фабрик у сімнад-

Зневажливий регіт, одначе, зробив своє і допоміг розчистити шлях для Марксової альтернативної теорії первісного нагромадження капіталу. Проте ця альтернативна теорія не така вже ясна, як нам хотілося б. Насильство, грабіж, поневолення мас, що уможлиблює подальший грабіж, і наслідки грабежу, що своєю чергою уможливають поневолення, — все це, звичайно, чудово відповідало ідеям, розповсюдженим серед інтелігенції всіх типів, — за нашої доби навіть більше, ніж за Марксової. Але це напевно не розв'язує проблеми, яка полягає в тому, щоб пояснити, звідки декотрі люди взяли владу, аби поневолювати й грабувати. Популярну літературу це не хвилює, а мені не спадає на думку звернутися з цього питання до писань Джона Ріда. Адже ми маємо справу з Марксом.

Принаймні якийсь натяк на розв'язання цієї проблеми є в історизмі всіх головних теорій Маркса. На його погляд, те, що капіталізм виріс із феодального суспільства, істотно не тільки як *факт*, але й як вияв *логіки* капіталізму. Звичайно, в цьому випадку постає те саме питання про причини й механізми соціальної стратифікації, одначе Маркс по суті став на буржуазну позицію, згідно з якою феодалізм — це влада сили¹⁰, за якої поневолення та експлуатація мас є доконані факти. Класову теорію, винайдену головним чином для умов капіталістичного суспільства, він переніс на феодальне, — так само, як і значну частину концептуального апарату економічної теорії капіталізму¹¹, — а деякі з найскладніших проблем тихцем приховав у «коморі» для атрибутів феодалізму, щоб потім використати їх у вирішеному вигляді, у формі даних, в аналізі капіталістичної системи. Феодального експлуататора Маркс просто замінив на капі-

цятому та вісімнадцятому століттях являли собою просто сарай, власноручно збудований власником, і для роботи потребували найпростішого обладнання. В таких випадках від майбутнього капіталіста вимагалася лише фізична праця та незначні заощадження — і, звичайно, голова на плечах.

¹⁰ Чимало соціалістичних авторів, крім Маркса, виявили таку саму беззастережну впевненість у пояснювальній вартості елементу сили та контролю за фізичними засобами її застосування. Фердинанд Лассаль, наприклад, мало чим може пояснити дієвість урядової влади, крім гармат і багнетів. Я дивуюся сліпоті такої великої кількості людей, які не бачать слабкості цієї соціології і того, що було б, очевидно, набагато правдивіше сказати: влада дає контроль над гарматами (і людьми, які мають бажання ними скористатися), а не контроль над гарматами дає владу.

¹¹ Це складає одну із спільних рис в ученнях Маркса і К. Родбертуса.

талістичного. У тих випадках, коли феодали фактично перетворювалися на промисловців, цього одного вистачало, аби розв'язати те, що таким чином залишається від проблеми. Історія певною мірою підтверджує цю думку: чимало феодалів, зокрема в Німеччині, справді будували фабрики й керували ними, часто беручи необхідні кошти із своїх феодалних рент, а робочу силу з сільського населення (іноді, хоч і необов'язково, власних кріпаків)¹². У всіх інших випадках наявні матеріали для заповнення цієї прогалини є видимо нижчої якості. Єдиний чесний спосіб змалювати ситуацію полягає в тому, що з марксистського погляду не існує задовільного пояснення, себто не існує пояснення, якщо не вдатися до використання немарксистських елементів, які наштотують на немарксистські висновки¹³.

Це, однак, означає переключення Марксової теорії як історично, так і логічно. Оскільки більшість способів первісного нагромадження капіталу ведуть до подальшого нагромадження — первісне нагромадження, так би мовити, триває упродовж усієї капіталістичної ери,— не можна сказати, що Марксова теорія соціальних класів у всьому правильна, крім тих труднощів, які стосуються процесів далекого минулого. Та, мабуть, зайве наполягати на недоліках теорії, яка навіть у найкращих прикладах не наближається до суті явища, на розгляд якого претендує, і яку ніколи не слід серйозно брати до уваги. Ці приклади насамперед маємо шукати у тій епосі капіталістичної еволюції, яка характеризувалася переважанням фірм середнього розміру, що ними керували самі власники. Поза цими прикладами класове становище,— хоча воно у більшості випадків відбивалося тією чи іншою мірою у відповідному економічному станови-

---

¹² В. Зомбарт у першому виданні «Theorie des modernen Kapitalismus» намагався якнайкраще використати ці приклади. Проте спроба узалежити первісне нагромадження капіталу лише від нагромадження земельної ренти виявилася безнадійною, і зрештою це визнав сам Зомбарт.

¹³ Це твердження залишається в силі, навіть якщо ми виправдаємо грабіж наскільки це можливо, не ризикуючи перейти на інтелектуальний фольклор. Грабіж, власне, допомагав у нагромадженні торговельного капіталу багато разів і в багатьох місцях. Знайомі приклади можна знайти і в історії Фінікії, і в історії Англії. Проте навіть у такому випадку марксистського пояснення мало, бо в крайньому разі для успішного грабунку грабіжники мають особисто в чомусь переважати свої жертви. Досить визнати це, і відразу напрошується зовсім інша теорія соціальної стратифікації.

щі, — є частіше причиною, ніж наслідком останнього: досягнення в діловій сфері очевидно не всюди єдиний шлях до високого соціального положення, і лише там, де це так, власність на засоби виробництва спричиняється до певного становища групи в соціальній структурі. Та навіть у цьому випадку вважати власність визначальною рисою так само виправдано, як вважати, що солдат — це людина з рушницею. Чітке розмежування між тими, що (разом із своїми нащадками) мають назавжди залишитися капіталістами, і тими, що (разом із своїми нащадками) мають назавжди залишитися пролетарями, не тільки, як уже часто зазначалося, цілком нереалістичне, але й не відповідає характерній рисі соціальних класів — постійному припливові й відтокові окремих сімей із верхньої верстви. Усі факти, на які я посилаюсь, очевидні й незаперечні. Якщо вони не зустрічаються в Марксових працях, то єдина причина в тому, що ці факти мають немарксистський підтекст.

Проте не зайве подивитися, яку роль відіграє ця теорія в Марксовій структурі, й запитати себе, яким аналітичним цілям — на відміну від її використання як інструмента агітатора — вона мала у Маркса слугувати.

З одного боку, ми маємо пам'ятати, що для Маркса теорія соціальних класів і економічна інтерпретація історії були не тим, чим вони є для нас, тобто незалежними одна від однієї доктринами. У Маркса перша в особливий спосіб передбачає другу й, отже, обмежує — робить чіткішим — *modus operandi* умов чи форм виробництва. Вони визначають соціальну структуру й, через соціальну структуру, всі виявлення цивілізації і весь розвиток історії культури та політики. Однак соціальна структура для всіх несоціалістичних епох визначається через класи — саме ті два класи, які є істинними діючими особами на історичній арені й рівночасно єдиними *безпосередніми* творіннями логіки капіталістичної системи виробництва, яка через них впливає на все інше. Ось чому Маркс був змушений зробити свої класи чисто економічними явищами, і то економічними в дуже вузькому розумінні: він у такий спосіб відмежувався від глибшого погляду на них, але якщо зважати, яке саме місце він визначив для них у своїй аналітичній схемі, іншого виходу в нього не було.

З другого боку, Маркс хотів дати визначення капіталізму через ту саму рису, яка визначає його поділ суспільства на

класи. Поміркувавши трохи разом з нами, читач упевниться, що цей крок не був ані необхідним, ані природним. Фактично Маркс-аналітик зробив сміливий стратегічний хід, яким поєднав долю класового феномену з долею капіталізму в такий спосіб, що соціалізм, який насправді не має нічого спільного з наявністю чи відсутністю соціальних класів, став, за Марксовим визначенням, єдиним можливим різновидом безкласового суспільства, якщо не зважати на примітивні соціальні групи. Так майстерно побудувати тавтологію не дозволило б жодне інше визначення класів і капіталізму, ніж те, яке вибрав Маркс — визначення через приватну власність на засоби виробництва. Тому й мало бути лише два класи — власники й невластники — й тому всіма іншими принципами поділу на класи, в тому числі й правдоподібнішими, довелося рішуче знехтувати, або піддати їх сумніву, або звести до згаданого вище.

Перебільшення чіткості та важливості межі між капіталістичним класом у цьому розумінні та пролетаріатом перевершило лише перебільшення антагонізму між ними. Для будь-якого розуму, не деформованого звичкою перебирати марксистські чотки, має бути очевидним, що в нормальні часи взаємини між цими класами зводяться насамперед до співпраці й що будь-яка протилежна теорія повинна значною мірою спиратися на патологічні випадки. В соціальному житті антагонізм і синагогізм, звичайно, — явища повсюдні й нероздільні, крім дуже рідких випадків. Але мені майже кортить сказати, що в старій концепції гармонійності — хоча теж сповненій нісенітницями — було менше цілковитого безглуздя, ніж у марксистській конструкції з її безоднею між власниками зняряддя і тими, хто ним працює. І знову-таки, у Маркса не було вибору; не тому, що він потребував революційних висновків — до них він міг прийти через десятки інших можливих схем, — а тому, що цього вимагав його власний аналіз. *Якщо* класова боротьба мала стати предметом історії і засобом для наближення соціалістичного світанку і *якщо* мало бути лише цих два класи, то взаємини між ними мали бути принципово антагоністичними, бо інакше Марксова система соціальної динаміки втратила б свою силу.

Та хоча Маркс дає соціологічне *визначення* капіталізму, тобто через інституцію приватного контролю над засобами виробництва, *механіку* капіталістичного суспільства він

пояснює через свою економічну теорію. Ця економічна теорія має показати, як соціологічні дані, втілені в таких концепціях, як клас, класовий інтерес, класова поведінка, міжкласовий обмін, діють через економічні вартості, прибутки, заробітну платню, інвестицію і т. д. і як саме ці соціологічні дані спричиняють економічний процес, який зрештою вийде за установлені рамки й водночас створить умови для народження іншого соціального світу. Саме ця теорія соціальних класів є тим аналітичним інструментом, який, поєднавши економічну інтерпретацію історії з концепціями прибуткової економіки, вишиковує в певному порядку всі соціальні факти, підпорядковує собі всі явища. Отож це не просто теорія окремого явища, яка повинна пояснити це явище і більше нічого. Вона має органічну функцію, що фактично значно важливіша для марксистської системи, ніж та міра успіху, з яким ця теорія розв'язує свою нагальну проблему. Цю функцію необхідно усвідомити, щоб зрозуміти, як міг такий сильний аналітик, як Маркс, узагалі миритися з її недоліками.

Є і завжди були ентузіасти, що захоплювалися марксистською теорією як такою. Проте значно зрозуміліші почуття всіх тих, кого так захоплюють сила і грандіозність цього синтезу в цілому, що ці люди готові простити майже всі недоліки його складових частин. Ми спробуємо самі дати всьому цьому оцінку (розділ IV). Та спершу ми повинні зрозуміти, як Марксова економічна механіка дає собі раду з завданням, накинутим їй генеральним планом автора.

Розділ III

МАРКС-ЕКОНОМІСТ

Як економіст-теоретик, Маркс був дуже освіченою людиною. Може видатися дивним, що я вважаю за необхідне наголосити на цьому, коли йдеться про автора, якого я сам назвав генієм і пророком. І все-таки для нас важливо віддати йому належне. Генії та пророки звичайно не відзначаються високим фаховим рівнем, і саме цьому завдячують своєю оригінальністю, якщо вона взагалі у них є. Однак в Марксовій економіці немає жодного місця, яке дало б нам привід звинуватити його у відсутності достатніх наукових чи практичних знань з техніки теоретичного аналізу. Він поглинав

масу книжок і невтомно трудився, дуже рідко поминаючи якусь значиму працю. І хоч що б він читав, він усе перетравлював, замислюючись над кожним фактом чи аргументом, виявляючи пристрасть до деталей, зовсім не притаманну тому, хто одним поглядом звик охоплювати цілі цивілізації та епохальні події. Критикуючи й відкидаючи або приймаючи й визначаючи співвідношення, Маркс завжди добирався до суті справи. Видатне свідчення цього — його праця «Теорія додаткової вартості», справжня пам'ятка пристрасного теоретичного дослідження. Оці постійні зусилля, спрямовані на самоосвіту й на оволодіння всім, чим можна було оволодіти, певною мірою сприяли звільненню Маркса від упереджень та ставлення позанаукових цілей, хоча він, звичайно, працював заради підтвердження певного передбачення. Марксів могутній інтелект мимоволі змушував його насамперед цікавитися проблемою як такою; і хоч як би він намагався підпорядкувати остаточні висновки поставленій меті, у процесі роботи його найпершим завданням було нагострити інструменти аналізу, запропоновані тогочасною наукою, розв'язати логічні проблеми й побудувати на створених у такий спосіб підвалинах теорію, природа й мета якої були б істинно наукові, незважаючи на будь-які недоліки.

Неважко збагнути, чому і друзі, й вороги неправильно розуміли сутність зробленого Марксом у чисто економічній галузі. Для друзів він був настільки чимось більшим, ніж просто професійним теоретиком, що їм видавалося майже блюзнірством надавати надто великого значення цьому аспектові його творчості. Вороги, яких обурювали його погляди й тло його теоретичної аргументації, вважали майже неможливим визнати, що в деяких своїх працях він досяг саме того, що вони так високо цінували в працях інших дослідників. На сторінках своїх творів Маркс розпик холодну зброю економічної теорії у такій кількості гарячих висловів, що ця зброя набула незвичної для неї температури. Кожен, хто здивовано знизує плечима, дізнавшись про Марксове домагання, щоб його вважали аналітиком у науковому розумінні цього слова, насамперед згадує саме про ті вислови, а не авторську думку, про пристрасну мову та гнівні звинувачення в «експлуатації» й «зубоженні» [«immi-serization»]. (Це, мабуть, найприйнятніший переклад слова «Verelendung», не кращого зразка німецької мови, аніж отой

англійський покруч — англійської. Італійською це — «*imprimis*»¹). Всі ці речі, і багато інших, таких, як дошкульні інсинуації чи вульгарні зауваження стосовно леді Оркней¹, були важливими елементами цього спектаклю і важливими для самого Маркса; вони залишаються такими і для тих, хто вірить, і тих, хто не вірить у його вчення. Ці речі почасти пояснюють, чому багато хто наполягає на тому, що в Марксових теоремах є щось більше, навіть щось суттєво інше, ніж аналогічні судження його вчителя. Проте згадані речі не змінюють сутності Марксового аналізу.

Отож Маркс мав учителя? Так. Справжнє розуміння його економіки починається з визнання, що як теоретик він був учнем Рікардо. І не тільки в тому смислі, що Марксова аргументація явно впливає із суджень Рікардо, але й у тому, значно важливішому смислі, що Маркс навчився у Рікардо мистецтва теоретизування. Маркс завжди користувався інструментами Рікардо, і кожна теоретична проблема поставала перед ним у формі труднощів, з якими він стикався, глибоко вивчаючи Рікардо, і пропозицій щодо дальшої роботи, які впливали з цієї проблеми. Багато з цього Маркс сам визнавав, хоча, звичайно, він не визнав би, що його ставлення до Рікардо було типовим для учня, який, прийшовши до професора, чує, як той кілька разів, майже послідовними реченнями, говорить про надмірність населення, і про зайве населення, і знову про механізм надмірного збільшення населення, і який потім, повернувшись додому, намагається далі розвинути почуте. І, мабуть, можна зрозуміти обидві сторони, дискутуючі навколо марксизму, які так неохоче визнають це.

Рікардо не єдиний, хто вплинув на Марксову економіку, проте не хто інший, як Кене, у якого Маркс запозичив свою основну концепцію економічного процесу як одного цілого, заслуговує на те, щоб бути згаданим у такому нарисі. Група англійських авторів, які між 1800 і 1840 роком спробували розробити теорію трудової вартості, можливо, дала в руки Марксові чимало пропозицій і деталей, але в даному випадку ми розглядатимемо їх як подальший розвиток ідей Рікардо. Кількох авторів — до деяких Маркс поставився нелюб'язно (в оберненій пропорції до їхньої близькості до

¹ Подруга короля Вільяма III, який був непопулярним за своєї доби і який пізніше став ідолом англійської буржуазії.

нього, хоча напрями їхніх праць і його з багатьох поглядів збігалися (Сімонді, Родбертус, Джон Стюарт Мілль) — мусимо поминути, так само, як і все, що не стосується безпосередньо головного аргументу, — наприклад, слабку розробку Марксом питань, які входять до сфери грошових відносин, де він не спромігся досягти рівня Рікардо.

А тепер перейдемо до дуже скороченого викладу марксистської аргументації, з багатьох поглядів несправедливого до структури «Das Kapital», який, почасти незавершений, почасти пошарпаний успішною критикою, і далі могутньо височіє перед нами!

1. Обравши шлях, проторований теоретиками його власної і пізніших діб, Маркс зробив теорію вартості наріжним каменем своєї теоретичної структури. Його теорія вартості — це Рікардова теорія. Я гадаю, що такий видатний авторитет, як професор Тауссіг, не погоджувався з цим і завжди наголошував на відмінностях між ними. Справді, у Марксовій теорії є чимало відмінного у формулюваннях, методі дедукції і соціологічних імплікаціях, але немає нічого відмінного в самій теоремі, а для сучасного теоретика лише вона має значення². І Рікардо, і Маркс твердять, що вартість кожного товару (за досконалої рівноваги і досконалої конкуренції) пропорційна до кількості вкладеної в цей товар праці за умови, що ця праця відповідає існуючому стандартів економічної ефективності виробництва («соціально

---

² Можна, однак, узяти під сумнів, чи лише це мало значення для самого Маркса. Він, так само, як Арістотель, помилявся, вважаючи, що вартість, хоч вона є одним із факторів, які визначають відносні ціни, відрізняється й існує незалежно від відносних цін чи мінових відносин. Твердження про те, що вартість товару є кількість вкладеної в нього праці, навряд чи означає щось інше. А якщо так, то є й різниця між Рікардо й Марксом, бо Рікардові вартості — це просто мінові вартості чи відносні ціни. Про це варто згадати, бо якщо ми приймемо такий погляд на вартість, то чимало в Марксовій теорії перестане видаватися нам необґрунтованим чи навіть безглуздим. Ми цього, звісно, зробити не можемо. Нічого не зміниться на краще й тоді, коли ми, вслід за деякими дослідниками Маркса, вважатимемо, що призначення узалежнених від кількості вкладеної праці Марксових вартостей — є вони очевидно «субстанцією» чи ні — полягає лише в тому, щоб слугувати як інструменти для виявлення поділу сукупного суспільного доходу на трудовий дохід і дохід від капіталу (теорія індивідуальних відносних цін матиме тоді другорядне значення). Бо, ми невдовзі це побачимо, Марксова теорія вартості теж не впоралася з цим завданням (якщо припустити, що ми зможемо відділити його від проблеми індивідуальних цін).

необхідна кількість праці»). Обидва автори вимірюють цю кількість у годинах і застосовують той самий метод для зведення різних якостей роботи до єдиного стандарту. Обидва борються з початковими труднощами, властивими цьому підходові, однаково (тобто Маркс бореться з ними так, як він навчився це робити у Рікардо). Ні той, ні другий не має нічого сказати на користь монополії чи того, що ми сьогодні називаємо недосконалою конкуренцією. Обидва відповідають на критику, висувачи ті самі аргументи. Просто Марксові аргументи не такі ввічливі; вони багатослівніші й більш «філософські» в гіршому розумінні цього слова.

Кожен знає, що ця теорія вартості незадовільна. У широкій дискусії, яка велась на цю тему до останнього часу, правда була не завжди на одному боці; опоненти згаданої теорії висунули чимало хибних аргументів. Суть справи не в тому, чи є праця істинним «джерелом» чи «причиною» економічної вартості. Це питання може насамперед цікавити філософів-соціологів, які хочуть вивести з нього етичні претензії на вироблений продукт, і Маркс теж був небайдужий до цього аспекту проблеми. Одначе для економіки як емпіричної науки, що має описувати чи пояснювати реальні процеси, значно важливіше з'ясувати, як трудова теорія вартості виконує свою функцію інструмента аналізу; виявляється, лихо в тому, що вона робить це дуже погано.

Почнемо з того, що ця теорія зовсім не працює поза межами досконалої конкуренції. Далі, навіть у разі досконалої конкуренції вона ніколи не функціонує *гладко*, крім випадку, коли праця — єдиний фактор виробництва і, тим більше, коли праця вся однієї категорії³. Якщо ж хоч одна

---

³ Необхідність у другому припущенні завдає особливо відчутного удару трудовій теорії вартості. Ця теорія, може, й здатна врахувати відмінності в якості праці, що випливають із фахової підготовки (набутої кваліфікації): відповідну частку праці, затраченої на процес навчання, слід у такому разі додати до кожного періоду кваліфікованої праці, щоб (не виходячи за рамки принципу кількості затраченої праці) прирівняти період праці кваліфікованого робітника до визначеного складеного періоду некваліфікованої праці. Одначе цей метод не підходить для врахування «природних» відмінностей в якості праці, які випливають із відмінностей в розумових здібностях, силі волі, фізичній силі чи спритності. В цьому випадку ми мусимо вдатися до врахування різниці у вартості періодів, відпрацьованих відповідно більш і менш здібним від природи робітником, — вартості, яку неможливо пояснити на принципі кількості затраченої праці. Рікардо,

з цих двох умов не дотримана, необхідно впроваджувати додаткові припущення, а аналітичні труднощі швидко виростають до таких розмірів, що з ними годі упоратись. Отже, аргументація на основі трудової теорії вартості — це аргументація дуже специфічного випадку без практичного значення, хоча можна сказати дещо й на її захист, якщо розглядати її як грубе наближення до історичних тенденцій відносних вартостей. Теорія, що замінила її — у своїй найбільш ранній, тепер застарілій формі, відомій як теорія граничної корисності, — має чимало переваг, але справжній аргумент на її користь — це те, що вона має більш загальний характер і може бути з однаковим успіхом застосована, з одного боку, для монополії та недосконалої конкуренції, а з другого, для випадків, коли є в наявності інші фактори та праця багатьох різних категорій і якостей. Що більше, якщо ми впровадимо в цю теорію згадані обмежувальні припущення, то з цього впливе пропорціональність між вартістю і кількістю затраченої праці⁴. Тепер ясно не тільки те, що з боку марксистів було повним безглуздом брати під сумнів, як вони це спочатку намагалися робити, обґрунтованість теорії вартості, що базується на граничній корисності (а саме вона протистояла їм), а й те, що неправильно називати трудову теорію вартості «хибною». У всякому разі, вона вже мертва і похована.

2. Хоча ні Рікардо, ні Маркс, вибравши таку вихідну точку, не бачили усіх недоліків своєї позиції, проте деякі з них вони усвідомлювали цілком ясно. Зокрема, і той, і дру-

власне, робить так: він просто каже, що правильна залежність між отими різними якостями буде якось знайдена в процесі роботи ринкового механізму, отож ми, зрештою, можемо твердити, що період праці, виконаної робітником А, еквівалентний певному складеному періодові праці, виконаної робітником Б. Проте Рікардо зовсім не помічає, що така аргументація підводить його до іншого принципу оцінки і що він фактично відмовляється від принципу кількості затраченої праці, який, таким чином, перестає діяти з самого початку, ще у власних межах, перш ніж виявити свою непридатність через наявність інших чинників ніж праця.

⁴ Із теорії вартості, яка базується на граничній корисності, власне, випливає, що для досягнення рівноваги кожен фактор виробництва має бути так розподілений поміж виробничими витратами, на які він впливає, аби остання одиниця, яка припала на будь-яку витрату, дала ту саму вартість, що остання одиниця, яка припала на кожну з решти витрат. Якщо не діють інші фактори, крім праці однієї категорії та однакової якості, це очевидно означає, що відносні вартості або ціни на всі товари мають бути пропорційними до кількості затрачених на них людино-годин за досконалої конкуренції та мобільності факторів виробництва.

гий намагалися розв'язати проблему виключення елементу дії природних факторів, яких теорія вартості, базована лише на кількості затраченої праці, звісно позбавила властивого їм місця в процесі виробництва та розподілу. Знайома нам Рікардова теорія земельної ренти по суті є спробою розв'язати згадану проблему, а Маркс із своєю теорією лише повторив цю спробу. Щойно ми заволодіємо аналітичним інструментом, який упорається з рентою так само природно, як із зарплатнею, усі труднощі зникнуть. Отож більше немає потреби говорити про внутрішні достоїнства чи вади Марксової теорії абсолютної (на відміну від диференціальної) ренти чи про відношення цієї теорії до теорії Родбертуса.

Та навіть якщо ми залишимо це поза увагою, то все ж матимемо перед собою проблему наявності капіталу в розумінні запасу засобів виробництва, які теж є продуктом виробництва. Рікардо уявляв собі все дуже просто: в знаменитому підрозділі IV першого розділу своїх «Принципів» він упроваджує і приймає як факт (без жодних спроб узяти його під сумнів) те, що коли основний капітал — фабрика, машини, сировина — використовується у виробництві товару, цей товар продається за ціну, яка приносить власникові основного капіталу чистий прибуток. Рікардо усвідомлював, що цей факт якимось пов'язаний з періодом, який минає від інвестиції до появи продукту, що відповідає вимогам ринку, і що це порушує пропорцію між фактичною вартістю продукту і вкладеними в нього людино-годинами (в т. ч. людино-годинами, затраченими на виробництво самого основного капіталу) кожного разу, коли такі періоди неоднакові в усіх галузях. Рікардо вказує на це так незворушно, ніби сказане впливає з його фундаментальної теореми про вартість, а не суперечить їй, і далі він, власне, не йде, обмежуючись деякими другорядними проблемами, що постають у цьому зв'язку, і напевно вважаючи, що його теорія і далі описує основну детермінанту вартості.

Маркс теж упровадив, прийняв і розглянув той самий факт, ні разу не взявши його під сумнів як факт. Маркс теж усвідомлював, що цей факт ніби спростовує трудову теорію вартості. Проте Маркс визнав незадовільність Рікардового трактування проблеми і, прийнявши її у формі, поданій Рікардо, заходився не в жарт критикувати, присвятивши

цьому майже стільки ж сотень сторінок, скільки Рікардо — речень.

3. При цьому Маркс не тільки виявив значно глибше розуміння природи розглядуваної проблеми, а й також удосконалив одержані у спадок умоглядні інструменти. Він, наприклад, вельми успішно замінив Рікардову відмінність між основним і оборотним капіталом на відмінність між постійним і змінним капіталом (капіталом для оплати найманої робочої сили), а Рікардові елементарні поняття про тривалість виробничих процесів — на значно точніше поняття «органічної структури капіталу», яка залежить від співвідношення між постійним і змінним капіталом. Маркс уніс іще багато нового в теорію капіталу. Одначе ми обмежимося розглядом Марксового пояснення чистого прибутку від капіталу — теорією експлуатації.

Маси не завжди почувалися невдоволеними та експлуатованими. Проте інтелігенція, яка формулювала за них їхні погляди, завжди твердила, необов'язково маючи на увазі щось конкретне, що маси відчуваються саме так. Маркс, якби й хотів, не міг обійтися без цієї фрази. Його заслуга і досягнення полягають у тому, що він збагнув слабкість всіляких аргументів, за допомогою яких учителі народних мас до нього намагалися показати, звідки взялася експлуатація, і з яких навіть сьогодні звичайний радикал черпає свої шаблонні висловлювання. Жодна із звичних формул про засилля продавця на ринку та обман не влаштовувала Маркса. Він хотів довести, що експлуатація не виникає з окремих ситуацій вряди-годи й випадково, а впливає із самої логіки капіталістичної системи неминуче й цілком незалежно від будь-якого індивідуального наміру.

Ось як він це зробив. Мозок, м'язи й нерви робітника складають, так би мовити, фонд чи запас потенціальної праці (Arbeitskraft, що звичайно не дуже вдало перекладається як «робоча сила» («labor power»). Цей фонд чи запас Маркс розглядає як різновид субстанції, що існує в певній кількості і в капіталістичному суспільстві є таким самим товаром, як будь-який інший. Ми можемо прояснити для себе цю думку на прикладі рабства. Марксова ідея полягає в тому, що не існує істотної різниці (хоч є чимало неістотних) між контрактом про оплату найманої праці та купівлею раба: наймач «вільної» праці насправді купляє не

самих робітників, як у випадку з рабом, а певну частку загальної кількості їхньої потенційної праці.

Позаяк праця в цьому розумінні (не праця-послуга чи фактична людино-година) є товаром, то вона підпадає під дію закону вартості. Себто вона, за конкурентної рівноваги й досконалої конкуренції, має принести зарплатню пропорційну до числа *годин* праці, вкладених у її «виробництво». Але скільки ж *годин* праці вкладається у «виробництво» запасу потенційної праці, що зберігається в робітникові? Звісно, стільки *годин* праці, скільки було і є потрібно для того, щоб робітника виростити, вигодувати, одягти й забезпечити житлом⁵. Це складає вартість згаданого запасу, і якщо робітник продає її по частинах — виражених у днях, тижнях чи роках, — то він одержить зарплатню, яка відповідає трудовій вартості цих частин, так само, як работорговець за конкурентної рівноваги продасть раба за ціну пропорційну до загального числа згаданих *годин* праці. Слід нагадати, що Маркс у такий спосіб старанно відмежовується від тих популярних гасел, які в тій чи іншій формі твердять, що на капіталістичному ринку праці робітника грабують чи обманюють, або що він, жалюгідно беззахисний, просто змушений приймати нав'язані йому умови. Все це не так просто: він одержує повну вартість свого трудового потенціалу.

Проте «капіталісти», придбавши отой запас потенційних послуг, мають змогу примусити робітника працювати більше *годин* — зробити фактично більше послуг, — ніж потрібно для того, щоб виробити той потенційний запас. Отже, «капіталісти» фактично можуть примусом домогтися від робітника більше *годин* праці, ніж ті, за які вони заплатили. Оскільки одержані вироби теж продаються за ціну пропорційну до числа *годин* праці, вкладених у їх продукування, то з'являється різниця між двома вартостями (виникаючи лише з *modus operandi* Марксового закону вартості), яка неминуче, за логікою механізму капіталістичного ринку, потрапить до рук капіталіста. Оце і є додаткова вартість (*Mehrwert*)⁶. Привласнюючи її, капіталіст «експлуатує»

⁵ Саме таке розв'язання проблеми, якщо відкинути відмінності між «робочою силою» і працею, С. Бейлі («Критичний трактат про природу, міру та причини вартості», 1825) заздалегідь оголосив безглуздим, як сам Маркс не забарився зазначити («Das Kapital», том I, розділ XIX).

Норма додаткової вартості (ступінь експлуатації) визначається як співвідношення між додатковою вартістю і змінним капіталом (капіталом для оплати найманої робочої сили).

працю, хоч і платить робітникам не менше повної вартості їхнього трудового потенціалу й одержує від споживачів не більше повної вартості проданого їм виробу. Тут знову слід зауважити, що Маркс не звертається до таких речей, як несправедливе ціноутворення, обмеження виробництва чи обман на ринку товарів. Маркс, звісно, не збирався тим самим заперечити існування таких підступів. Проте він бачив їх у реальному світі й тому ніколи не ґрунтував на них жодного фундаментального висновку.

Побіжно висловимо своє захоплення педагогічною стороною справи: хоч би яким особливим і віддаленим від свого звичайного смислу було значення, якого зараз набуває слово «експлуатація», хоч би якою сумнівною була підпора, яку воно має з боку і природного права, і різноманітних схоластичних філософій, і авторів епохи просвітництва, це слово зрештою зараховане до арсеналу наукової аргументації і, отже, використовується як засіб до заспокоєння послідовника марксизму, який іде назустріч прийдешнім битвам.

Що стосується достоїнств цієї наукової аргументації, то ми повинні чітко розрізнити два її аспекти, одним з яких постійно нехтують критики. На звичайному рівні теорії стабільного економічного процесу легко показати, згідно з Марксовими власними припущеннями, неспроможність доктрини додаткової вартості. Трудова теорія вартості, навіть коли припустити, що вона прийнятна для будь-якого іншого товару, ніколи не зможе бути застосована для такого товару, як праця, бо це означатиме, що робітників, подібно до машин, продукують у відповідності з раціональними кошторисами витрат. Оскільки це не так, то немає підстави припускати, що вартість робочої сили буде пропорційна до числа людино-годин, затрачених на її «виробництво». Логіка Марксової позиції виграла б, якби він визнав залізний закон заробітної платні Лассаля чи просто дискутував з позицій мальтузіанства, як це робив Рікардо. Та оскільки Маркс дуже мудро відмовився так учинити, його теорія експлуатації відразу втратила одну із своїх істотних підпор⁷.

Крім того, ми можемо показати, що коли всі капіталісти-роботодавці мають прибуток з експлуатації, рівновага досконалої конкуренції неможлива. Бо в такому випадку кожен з них намагався б розширити виробництво, а це неминуче

⁷ Згодом ми побачимо, як Маркс намагався замінити цю підпору.

потягло б за собою масове збільшення зарплатні та зниження прибутків такого роду до нуля. Ситуацію можна безсумнівно дещо поправити, якщо звернутися до теорії недосконалої конкуренції, впровадити відхилення від умов конкуренції та її інституціональні обмеження, наголосити на всіх можливих перешкодах у сфері грошей та кредиту тощо. Одначе така зміна манери викладу привела б лише до скромного успіху, а в Маркса він викликав би тільки щире зневагу.

Проте є й інший бік справи. Досить одного погляду на ціль, яку ставить перед собою Маркс-аналітик, аби усвідомити, що йому не варто було приймати бій на терені, де так легко зазнати поразки. А легко це лише доти, доки в теорії додаткової вартості ми не бачитимемо нічого, крім твердження про стабільний економічний процес за рівноваги досконалої конкуренції. Позаяк метою Марксового аналізу був не стан рівноваги, якого, згідно з автором, капіталістичне суспільство ніколи не досягне, а навпаки, процес постійної зміни в економічній структурі, то критика із згаданих вище позицій є не зовсім переконлива. За рівноваги досконалої конкуренції одержати додаткову вартість, мабуть, неможливо, проте вона завжди буде, бо цієї рівноваги ніколи не вдасться встановити. Додаткова вартість завжди виявлятиме тенденцію до зникнення, але й завжди залишатиметься, бо постійно відновлюватиметься. Цей захист не врятує ні трудову теорію вартості, надто у застосуванні до праці як товару, ні дану аргументацію стосовно експлуатації. Проте цей самий захист уможливить сприятливішу інтерпретацію результату, хоча побудова задовільної теорії всіх отих додатковостей позбавить їх суто марксистського значення. Отож цей погляд на згадані Марксові теорії досить важливий. Він також проливає нове світло на інші частини Марксового апарату для економічного аналізу й дозволяє просунутись далеко по шляху до пояснення, чому успішна критика, спрямована проти самих основ цього апарату, не змогла завдати йому ще більш згубного удару.

4. Якщо ж, однак, ми продовжуватимемо на рівні звичайному для обговорення марксистських теорій, то все далі й далі заглиблюватимемось у труднощі чи радше зрозуміємо, що саме це відбувається з правовірними марксистами, коли вони намагаються йти вслід за своїм учителем. По-перше, теорія додаткової вартості аж ніяк не полегшує

розв'язання згаданих вище проблем, що виникли на основі розбіжності між трудовою теорією вартості та очевидними фактами економічної реальності. Навпаки, ця теорія наголошує на згаданих проблемах, бо згідно з нею постійний капітал — тобто капітал не для оплати найманої робочої сили — переносить на продукт не більше вартості, ніж втрачає в процесі виробництва; на це здатний лише капітал для оплати найманої робочої сили, й, отже, одержані прибутки мають різнитися від фірми до фірми відповідно до органічного складу їхніх капіталів. Маркс певен, що конкуренція між капіталістами спричинить такий перерозподіл загальної «маси» додаткової вартості, за якого прибутки кожної фірми будуть пропорційні до загальної суми її капіталу або норми прибутку фірм зрівняються. Ми ясно бачимо, що ці труднощі належать до класу фальшивих проблем, які виникають внаслідок спроб розробляти хибну теорію⁸, а їх розв'язання — до розпачливих порад. Маркс, однак, вважав, що останнє допомагає не тільки обґрунтувати виникнення єдиних норм прибутку і пояснити, як, у зв'язку з цим, відносні ціни на товари відхиляються від затраченої на них вартості праці⁹, а й що ця теорія пояснює

⁸ У ній, однак, знаходимо елемент, який не є хибним, і за його розуміння, хоч яке б розпливчате воно було, слід віддати Марксові належне. Всупереч думці, яку навіть сьогодні поділяють майже всі економісти, проте, що засоби виробництва, випродуковані в абсолютно стабільній економіці, дадуть чистий прибуток, це не є незаперечним фактом. Якщо на практиці звичайно здається, що вони справді дають чистий прибуток, то це, цілком можливо, завдяки тому фактові, що економіка ніколи не буває стабільною. Марксов аргумент стосовно чистого прибутку на капітал можна витлумачити як нещирий спосіб визнати це.

⁹ Марксове розв'язання цієї проблеми втілене в його рукописах, із яких його друг Енгельс скопіював третій, посмертний том «Das Kapital». Отож перед нами не те, що сам Маркс зрештою хотів би сказати. В дійсності більшість критиків, не вагаючись, звинувачували його в тому, що третій том категорично суперечить теорії, викладеній у першому. Як поглянути, цей вердикт безпідставний. Якщо стати на місце Маркса, а в даному разі це наш обов'язок, то не буде безглуздя дивитися на додаткову вартість як на «масу», випродуковану суспільним процесом виробництва, прийнятим за економічну одиницю, а решту розглядати як питання розподілу цієї «маси». А якщо це не безглуздя, то все-таки можливо вважати, що відносні ціни на товари, за висновком, зробленим у третьому томі, впливають із теорії кількості праці, викладеній у першому томі. Отже, неправильно твердити, як це роблять деякі автори від Лексиса до Коула, що Марксова теорія вартості цілком відірвана від його теорії цін і не становить ніякого вкладу в неї. Маркс виграє мало, якщо його навіть звільнити від звинувачення у цьому протиріччі. Залишаються інші, досить вагомні звинувачення. Най-

ще один «закон», якому належить визначне місце в класичній доктрині, а саме: твердження про те, що нормі прибутку притаманна тенденція до падіння. Це, власне, впливає досить правдоподібно із збільшення відносної ваги постійної частини сукупного капіталу галузей, що виробляють товари, які купують на зарплатню: якщо відносна вага підприємства та обладнання в цих галузях зростає, як це відбувається в процесі еволюції капіталізму, і якщо норма додаткової вартості чи ступінь експлуатації залишається такою самою, то норма прибутку на сукупний капітал загалом збільшиться. Цей аргумент викликав велике захоплення, і сам Маркс, мабуть, дивився на нього з таким самим задоволенням, яке ми звичайно відчуваємо, коли наша теорія пояснює спостереження, що не ввійшло в її конструкцію. Було б цікаво розглянути цей аргумент по суті, незалежно від помилок, яких припустився Маркс, виводячи його. Робити це не обов'язково, бо вже в засновках є доволі критики на його адресу. Проте близьке, хоч і не ідентичне твердження виявляє одну з найважливіших «сил» марксистської динаміки і зв'язок між теорією експлуатації та наступним сюжетом з Марксової аналітичної структури, який звичайно називають теорією нагромадження.

Більшу частину награбованого у експлуатованих робітників (згідно з деякими послідовниками Маркса, практично все) капіталісти обертають на капітал — засоби виробництва. Саме по собі це твердження, не рахуючи додаткового значення, наданого йому марксистською фразеологією, є констатацією дуже знайомого факту, що звичайно кваліфікується як заощадження та інвестиція. Для Маркса, однак, цього простого факту було мало: якщо вже розвиток капіталізму мав відбуватися за невблаганною логікою, то згаданий факт мав бути частиною цієї логіки, що практично визначає його необхідність. Маркс не міг також дозволити, щоб ця необхідність впливала з соціальної психології класу капіталістів — наприклад, як у Макса Вебера, який зробив пуританські погляди (а до них явно пасує утримування від того, щоб одержувати насолоду від прибутків) причинною

кращим вкладом у розгляд питання про співвідношення вартостей і цін у марксистській системі та одним із кращих зразків далеко не захоплюючої дискусії є праця Л. фон Борткевича «Wertrechnung und Preisrechnung im Marxchen System», «Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», 1907.

детермінантою капіталістичної поведінки. Маркс не відкидав жодної можливості спертися на цей метод¹⁰. Але для того, щоб Марксова система відповідала своєму призначенню, потребувалося щось істотніше, щось таке, що змушувало б капіталістів до нагромадження капіталу незалежно від того, як вони до цього ставляться, і що переконливо пояснювало б цей психологічний тип. На щастя, це щось існує.

Пояснюючи природу цього потягу до заощадження, я заради зручності погоджуся з одним із Марксових положень — тобто я, як і він, припускаю, що заощадження капіталістичного класу *ipso facto* означає відповідне зростання реального капіталу¹¹. Цей рух насамперед відбувається у змінній частині сукупного капіталу, тобто у капіталі для оплати найманої робочої сили, навіть якщо мета капіталіста — збільшити постійну частину, особливо ту, яку Рікардо називав основним капіталом (її складають переважно машини).

Розглядаючи Марксову теорію експлуатації, я вказував на те, що за досконало конкурентної економіки прибутки від експлуатації спонукають капіталістів розширяти чи намагатися розширяти виробництво, бо з погляду кожного з них це означатиме збільшення прибутку. Щоб домогтися свого, їм доведеться вдатися до нагромадження капіталу. Крім того, масовим ефектом такого заходу буде тенденція до зменшення додаткової вартості внаслідок зростання заробітної платні, а може, ще й внаслідок падіння цін на товари — чудовий приклад протиріч, притаманних капіталізму, таких дорогих Марксовому серцю. І ця тенденція, теж

---

¹⁰ Наприклад, в одному місці («Das Kapital», том I, стор. 654, видавництво «Еврімен») він перевершує самого себе у яскравій риторичній на цю тему, заходячи, на мою думку, далі, ніж личить авторові економічної інтерпретації історії. Нагромадження капіталу може бути, а може й не бути для капіталістичного класу «Мойсеєм і всіма пророками» (!), і таке буяння уяви може вразити, а може й не вразити нас своєю безглуздістю — у Маркса аргументи такого роду і в такому стилі завжди свідчать про якусь ваду, що її необхідно приховати.

¹¹ Для Маркса заощадження чи нагромадження ідентичне з перетворенням «додаткової вартості в капітал». Я не пропоную не погоджуватися з цим, хоча окремі спроби заощадження не обов'язково автоматично збільшують реальний капітал. Марксів погляд видається мені настільки ближчим до істини, ніж протилежний, підтримуваний багатьма моїми сучасниками, що я не вважаю за потрібне заперечувати його.

для окремого капіталіста, складає ще одну причину, з якої він відчуватиме потяг до нагромадження капіталу¹², хоча, знову ж таки, це зрештою погіршить становище класу капіталістів у цілому. Отож якийсь потяг до нагромадження капіталу залишиться, навіть якщо в усьому іншому економіка розвиватиметься стабільно, а вона, як я вже казав, не досягне стійкої рівноваги, поки нагромадження капіталу зведе додаткову вартість до нуля і в такий спосіб зруйнує сам капіталізм¹³.

Проте є річ значно важливіша і непереборніша. Капіталістична економіка насправді не є і не може бути стабільною. І вона не просто рівномірно розвивається. Вона безупинно революціонується *зсередини* через нові різновиди підприємництва, тобто шляхом продукування нових товарів, чи запровадження нових методів виробництва, чи створення нових комерційних можливостей у будь-який момент існування даної індустріальної структури, тож усі умови підприємницької діяльності перебувають у процесі постійної зміни. Будь-яка ситуація починає змінюватися, ще не встигнувши скластися. У капіталістичному суспільстві економічний прогрес означає безладдя. І — ми це побачимо в наступному розділі — в цьому безладді конкуренція працює зовсім по-іншому, ніж вона працювала б, якби економіка була стабільна, незалежно від рівня досконалої конкуренції. Можливості одержати прибуток, виробляючи нові товари чи виробляючи старі товари дешевшим способом, постійно

---

¹² Звичайно, з меншого прибутку заощадження переважно будуть менші, ніж з більшого. Але з будь-якого даного прибутку заощадження будуть більші, якщо немає надії на його довготривалість чи якщо передбачається його зниження, ніж у тому випадку, коли відомо, що на даний момент цей прибуток принаймні стабільний.

¹³ До певної міри Маркс визнає це. Проте, на його думку, якщо зарплата зростає і, отже, відбивається на нагромадженні капіталу, то норма нагромадження зменшується, «бо падає стимул до одержання прибутку», так що «механізм капіталістичного виробництва усуває тимчасові, ним же створені перешкоди». («Das Kapital», том I, розділ XXV, підрозділ I). Саме ця тенденція капіталістичного механізму до самоврівноваження не є безперечною, і будь-яка спроба захистити її вимагатиме, м'яко кажучи, ретельного обґрунтування. Цікаво, однак, що, натрапивши у праці іншого економіста на таке твердження, ми мали б кваліфікувати його як зовсім немарксистське і що його логічність надзвичайно ослабляє головну спрямованість Марксової аргументації. У цьому випадку, як і в багатьох інших, Маркс із вражаючою переконливістю показує, які кайдани несла на собі буржуазна економіка його доби, що він їх, на його думку, розбив.

здійснюються і вимагають нових інвестицій. Ці нові товари й нові способи їх виробництва конкурують із старими товарами і старими способами не на рівних умовах, а маючи вирішальну перевагу, що для останніх може означати кінець. Ось так відбувається «прогрес» у капіталістичному суспільстві. Щоб не продавати дешевше від інших, *кожна* фірма мусить зрештою наслідувати цей приклад, тобто теж інвестувати, а щоб мати змогу робити це,— відкласти частину своїх прибутків, тобто нагромаджувати капітал¹⁴. Отож кожен займається нагромадженням.

Маркс бачив цей процес індустріальної зміни краще і усвідомлював його вирішальне значення глибше, ніж будь-який інший економіст його доби. Це не означає, що Маркс правильно розумів природу згаданого процесу чи правильно аналізував його механізм. У Марксових очах цей механізм розпадається на просту механіку руху окремих мас капіталу. Маркс не мав задовільної теорії підприємництва, і його неспроможність відрізнити підприємця від капіталіста, разом із хибною методикою побудови теорії, пояснює численні приклади *non sequitur* і помилок. Проте самого бачення цього економічного процесу було досить для цілей, які Маркс мав на увазі. *Non sequitur* перестає бути згубною вадою, коли те, що не впливає з Марксової аргументації, можна висувати з іншої; навіть видимі помилки та перекручення часто компенсуються правильністю загальної спрямованості аргументації, в процесі якої вони трапляються; зокрема, вона може вихолостити їхній зміст, відкриваючи можливість для подальшого аналізу, яка для критика, що не в змозі збагнути цієї парадоксальної ситуації, видається безнадійно втраченою.

Такий приклад нам уже траплявся. У своєму оригінальному вигляді Марксова теорія додаткової вартості є неспроможною. Та оскільки капіталістичний процес періодично таки породжує тимчасові хвилі додаткових прибутків понад собівартість, і це явище інші теорії, хоч і зовсім не помарксистському, здатні пояснити, то наступний розділ Мар-

---

¹⁴ Це, звичайно, не єдиний спосіб фінансувати технологічні вдосконалення. Але це практично єдиний спосіб, розглянутий Марксом. І оскільки він насправді дуже суттєвий, то ми могли б продовжити думку автора, хоча інші способи, надто банківські позики, тобто створення депозитів, спричиняють власні наслідки, які справді було б необхідно тут розглянути, щоб намалювати правильну картину капіталістичного процесу.

ксової теорії, присвячений нагромадженню капіталу, виявляється не до кінця зіпсованим попередніми помилками автора. Маркс також непереконливо обгрунтував потяг до нагромадження капіталу, а це має істотне значення для його аргументації. Проте вади Марксового пояснення не такі вже й страшні, бо ми, не відходячи від згаданої методики, можемо легко запропонувати своє, переконливіше пояснення, в якому, серед інших речей, падіння прибутків саме по собі займе належне місце. Сумарна норма прибутку на сукупний промисловий капітал не повинна зрештою зменшуватись ні тому, що, за Марксом, постійний капітал зростає по відношенню до змінного¹⁵, ні з будь-якої іншої причини. Досить того, що, як ми вже бачили, прибуткові кожного окремого підприємства постійно загрожує фактична або потенційна конкуренція з боку нових товарів чи методів виробництва, через які рано чи пізно цей прибуток обернеться збитками. Таким чином ми одержуємо необхідну рушійну силу і навіть аналог Марксового твердження про те, що постійний капітал не дає додаткової вартості — бо жоден окремий набір засобів виробництва не може вічно залишатися джерелом додаткового прибутку — без урахування тих частин Марксової аргументації, що мають сумнівну обгрунтованість.

Ще один приклад — наступна ланка в Марксовому ланцюгу, його теорія концентрації капіталу, тобто його трактування тенденції капіталістичного процесу до збільшення розмірів промислових підприємств і монополій. Все Марксове пояснення¹⁶, якщо відкинути образність викладу, зводиться

¹⁵ Згідно з Марксом, прибутки можуть також падати з іншої причини, тобто через зменшення норми додаткової вартості. До цього своєю чергою може спричинитись зростання зарплатні або скорочення, наприклад законодавчим шляхом, робочого дня. Тут можна заперечити, навіть з позицій марксистської теорії, що це спонукає «капіталістів» замінити робітників засобами виробництва, що економлять працю, і, отже, тимчасово збільшити обсяги інвестицій незалежно від появи нових товарів і технічного прогресу. Ми не можемо заглиблюватися в ці питання, але можемо звернути увагу на один цікавий випадок. 1837 року Нассау В. Сеніор опублікував брошуру під назвою «Листи з приводу Закону про фабрики», у якій спробував показати, що запропоноване скорочення робочого дня спричиниться до ліквідації прибутків у бавовняній промисловості. У «Das Kapital», том I, розділ VII, підрозділ 3, Маркс перевершує самого себе, гнівно виступаючи проти цього твердження. Сеніорів аргумент справді майже безглуздий. Та якраз Марксові не слід було так реагувати, бо цей аргумент цілком відповідає його власній теорії експлуатації.

¹⁶ Див. «Das Kapital», том I, розділ XXV, підрозділ 2.

до нудних тверджень про те, що «конкуренція — це битва за здешевлення товарів», яке «залежить, caeteris paribus, від продуктивності праці»; і що це своєю чергою залежить від масштабів виробництва; і що «великий капітал бере гору над малим»¹⁷. Все це дуже нагадує те, що подано на цю тему в сучасних підручниках,— думки самі по собі не дуже глибокі й не дуже захоплюючі. Зокрема, підручники не відповідають своєму призначенню через те, що в них виняткового значення надається обсягам окремих «капіталів», тоді як описувати наслідки концентрації капіталу Марксові значною мірою заважає його власна методика, непридатна для ефективного аналізу ні монополії, ні олігополії.

Однаке захоплення цією теорією, яке відверто висловлюють так багато економістів немарксистського напрямку, небезпідставне. По-перше, передбачити прихід монополітичного капіталу в Марксові часи було само по собі неабияким досягненням. Але Маркс зробив більше. Він точно пов'язав концентрацію капіталу з його нагромадженням чи радше побачив у першому частину другого, і не тільки частину фактичного типу, а й логіки. Маркс усвідомлював і деякі наслідки — одні правильно (наприклад те, що «все більша частина окремих мас капіталу перетворюється на матеріальну базу безперервної революції в самому способі виробництва»), інші — принаймні однобоко чи в спотвореному вигляді. Маркс наелектризував атмосферу довкола цього явища, використавши всі генератори класової боротьби і політики; лише цього вистачило б, аби піднести Марксів виклад над дотичними до теми сухими економічними теоремами, надто в очах людей, позбавлених власної уяви. І, що найважливіше, він виявився здатним просуватися далі, майже не зазнавши впливу недостатньої мотивації окремих особливостей намальованої ним картини і того, що професіоналові видається браком переконливості в аргументації, бо, зрештою, поява промислових велетів дійсно була справою недалекого майбутнього, так само, як і виникнення соціальних умов, що їх ці велети мали створити.

5. На закінчення наших тез пропонуємо ще дві речі: Марксову теорію *Verelendung* чи, використовуючи англійсь-

¹⁷ У Маркса цей висновок, який часто називають теорією експропріації,— єдина чисто економічна основа боротьби між капіталістами, в якій вони знищують один одного.

кий еквівалент, до якого я наважився вдатися, теорію immiserization (зубожіння), а також Марксову (та Енгельсову) теорію торговельного циклу. У першій і аналіз, і бачення безнадійно невдалі; у другій — і те, й інше має видимі переваги.

Маркс, поза сумнівом, уважав, що в процесі капіталістичної еволюції реальна зарплатня та життєвий рівень мас падатимуть у високооплачуваних верствах і не зростатимуть у низькооплачуваних і що до цього спричиняться не випадкові обставини чи навколишнє середовище, а сама логіка капіталістичного процесу¹⁸. Як передбачення, ця думка, звичайно, була рідкісно невдала, і марксистичні всілякі напрямів опинилися в скрутному становищі, намагаючись якнайкраще використати видимий доказ протилежного, що став їм на перешкоді. Попервах, а в окремих випадках і до сьогоднішнього дня, апологети виявили неабияку впертість, силкуючись врятувати цей «закон» як твердження, що вказує на фактичну тенденцію, підперту статистикою зарплатні. Далі були спроби надати йому іншого значення, тобто віднести його не до реальної зарплатні чи до абсолютної частки, яку віддають робітничому класові, а до відносної частки трудових доходів у сукупному національному доході. Хоча деякі місця у Марксових писаннях справді обгрунтують подібну інтерпретацію, це явно суперечить цілому. До того ж мало чого можна досягти, погодившись на таку інтерпретацію, бо в головних своїх висновках Маркс припускає, що абсолютна частка доходів на душу робітничого класу має падати чи принаймні не збільшуватись; якщо ж автор мав на увазі відносну частку, то це лише додасть марксистам нових проблем. Зрештою, саме твердження залишається хибним. Бо відносна частка зарплатні робітників і службовців у сукупному доході мало змінюється з кож-

¹⁸ Марксистичні, як більшість апологетів, мають звичку будувати першу лінію оборони, щоб протидіяти критичним намірам, які стоять за будь-яким чітко сформульованим твердженням такого роду. Отож захисники Маркса запевняють, що зворотний бік медалі був не зовсім прихований від нього і що він дуже часто «визнавав» випадки зростання зарплатні тощо (та й чи можна цього взагалі не визнавати), маючи на увазі, що він повною мірою передбачив будь-яку критику на свою адресу. Такий багатослівний автор, як Маркс, що так густо перемішує свою аргументацію з історичним аналізом, звичайно створює ширші можливості для подібного захисту, ніж будь-хто з його попередників. Але який сенс «визнавати» незаперечний факт, якщо він не відбивається на висновках?

ним роком, зберігаючи надзвичайну стабільність у часі і не виявляючи ніякої тенденції до падіння.

Проте з цього складного становища є, здається, інший вихід. Статистичний часовий ряд може й не виявити жодної чи навіть виявити протилежну тенденцію, як у цьому випадку, — і все ж тенденція до падіння, можливо, притаманна системі, яку ми розглядаємо, і лише стримується винятковими умовами. Такої думки, власне, дотримується більшість сучасних марксистів. Виняткові умови вони знаходять у колоніальній експансії чи, у більш загальному плані, у відкритті доступу до нових країн протягом дев'ятнадцятого сторіччя, вважаючи, що це створило для експлуатованих «вільний від експлуатації сезон»¹⁹. У наступній частині ми матимемо змогу зупинитися на цьому питанні. А тим часом зазначимо, що факти ргіта *facie* підтверджують цей аргумент, який також бездоганний у своїй логіці, а тому міг би розв'язати нашу проблему, якби згадана тенденція була обгрунтована й з інших боків.

Та насправді лихо в тому, що структура Марксової теорії у цьому питанні аж ніяк не заслуговує на довіру — ні з погляду бачення, ні з погляду аналітичного підґрунтя. Основою теорії зубоження є теорія «резервної армії праці», тобто безробіття, спричиненого механізацією виробничого процесу²⁰. А теорія «резервної армії» своєю чергою базується на доктрині, викладеній Рікардо у розділі про фабричні машини. В жодному іншому місці (крім, звичайно, теорії вартості) Марксова аргументація не залежить такою мірою від аргументації Рікардо, не додаючи до неї нічого істотного²¹. Я кажу, звичайно, лише про чисту теорію цього явища. Маркс додав, як завжди, чимало другорядних штрихів, таких, як доречне узагальнення, згідно з яким заміна

¹⁹ Цю ідею висунув сам Маркс, хоча розвинули її неомарксистичи.

²⁰ Цей різновид безробіття слід, звичайно, відрізнити від інших. Маркс, зокрема, звертає увагу на той, який виникає внаслідок циклічних коливань у діловій активності. Позаяк ці два різновиди безробіття не є незалежними і позаяк у своїй аргументації Маркс часто спирається радше на другий, ніж на перший, то виникають труднощі з інтерпретацією, проте не всі критики повністю це усвідомлюють.

²¹ Для будь-якого теоретика це має бути очевидним, впливаючи не тільки із знайомства з *sedes materiae*, «Das Kapital», том I, розділ XV, підрозділи 3, 4, 5, а надто 6 (де Маркс розглядає теорію компенсації, див. вище), а також із розділів XXIV і XXV, де в трохи іншій формі повторюються і розвиваються ті самі думки.

кваліфікованих робітників некваліфікованими увійшла в поняття безробіття; він також додав багатющу ілюстративний матеріал і багатющу фразеологію; і, що найважливіше, він змалював вражаюче оточення, широке тло соціального процесу.

Рікардо спочатку був схильний поділяти дуже широко розповсюджену у всі часи думку про те, що включення машин у виробничий процес майже напевно піде на користь масам. Коли ж Рікардо почав сумніватися в цьому чи, у всякому разі, в тому, що такий погляд завжди обгрунтований, він з притаманною йому відвертістю переглянув свою позицію. Не менш характерним для нього було й те, що він не виявив зайвої запопадливості й, удавшись до звичного для себе методу «уявної побудови вагомих доказів», навів добре відомий усім економістам числовий приклад, аби показати, що результат міг би бути й протилежним. З одного боку, Рікардо не хотів заперечувати, що в його доказах ідеться лише про можливість (хоч не таку вже й невірорідну), а з другого, — що в кінцевому підсумку механізація принесе робітництву чисту вигоду, впливаючи своєю чергою на загальний обсяг виробництва, ціни тощо.

Приклад правильний, якщо вже на те пішло²². Дещо якісніші сучасні методи підтверджують його думки в тому, що допускають як ту можливість, що її він мав обгрунтувати, так і протилежну; вони йдуть далі, називаючи формальні умови, за яких здійсниться той чи інший висновок. Це, звичайно, все, на що здатна чиста теорія. Щоб передбачити практичний ефект, потрібні додаткові дані. Однак приклад Рікардо показує ще одну, цікаву для нашої мети деталь. Автор розглядає фірму, яка, маючи певний капітал і певну кількість робітників, вирішує частково механізувати виробництво. Отож фірма ставить перед групою цих робітників завдання виготовити машину, яка дозволить фірмі обійтися без частини цієї групи. Прибутки зрештою, може, й залишаться ті самі (після того, як перебудова у зв'язку з притосуванням до умов конкуренції позбавить фірму тимчасового приросту прибутків), проте валовий дохід зменшиться

---

²² Або його можна зробити правильним, але так, щоб він не втратив свого значення. В наведеній аргументації є кілька сумнівних моментів, зумовлених жалюгідною методикою; а саме її чимало економістів так прагнуть увічнити.

на ту самісіньку суму, що її раніше виплачували як зарплатню «звільненим» робітникам. Марксове поняття заміни змінного капіталу (для оплати найманої робочої сили) постійним майже дослівно повторює цей виклад. Якщо Рікардо наголошує на тому, що в підсумку з'явиться *зайве* населення, то Маркс відповідно наголошує на *надмірній кількості* населення, вживаючи цей термін як альтернативний по відношенню до «резервної армії праці». Тут справді маємо приклад сліпого засвоєння учення Рікардо.

Однак те, що спрацьовує у межах поставленої Рікардо мети, зовсім не відповідає своєму призначенню, власне, перетворюється на причину ще одного *non sequitur*, якого тепер уже не виправити правильним баченням кінцевого результату, — щойно ми починаємо розглядати надбудову, яку звів Маркс на цьому тендітному фундаменті. Та Маркс і сам мав подібне відчуття. Бо він з якимось відчаєм ухопився за умовно песимістичний результат свого вчителя, ніби його вагомі докази були єдино можливі, й ще з більшим відчаєм виступав проти авторів, які розвинули натяк Рікардо на компенсацію, що її машинний вік може запропонувати робітникам навіть там, де негайний ефект від запровадження машин призведе до шкідливих наслідків (теорія компенсації — найсильніша антипатія всіх марксистів).

Маркс мав усі підстави для такого підходу до проблеми. Він дуже потребував міцної основи для своєї теорії резервної армії праці, й ця теорія мала слугувати двом принципово важливим цілям, крім другорядних. По-перше, ми вже бачили, що через цілком зрозумілу відразу до використання мальтузіанської теорії населення Маркс позбавив свою доктрину експлуатації того, що я назвав істотною підпорою. Цю підпору він замінив вічною, тобто вічно відновлюваною ²³ «резервною армією праці». По-друге, його надзвичайно вузький погляд на процес механізації мав істотне значення для мотивації гучних фраз розділу XXXII першого тому «Das Kapital», які в певному сенсі увінчують

---

²³ Підкреслити факт безперервного відновлення, звичайно, необхідно. Ми були б несправедливі до Марксових слів і до їх значення, якби уявили собі, як роблять деякі критики, ніби він уважав, що із запровадженням машин людей викинуть з роботи і кожен з них залишиться безробітним назавжди. Маркс не відкидав абсорбції, тож критика, базована на доказах того, що хоч скільки б з'явилося безробітних, вони кожного разу будуть абсорбовані, є цілком безпредметною.

не тільки цей том, а й Марксову працю в цілому. Я процитую їх повністю — повніше, ніж цього вимагає питання, яке ми розглядаємо, — щоб читач міг кинути швидкий погляд на ту Марксову позицію, яка однаковою мірою викликає в одних ентузіазм, а в інших — зневагу. Незалежно від того, чи цей набір фраз складає чи не складає саму суть пророчої істини, ось вони:

«Пліч-о-пліч з цією концентрацією чи цією експропріацією багатьох капіталістів небагатьма відбувається... затягування всіх націй у тенета світового ринку, а рівночасно капіталістичний режим набуває інтернаціонального характеру. Поруч із магнатами капіталу, число яких постійно зменшується і які узурпують і монополізують усі переваги цього процесу трансформації, виростає маса, яка зазнає злиднів, гноблення, рабства, деградації, експлуатації; та водночас наростає також бунт робітничого класу, класу, чисельність якого постійно збільшується і який дисциплінується, об'єднується і організується самим механізмом процесу капіталістичного виробництва. Монополія капіталу стає кайданами на способі виробництва, хоча вона народилася й розквітла разом із цим способом і у відповідності з ним. Концентрація засобів виробництва та усупільнення праці досягли нарешті такого рівня, коли вони стали несумісними з їхньою капіталістичною оболонкою. Ця оболонка лускає. Звучить похоронний дзвін по капіталістичній приватній власності. Експропріаторів експропріують».

6. Марксові досягнення в галузі економічних циклів оцінити надзвичайно важко. Чогось справді вартими є з десятків спостережень та коментарів (більшість із них випадкові), розкиданих майже по всіх його писаннях, у тому числі в багатьох листах. Спроби відтворити на основі таких *tembra disjecta* ціле (якого ми, власне, ніде у Маркса не бачимо і якого, мабуть, у нього навіть на думці не було, хіба що в зародковому стані) можуть у різних руках легко дати різні результати й бути зіпсованими зрозумілим прагненням того чи іншого прихильника приписати Марксові, вдаючись до певних інтерпретацій, практично всі ті результати останніх досліджень, які цей прихильник сам схвалює.

Пересічні друзі та вороги Маркса ніколи не усвідомлювали й не усвідомлюють усієї складності завдання, що стоїть перед тим, хто тлумачить Маркса, якщо зважити на калейдоскопічність написаного ним про економічні цикли. Вихо-

дячи з того, що Маркс часто висловлювався на цю тему і що вона була тісно пов'язана з його головною темою, вони вважали доведеним існування простої і чітко викладеної марксистської теорії циклів, яку можливо вивести з логіки капіталістичного процесу так само, як, наприклад, теорія експлуатації виводиться з теорії праці. У відповідності з цими міркуваннями вони взялися до пошуків згаданої теорії, і легко здогадатись, до чого прийшли.

З одного боку, Маркс, поза сумнівом, вихваляє, хоч і не зовсім обгрунтовано мотивує надзвичайну здатність капіталізму розвивати виробничі можливості суспільства. З другого боку, він постійно наголошує на зростаючому зубожінні мас. Хіба не найприродніша у світі річ дійти висновку, що причина криз та депресій — неспроможність експлуатованих мас купити те, що виготовляє чи готовий виготовити виробничий механізм, який постійно розвивається, і що з цієї та інших причин, яких немає потреби повторювати, норма прибутку падає до рівня банкрутства? Отак ми, здається, справді приходимо, залежно від того, на якому елементі хочемо наголосити, до найнікчемнішого типу теорії або недоспоживання, або надвиробництва.

Це марксистське пояснення було практично віднесене до кризових теорій недоспоживання²⁴. Таку класифікацію можна виправдати двома обставинами. По-перше, в теорії додаткової вартості та в інших питаннях очевидна спорідненість Марксового вчення з ученнями Сісмонді та Родбертуса. А вони таки підтримували теорію недоспоживання. Тож немає нічого неприродного у висновку, що Маркс, мабуть, дотримувався того самого погляду. По-друге, деякі місця у Марксових працях, надто коротке твердження у «Маніфесті комуністичної партії» про кризи, теж наштовхують на таку інтерпретацію, хоча Енгельсові висловлювання стосовно цього значно переконливіші²⁵. Проте все це не має

²⁴ Хоча ця інтерпретація стала вже модною, я назву імена лише двох авторів, з яких один видозмінив її, а другий може свідчити на користь її живучості: Туган-Барановський. «Theoretische Grundlagen des Marxismus», 1905 — виступив з критикою Марксової теорії криз на цій основі; М. Добб. «Політична економія капіталізму», 1937 — виявив більш схвальний погляд.

²⁵ Енгельсове дещо банальне бачення цього питання найкраще відбите в його полемічній книжці «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft», 1878, у найчастіше цитованому уривку з соціалістичної літератури. Автор подає дуже яскравий опис морфології криз, який безсумнівно годиться для популярних лекцій, а також висловлює у вдало вибраному місці

ваги, бо Маркс, виявивши прекрасне відчуття здорового глузду, категорично відкинув цю інтерпретацію²⁶.

Річ у тім, що Маркс не мав простої теорії економічних циклів. І з його «законів» капіталістичного процесу нічого подібного не випливає. Навіть якщо ми прийнемо Марксове пояснення додаткової вартості й погодимося з тим, що нагромадження, механізація (відносне зростання обсягу постійного капіталу) і перенаселення, яке невблаганно поглиблює зубожіння мас, справді складають логічний ланцюг подій, що закінчуються катастрофою капіталістичної системи, — навіть тоді ми залишаємося без чинника, який обов'язково надав би цьому процесові форми циклічних коливань і пояснив би притаманне капіталізму чергування періодів розквіту і депресій²⁷. Поза сумнівом, у нас знайдеться напоготові безліч найрізноманітніших обставин, щоб одержати елементи, яких бракує для фундаментального пояснення. Тут і прорахунки, і марні сподівання та інші помилки, і хвилі оптимізму та песимізму, і надмірні теоретизування, і, нарешті, невичерпне джерело «зовнішніх чинників». І все-таки за умови, що Марксів механічний процес нагромадження зберігатиме рівномірний темп — а ніщо не вказує на те, чому б, у принципі, мало бути інакше — описаний ним капіталістичний процес теж міг би тривати рівномірно; якщо виходити з його логіки, то вона, по суті, не веде ні до розквіту, ні до депресії.

думку, що «розширення ринку не встигає за розширенням виробництва». Енгельс також погоджується з Фур'є, передаючи його думку словами, що не потребують пояснень — *crises pléthoriques*. Однак не можна відкидати й того, що частину розділу X написав Маркс, який поділяє з Енгельсом відповідальність за книжку в цілому.

Я хочу сказати, що кілька моїх зауваг про Енгельса мають зневажливий тон. Це вийшло невдало, і не тому, що я мав намір принизити достоїнства цієї видатної людини. Однак, на мою думку, слід відверто визнати, що як інтелектуал, надто як теоретик, він стояв значно нижче від Маркса. Ми не можемо навіть бути певні, що Енгельс завжди розумів Маркса. Отож Енгельсовими інтерпретаціями слід користуватися обачливо.

²⁶ «Das Kapital», том II, стор. 476, переклад англійською 1907. Однак див. також «Theorien über den Mehrwert», том II, розділ III.

²⁷ Для нефахівця протилежно видається таким очевидним, що обґрунтувати це твердження нелегко, навіть якби для цього ми мали місця більш ніж удосталь. Щоб упевнитись у його справедливості, читачеві найкраще було б вивчити аргументацію Рікардо щодо фабричних машин. Описаний там процес міг би спричинити будь-який рівень безробіття і все ж тривати беззаконно, не викликаючи розвалу економіки аж до остаточного розпаду самої системи. Маркс із цим погодився б.

Звичайно, в цьому не конче слід убачати біду. Чимало інших теоретиків просто вважали і вважають, що кризи трапляються всюди, де виходить з ладу щось досить важливе. Не було в такому погляді також нічого шкідливого, бо він, як виняток, звільнив Маркса від рабської залежності від власної системи й дав йому свободу неупереджено подивитися на факти. Отож Маркс розглядає цілий ряд більш чи менш важливих елементів. Він, наприклад, дещо поверхово використовує посередництво грошей у товарних операціях (і більше нічого), аби позбавити обґрунтованості твердження Сея про неможливість загального надвиробництва; чи існування багатьох ринків кредиту, щоб пояснити диспропорції в створенні кредитних ліній з великими інвестиціями в засоби виробництва; чи особливі стимули, такі, як відкриття ринків або поява нових соціальних потреб, щоб мотивувати несподівані ривки в «нагромадженні». Маркс намагається, без особливого успіху, обернути зростання населення на чинник, що сприяє флуктуації²⁸. Він звертає увагу на те (хоча по-справжньому нічого не пояснює), що масштаби виробництва зростають «ривками», які є «передумовою до такою ж мірою несподіваних його скорочень». Він слушно зауважує, що «поверховість політичної економії виявляється в тому, що вона розглядає розширення і скорочення кредиту — просту ознаку періодичних змін індустріального циклу — як їх причину²⁹. А щодо непередбаченого збігу обставин, то Маркс, звичайно, ставиться до них вельми скептично.

У всьому цьому є здоровий глузд і все це звучить в основному переконливо. Ми знаходимо тут практично всі елементи, які будь-коли входили до серйозного аналізу економічних циклів, і загалом дуже мало помилок. Що більше, не слід забувати, що в ті часи саме усвідомлення існування циклічних змін було великим досягненням. Чимало еконо-

---

²⁸ У цьому він теж не одинокий. Проте заради справедливості слід уважати, що він зрештою помітив би вади такого підходу, і доречно зазначити, що його зауваги на цю тему трапляються в третьому томі; але не можуть бути прийняті за його остаточний погляд.

²⁹ «Das Kapital», том I, розділ XXV, підрозділ 3. Далі він одразу ж робить крок у напрямку, який дуже добре відомий тому, хто вивчає сучасні теорії економічних циклів: «Наслідки, своєю чергою, стають причинами, і різноманітні випадкові явища в межах усього процесу, який завжди відтворює власні обставини, прибирають форми періодичності».

містів-попередників Маркса здогадувалися про це. Одначе здебільшого вони зосереджували свою увагу на прикладах вражаючого розвалу економіки, які стали називати «кризами». І вони не спромоглися побачити ті кризи в їх правдивому світлі, тобто у світлі циклічного процесу, в межах якого це просто епізоди. Ці економісти розглядали їх як окремі невдачі, що трапляються внаслідок помилок, ексцесів, поганого управління або неправильного функціонування кредитного механізму. Маркс, на мою думку, був перший серед економістів, хто піднявся над традицією і передбачив, крім статистичного додатку, появу праці Клемана Жюглара. Хоч Маркс, як ми вже бачили, не запропонував задовільного пояснення економічного циклу, це явище виразно стояло в нього перед очима і він багато в чому розумів механізм його дії. Як Жюглар, Маркс упевнено говорив про десятилітній цикл, «що переривався незначними флуктуаціями»³⁰. Його цікавила причина саме такої тривалості циклу, і він уважав, що це, мабуть, якимось пов'язано зі строком роботи машин у бавовняній промисловості. Є також чимало інших ознак Марксової зацікавленості проблемою економічних циклів на відміну від криз. Цього доволі, щоб Маркс посів провідне місце серед засновників сучасних досліджень економічного циклу.

Слід згадати й про інший аспект цього питання. У більшості випадків Маркс послуговувався терміном «криза» в його звичайному смислі, говорячи про кризу 1825 чи 1847 року в тому ж розумінні, в якому це робило його оточення. Проте він використовував цей термін і в іншому значенні. Виходячи з того, що настане день, коли еволюція капіталізму зламає інституційні рамки капіталістичного суспільства, він уважав, що перед справжнім крахом капіталізм запрацює з усе більшими відхиленнями і почне виявляти ознаки згубної хвороби. Для позначення цієї стадії, яку Маркс уявляв собі, звичайно, як більш чи менш тривалий іс-

---

³⁰ Енгельс пішов ще далі. Деякі з його приміток до Марксового третього тому свідчать про те, що Енгельс здогадувався про існування ще довшого циклу. І хоча він був схильний розглядати порівняно слабкі вияви розквіту і порівняно сильні вияви депресії в сімдесятих і вісімдесятих роках радше як структурну зміну, аніж як наслідок фази депресії в межах тривалішого періоду (так самісінько, як чимало сучасних економістів трактують повоєнні події, надто останнього десятиліття), у цьому можна вбачати якесь передчуття появи праці Кондратьєва про тривалі економічні цикли.

торичний період, він уживав той самий термін. Маркс також виявляє схильність до пов'язування тих періодичних криз із цією унікальною кризою капіталістичного устрою. Він навіть доводить, що ті кризи можна в певному сенсі розглядати як репетиції остаточного краху. Позаяк багато читачів можуть сприйняти це як ключ до Марксової теорії криз у звичайному розумінні, то необхідно зазначити, що чинники, які згідно з Марксом спричинять остаточний крах, не будучи підперті чималою кількістю додаткових гіпотез, не можуть розглядатися як причини періодичних депресій³¹, а згаданий ключ приведе нас не далі, ніж до банального твердження про те, що «експропріацію експропріаторів» легше здійснити під час депресії, аніж у період економічного поживлення.

7. Нарешті, думка про те, що внаслідок еволюції капіталізм зламає або переросте інституції капіталістичного суспільства (*Zusammenbruchstheorie* — теорія неминучої катастрофи), дає можливість навести останній приклад поєднання *non sequitur* з глибоким передбаченням, допомагаючи врятувати результат.

Хоча Марксова «діалектична дедукція» базується на зростаючому зубожінні та гнобленні, які повинні підбурити маси до бунту, вона втрачає основу через *non sequitur*, що зводить нанівець аргумент, який мав обґрунтувати неминучість цього зростаючого зубожіння. Що більше, марксистки, які в решті питань зберігали ортодоксальність поглядів, уже давно почали сумніватися в обґрунтованості твердження про те, що концентрація контролю за промисловістю обов'язково несумісна з «капіталістичною оболонкою». Першим, хто висловив свій сумнів у формі добре збудованого аргументу, був Рудольф Гільфердінг³², один із лідерів впли-

³¹ Щоб упевнитися в цьому, читачеві досить ще раз поглянути на цитату на стор. 59. Хоча Маркс часто повертається до цієї ідеї, він не поспішає заявляти про повну її підтримку, що дуже показово, бо не в його манері було втрачати можливість для узагальнення.

³² «Das Finanzkapital», 1910. Базовані на численних другорядних обставинах сумніви, які мали показати, що Маркс переоцінював обґрунтовані, як він уважав, тенденції і що еволюція суспільства — процес значно складніший і значно менш послідовний, аніж йому здавалося, часто, звичайно, виникали й раніше. Досить згадати Е. Бернштейна (див. розділ XXVI). Проте Гільфердінг у своєму аналізі не посилається на пом'якшуючі обставини, а критикує цей висновок принципово, виходячи з Марксових поглядів.

вової групи неомарксистів, який, власне, схилився до протилежного висновку — що через концентрацію капіталізм може домогтися стабільності³³. Відкладаючи до наступної частини книжки те, що я маю сказати з цього приводу, зазначу лише, що Гільфердінг, на мій погляд, зайшов задалеко, хоча, як ми побачимо далі, немає підстав уважати, що монополістичний капітал «перетворюється на кайдани на способі виробництва», і хоча з Марксових засновків, власне, не впливає його висновок.

Одначе, навіть якби Марксові факти й докази були ще більш хибні, ніж вони є, його висновок однаково був би правильний у своєму простому твердженні, що еволюція капіталізму зруйнує підвалини капіталістичного суспільства. Я гадаю, що так воно й буде. І навряд чи я перебільшую, називаючи глибоким передбачення, яке поставило цю істину поза всяким сумнівом ще в 1847 році. Тепер це банальна істина. Перш за все такою вона стала завдяки Густаву Шмоллеру. Його світлість професор фон Шмоллер, член Таємної ради Пруссії, член Пруської палати лордів, був особю не такою вже революційною чи схильною до агітаторських жестів. Одначе саме він спокійно констатував цю саму істину. Питання «чому» та «як» він теж залишив без відповіді.

Навряд чи є необхідність детально підсумовувати викладене. Попри всю недосконалість нашого дослідження ми можемо зробити такий висновок: по-перше, ніхто, якщо він узагалі дбає про чисто економічний аналіз, не повинен говорити про безперечний успіх; по-друге, ніхто, якщо він узагалі дбає про оригінальну структуру, не повинен говорити про безперечну невдачу.

У суді, який займався б теоретичною методикою, вердикт мусив би бути несприятливий. Прихильність до аналітичного апарату, якому завжди бракувало ефективності і який навіть у Марксову добу швидко виходив з ужитку; довгий

---

³³ Це твердження часто плутали (звинив у цьому і його автор) із твердженням про те, що економічні флуктуації з часом виявляють тенденцію до пом'якшення. Може, це так, а може, й не так (1929—1932 роки не спростовують сказаного), проте більша стабільність капіталістичної системи (тобто дещо менш невірноважене коливання нашого часового ряду цін і величин) не конче означає більшу стабільність, тобто більшу здатність капіталістичного устрою витримувати знегоди і навпаки. Обидва ці поняття, звичайно, споріднені, але не тотожні.

перелік нелогічних, а то й цілком хибних висновків; помилки, які після їх виправлення змінюють істотні висновки, іноді на протилежні — все це можна використати, щоб справедливо звинуватити Маркса-теоретика за технічний бік справи.

Та навіть у такому суді слід було б зробити застереження щодо цього вердикту з двох причин.

По-перше, хоча Маркс часто, іноді безнадійно, помилявся, його критики теж далеко не завжди мали рацію. Позаяк серед них були блискучі економісти, то цей факт слід витлумачити на його користь, надто тому, що з більшістю з них він не мав змоги зустрітись.

По-друге, так само слід витлумачити на користь Маркса його внески, і критичні, й конструктивні, у розв'язання дуже багатьох окремих проблем. Цей короткий начерк не дозволяє дати їх вичерпний перелік, не кажучи про те, щоб віддати їм належне. Проте ми вже познайомились із деякими з них, коли розглядали Марксове трактування економічного циклу. Я торкався також деяких проблем, працюючи над якими, Маркс удосконалив нашу теорію фізичного капіталу. Схеми, розроблені ним у цій галузі, хоч і не бездоганні, знову стали в пригоді в недавніх працях, які часом виглядають цілком по-марксистському.

А от апеляційний суд — навіть якби він теж обмежувався теоретичними справами — міг би схилитися до цілковитого скасування цього вердикту. Бо проти Марксових «злочинів» у теорії можна виставити одне справді велике досягнення. Через усе хибне чи навіть антинаукове в його аналізі проходить фундаментальна ідея, що не є ні тим, ні іншим, — ідея не просто теорії необмеженої кількості роз'єднаних схем чи логіки економічних величин узагалі, а теорії фактичної послідовності цих схем чи економічного процесу, так, як він відбувається, під дією внутрішніх сил, в історичному часі, творячи кожної хвилини той стан, який сам по собі визначатиме наступний. Так автор багатьох неправильних понять виявився першим, хто передбачив те, що навіть сьогодні залишається економічною теорією майбутнього, для побудови якої ми поволі, старанно збираємо камінь і вапно, статистичні факти й функціональні співвідношення.

Маркс не тільки створив цю ідею, а й спробував здійснити її. Всі недоліки, що спотворюють його праці, слід оцінювати інакше, — враховуючи велич мети, якій слугувала його ар-

гументація, — навіть якщо вони, на відміну від деяких випадків, таким чином повністю не компенсуються. Проте є одна річ, яка має першорядне значення для методології економіки і яка фактично є досягненням Маркса. До нього економісти завжди або самі опрацьовували історію економіки, або використовували історичні праці інших. Але факти з історії економіки розглядалися окремо. Їх включали в теорію, якщо це взагалі робилося, просто як ілюстрації чи як підтвердження висновків. Поєднання з теорією було чисто механічне. Марксова ж «суміш» була хімічна, тобто він використовував згадані факти як складову частину аргументів, що мали привести до певних висновків. Він був першим видатним економістом, який сам зрозумів і систематично проповідував, що економічну теорію можна обернути на історичний аналіз, а історичний виклад фактів — на *histoire raisonnée*³⁴. Аналогічну проблему статистики Маркс розв'язати не пробував. Але в певному розумінні викладене вище підказує нам, як це зробити. Звідси ж ми одержуємо відповідь на питання, якою мірою (у спосіб, описаний в кінці попереднього розділу) Марксова економічна теорія доповнює його соціологічну систему: взагалі не доповнює. Проте водночас ця теорія визначає і ціль, і метод.

Розділ IV

МАРКС-УЧИТЕЛЬ

Отож перед нами — головні складові частини Марксової структури. А де ж вражаючий синтез як одне ціле? Питання не зайве. Якщо ціле взагалі коли-небудь буває більшим за суму частин, з яких воно складається, то це саме той випадок. Що більше, синтез може так зіпсувати зерно чи так використати половину (а те й те є майже в кожній часточці

³⁴ Якщо вірні Марксові учні у зв'язку з цим твердитимуть, що він визначив ціль для історичної школи економіки, то це твердження буде не так легко спростувати, хоча праці, які відносяться до школи Шмоллера, були безсумнівно цілком незалежні від Марксової ідеї. Проте якщо ці марксистки твердитимуть, що Маркс і лише Маркс знав, як дати логічне пояснення історії, а ті, хто належав до історичної школи, знали тільки, як описати факти, не заглиблюючись у їхнє значення, то вони, марксистки, самі собі зашкодять. Бо ті, хто мав відношення до історичної школи, насправді знали на аналізі. А якщо їхні узагальнення були не такі ж широкі, а їхній добір фактів не такий же вдалиий, то хай вони самі за це відповідають.

цілого), що ціле може виявитись більш правильним чи більш хибним, ніж будь-яка його частина, взята окремо. Нарешті, є ще й ідея, яка впливає лише з цілого. Про неї, одначе, ми більше не скажемо ні слова. Кожен із нас має сам вирішити, що вона для нього означає.

Наш час повстає проти жорстокої необхідності спеціалізації й, отже, волає про синтез, і ніде не робить це так голосно, як в соціальних науках, де непрофесійний елемент важить так багато¹. Проте Марксова система добре показує, що, хоча синтез може означати нове світло, він може також означати нові кайдани.

Ми вже бачили, як у марксистській аргументації соціологія та економіка взаємно проникають одна в одну. За своїм призначенням, а певною мірою і фактично, вони складають одне ціле. Отож усі визначальні поняття і тези є водночас економічними й соціологічними, маючи те саме значення на обох рівнях, якщо з нашого погляду ми ще можемо говорити про два рівні в аргументації. Так, економічна *категорія* «робоча сила» і соціальний *клас* «пролетаріат» у принципі відповідають одне одному, практично вони ідентичні. Те, що економісти розуміють під функціональним розподілом (тобто пояснення, як доходи стають прибутками на виробничі послуги незалежно від того, до якого соціального класу належить одержувач такого доходу), входить до марксистської системи лише у формі розподілу між соціальними класами і в такий спосіб набуває іншого, додаткового значення. Капітал у марксистській системі є капіталом лише в руках класу капіталістів. Та сама річ, щойно вона опиняється в руках робітників, уже не є капіталом.

Немає сумніву в тому, що аналіз у такий спосіб набуває життєздатності. Примарні поняття економічної теорії оживають. Анемічна теорема наповнюється *agmen, pulverem et clamorem*; не втрачаючи своєї логіки, вона перестає бути просто твердженням про логічні властивості системи аб-

---

¹ Непрофесійний елемент особливо численний серед тих шанувальників Маркса, які, виходячи за рамки поглядів типово марксистського економіста, ще й досі приймають за чисту монету все, що написав їхній учитель. Це дуже істотно. У кожній національній марксистській групі на одного фахового економіста припадає принаймні три непрофесіонали, а той економіст, як звичайно, є марксистом лише у вузькому розумінні, визначеному у вступі до цієї частини книжки: він поклоняється святині, але, почавши дослідження, відразу обертається до неї спиною.

стракцій; це мазок пензля, що зображає дике безладдя соціального життя. Такий аналіз не тільки повніше передає значення того, що описує весь економічний аналіз, але й охоплює значно ширшу групу фактів: загальна картина, створена в такий спосіб, включає в себе будь-яку класову акцію, незалежно від того, підкоряється вона звичайним правилам ділової процедури чи ні. Війни, революції, всі різновиди законодавства, зміни в структурі урядів — одне слово, всі ті речі, які немарксистська економіка трактує просто як зовнішні дестабілізуючі фактори, знаходять своє місце поруч із, скажімо, інвестиціями у фабричні машини чи переговорами наймачів з робітниками — все це охоплює єдина і все пояснююча схема.

Разом з тим, ця методика має свої вади. Класифікація понять, затиснута в такі рамки, так само легко втрачає в ефективності, як виграє в жвавості викладу. Пара «робітник-пролетар» може слугувати як багатозначний, хоч і дещо банальний приклад. Згідно з немарксистською економікою всі прибутки від послуг залежать від характеру зарплатні, хай ці послуги надають першорядні адвокати, кінозірки, керівники компаній чи прибирачі вулиць. Позаяк усі ці прибутки з погляду даного економічного явища мають багато спільного, то наше узагальнення не є марним чи неефективним. Навпаки, воно може виявитись корисним, навіть у соціологічному аспекті. Проте, зрівнюючи робочу силу з пролетаріатом, ми позбавляємо це узагальнення чіткості; фактично ми повністю виключаємо його з намальованої нами картини. Так само соціологічні метаморфози можуть наповнити важливу економічну теорему помилками замість того, щоб збагатити її значення, і навпаки. Отже, синтез узагалі й синтез на марксистських засадах зокрема можуть знизити якісний рівень як економіки, так і соціології.

Синтез узагалі, тобто координація методики та висновків на різних напрямках досліджень, річ складна, і мало хто має достатню компетенцію, щоб такою справою займатись. Отож звичайно ніхто нею взагалі не займається, а студенти, яких учать бачити лише окремі дерева, ремствують, що бачать перед собою ліс. Ці студенти не усвідомлюють, що лихо почасти полягає у їхньому *embarras de richesses* і що синтетичний ліс іноді виглядає незвичайно, як концентраційний табір для інтелекту.

Певна річ, найшвидше так виглядатиме синтез на марксистських засадах, тобто координація економічного і соціологічного аналізу з метою підпорядкувати все єдиній цілі. Ця ціль — *histoire raisonnée* капіталістичного суспільства — доволі широка, тоді як методи аналізу не відзначаються розмаїттям. Перед нами справді величне поєднання політичних фактів та економічних теорем; проте вони поєднані силою, і ні ті, ні інші не мають змоги «вільно дихати». Марксисти твердять, що їхня система розв'язує всі великі проблеми, які збивають з пуття немарксистську економіку; воно й справді так, але це робиться за рахунок їх вихолощування. Це питання потребує детальнішого розгляду.

Вище я сказав, що Марксів синтез охоплює всі історичні події (такі, як війни, революції, зміни в законодавстві) і всі соціальні інституції (такі, як власність, договірні стосунки, форми державного управління), що їх немарксистські економісти, звиклі трактувати як дестабілізуючі фактори чи дані, мають намір не пояснювати, а лише аналізувати їхні *modi operandi* та наслідки. Такі фактори чи дані, звичайно, необхідні для визначення об'єкту і напряду будь-якої дослідницької програми. І якщо вони не завжди точно називаються, то лише з однієї причини: вважається, що кожен має їх знати. Особливість марксистської системи полягає в тому, що вона підпорядковує згадані історичні події та соціальні інституції пояснювальному процесові економічного аналізу чи, використовуючи технічний жаргон, у тому, що вона трактує їх не як дані, а як змінні величини.

Таким чином, наполеонівські війни, Кримська війна, громадянська війна в Америці, світова війна 1914 року, французька фронда, Велика французька революція, революції 1830 і 1848 років, англійська вільна торгівля, робітничий рух у цілому чи будь-який окремий його прояв, колоніальна експансія, інституціональні зміни, національна та партійна політика всіх часів і країн — все це входить у сферу марксистської економіки, яка претендує на те, що знайшла всьому теоретичне пояснення через класову війну, бунти і спроби бунтувати проти експлуатації, нагромадження капіталу та якісні зміни в структурі капіталу, зміни в нормі додаткової вартості та в нормі прибутку. Відтепер економіст не повинен удивлятися тим, що дає технічні відповіді на технічні питання: натомість він має розкривати перед людством приховане значення різновидів боротьби, яку воно прова-

дить. Відтепер «політика» не є незалежним чинником, від якого можна і треба абстрагуватися, досліджуючи основи; а якщо вже вона кудись утручається, то не відіграє, залежно від авторських уподобань, ні ролі вередливого хлопчиська, який навмисне псує машину, коли механік відвернувся, ні ролі *deus ex machina* завдяки таємничій мудрості сумнівного виду ссавців, яких шанобливо називають «державними діячами». Ні, політика сама визначається структурою і станом економічного процесу і в межах економічної теорії стає таким самим засобом впливу на наслідки, як будь-які купівля чи продаж.

І знову ж таки, немає нічого легшого для зрозуміння, ніж чари такого синтезу. Особливо доступний він для молоді та для тих інтелектуальних мешканців нашого газетного світу, яких боги, здається, наділили даром вічної молодості. Задихаючись від нетерпіння скористатися своїм шансом, прагнуть врятувати світ від того чи іншого, обурені невимовно нудотними підручниками, незадоволені емоційно й інтелектуально, нездатні самі здобутися на синтез, вони знаходять у Марксові те, чого так палко бажають. Ось він — ключ до розкриття найглибших таємниць, чарівна паличка, що розставить на свої місця події великі й малі. Нарешті ці люди уздріли пояснювальну схему, яка водночас є,— якщо мені дозволено на хвилиночку впасти в гегельянство,— найзагальнішою і найконкретнішою. Тепер, коли вони раптом побачили наскрізь пихатих маріонеток політики та бізнесу,— тих, які так і не зрозуміли, що довкола них діється,— їм нічого почуватися невтаємниченими щодо великих справ нашого життя. І хто може звинуватити їх, якщо взяти до уваги наявні альтернативи?

Все це, звичайно, так, але що ж іще маємо ми з цього марксистського синтезу? Не знаю. Скромний економіст, який описує перехід Англії до вільної торгівлі чи ранні досягнення англійського фабричного законодавства, навряд чи коли забував і навряд чи забуде згадати про структурні характеристики англійської економіки, яка породила таку політику. Якщо він не зробить цього в курсі лекцій чи в книжці з чистої теорії, то це лише спричиниться до точнішого й ефективнішого аналізу. Марксистові ж до цього залишається настійно додати свій принцип і надзвичайно вузьку та упереджену теорію для його здійснення. Ця теорія безсумнівно приводить до висновків, до того ж дуже прос-

тих і чітких. Але досить систематично застосувати її до окремих випадків, щоб вам страшенно набридла безнастанна балаканина про класову війну між імущими та неімущими і щоб вас охопило болісне відчуття некомпетентності або, що ще гірше, банальності; некомпетентності — у випадку браку безмежної віри у покладену в основу згаданої теорії схему, банальності — у протилежному випадку.

Марксисти звикли триумфуюче нагадувати про успіхи марксистської діагностики у визначенні економічних та соціальних тенденцій, що, на їх думку, притаманні еволюції капіталізму. Як ми вже знаємо, для цього є певні підстави: Маркс бачив тенденцію до формування монополістичного капіталу, а також деякі особливості ситуацій, які з цього впливали, краще, ніж будь-який інший автор його доби. Ми також знаємо, що в цьому випадку передбачення допомогло аналізу виправити деякі свої недоліки й надати синтезові сенсу реальнішого від того, який мали складові аналітичні елементи. Ото й усього. А проти цього досягнення ми повинні поставити невдале передбачення зростаючого зубожіння — спільний результат хибного бачення і неправильного аналізу, на яких базується чимало марксистських припущень щодо майбутнього розвитку соціальних подій. Той, хто вірить, що марксистський синтез у цілому допоможе йому зрозуміти сучасні обставини і проблеми, мабуть, гірко помиляється². Тепер, здається, це відчувають чимало марксистів.

Немає, зокрема, підстав пишатися тим, як марксистський синтез пояснює події останнього десятиліття. Будь-який тривалий період депресії чи не досить активного економічного поживлення підтвердить будь-який песимістичний прогноз такою ж мірою, як і марксистський. У цьому ви-

² Деякі марксисты можуть на це відповісти, що немарксистським економістам нічого додати до нашого розуміння сучасності, тож прихильник Маркса у цьому відношенні почувається все-таки певніше. Відклавши тимчасове питання, що краще — не сказати нічого чи висловити хибну думку, нам слід пам'ятати, що це не так, бо як економісти, так і соціологи немарксистських переконань насправді зробили суттєвий внесок, хоча здебільшого в окремі питання. Найменшою мірою згадане марксистське твердження може базуватись на порівнянні Марксових учень з ученням австрійців або учнів шкіл Валра чи Маршалла. Найчастіше всі і завжди більшість представників цих груп були зацікавлені в економічній теорії. Отож їхні праці несумірні з Марксовим синтезом. Їх можна порівнювати лише з Марксовим теоретичним апаратом, і порівняння в цій ділянці виходить на їхню користь.

падку розмови засмучених буржуа та натхненних інтелектуалів, забарвлені у марксистський колір їхніми страхами та надіями, створюють протилежне враження. Та жоден реальний факт не підтверджує ніякого суто марксистського діагнозу, а ще менше підтверджує він висновок, що те, свідками чого ми були,— не просто депресія, а симптоми очікуваної Марксом структурної зміни в капіталістичному процесі. Бо, як буде зазначено в наступній частині, всі спостережувані явища, такі, як понаднормове безробіття, брак інвестиційних можливостей, падіння вартості грошей, збитки і т. ін., укладаються в добре відому схему таких періодів переважачої депресії, як сімдесяті та вісімдесяті роки, про які Енгельс говорив із стриманістю, що мала б слугувати за приклад для сучасних палких прихильників марксизму.

Два знаменитих приклади проілюструють достоїнства та вади марксистського синтезу як засобу розв'язання проблем.

Спочатку ми розглянемо марксистську теорію імперіалізму. Всі її коріння слід шукати в головній Марксовій праці, але далі її розвинули представники неомарксистської школи, яка процвітала в перших двох десятиліттях нашого сторіччя і, не зрікаючись давніх захисників марксизму, таких, як Карл Каутський, чимало зробила для перегляду марксистської системи. Центром цієї школи був Відень, лідерами — Отто Бауер, Рудольф Гільфердінг, Макс Адлер. Їхню працю над темою імперіалізму продовжували, з другорядними зміщеннями акцентів, чимало інших, серед яких найвидатнішими були Роза Люксембург і Фріц Штернберг. Нижче ми наводимо їхню аргументацію.

Оскільки, з одного боку, капіталістичне суспільство не може існувати, а його економічна система не може функціонувати без прибутків, і оскільки, з другого боку, сама система постійно ліквідує ці прибутки, безперестанні зусилля для їхнього збереження стають головною метою класу капіталістів. Нагромадження капіталу, супроводжуване якісними змінами в його структурі — це, як ми вже бачили, засіб, який, хоч і поліпшує на якийсь час становище окремого капіталіста, в кінцевому підсумку погіршує загальну ситуацію. Отож капітал під тиском зменшення норми прибутку (а вона, пригадаймо, зменшується і тому, що постійний капітал зростає відносно змінного, і тому, що, коли заробітна платня має тенденцію до підвищення, а робочий день

скорочується, то норма додаткової вартості падає) шукає ринки збуту в країнах, де й досі є робоча сила, яку можна експлуатувати скільки завгодно, і де процес механізації не зайшов ще далеко. Таким чином, маємо експорт капіталу в нерозвинуті країни, який по суті є експортом капітального обладнання або товарів широкого вжитку для купівлі робочої сили чи придбання її в обмін на товари³. Водночас це є експорт капіталу в звичайному розумінні цього терміну, бо експортовані товари не будуть оплачені, принаймні відразу, товарами, послугами чи грошима країни-імпортера. І цей експорт капіталу переростає в колонізацію, коли для захисту інвестицій, як від ворожої реакції місцевого оточення (чи, якщо хочете, від спротиву експлуатації), так і від конкуренції з боку інших капіталістичних країн, даній нерозвиненій країні нав'язують політичну залежність. Це загалом здійснюється військовою силою, яку використовують або самі капіталісти-колонізатори, або їхній уряд, що таким способом виправдовує дане йому в «Маніфесті комуністичної партії» визначення: «Виконавча влада сучасної держави [є]... комітетом для керування спільними для всієї буржуазії справами». Звичайно, ця сила використовується не тільки для захисту. Є й завоювання, і незгоди між капіталістичними країнами, і міжособні війни між конкуруючими групами буржуазії.

А ось ще один елемент, що завершує цю теорію імперіалізму в тому вигляді, в якому її тепер звичайно подають. Позаяк до колоніальної експансії капіталістичні країни спонукає падіння норми прибутку, то ця експансія має відбуватися на пізніх стадіях капіталістичної еволюції; марксистки, власне, говорять про імперіалізм як про одну із стадій капіталізму, здебільшого останню. Отже, вона має співпадати з високою ступінню концентрації капіталістичного контролю над промисловістю і послабленням типу кон-

---

³ Згадайте лише про предмети розкоші, призначені вождям в обмін на рабів чи на товари, за які можна найняти місцеву робочу силу. Заради стислості я не беру до уваги того факту, що експорт капіталу в даному сенсі виникає взагалі як частина всього обсягу торгівлі між двома країнами, що також включає товарні операції, на пов'язані з процесом, який ми розглядаємо. Ці операції, звичайно, дуже сприяють такому експортові капіталу, проте не змінюють його принципу. Я також знехтую іншими різновидами експорту капіталу. Теорія, про яку йдеться, не є і не мала бути загальною теорією міжнародної торгівлі та фінансів.

курентції, характерного для часів малих і середніх за розміром фірм. Сам Маркс не дуже наголошував ні на підсумковій тенденції до монополістичного обмеження виробництва, ні на відповідній їй тенденції до захисту свого «мисливського заповідника» від «браконьєрів» з інших капіталістичних країн. Можливо, він був досить компетентним економістом, щоб не дозволити цій аргументації бути надто категоричною. Однак неомарксистичні з радістю скористалися нею. Отже, ми маємо не тільки ще один стимул для імперіалістичної політики та ще одну причину імперіалістичної плутанини, а й побічний продукт — теорію явища не обов'язково імперіалістичного за своєю природою — сучасного протекціонізму.

Зверніть увагу на ще одну перешкоду в цьому процесі, яка стане марксистам у пригоді для пояснення подальших економічних труднощів. Коли нерозвинуті країни стануть розвинутими, експорт капіталу в тому вигляді, в якому ми його розглядали, скоротиться. Далі може настати період, протягом якого між метрополією та колонією відбуватиметься обмін, скажімо, готових виробів на сировину. Проте зрештою експорт цих виробів теж скоротиться, а конкуренти з колонії утвердяться в метрополії. Спроби загальмувати цей процес призведуть до появи інших причин для незгод, цього разу між давніми капіталістичними країнами та їхніми колоніями, визвольних воєн тощо. У всякому разі двері колоній зрештою зачиняться перед капіталом метрополій, який уже втратить можливість тікати від дедалі менших прибутків на багаті закордонні пасовища. Брак ринків збуту, надлишкові виробничі потужності, повний застій і, зрештою, періодичні національні банкрутства та інші катастрофи (а може, й світові війни з чисто капіталістичного відчаю) — все це можна з певністю передбачити. Історія, справді-бо, річ доволі проста.

Ця теорія — досить гарний (чи не найкращий) приклад того, як за допомогою марксистського синтезу намагаються розв'язувати проблеми і як він у такий спосіб здобуває собі авторитет. Все, здається, впливає дуже навіть логічно з двох головних засновків, міцно вмурованих у фундамент системи, — теорії класів і теорії нагромадження капіталу. Здається, що знайдено досконале тлумачення цілого ряду істотних фактів сучасності. Здається, що одним могутнім аналітичним прийомом внесено ясність у лабіринти

міжнародної політики. І ми бачимо, чому і як класова акція, завжди залишаючись по суті незмінною, прибирає форми політичної чи економічної акції залежно від обставин, які не визначають нічого, крім фразеології та методів тактики. Якщо групі капіталістів з певними засобами та можливостями вигідніше домовитися про позику, вони домовлятимуться про позику. Якщо з тими самими засобами та можливостями їм вигідніше вести війну, вони вестимуть війну. Друга альтернатива має не менше підстав увійти в економічну теорію, ніж перша. Навіть простий протекціонізм тепер пречудово впливає із самої логіки капіталістичної еволюції.

Що більше, ця теорія показує у вигідному світлі достоїнство, спільне для неї і для більшості марксистських понять у галузі, яку звичайно називають прикладною економікою. Це — тісний зв'язок з історичними та сучасними фактами. Мабуть, жодному з читачів, що уважно прочитали мій висновок, не вдалося уникнути вражаючого відчуття легкості, з якою на нього сипалися історичні приклади, посилюючи кожен думку аргументації. Хіба він не чув про гноблення європейцями місцевих робітників у багатьох країнах світу, про те, як настраждалися індіанці Південної та Центральної Америки від іспанців чи про полювання на рабів, работоргівлю та важку долю кулі? Хіба експорт капіталу не був фактично завжди притаманний капіталістичним країнам? Хіба він не супроводжувався майже незмінно підкоренням тубільців та боротьбою з іншими європейськими державами? Хіба не мала колонізація завжди досить помітний воєнний характер, навіть коли її повністю організовували ділові корпорації, такі, як Ост-Індська компанія чи Британська Південно-Африканська компанія? Хіба міг сам Маркс бажати кращої ілюстрації, ніж Сесіль Родс і англо-бурська війна? Хіба не очевидно, що колоніальні амбіції були, м'яко кажучи, важливим чинником у європейських бідах, принаймні з 1700 року? Щодо нашого часу, то хто не чув, з одного боку, про «стратегію сировини», а з другого — про те, який відгомін мав у Європі розвиток місцевого капіталізму в тропічних країнах? І таке інше. А щодо протекціонізму — ну, це зовсім просто.

Однак нам слід бути обережними. Позірне підтвердження на перший погляд підходящих прикладів без детального аналізу може виявитись дуже обманливим. Що більше, як

відомо кожному правнику і кожному політикові, настійливі звертання до відомих фактів дуже допомагають схилити присяжних чи парламентарів до прийняття конструкції, яку вони хочуть їм накинати. Марксистична сповна скористалася цим методом. Особливо він став у пригоді в даному випадку, бо факти, про які йдеться, об'єднують у собі два достоїнства: поверхово їх знає кожен, але розуміє глибоко мало хто. Фактично, хоч ми й не можемо тут заглиблюватися в деталі, навіть побіжне розмірковування викликає підозру, що «це не так».

У наступній частині ми зробимо кілька зауваг щодо того, у якому відношенні перебуває буржуазія до імперіалізму. А зараз розглянемо питання, чи марксистську інтерпретацію (якщо вона правильна) експорту капіталу, колонізації та протекціонізму можна використати як задовільну теорію для будь-якого явища, що спаде нам на думку в межах цього розпливчастого й неправильно вживаного терміна? Звичайно, ми завжди можемо так визначити поняття імперіалізму, щоб надати йому саме того значення, яке впливає з марксистської інтерпретації; і ми можемо завжди удати переконаність у тому, що всі ці явища *повинні* мати марксистське пояснення. Але тоді проблема імперіалізму (виходячи завжди з того, що теорія сама по собі правильна) буде «розв'язана» лише тавтологічно⁴. Нам ще доведеться з'ясо-

---

⁴ Те, що нам загрожує проста тавтологія, найкраще видно на окремих прикладах. Так, Франція завоювала Алжир, Туніс і Марокко, а Італія — Абіссінію, не керуючись якимись важливими капіталістичними інтересами. Насправді наявність таких інтересів була лише приводом, дуже важким для обґрунтування, а подальший розвиток цих інтересів являв собою повільний процес, що йшов, досить незадовільно, під тиском уряду. Якщо це мало нагадуватиме марксизм, то вам пояснять, що воєнну акцію було здійснено під тиском потенційних чи передбачуваних капіталістичних інтересів, або що вона спричинена якимось капіталістичним інтересом чи об'єктивною необхідністю, виявленою останнім аналізом. А потім ми можемо вишукувати докази на підтвердження результатів аналізу, а їх ніколи не бракуватиме, оскільки фактично на капіталістичні інтереси впливають будь-які обставини, якими можна скористатися, і оскільки певний стан капіталістичного організму завжди має якісь характерні особливості, що їх можна пов'язати (і це не виглядатиме абсурдно) з такою політикою національної експансії. Очевидно, зважаючи на безнадійність завдання, нас штовхає вперед лише упереджене переконання; без такого переконання нам ніколи не спало б на думку взятися за це завдання. А воно й справді не варто завдавати собі клопоту: ми могли б з таким же успіхом сказати, що «так має бути», та й годі. Ось що я мав на увазі під тавтологічним поясненням.

увати, чи марксистський (або, власне, будь-який чисто економічний) підхід дасть нам нетавтологічне розв'язання. Однак це не повинно нас турбувати, бо, ще не зайшовши аж так далеко, ми вже втрачаємо ґрунт під ногами.

На перший погляд здається, що дана теорія пасує до деяких прикладів не так уже й погано. Найважливіші з них ми знаходимо в історії англійських та голландських завоювань у тропіках. Проте до інших випадків, таких, як колонізація Нової Англії, ця теорія взагалі не пасує. Та навіть такі, як перші з наведених прикладів, марксистська теорія імперіалізму описує незадовільно. Очевидно, мало усвідомити, що спокуса прибутку зіграла певну роль у мотивації колоніальної експансії⁵. Неомарксистичні не збиралися стверджувати такої страшної банальності. Для того, щоб ці приклади стали для них прийнятними, необхідно також, аби колоніальна експансія почалася (якщо мати на увазі саме згаданий розвиток подій) під тиском нагромадження капіталу на норму прибутку, тобто однієї з особливостей загниваючого чи, у всякому разі, повністю дозрілого капіталізму. Проте героїчні часи колоніальних завоювань були якраз часами раннього незрілого капіталізму, коли нагромадження капіталу ще тільки починалося, і подібного тиску (а також будь-яких перешкод для експлуатації своєї робочої сили) загалом не було. А от про брак елементу монополії говорити не доводиться. Навпаки, він був очевидніший, ніж сьогодні. Проте це робить ще абсурднішою конструкцію, в якій монополія і завоювання відіграють роль особливих властивостей сучасного капіталізму.

До того ж не в кращому стані перебуває й друга підпора цієї теорії. Треба бути ніби в шорах, аби зосереджуватися на аспекті колоніальної експансії, що навряд чи будь-коли відігравав більш ніж другорядну роль, і пояснювати класовою боротьбою явище, в якому ми знаходимо вражаючі приклади класової співпраці. Це був рух до вищої зарплатні такою ж мірою, як і до вищих прибутків, і в кінцевому підсумку це, звичайно, було вигідніше (почасти завдяки екс-

---

⁵ Мало також наголошувати на тому, що кожна країна таки «експлуатувала» свої колонії. Бо то була експлуатація країни в цілому країною в цілому (всіх класів усіма класами), яка не має нічого спільного з суто марксистським різновидом експлуатації.

плуатації тубільної робочої сили) пролетаріатові, ніж капіталістам. Але я не хочу наголошувати на *наслідках* колоніальної експансії. Істотно те, що її *причини* не дуже тісно пов'язані з класовою війною, а до класової структури вони мають не більше відношення, ніж те, що серед керівництва країною були групи та окремі особи, які належали чи, завдяки колоніальному підприємству, піднялися до класу капіталістів. Якщо ж, одначе, ми зніmemo оті шори й перестанемо дивитися на колонізацію чи імперіалізм просто як на епізод класової війни, то суто марксистського від них залишиться мало. Сказане з цього приводу Адамом Смітом нас так само влаштовує, навіть краще.

Залишається ще побічний продукт — неомарксистська теорія сучасного протекціонізму. Класична література, сповнена інвективами проти «лихих власників» (на той час — головним чином, але повністю — ніколи, проти землевласників), які, голосно вимагаючи захисту, чинять непростенний злочин проти громадського добробуту. Отож класики мали цілком пристойну причинну теорію протекціонізму (а не тільки теорію його наслідків), і якщо тепер ми додамо сюди ще протекціоністські кола сучасного великого бізнесу, то можна вважати, що ми просунемося вперед так далеко, як нам дозволить здоровий глузд. Сучасним економістам з марксистськими симпатіями справді не завадило б порозумнішати і не заявляти, що навіть тепер їхні буржуазні колеги не розуміють, який зв'язок між тенденцією до протекціонізму і тенденцією до монополізму, хоча ці колеги, може, й не завжди вважають за необхідне наголошувати на такому очевидному факті. Не те щоб класики та їхні наступники й досі мали рацію щодо протекціонізму: їхня інтерпретація була і є такою ж односторонньою, як марксистська, та ще й хибною в оцінці наслідків і зацікавлених сторін. Однак ось уже протягом принаймні п'ятдесяти років вони знають про монополістичну складову в протекціонізмі все, що будь-коли було відомо марксистам; а цього, зважаючи на банальний характер відкриття, досягти було не так уже й складно.

Крім того, буржуазні економісти перевершили марксистську теорію в одному надзвичайно важливому відношенні. Хоч яка була б вартість їхньої економіки (може, й невели-

ка), вони найчастіше залишалися їй вірними⁶. В даному разі в цьому полягала їхня перевага. Твердження про те, що чимало митних бар'єрів з'явилися завдяки тискові великих концернів, які прагнуть у такий спосіб утримати ціни в своїй країні на рівні вищому, ніж вони були б без таких бар'єрів, а можливо, продавати дешевше за кордоном, — банальність, але правильна, хоча жодний тариф ще не виникав лише чи в основному з цієї причини. І саме марксистський синтез робить це твердження не досить обґрунтованим, чи взагалі хибним. Якщо наша мета — просто зрозуміти всі причини та наслідки сучасного протекціонізму (політичні, соціальні та економічні), то такого синтезу мало. Наприклад, послідовна підтримка протекціоністської політики, про яку заявляв американський народ щоразу, коли йому надавали можливість висловитися, пояснюється не його любов'ю до панування монополій, а палким бажанням побудувати й зберегти свій власний світ і відгородитися від мінливості решти світу. Синтез, який залишає поза увагою такі речі — не перевага, а перешкода. Проте якщо наша мета — звести всі причини й наслідки сучасного протекціонізму, хоч які б вони були, до монополістичного елемента в сучасній промисловості як першопричини і якщо ми у відповідності з цим формулюємо свою тезу, то вона стає хибною. Монополістичний капітал зумів скористатися громадською думкою, і вона сприяла його розвиткові; але було б нісенітницею твердити, що вона створила його. Синтез, який дає (чи радше передбачає) такий результат, гірший, ніж брак будь-якого синтезу.

Справа надзвичайно погіршується, якщо, всупереч фактам і здоровому глузду, ми підносимо цю теорію експорту капіталу і колонізації до рівня фундаментального пояснення міжнародної політики, яка внаслідок цього розпадається на боротьбу, з одного боку, монополістичних капіталістичних груп між собою, а з другого — кожної з них із своїм пролетаріатом. Це годиться як матеріал для партійної літератури,

---

⁶ Вони не завжди обмежувалися своєю економікою. І коли таке траплялося, наслідки були не дуже втішні. Так, чисто економічні писання Джеймса Мілла, хоч вони й не вельми цінні, не можна просто відкинути як речі безнадійно низького рівня. Справжню нісенітницю (до того ж банальну нісенітницю) ми знаходимо в його статтях про уряд та на інші споріднені теми.

а якщо ні, то просто для того, аби показати, що не тільки буржуазна економіка має монополію на дитячі казочки. Насправді ж великий бізнес дуже мало вплинув на міжнародну політику (так само, як *haute finance* від Фуггерсів до Морганів), і в більшості випадків, коли великі промисловці чи банківські кола домагалися свого, їхнє наївне дилетантство призводило до краху їхніх планів. Ставлення капіталістичних груп до політики своїх країн переважно радше пристосовницьке, ніж причинне, сьогодні більше ніж будьколи. Крім того, вражає, якою мірою ці групи залежать від розрахунків на ближчий час, однаково далеких як від далекосяжних планів, так і від видимо «об'єктивних» класових інтересів. Тут марксизм опускається до формулювання розповсюджених забобонів⁷.

Інші приклади такого стану речей можна знайти у всіх частинах Марксової структури. Так, характеристика урядів, процитована вище з «Маніфесту комуністичної партії», звичайно ж має в собі елемент істини. І в багатьох випадках цією істиною пояснюється ставлення уряду до більш очевидних проявів класового антагонізму. Однак теорія, включена в цю характеристику, настільки ж правильна, наскільки й банальна. Нас повинні хвилювати лише відповіді на питання «чому» і «як» у переважній більшості тих випадків, коли теорія не відповідає фактам, а якщо й відповідає, то не може правильно описати фактичну поведінку отих «комітетів для керування спільними справами буржуазії». І знову ж таки, практично у всіх випадках цю теорію можна зробити тавтологічно правильною. Бо не існує політики, крім знищення буржуазії, про яку можна було б сказати, що вона не слугує певним економічним чи позаекономічним, короткотерміновим чи довготерміновим буржуазним інтере-

---

⁷ Цьому забобонові точнісінько відповідає інший, розповсюджений серед простодушних людей, які пояснюють для себе сучасну історію, виходячи з припущення, що десь є такий собі комітет надзвичайно мудрих і зловорожих євреїв, і саме він потай спрямовує міжнародну, а може, й взагалі всяку політику. Марксистки не є жертвами саме цього забобону, проте їхній не набагато кращий. Смішно сказати, що, стикаючись із тією чи тією доктриною, я зазнавав великих труднощів кожного разу, коли намагався дати відповідь, яка задовольнила б хоч би мене самого. Річ не тільки в тім, що обгрунтовувати заперечення тверджень, пов'язаних з фактами, завжди важко. Головна складність полягала в тому, що люди, яким бракує першоджерел для одержання інформації про міжнародні справи та їх виконавців, позбавлені й здатності відчувати нісенітницю.

сам, принаймні в тому розумінні, що вона відвертає ще гірші варіанти суспільно-економічного розвитку. Від цього, однак, згадана теорія не стає кориснішою. Проте краще звернімося до нашого другого прикладу здатності марксистського синтезу розв'язувати проблеми.

Прикмета наукового соціалізму, яка, за Марксом, відрізняє його від утопічного соціалізму, полягає в доказах неминучості соціалізму незалежно від людської волі чи бажання. Як уже вказувалося, це означає лише те, що за самою своєю логікою капіталістична еволюція має тенденцію до зруйнування капіталістичного і породження соціалістичного устрою⁸. Наскільки вдалося Марксові обґрунтувати існування цих тенденцій?

Що стосується тенденції до самозруйнування, то на це питання ми вже відповіли⁹. Критика Гільфердінга — досить переконливе свідчення того, що Марксові не вдалося обґрунтувати свою доктрину, згідно з якою капіталістична економіка мала неминуче прийти до краху з чисто економічних причин. З одного боку, деякі з його тверджень про істотні в майбутньому для ортодоксальної аргументації факти виявилися неспроможними; з другого боку, з цих тверджень, навіть якби вони всі були правильні, необов'язково випливає крах капіталістичного устрою. Однак Маркс правильно оцінював інші чинники, що мали вплив на обставини, створювані капіталістичним процесом, так само, як не помилявся він (і я сподіваюсь це показати) щодо кінцевого наслідку цього процесу. Що стосується останнього, то, мабуть, варто замінити марксистську причинну залежність іншою, і тоді, можливо, виявиться помилковість терміну «крах», надто коли його розуміти як крах, спричинений провалом капіталістичного способу виробництва; проте це не змінює суті доктрини, хоча й може значно змінити її формулювання та деякі висновки.

Що стосується тенденції до розвитку соціалізму, то спершу ми повинні усвідомити, — це окрема проблема. Капіталістичний чи будь-який інший устрій може, очевидно, розвалитися (або економічна й соціальна еволюція може вийти за його рамки), і все-таки з цього попелу необов'язково відродиться соціалістичний фенікс. Може настати хаос, але

⁸ Див. також частину II, вступ.

⁹ Див. вище, розділ III, §7.

є й інші можливості розвитку, хіба що ми вважатимемо соціалізмом будь-яку нехаотичну альтернативу капіталізму. Тип соціального устрою, якого, здається, чекав пересічний ортодоксальний марксист (принаймні до приходу більшовизму) — це, звичайно, лише один із можливих шляхів подальшого розвитку.

Сам Маркс (дуже мудро утримавшись від детального опису соціалістичного суспільства) наголошував на умовах виникнення такого устрою: з одного боку, наявність гігантських промислових монополій (що, звісно, значно сприятиме соціалізації), а з другого — наявність пригнобленого, уярмленого, експлуатованого і водночас численного, *дисциплінованого*, об'єднаного й організованого пролетаріату. Це багато в чому дозволяє передбачити характер вирішальної битви, найнапруженішої стадії вікової війни між двома класами, перед якою вони востаннє стануть один проти одного. Це дозволяє також певною мірою передбачити, що буде далі: це наводить на думку про те, що пролетаріат як такий «захопить владу», через свою диктатуру покладе край «експлуатації людини людиною», побудує безкласове суспільство. Якби нашою метою було довести, що марксизм належить до хлібастичних віровчень, цього й справді вистачило б. Оскільки ж нас цікавить не цей аспект, а наукове передбачення, то цього, ясна річ, мало. Шмоллер мав твердіший ґрунт під ногами. Бо, хоча він теж відмовився від того, щоб зв'язувати себе деталями, він, очевидно, уявляв собі цей процес як прогресивну бюрократизацію, націоналізацію і таке інше, а в кінцевому підсумку — державний соціалізм, що, подобається це нам чи ні, принаймні має певний сенс. Отже, Марксові не вдалося обернути можливість соціалістичного розвитку на впевненість у ньому, навіть якби ми повністю погодились з його теорією краху; якщо ж ми не погоджуємось, то Маркс а fortiori зазнає невдачі.

В жодному випадку, однак (незалежно від того, чи приймаємо ми Марксове розумування чи якийсь інше), соціалістичний устрій не встановиться автоматично; навіть якщо капіталістична еволюція забезпечить для цього всі умови, то, ні на крок не відступаючи від Марксової теорії, встановлення цього устрою вимагатиме особливих дій¹⁰. Це,

¹⁰ Див. частину II, розділ V.

звичайно, відповідає вченню Маркса. Його революція — то лише спеціальна тога, в яку його уява полюбляла одягати ці дії. Такий наголос на насильстві з боку людини, погляди якої формувалися під впливом бурхливого 1848 року і яка, хоч і була здатна на зневажливе ставлення до революційної ідеології, так і не скинула її кайданів, можна, мабуть, зрозуміти. До того ж переважна частина Марксової аудиторії навряд чи дослухалася б до ідеї, позбавленої священного бойового поклику. Нарешті, хоча Маркс бачив можливість мирного переходу до соціалізму, принаймні для Англії, проте, мабуть, не бачив імовірного шляху його здійснення. За Марксової доби уявити собі таке було нелегко, а його улюблена ідея двох класів, вишикуваних у бойових порядках один проти одного, ще більше утруднювала бачення. Його друг Енгельс узяв на себе труд вивчати тактику. Та, хоча революцію можна віднести до розряду подій неістотних, необхідність в особливих діях залишається.

Сказане вище повинно також розв'язати проблему, яка розділила Марксових учнів на два табори: революція чи еволюція? Якщо я збагнув те, що мав на думці Маркс, то відповідь дати не важко. Еволюція для нього — джерело соціалізму. У Маркса було надто сильне відчуття внутрішньої логіки соціальних реальностей, аби він міг повірити в те, що революція може в будь-чому замінити еволюцію. І все-таки без революції в нього не обходиться. Але вона потрібна лише для того, щоб написати висновок після цілого ряду засновків. Отже, Марксова революція повністю відрізняється, за характером і за функцією, як від революції буржуазного радикала, так і від революції соціалістичного конспіратора. По суті це революція, що приходить у належний час¹¹. Правда, ті з Марксових учнів, яким не подобається такий висновок, надто його застосування до випадку з Росією¹², можуть знайти чимало уривків у марксистських священних книгах, які, здається, суперечать цьому висновкові. Проте в згаданих уривках Маркс сам суперечить

---

¹¹ Це слід запам'ятати надалі. Ми ще не раз повертатимемось до цієї теми й, серед інших речей, розглянемо критерії визначення «належного часу».

¹² Карл Каутський у передмові до «Theorien über den Mehrwert» навіть твердив, що революція 1905 року була виявом марксистського соціалізму, хоч очевидно, що до соціалізму в ній мала відношення лише марксистська фразеологія купки інтелігентів.

своїй найглибшій і найзрілішій думці, що ясно відчувається в аналітичній структурі «Das Kapital» і має (як і належить будь-якій думці, що випливає із відчуття внутрішньої логіки речей) явно консервативне значення, приховане фантастичним виблискуванням самоцвітів сумнівної вартості. А зрештою, чому ні? Жодна серйозна аргументація не виправдовує беззастережно будь-які «ізми»¹³. Сказати, що Маркса, позбавленого своєї фразеології, можна інтерпретувати в консервативному смислі, значить сказати лише те, що його можна сприймати серйозно.

---

¹³ Цю аргументацію можна було б значно продовжити. Зокрема, зауважимо, що в трудовій теорії вартості немає нічого особливо соціалістичного; це визнає би кожен, хто знайомий з її історичним розвитком. Але те саме стосується (крім, звичайно, фразеології) теорії експлуатації. Нам досить лише визнати, що існування речей, які Маркс охрестив словом «додатковий», є (чи принаймні було) необхідною умовою виникнення всього, що ми включаємо в поняття «цивілізація» (а це практично важко заперечити), — і більше не треба ніяких доказів. Для того, щоб бути соціалістом, не обов'язково бути марксистом; але й не досить бути марксистом, щоб бути соціалістом. Соціалістичні чи революційні висновки можна зробити на ґрунті будь-якої наукової теорії; проте немає наукової теорії, з якої вони обов'язково випливали б. І жодна з цих теорій не викличе в нас того, що Бернард Шоу якимось назвав соціологічним гнівом, хіба що автор докладе всіх зусиль, аби довести нас до такого стану.

Частина II

ЧИ ЗМОЖЕ КАПІТАЛІЗМ ВИЖИТИ?

ВСТУП

Чи зможе капіталізм вижити? Ні. Гадаю, що не зможе. Однак ця моя думка (так само, як і кожного іншого економіста, який висловлювався на цю тему) сама по собі зовсім не цікава. У будь-якій спробі соціального прогнозу важливі не «так» чи «ні» як підсумок фактів та аргументів, а самі факти й аргументи. Вони містять у собі все, що в остаточному підсумку має відношення до науки. Решта — не наука, а пророцтво. Аналіз, економічний чи якийсь інший, ніколи не дає більше, ніж твердження про тенденції, що виявляються в спостережуваній системі. А вони ніколи не вказують нам, що *буде* з системою, а лише що *було б*, якби вони й далі діяли так само, як у період наших спостережень, і якби на процес не впливали інші чинники. «Неминучість» чи «необхідність» ніколи не означають чогось більшого.

І те, що випливає із сказаного, слід сприймати, враховуючи це застереження. Проте є й інші обмеження щодо наших висновків та їхньої надійності. Процес соціального життя — це функція такої великої кількості змінних величин (і багато з них не підлягають ніяким вимірюванням), що навіть простий діагноз даного стану речей обертається сумнівною справою, не кажучи вже про джерела страхітливих помилок, які відкриваються, щойно ми вдаємося до прогнозування. Ці труднощі, однак, не слід перебільшувати. Далі ми побачимо, що домінуючі риси загальної картини виразно підтверджують певні висновки, надто вагомі (незалежно від будь-яких застережень), аби ними знехтувати на тій підставі, що їх неможливо довести, як Евклідову теорему.

І ще про одне, перш ніж почати. Теза, яку я спробую обґрунтувати, полягає в тому, що своєю ефективністю сьогодні та в перспективі капіталістична система зводить нанівець ідею про її крах під тягарем розвалу економіки, проте успіхи системи підривають соціальні інституції, що її

захищають, і «неминуче» створюють умови, в яких вона не виживе і які виразно вказують на соціалізм як її прямого спадкоємця. Отже, мій остаточний висновок не відрізняється (хоч як би відрізнялася моя аргументація) від висновку більшості авторів-соціалістів, зокрема марксистів. Але щоб погодитися з ним, не треба бути соціалістом. Прогноз не означає бажаності передбачуваного розвитку подій. Якщо лікар передрікає, що пацієнт невдовзі помре, то це не означає, що лікар бажає його смерті. Можна ненавидіти соціалізм чи принаймні дивитися на нього непривітно-критичним поглядом і водночас передбачати його прихід. На таких позиціях стояли й стоять чимало консерваторів.

Не треба також погоджуватися з цим висновком для того, щоб записатися в соціалісти. Можна кохатися в соціалізмі й гаряче вірити в його економічні, культурні та етичні переваги й водночас вірити, що капіталістичне суспільство не має ніякої тенденції до самозруйнування. Є соціалісти, які вірять, що капіталістичний устрій набирає силу й з часом зміцнює свої позиції, тож сподівання на його крах — це химера.

Розділ V

ТЕМПИ ПРИРОСТУ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ВИРОБНИЦТВА

Вороже ставлення до капіталізму, яке нам незабаром доведеться пояснити, значно утруднює формування раціонального погляду на його економічну та культурну ефективність. На сьогодні громадська думка виробила настільки негативне ставлення до цього устрою та всіх його діянь, що його осуд став заздалегідь відомим висновком, майже вимогою дискусійної етики. Незалежно від своїх політичних уподобань кожен автор чи промовець поспішає погодитися з цими принципами й наголосити на своїй критичній позиції, бракові «самовдоволення», вірі в недостатність досягнень капіталізму, відразу до капіталістичних і прихильності до антикапіталістичних сил. Будь-яка інша позиція визнається не тільки безглуздою, а й антисоціальною і розцінюється як ознака аморальності та рабської залежності. Це, звичайно, цілком природно. Нові соціальні релігії завжди мають такий ефект. Однак це не полегшує завдання аналі-

тика: у 300 році до н. е. було б нелегко розтлумачити завзятому прихильникові християнства досягнення античної цивілізації. З одного боку, найочевидніші істини просто проголошуються неспроможними а *limine*¹; з другого боку, до найочевидніших хибних тверджень ставляться терпляче або й аплодують їм.

Найкраще мірило ефективності економіки — загальний обсяг виробництва, всі товари та послуги, вироблені за одиницю часу — рік, квартал або місяць. Економісти намагаються вимірювати коливання цієї величини за допомогою індексів, які визначаються на основі кількох рядів, що репрезентують виробництво окремих товарів. «Струнка логіка — сувора пані, тож якщо ставитися до неї з повагою, ніколи не обчислиш ніякого індексу і не скористаєшся ним»², бо не тільки матеріали й техніка обчислення такого індексу, а й саме поняття загального обсягу виробництва різних товарів, що продукуються у співвідношеннях, які постійно змінюються, річ надзвичайно сумнівна³. Проте я гадаю, що цей спосіб доволі надійний, щоб дати загальне уявлення про обсяг виробництва.

Для Сполучених Штатів окремі ряди, досить якісні та довгі, щоб слугувати основою для обчислення такого індексу виробництва, існують з часів громадянської війни. Скориставшись показником, відомим як індекс загального обсягу виробництва Дея-Персонса⁴, ми бачимо, що з 1870 до 1930 року середньорічні темпи приросту складали 3,7%, а в галузі продукування промислових виробів — 4,3%. Зосередьмося на першій цифрі й спробуймо уявити, що вона означає. Для цього нам спершу потрібно зробити одну поправку: через те, що відносне значення капітального промислового обладнання завжди зростало, виробництво для споживання не могло збільшуватись такими самими темпами, як загальний обсяг виробництва. І це ми повинні враховувати. Проте, на мій погляд, скидки на 1,7% цілком

¹ Одначе на очевидну й водночас незручну істину є й інший спосіб — глузувати з її банальності. Це не менш ефективно, ніж спростування, бо пересічна аудиторія звичайно зовсім не здає собі справи з того, що за таким глузуванням часто приховується неможливість заперечення — чудовий зразок соціальної психології.

² А. Ф. Бернс. «Виробничі тенденції у Сполучених Штатах з 1870 р.», стор. 262.

Ми не можемо тут заглиблюватися в цю проблему. Дещо, одначе, буде сказано, коли ми знову натрапимо на неї в наступному розділі. Для детальнішого ознайомлення див. мою книжку «Економічні цикли», розділ ІХ.

⁴ Див. В. М. Персонс. «Прогнозування економічних циклів», розділ ХІ.

вистачить⁵; таким чином, ми маємо темпи приросту «виробництва для споживання» 2% (складні відсотки) на рік.

Припустимо, що капіталістичне виробництво зберігає ці темпи приросту протягом ще півстоліття, починаючи від 1928 року. Таке припущення наражається на різноманітні заперечення, які далі доведеться взяти до уваги, проте його не можна заперечувати на тій підставі, що за десятиліття з 1929 до 1939 року капіталізму не вдалося утриматися на цьому рівні. Бо депресія, яка тривала від останнього кварталу 1929 до третього кварталу 1932 року, ще не є доказом того, що механізм стимулювання капіталістичного виробництва зазнав вікового краху, — адже такі глибокі депресії неодноразово повторювалися (приблизно кожні п'ятдесят п'ять років) і наслідки однієї з них (1873—1877 років) ураховані в середньорічних темпах приросту (2%). Слабке поживлення до 1935, незадовільні успіхи до 1937 року та наступна криза легко пояснюються труднощами, властивими для періоду пристосування до нової фінансової політики, нового трудового законодавства та повної зміни позиції уряду щодо приватного підприємництва — тобто речами, що відрізняються (чим саме, ми покажемо згодом) від функціонування виробничого механізму як такого.

Позаяк неправильне розуміння на цьому ґрунті особливо не бажане, я хочу наголосити на тому, що останнє речення саме по собі не означає ні ворожої критики «нового курсу» Рузвельта, ні твердження (на мій погляд, правильного, але зараз мені не потрібного), що така політика в кінцевому підсумку несумісна з ефективним функціонуванням системи приватного підприємництва. Я маю на увазі лише те, що такі широкі й швидкі зміни в соціальних обставинах звичайно впливають певний час на виробництво, і це повинні й *спроможні* визнати найпалкіші прихильники «Нового курсу». Я, наприклад, не розумію, як інакше можна пояснити той факт, що саме в нашій країні, яка мала найкращі можливості для швидкого економічного відновлення, воно відбувалося найбільш незадовільними темпами. Єдиний якоюсь мірою подібний приклад Франції підтверджує наш висновок. Звідси випливає, що перебіг подій протягом

⁵ Фактично така скидка безглуздо велика. Див. також розрахунки професора Ф. К. Мілла: 3,1% за 1901—1913 рр. і 3,8% за 1922—1929 рр. (не враховуючи будівництва. «Економічні тенденції в Сполучених Штатах», 1932 р.).

1929—1939 років *per se* не є достатньою причиною, аби не прислухатися до наведеного аргументу, який, до того ж, може у всякому разі слугувати як ілюстрація ефективності економіки за минулий період.

Отже, якби від 1928 року виробництво для споживання в умовах капіталістичного ладу розвивалось, як і раніше, тобто зберігаючи протягом тривалого часу середньорічні темпи приросту 2%, то через п'ятдесят років, у 1978 р., воно перевищило б приблизно в 2,7 (2,6916) рази відповідний показник 1928 року. Аби перекласти це на середній реальний дохід *на душу населення*, ми спочатку зауважимо, що наші темпи приросту загального обсягу виробництва можна приблизно прирівняти до темпів зростання загальної суми особистого грошового доходу, призначеного на споживання⁶, з поправкою на зміни в купівельній спроможності споживчого долара. По-друге, ми повинні уявити собі, якого приросту населення нам слід чекати; зупинимось на підрахунках пана Слоуна, який вважає, що в 1978 році воно збільшиться до 160 мільйонів. Отож середній дохід на душу населення перевищить протягом згаданих п'ятдесяти років трохи менше ніж удвічі рівень 1928 року, який складав близько 650 доларів, або досягне близько 1300 доларів, якщо виходити з *купівельної спроможності 1928 року*⁷.

Можливо, деякі читачі вважають, що слід зробити застереження щодо розподілу сукупного грошового доходу. Ще років сорок тому чимало економістів, крім Маркса, вважали, що капіталістичний процес має тенденцію змінювати розмі-

⁶ «Споживання» включає в себе придбання товарів широкого тривалого вжитку, таких, як автомобілі, холодильники та житлові будинки. Ми не розрізняємо товари широкого короткотривалого вжитку і того, що іноді називають «споживчим капіталом».

⁷ Тобто в середньому реальний дохід на душу населення зростатиме за нормою 13/8 складних відсотків. Сталося так, що в Англії за століття, яке передувало Першій світовій війні, реальний дохід на душу населення зростав майже такими темпами (див. працю лорда Стемпа «Багатство та податкоспроможність»). Такому співпадінню не слід повністю довіряти. Проте, на мою думку, воно показує, що наш невеличкий розрахунок не такий вже безглуздий. У номері 241 «Досліджень Ради Національної промислової конференції», таблиця I, стор 6—7, знаходимо, що «реалізований національний дохід на душу населення» з урахуванням індексу прожиткового мінімуму Федерального резервного банку Нью-Йорка та Ради Національної промислової конференції у 1929 році трохи більше ніж у чотири рази перевищив відповідний показник 1829 року; це той самий результат, хоча його правильність ще сумнівніша.

ри відносних часток у сукупному національному доході так, що очевидний висновок, базований на нашому середньому показникові, може втратити свою обґрунтованість, бо багаті стають ще багатшими, а бідні — ще біднішими, принаймні відносно. Одначе такої тенденції не існує. Хоч що б там думали про статистичні показники, винайдені для такого випадку, з певністю можна сказати одне: структура піраміди доходів у грошовому обчисленні не дуже змінилася за період, охоплений нашими матеріалами (для Англії він включає ціле дев'ятнадцяте століття⁸), а відносна частка зарплатні робітників та службовців також залишалася по суті постійною. Розглядаючи, як діяла б капіталістична машина, якби її полишили саму на себе, ми не бачимо причини вважати, що розподіл доходів чи розкиданість довкола нашого середнього показника в 1978 році значно відрізнялася б від відповідної цифри 1928 року.

Наш результат можна було б сформулювати, скажімо, так: якби, починаючи з 1928 року, капіталізм протягом ще півстоліття розвивався з такою самою ефективністю, що й раніше, то він поклав би край усьому (крім паталогічних випадків), що за сучасними стандартами можна назвати бідністю, навіть у найнижчих верствах населення.

Але це ще не все. Хоч які були б достоїнства чи вади нашого індексу, він напевно не перебільшує фактичних темпів приросту виробництва. Він не бере до уваги такого товару, як вільний час. Взагалі, індекс, який повинен базуватися великою мірою на основних товарах та напівфабрикатах, не враховує, або недостатньо враховує, існування нових товарів. З тієї самої причини покращання якості майже залишається поза нашою увагою, хоча для багатьох товарів воно складає суть досягнутого прогресу: немає способу повністю показати різницю між автомобілем 1940 і 1900 року чи той рівень, до якого впала ціна за одиницю корисності автомобіля. Було б, мабуть, легше визначити темпи росту інтенсивності використання даної кількості сировини чи напівфабрикатів: сталевий брусок чи тонна вугілля, можли-

---

⁸ Див. Стемп, *op. cit.* Таке саме явище спостерігається у всіх країнах, для яких є достатня статистична інформація, якщо ми звільнимо її від порушуючого загальну картину ефекту економічних циклів різної тривалості, охоплених наявним матеріалом. Мірило розподілу доходів (чи нерівномірності доходів), винайдене Вільфредом Парето, може викликати заперечення. Проте сам факт залишається незалежно від його недоліків.

во, не змінюючи своїх фізичних якостей, використовуються із значно більшою економічною ефективністю, ніж шістдесят років тому. Проте в цій ділянці зроблено мало. Я не маю ніякого уявлення, що сталося б із нашим індексом, якби існував метод внесення поправок на ці та подібні до них фактори. Хоча напевне його коефіцієнт змінності у відсотковому вираженні збільшився б, і напевне у цьому випадку ми маємо резерв, який захистив би прийнятий нами спосіб оцінки від наслідків будь-якого перегляду у бік зменшення. Що більше, навіть якби ми мали засоби для вимірювання змін у технологічній ефективності промислових виробів, цей захід однаково не дав би нам достатнього уявлення про те, як це впливає на гідність, інтенсивність чи приємність людського життя — на все, що економісти попереднього покоління відносили до категорії задоволення потреб. І це, зрештою, є для нас доречне міркування, істинна «потужність» капіталістичного виробництва, причина нашої зацікавленості індексом виробництва, тими фунтами та галонами, які він у себе включає і які навряд чи були б чогось варті самі по собі.

Але повернімося до наших двох відсотків. Є ще одна річ, важлива для правильної оцінки цієї цифри. Я вже казав, що загалом відносні частки в національному доході залишалися по суті незмінними протягом останніх ста років. Це, однак, правильно, лише якщо їх обчислювати в грошах. В реальному ж обчисленні величина відносних часток змінилася на користь груп населення з низькими доходами. Це впливає з того факту, що капіталістична машина — головним чином машина масового виробництва, що неминуче означає також виробництво для мас, оскільки, посуваючись угору по шкалі індивідуальних доходів, ми бачимо, що все більша їх частка витрачається на особисті послуги та товари ручної роботи, ціни на які значною мірою є функцією ставок зарплатні.

Підтвердити цю думку неважко. Поза сумнівом, сучасний робітник має доступ до речей, якими сам Людовік XIV скористався б із превеликим задоволенням, але він був позбавлений такої можливості. Як приклад можна назвати сучасне зуболікування. Загалом, однак, досягнення капіталізму мало що могли дати багатій людині. Навіть швидкість подорожування, мабуть, не мала великого значення для цього поважного пана. Електричне освітлення — не таке

вже велике благо для того, хто може дозволити собі купити достатню кількість свічок і заплатити служникам, щоб ті за ними доглядали. Дешеве сукно, дешеві бавовняні та штучні шовкові тканини, автомобілі тощо,— ось типові здобутки капіталістичного виробництва, а не вдосконалення, важливі, як звичайно, для багатіїв. Королева Єлизавета мала шовкові панчохи. Типова мета капіталізму полягає не в тому, щоб дати королевам ще більше панчо, а в тому, щоб забезпечити ними фабричних робітниць в обмін на дедалі менший обсяг роботи.

Цей факт стає ще очевиднішим, якщо ми поглянемо на ті довгі хвилі економічної активності, аналіз яких найповніше розкриває природу і механізм капіталістичного процесу. Кожна з цих хвиль складається з «промислової революції» та засвоєння її наслідків. Ми, наприклад, маємо можливість простежити статистично й історично (бо явище, про яке йдеться, настільки очевидне, що навіть нашої обмеженої інформації досить, аби його обґрунтувати) підйом такої довгої хвилі під кінець 1780-х років, її пік близько 1800 року, спад і, зрештою, щось на зразок відродження в кінці 1840-х років. Йдеться про промислову революцію, яка так припала до серця авторам підручників. Проте вслід за нею прийшла ще одна така сама революція, викликавши ще одну довгу хвилю, яка почалася в сорокових роках, досягла свого піку перед самим початком 1857 і спала в 1897 році, а за нею своєю чергою настала інша, найвища точка якої припала на 1911 рік і яка зараз є на стадії спаду⁹.

Ці революції періодично змінюють існуючу структуру промисловості, запроваджуючи нові методи виробництва (механізована фабрика, електрифікована фабрика, хімічний синтез тощо), нові товари (залізничний транспорт, автомобілі, побутові електроприлади), нові організаційні форми (рух до об'єднання), нові джерела постачання (вовна із Ла-Плати, бавовна з Америки, мідь із Катанги), нові торговельні маршрути та ринки збуту тощо. Цей процес перемін створює мертву хвилю, задаючи тон підприємству: на початковій стадії згадані новації спричиняють поживлене споживання і «процвітання» (які, безсумнівно, перериваються негативними фазами коротших циклів, що наклада-

⁹ Це ті самі «довгі хвилі», які в літературі про економічні цикли пов'язуються головним чином з іменем М. Д. Кондратьєва.

ються на цю мертву хвилю), на заключній стадії, коли повсюдно відчуваються наслідки, ми маємо ліквідацію застарілих елементів промислової структури і «депресію». Таким чином, існують тривалі періоди зростання і падіння цін, процентних ставок, зайнятості і т. ін., тобто явища, з яких складається механізм цього процесу періодичного відродження виробничого апарату.

Наслідки кожного разу виявляються в лавині товарів широкого вжитку, яка постійно поглиблює та розширює потік реальних доходів, хоча спочатку ці наслідки призводять до порушення економічної рівноваги, збитків і безробіття. Якщо ми подивимося на згадані лавини, то знову побачимо, що кожна з них справді складається з предметів масового вжитку і підвищує купівельну спроможність заробленого більше, ніж будь-якого іншого долара,— інакше кажучи, що капіталістичний процес, не випадково, а в силу особливостей свого механізму, весь час підвищує життєвий рівень мас. Це робиться шляхом цілого ряду змін, з труднощами, що виникають пропорційно до швидкості поступу. Але це робиться ефективно. Капіталістичний спосіб виробництва одну за одною успішно розв'язав проблеми забезпечення мас товарами¹⁰. Найважливіша з них, житлове будівництво, наближається до свого розв'язання через запровадження промислових методів. Але й це ще не все. Оцінка економічного устрою була б неповною (і, між іншим, немарксистською), якби ми зупинилися на продукції, що її відповідний економічний конвейєр доставляє різним суспільним групам, і залишили поза увагою як усі ті суспільні явища, які цей конвейєр безпосередньо не обслуговує, але для яких дає засоби та політичну волю, так і всі ті культурні надбання, що з'явилися завдяки породженій ним ментальності. Відклавши розгляд останніх (див. розділ XI), зупинимося на деяких аспектах перших.

Методи та атмосфера боротьби за соціальне законодавство приховують ті очевидні факти, що, з одного боку, це законодавство почасти має передумовою попередні успіхи капіталізму (інакше кажучи, багатство, попередньо створене капіталістичною економікою), а з другого, що багато із

¹⁰ Це, звичайно, стосується також сільськогосподарських товарів, дешевого масового виробництва яких було повністю заслугою великих капіталістичних підприємств (залізниці, вантажні перевезення, сільськогосподарська техніка, добрива).

створеного та розповсюдженого соціальним законодавством раніше було започатковане діяльністю верстви капіталістів. Якби ця система працювала ще певний час так само, як вона працювала шістдесят років, що передували 1928 рокові, й рівень доходу справді досяг згаданих 1300 доларів *на душу населення*, то легко побачити, що всі побажання, досі підтримувані якими завгодно соціальними реформаторами (практично без винятку, включаючи навіть більшість диваків), або були б автоматично виконані, або могли б бути виконані *без суттєвого втручання в капіталістичний процес*. Зокрема, достатнє забезпечення безробітних стало б не терпимим, а легким тягарем. Безвідповідальність у створенні безробіття та у фінансуванні допомоги безробітним може, звичайно, будь-коли спричинити виникнення нерозв'язних проблем. Але якщо підійти до справи із звичайною розважливістю, то витратити *в середньому* 16 мільярдів у рік на *середнє* число 16 мільйонів безробітних разом з утриманнями (10% населення) буде само по собі не так уже й складно при національному доході близько 200 мільярдів доларів (у перерахунку на купівельну спроможність 1928 року).

Кожен погодиться, що безробіття повинно трактуватися як одне з найважливіших питань при будь-якому розгляді капіталізму; деякі критики настільки певні цього, що базують свої обвинувачення виключно на цьому елементі. Я ж хотів би привернути читачеву увагу до причини, з якої безробіття відіграватиме порівняно незначну роль у моїй аргументації. На мою думку, безробіття не є тим злом, якого, подібно до бідності, капіталістична еволюція будь-коли здатна позбутися власними силами. Так само, на мою думку, не існує ніякої тенденції до збільшення в кінцевому підсумку проценту безробітних. Єдиний ряд, який охоплює значний період (приблизно шістдесят років перед першою світовою війною), дає процентну кількість безробітних за даними англійських профспілок. Це типово циклічний ряд, який не показує ніякої тенденції (тобто показує горизонтальну тенденцію)¹¹. Позаяк теоретично це зрозуміло (не-

¹¹ Цей ряд часто використовувався в таблицях і аналізувався. Див., наприклад, А. К. Пігу. «Промислові флуктуації» або мої «Економічні цикли». Для кожної країни, здається, є граничний мінімум і накладений на нього циклічний рух економіки, найвагомий компонент якого має період від дев'яти до десяти років.

має жодної теоретичної причини брати наведені дані під сумнів), то ці два твердження видаються обґрунтованими для довоєнного часу до 1913 року включно. Після війни у більшості країн рівень безробіття був надто високий навіть перед 1930 роком. Однак це, а ще більше безробіття тридцятих років, пояснюється причинами, що не мають нічого спільного з тривалою тенденцією рівня безробіття до зростання з причин, притаманних самому капіталістичному механізмові. Вище я вже згадував про оті промислові революції, такі характерні для капіталістичного процесу. Понаднормове безробіття — одна з особливостей періодів адаптації, що наступають після «фази процвітання» кожного з них. Ми спостерігаємо таке безробіття в 1820-х і 1870-х, а період після 1920 року — просто черговий із тих періодів. Поки що це явище по суті тимчасове в тому розумінні, що з нього нічого висувати на майбутнє. Однак був ряд інших чинників, які мали тенденцію до посилення безробіття: наслідки воєн, розлад у зовнішній торгівлі, політика зарплатні, певні інституціональні зміни, що спричиняли збільшення статистики безробіття, в Англії та Німеччині — фінансова політика (після 1935 року вона стала вагомим чинником також у Сполучених Штатах) та інше. Деякі з цих факторів є, поза сумнівом, ознаками «атмосфери», в якій капіталізм працює дедалі менш ефективно. Проте це вже інше питання, яке приверне нашу увагу трохи згодом.

Але тривале чи тимчасове, дедалі вище чи ні, безробіття безсумнівно є і завжди було лихом. У наступній частині цієї книжки нам доведеться згадати про його можливу ліквідацію як про одну з переваг соціалістичного устрою. Попри все це, я вважаю, що справжня трагедія полягає не в безробітті *per se*, а в безробітті разом з неможливістю надання достатньої допомоги безробітним *без погіршення умов для подальшого розвитку економіки*; бо очевидно, що стражданням і виродженню (руйнуванню людських цінностей), які ми пов'язуємо з безробіттям, але не розтрачанням виробничих ресурсів, здебільшого буде покладено край, і безробіття практично втратить весь свій жах, якщо воно не відіб'ється серйозно на приватному житті безробітних. Залишається в силі звинувачення в тому, що в минулому (скажімо, приблизно до кінця дев'ятнадцятого століття) капіталістичний лад не тільки не виявив бажання, але й був нездатний

гарантувати таких речей. Та оскільки він матиме таку можливість, якщо зберігатиме свою ефективність протягом іще піввіку, то це звинувачення потрапить на смітник, де валяються привиди дитячої праці, шістнадцятигодинного робочого дня та однієї кімнати на п'ятьох; наголошувати на цих привидах цілком доречно, коли йдеться про суспільні затрати на капіталістичні здобутки минулого, проте цей перелік виглядатиме необов'язково доречним на терезах для альтернатив на майбутнє. Ми живемо в часі між неідеальною капіталістичною системою на ранніх стадіях її еволюції і можливостями цієї системи на стадії повної зрілості. Принаймні в нашій країні добру половину завдання можна виконати навіть тепер без зайвої напруги для системи. Труднощі полягають, здається, не стільки у бракові надлишку ресурсів, достатніх для того, щоб вивести найтемніші плями на цій картині, скільки, з одного боку, в тому, що цифра безробітних була збільшена антикапіталістичною політикою порівняно з тим, якою ця цифра мала бути в тридцятих роках, а з другого боку, в тому, що громадська думка, щойно вона усвідомлює обов'язок, про який йдеться, наполягає на економічно ірраціональних методах фінансування допомоги безробітним і на слабо організованих та неекономічних методах її надання.

Майже така сама аргументація пасує до майбутніх (і значною мірою сучасних) можливостей, які пропонує капіталістична еволюція, щодо турботи про старих та хворих, освіти й гігієни тощо. Так само, з погляду індивідуального домашнього господарства, було б виправдано сподіватися, що дедалі більша кількість товарів виходитиме з класу дорогих економічних благ і ставатиме доступною практично для кожного. Таку ситуацію можна створити або за погодженням між громадськими організаціями і виробничими концернами, або шляхом націоналізації чи муніципалізації; поступовий прогрес у цій ділянці став би в майбутньому, звичайно, характерною рисою навіть необмеженого з усіх інших боків розвитку капіталізму.

Розділ VI

ІМОВІРНИЙ КАПІТАЛІЗМ

Аргументація попереднього розділу, здається, наражається на відповідь такою ж мірою дискредитуючу, як і очевидну. Середні темпи приросту загального обсягу виробництва для споживання, досягнуті за шістдесят років, що передували 1928 рокові, я переніс у майбутнє. Як спосіб проілюструвати значення розвитку системи в минулому, такий хід аж ніяк не шокував мого статистичного сумління. Та щойно я висловив припущення, що ці середні темпи приросту могли б зберегтися протягом наступних п'ятдесяти років, як моя думка стала статистичним злочином: адже зрозуміло, що наявність даних по виробництву за будь-який історичний період сама по собі не виправдовує ніяких екстраполяцій¹, не кажучи про екстраполяцію на цілих півстоліття. Отож виникає необхідність іще раз підкреслити, що моя екстраполяція не є спробою передбачити фактичний розвиток виробництва в майбутньому. Крім ілюстрації значення економіки минулого, вона просто має дати нам кількісне уявлення про те, на що може виявитися здатною капіталістична машина, якщо протягом наступного півстоліття вона збереже свою ефективність, а це вже зовсім інша річ. Відповідь на питання, чи можна сподіватися, що капіталістична машина так спрацює, ми одержимо цілком незалежно від самої екстраполяції. З цією метою ми й розпочнемо тривале й складне дослідження.

Перш ніж розглянути можливість капіталізму зберегти економічний рівень минулого, ми, очевидно, маємо з'ясувати, в якому смислі спостережувані темпи приросту обсягу виробництва справді слугують критерієм ефективності функціонування економіки в цьому минулому. Поза сумнівом, період, який забезпечив нас даними, був періодом порівняно

---

¹ На загальних принципах це твердження правильне для будь-якого історичного часового ряду, бо саме поняття історичної послідовності означає необоротні зміни в структурі економіки, що, очевидно, впливає на закон будь-якої економічної величини. Отож теоретичне обґрунтування і, як звичайно, статистичний підхід необхідні навіть для найскромнішої екстраполяції. Можливо, слід зробити одну заувагу: наші міркування певною мірою підтверджує той факт, що в межах обширного поля, представленого виробничим рядом, характерні особливості окремих виробів почасти взаємно скоротяться.

необмеженого розвитку капіталізму. Проте цей факт сам по собі не пов'язує достатньою мірою економічну ефективність з капіталістичною машиною. Аби повірити, що це було щось більше, ніж співпадіння, ми повинні, по-перше, переконатися в існуванні зрозумілого зв'язку між капіталістичним устроєм і спостережуваними темпами приросту обсягів виробництва, а по-друге, в тому, що за такого зв'язку темпи приросту залежали саме від нього, а не від особливо сприятливих обставин, які не мають нічого спільного з капіталізмом.

Ці дві проблеми необхідно розв'язати, перш ніж проблема «збереження економічного рівня» може виникнути взагалі. Отож наш третій пункт зводиться до питання, чи існують причини, з яких капіталістична машина не змогла б у наступні сорок років спрацювати так само, як у минулому.

Розглянемо всі три пункти по черзі.

Нашу першу проблему можна переформулювати в такий спосіб. З одного боку, ми маємо значну кількість статистичних даних, які характеризують темпи «поступу», що викликав захоплення навіть у суворих критиків. З другого боку, ми маємо певну кількість фактів, які стосуються структури економічної системи того періоду та способу її функціонування; із цих фактів шляхом аналізу викристалізувалося те, що фахівці називають «моделлю» капіталістичної дійсності, тобто узагальнена картина її істотних рис. Нам бажано знати, сприяв цей тип економіки чи не сприяв такому розвиткові економіки, а якщо сприяв, то чи слушно вважати, що згаданими рисами можна відповідно пояснити її досягнення. Відкинувши в межах можливого технічні деталі, ми підійдемо до цього питання з позицій здорового глузду.

1. На відміну від класу феодалів, торгова та промислова буржуазія піднялася нагору завдяки своїм успіхам на ниві підприємництва. Буржуазне суспільство має чисто економічну форму: його фундамент, балки та маяки зроблені з економічного матеріалу. Фасад цієї будівлі виходить на економічний бік життя. Нагороди та покарання вимірюються в грошах. Піднятися вгору чи опуститися вниз означає те саме, що заробити чи втратити гроші. Цього, звичайно, ніхто не може заперечити. Проте я хотів би додати, що у власних межах цей соціальний устрій є чи, у всякому разі, був надзвичайно ефективний. Почасти він використовує,

а почасти й сам створює систему мотивів, неперевершених у простоті й силі. Його обіцянки дати багатство і погрози принести злидні виконуються з жорстокою акуратністю. Всюди, де буржуазний спосіб життя утверджується досить міцно, щоб затьмарити маяки інших соціальних світів, ці обіцянки досить вагомі, щоб привабити переважну більшість обдарованих людей та ототожнювати успіх узагалі з успіхом діловим. Тут нічого не пропонується навмання, але в обіцянках є доволі принадна домішка ризику; ця гра не схожа на рулетку, а радше скидається на покер. Адреси обіцянок — здібності, енергія та надзвичайна працездатність. Однак якби існував спосіб оцінювати чи ті здібності взагалі, чи особистий здобуток, який є складовою будь-якого успіху, то фактичні винагороди навряд чи були б визнані пропорційними. Захоплюючи виграші, значно більші, ніж це необхідно, щоб збудити відповідне зусилля, дістаються невеличкій купці переможців, стимулюючи в такий спосіб значно ефективніше, ніж рівномірніший, «справедливіший» розподіл, активність тієї самої переважної більшості ділових людей, які одержують дуже скромну винагороду (або нічого, або ще менше ніж нічого), і все ж роблять усе, на що здатні, бо мають перед очима оті величезні виграші й, переоцінюючи свої шанси, сподіваються на такий самий успіх. Погрози, відповідно, адресуються некомпетентності. Та хоча некомпетентні люди й застарілі методи фактично усуваються з арени, іноді відразу, іноді з запізненням, невдача загрожує багатьом здібним людям, а то й руйнує їхні задуми, підганяючи в такий спосіб *кожного*, і знову ж таки ефективніше, ніж це зробила б урівноваженіша, «справедливіша» система покарань. Нарешті, як діловий успіх, так і ділова невдача спрацьовують ідеально. Вони невмолимі.

На один аспект сказаного слід звернути особливу увагу для подальшого використання, а також через його важливість для нашої аргументації. У згаданий та в інші способи, які ми далі розглянемо, капіталістичний устрій, втілений в інституції приватного підприємництва, ефективно прив'язує буржуазну верству до своїх завдань. Але капіталізм робить не тільки це. Той самий механізм, який зумовлює ефективну діяльність окремих осіб і родин, що на даний час складають клас буржуазії, *ipso facto* також відбирає окремих осіб та родини, які мають піднятися до рівня

цього класу або випасти з нього. Таке поєднання функцій зумовлення та відбору не є чимось природним. Навпаки, більшість методів соціального відбору, на відміну від «методів» біологічного відбору, не гарантують ефективної роботи вибраної особи; неспроможність цих методів складає одну з найгостріших проблем соціалістичного ладу, яку ми розглянемо на іншій стадії нашого дослідження. Тим часом слід просто зазначити, як вдало капіталістична система розв'язує цю проблему: здебільшого людина, яка піднімається до рівня класу бізнесменів, а потім робить кар'єру в його межах, є здібним бізнесменом і, мабуть, підніметься так високо, як дозволять її здібності, просто тому, що в цій системі піднятися до певного становища й успішно утримуватися на ньому — загалом одне й те саме. Цей факт, який так часто приховувався автотерапевтичними зусиллями невдах, що намагалися його заперечити, значно важливіший для оцінки капіталістичного суспільства та його цивілізації, ніж будь-що з чистої теорії капіталістичної машини.

2. Однак чи не знецінюються наші висновки тим фактом (коли б ми спокусилися виснувати їх з «максимальної ефективності оптимально відібраної групи»), що ця ефективність пов'язана не з служінням суспільству (з виробництвом, скажімо, для споживання), а з наживою, і спрямована на максимальне підвищення своїх прибутків, а не загального добробуту? Поза буржуазною верствою така оцінка була, звичайно, найпоширенішою. Економісти іноді критикували її, а іноді підтримували. Тим самим вони принесли більше користі, ніж своїми остаточними висновками, до яких кожен доходив окремо і які найчастіше мало що відбивають поза його соціальним становищем, інтересами, симпатіями та антипатіями. Ці економісти поступово накопичували для нас факти і розширяли наші аналітичні можливості, отож відповіді, які ми можемо сьогодні дати на багато питань, поза сумнівом, значно правильніші, хоча й менш прості та всеохоплюючі, ніж ті, які давали наші попередники.

Аби не повертатися далеко назад, скажемо, що так звані класичні економісти ² практично дотримувалися однієї дум-

² Термін «класичні економісти» у цій книжці вказуватиме на провідних англійських економістів, чії праці з'явилися між 1776 і 1848 роком. Найвидатніші серед них — Адам Сміт, Рікардо, Мальтус, Сеніор і Джон Стюарт Мілль. Це важливо запам'ятати, бо останнім часом згаданий термін став уживатися в значно ширшому розумінні.

ки. Більшості з них багато що не подобалось у соціальних інституціях тієї епохи і в тому, як вони працювали. Ці люди боролися проти землевласників і підтримували соціальні реформи (зокрема, фабричне законодавство), які не всі базувалися на політиці *laissez faire*. Але класичні економісти були переконані, що в межах інституційної системи капіталізму корисливість підприємців і торговців сприяла максимальній ефективності економіки в інтересах загалу. Якби ці економісти зіткнулися з проблемою, яку ми розглядаємо, вони без особливих вагань приписали б спостережувані темпи приросту загального обсягу виробництва відносно вільному розвитку підприємництва і мотивові прибутку; можливо, згадали б як умову «сприятливе законодавство», але під цим вони розуміли б усунення обмежень, надто зменшення протекціоністського мита в дев'ятнадцятому столітті.

У наш час надзвичайно важко віддати належне цим поглядам. Звичайно, то були типові погляди англійського буржуазного класу, і буржуазні шори відчуваються майже на кожній сторінці, написаній класичними авторами. Не менш очевидні шори іншого роду: класики міркували, виходячи з конкретних історичних умов, які вони беззастережно ідеалізували і на основі яких робили беззастережні узагальнення. До того ж більшість із цих авторів, здається, дискутувала, керуючись інтересами Англії та проблемами своєї доби. Ось чому в інших країнах і в інші часи їхньої економіки не любили, і часто настільки, що навіть не бажали її зрозуміти. Проте ми не можемо відкинути їхнє вчення лише на цій підставі. Упереджена людина теж здатна сказати істину. Твердження на основі особливих випадків можуть виявитися загалом правильні. А щодо ворогів і наступників класичних авторів, то вони теж мали й мають не менше шор, а лише інші шори й заздалегідь вироблені думки, розглядали й розглядають інші, проте не менш спеціальні випадки. З погляду економіста-аналітика головна заслуга класиків полягає в тому, що вони розвіяли, поряд з багатьма іншими великими помилками, наївну ідею, що економічна діяльність у капіталістичному суспільстві мотивується прибутком і лише в силу цього факту обов'язково суперечить інтересам споживачів; або, інакше кажучи, що нажива обов'язково позбавляє виробництво його соціальної мети; або, зрештою, що приватні прибутки, як самі по собі, так і через викрив-

лення економічного процесу, яке вони викликають, завжди обертаються чистими збитками для всіх, крім тих, хто ці прибутки одержує, і, отже, становитимуть чистий прибуток для соціалізації. Якщо подивитися на логіку цих і подібних тверджень, які жоден освічений економіст навіть не подумає захищати, то класичні спростування цілком можуть видатися банальними. Проте щойно ми поглянемо на всі теорії та гасла, в які свідомо чи підсвідомо включено ці твердження і які нам знову сьогодні пропонують, як відчуємо більшу повагу до цього здобутку. Дозвольте відразу ж додати, що класичні автори також добре усвідомлювали, хоч, може, й перебільшували, роль заощаджень та нагромадження і що ці автори пов'язували заощадження з темпами «поступу», який вони спостерігали у спосіб по суті, хоча б тільки приблизно, правильний. Перш за все, у їхній доктрині є практична мудрість, варте довіри перспективне бачення і мужній тон, що вигідно відрізняється від сучасної істерики.

Однак між розумінням того, що погоня за максимальним прибутком і прагнення до максимальної продуктивності необов'язково сумісні, та доведенням, що перше обов'язково (чи в абсолютній більшості випадків) означає друге, існує значно ширша прірва, ніж здавалося класикам. Їм так і не вдалося зліквідувати цей розрив. Той, хто сьогодні вивчає їхні доктрини, ніколи не перестав дивуватися, як вони могли вдовольнитися своїми аргументами чи вважати їх доказами; у світлі останнього аналізу їхня *теорія* нагадує картковий будиночок, хоч яке б мірило істини містилося в їхньому баченні³.

3. Цей останній аналіз ми здійснимо у два етапи, тобто розглянемо стільки, скільки необхідно для того, щоб прояснити нашу проблему. В історичному плані перший етап перенесе нас у перше десятиліття нашого сторіччя, другий охопить дещо із повоєнного розвитку економічної науки. Відверто кажучи, я не знаю, наскільки це виявиться корисним для непрофесійного читача: як будь-яка інша галузь

---

³ Читач, мабуть, пригадує мій наголос на різниці між теорією і баченням на прикладі Маркса. Проте важливо завжди пам'ятати, що здатність бачити речі в правильній перспективі може існувати і часто існує окремо від здатності робити правильні висновки і навпаки. Ось чому людина може бути дуже гарним теоретиком і водночас казати зовсім безглузді речі щоразу, коли перед нею постає завдання розпізнати конкретну історичну схему в цілому.

наших знань, економіка з удосконаленням свого аналітичного механізму неминуче віддаляється від тих щасливих часів, коли всі проблеми, методи й висновки були доступними для кожної освіченої людини без спеціальної підготовки. Проте я зроблю все можливе.

Перший етап можна пов'язати з іменами двох великих учених, досі шанованих численними учнями,— Альфреда Маршалла та Кнута Вікселя⁴, принаймні поки ці учні не стали вважати непристойною манерою виявляти шану до будь-чого чи будь-кого; а чимало з них саме так і вважають. Теоретична структура згаданих учених має мало спільного із структурами класиків (хоча Маршалл зробив усе можливе, щоб приховати цей факт), але вона зберігає класичну тезу про те, що у випадку досконалої конкуренції участь виробника у прибутках веде до максимального збільшення обсягу виробництва. Ця структура навіть дає майже переконливі докази. Однак в процесі коригування доказів та їх формулювання згадана теза втратила багато із свого змісту; звичайно, після обробки вона збереглася, але збереглася побляклою, ледь живою⁵. І все-таки в межах загальних

---

⁴ «Принципи» Маршалла (перше видання, 1890) та «Лекції» Вікселя (перше шведське видання, 1901, англомовний переклад, 1934) заслуговують на увагу, яку я їм приділяю, тому, що вони справили великий вплив на формування багатьох умів і тому, що вони трактують теорію в глибоко практичному дусі. На чисто наукових підставах перевагу слід надати працям Леона Вальраса. В Америці варто згадати Дж. Б. Кларка, Ірвінга Фішера та Ф. У. Тауссіга.

⁵ Маючи на увазі наступну аргументацію (див. нижче, розділ VIII, § 6), я поясню викладений вище уривок. Аналіз механізму прибуткової економіки привів не тільки до відкриття винятків із принципу, згідно з яким конкурентоздатна промисловість має тенденцію до максимального збільшення обсягу виробництва, а й до відкриття того, що доведення самого принципу вимагає припущень, які зводять його майже до банальної істини. Його практичну цінність особливо зменшили два таких міркування.

1. Цей принцип, оскільки він узагалі може бути доведений, стосується стану статистичної рівноваги. Капіталістична реальність — це загалом процес змін. Отже, до оцінки ефективності конкурентного підприємництва питання про те, виявлятиме чи не виявлятиме воно тенденції до максимального збільшення обсягу виробництва в умовах ідеально урівноваженої стабільності економічного процесу, майже не стосується.

2. Згаданий принцип у формулюванні Вікселя — це те, що залишилось від більш претензійного твердження, яке, хоч і в невірній формі, можна й сьогодні знайти у Маршалла, — тобто теорема про те, що конкурентна промисловість має тенденцію до створення стану максимального задоволення потреб. Але ця теорема, навіть якщо ми відхилимо серйозні заперечення проти того, щоб говорити про психічні величини, які не піддаються

припущень аналізу Маршалла-Вікселля можна показати, що фірми, які не в змозі власними діями впливати на ціну своїх виробів чи використовуваних факторів виробництва (аби не було причини плакати над тим, що будь-яке збільшення обсягу продукції веде до зменшення першого і збільшення другого), розширюватимуть його до тієї межі, коли додаткові витрати, які доведеться робити, щоб забезпечити подальший невеличкий приріст обсягу продукції (витрати на приріст), зрівняються з ціною, яку фірми одержать за цей приріст; тобто вони продукуватимуть стільки, скільки зможуть, не зазнаючи збитків. І ми можемо показати, що це буде та кількість, яку загалом «соціально бажано» продукувати. Висловлюючись більш фаховою мовою, скажемо, що в цьому випадку ціни з погляду окремої фірми — не змінні величини, а параметри; і де це так, там існує стан рівноваги, в якому всі виробництва випускають максимум продукції, і всі фактори повністю використовуються. Такий стан економіки звичайно називають досконалою конкуренцією. Пригадавши сказане про відбірковий процес, у який втягуються всі фірми разом з їхнім керівництвом, ми могли б, власне, скласти дуже оптимістичне уявлення про наслідки, яких слід чекати від ретельно відібраної групи людей, змушеної в межах цієї схеми, керуючись мотивом прибутку, напружувати всі сили, щоб максимально збільшити обсяг виробництва і зменшити до мінімуму витрати. Зокрема, на перший погляд може здатися, що система, яка відповідає цій схемі, продемонструє таку незвичайну річ, як брак деяких головних причин соціального марнотратства. Коротенького роздуму вистачило б, аби показати, що це насправді лише інший спосіб передати зміст попереднього речення.

4. Перейдемо до другого етапу нашого розгляду. Численні випадки, що не відповідають даній моделі, не залишилися поза межами аналізу Маршалла-Вікселля. Не залишилися

спостереженню, легко зводиться до тієї банальної думки, що хоч які були б дані, а надто інституційна система суспільства, людина своєю діяльністю, поки вона буде раціональною, завжди намагатиметься якнайкраще використати будь-яку дану ситуацію. Власне, ця теорема зводиться до визначення раціональної діяльності; отже, її, теорему, можна порівняти з аналогічними теоремами, що стосуються соціалістичного суспільства. Однак порівнювати з ними можна й принцип максимального обсягу виробництва. Ні він, ні теорема Маршалла не дають формулювання жодної конкретної переваги приватної конкретної економіки. Це не означає, що таких переваг не існує. Але це означає, що вони просто непритаманні логіці конкуренції.

вони також поза увагою класиків. Вони розпізнавали випадки «монополії», а Адам Сміт сам ретельно відзначав поширення засобів обмеження конкуренції⁶ і зміни в еластичності цін, що виникали як наслідок. Але класики розглядали ці випадки як винятки і, що більше, як винятки, яких можна позбутися, і яких з часом таки позбудуться. Щось подібне стосується й Маршалла. Хоча він розвинув теорію монополії Курно⁷ і передбачив наступний аналіз, звернувши увагу на те, що більшість фірм мають власні ринки, на яких устанавлюють свої ціни, замість того, щоб просто дотримуватись реальних⁸, Маршалл, як і Вікселль, будував свої загальні висновки на схемі досконалої конкуренції, що мало наводити на думку, так само, як і в класиків, що досконала конкуренція — це правило. Ні Маршалл з Вікселлем, ні класики не розуміли, що досконала конкуренція є винятком і що навіть якби це було правилом, то ми однаково мали б значно менше, ніж здавалось би, причин радіти.

Якщо ми придивимось ближче до умов (а Маршалл і Вікселль не всі ці умови сформулювали чи навіть ясно розуміли), що мають бути виконані, аби створити досконалу конкуренцію, то негайно усвідомимо, що поза масою сільськогосподарської продукції ми не знайдемо багато відповідних прикладів. Фермер постачає свою бавовну чи пшеницю фактично на згаданих умовах: з його погляду, пануючі ціни на бавовну чи пшеницю є даними, хоча й дуже змінними, і, не маючи змоги вплинути на них особисто, він просто пристосовує до цих обставин своє виробництво; а позаяк усі фермери роблять те саме, ціни та обсяги в кінцевому підсумку відрегулюються у відповідності з вимогами теорії досконалої конкуренції. Проте навіть з багатьма різновидами сільськогосподарської продукції справа стоїть інакше, наприклад, із качками, ковбасами, овочами та багатьма молочними продуктами. А щодо практично всіх кінцевих

---

⁶ Він навіть підкреслив (і це вражає нагадує сучасні погляди) розбіжність між інтересами кожної галузі та громадськості й говорив про змови проти неї, які, на його думку, можуть виникнути на прийомі у будь-якого бізнесмена.

⁷ Огюстен Курно, 1938 р.

⁸ Ось чому пізнішу теорію недосконалої конкуренції можна чітко пов'язати з Маршаллом. Хоча він не розробляв її, зате розумів це явище правильніше, ніж більшість її творців. Зокрема, він не перебільшував його значення.

виробів і послуг промисловості та торгівлі, то ясно, що кожен торговець бакалійними товарами, кожен власник бензозаправної станції, кожен виробник рукавичок, крему для гоління чи ножівок має невеличкий нестабільний ринок, який він намагається (повинен намагатися) розбудувати й утримувати за допомогою стратегії цін, стратегії якості («модифікація продукції») та реклами. Отже, ми маємо зовсім іншу модель, з якою, здається, годі сподіватися на висновок про досконалу конкуренцію і яка значно краще пасує до монополістичної схеми. В таких випадках ми говоримо про монополістичну конкуренцію. Теорія обох різновидів конкуренції — один із найвагоміших вкладів науки в повоєнну економіку⁹.

Залишається широке поле діяльності, де по суті ми маємо однорідні товари (головним чином промислову сировину та напівфабрикати, такі, як сталеві бруски, цемент, невибілені бавовняні тканини тощо) і де, здається, не переважають умови для розвитку монополістичної конкуренції. Все це так. Але загалом для цього поля діяльності впливають такі самі висновки, оскільки тут здебільшого діють величезні фірми, які, окремо чи за згодою, здатні маніпулювати цінами, навіть не вдаючись до модифікації продукції. Це — приклад олігополії. І знову-таки, схема монополії, прийнятно адаптована, здається, значно краще пасує до цього типу поведінки, ніж схема досконалої конкуренції.

Щойно визнається панування монополістичної конкуренції, чи олігополії, чи поєднання обох схем, як одразу багато із теорем, надзвичайно впевнено розповсюджуваних генерацією економістів доби Маршалла—Вікселя, стають або нестосовними, або значно складнішими для доведення. Це стосується, по-перше, теорем, що ґрунтуються на фундаментальному понятті рівноваги, тобто визначеного стану, до якого постійно тяжіє будь-який даний стан економічного організму і який має певні прості властивості. Загалом у випадку олігополії фактично немає визначеної рівноваги, і виникає імовірність ужиття нескінченних заходів і контрзаходів, необмеженого періоду війни між фірмами. Правда, буває чимало особливих випадків, де стан рівноваги існує теоретично. По-друге, навіть у цих випадках її не тільки значно важче досягти, а ще важче зберегти, ніж рівновагу

⁹ Див., зокрема: Е. С. Чемберлін, «Теорія монополістичної конкуренції», Джоун Робінсон, «Економіка недосконалої конкуренції».

при досконалій конкуренції: схоже на те, що на зміну «вигідній» конкуренції класичного типу, мабуть, прийде конкуренція або «хижацька», або «руйнівна», або просто боротьба за контроль над фінансовою сферою. Все це причини соціального марнотратства, а є ще й інші, як от витрати на рекламні кампанії, стримування нових методів виробництва (скуповування патентів для їх невикористання) тощо. І найважливіше: в умовах, які ми розглядаємо, рівновага, навіть зрештою досягнута надзвичайно дорогою ціною, вже не гарантує ні повної зайнятості, ні максимального обсягу виробництва у відповідності з теорією досконалої конкуренції. Рівновага *може* існувати без повної зайнятості; рівновага, здається, *повинна* існувати, якщо рівень виробництва нижчий від максимального, бо стратегія збереження прибутків, неможлива в умовах досконалої конкуренції, тепер стає не тільки можливою, а й необхідною.

Але хіба це не є підтвердженням того, що завжди думав обиватель (хіба що сам був бізнесменом) з приводу приватного бізнесу? Хіба сучасний аналіз не спростував повністю класичну доктрину, підтверджуючи загальнопоширений погляд? Хіба не правда, врешті-решт, що виробництво заради прибутку і виробництво для споживача мало схожі між собою і що приватне підприємство мало чим відрізняється від засобу обмеження виробництва для вичавлювання прибутку, який потім справедливо порівнюють із здирством та викупом?

Розділ VII

ПРОЦЕС ТВОРЧОГО РУЙНУВАННЯ

Є два способи використати теорії монополістичної та олігополістичної конкуренції, аби підтвердити думку про те, що капіталістична реальність не сприяє максимальній ефективності виробництва. Можна вважати, що так було завжди і що виробництво весь час розширювалось, незважаючи на постійний саботаж, здійснюваний правлячою буржуазією. Прихильникам цього твердження доведеться подати докази того, що спостережувані темпи приросту можна пояснити рядом сприятливих обставин, не пов'язаних з механізмом приватного підприємництва і доволі впливових, щоб подолати опір останнього. Саме це питання ми розглядатимемо

в розділі IX. Одначе ті, хто підтримує цей варіант, принаймні уникають неприємностей, пов'язаних з історичними фактами, тоді як прихильникам альтернативного твердження доводиться мати справу з такими неприємностями. Це — свідчення того, що свого часу капіталістична реальність мала тенденцію сприяти максимальній ефективності виробництва чи, у всякому разі, такій ефективності, яка могла б скласти головний елемент будь-якої серйозної оцінки системи; але це свідчить і про те, що пізніше поширення монополістичних структур, які руйнували конкуренцію, тепер надало цій тенденції зворотного напрямку.

По-перше, це спричиняє створення повністю уявного золотого віку досконалої конкуренції, що колись пережила монополістичний вік, тоді як цілком ясно, що досконала конкуренція ніколи не була більшою реальністю, ніж вона є сьогодні. По-друге, необхідно зазначити, що темпи приросту обсягів виробництва не збільшувалися від дев'яностих років, коли, на мою думку, принаймні в обробній промисловості, запанували гігантські концерни; що в розвитку часового ряду загального обсягу виробництва немає нічого, що свідчило б про «порушення тенденції»; і (найважливіше) що сучасний життєвий рівень має був створений за період порівняно необмеженого розвитку «великого бізнесу». Якщо ми дамо перелік речей, які дозволяє придбати бюджет сучасного робітника, і з 1899 року простежимо курс їхніх цін не в грошовому вираженні, а перерахований на години праці, за які ці речі можна купити (тобто щорічні ціни в грошах поділені на щорічну ставку зарплатні в годинах), то нас не зможуть не вразити темпи поступу, які, враховуючи надзвичайне покращання якості, здаються вищими, а не нижчими, ніж будь-коли раніше. Якби ми, економісти, були менш схильні приймати бажане за дійсне і більш схильні до спостереження фактів, то в нас негайно виникли б сумніви щодо достоїнств теорії, згідно з якою ми мали б очікувати зовсім інших висновків. Але це ще не все. Щойно ми заглиблюємось у деталі та в інформацію про окремі товари, щодо яких прогрес був найвідчутнішим, сліди ведуть нас не до дверей тих фірм, які працюють в умовах порівняно вільної конкуренції, а прямісінько до дверей великих концернів (пояснюючи також, як у випадку з сільськогосподарською технікою, багато що з прогресу, який відбувається в конкурентному секторі), і в нас закрадається приголомшуюча

підозра, що великий бізнес, можливо, більше спричинився до створення існуючого життєвого рівня, ніж до стримування його росту.

Висновки, про які йшлося в кінці попереднього розділу, фактично майже повністю хибні. Проте вони впливають із спостережень і теорем майже повністю¹ правильних. І економісти, й автори популярних праць знову захопилися деякими деталями реальності, які їм удалося збагнути. Вони здебільшого бачили самі ці деталі в правильному світлі. І виклали їх зовнішні ознаки теж здебільшого правильно. Проте з такого фрагментарного аналізу зовсім не впливають висновки про капіталістичну реальність у цілому. Якщо ми все-таки їх зробимо, то можемо мати рацію лише випадково. Ми їх зробили. Проте щасливого випадку не трапилося.

Істотна річ, яку слід збагнути, полягає в тому, що, розглядаючи капіталізм, ми розглядаємо еволюційний процес. Може видатися дивним, що хтось узагалі здатний не помітити такого очевидного факту, на якому, до того ж, давно наголошував Карл Маркс. Однак фрагментарний аналіз, із якого впливає більшість наших тверджень про функціонування сучасного капіталізму, вперто нехтує цим фактом. Спробуймо перефразувати цю думку і подивитись, як вона пов'язана з нашою проблемою.

Отож капіталізм за своєю природою є форма чи метод зміни економіки і не тільки ніколи не буває, але й ніколи не може бути незмінним. І цей еволюційний характер капіталістичного процесу не просто спричинений тим, що економіка існує в соціальному і природному середовищі, яке змінюється і в такий спосіб змінює дані економічної діяльності; цей факт важливий і ці зміни (війни, революції тощо) часто зумовлюють зміни в промисловості, але не є їхніми головними рушійними силами. Не спричинений цей еволюційний

---

¹ Насправді ці спостереження і теореми не зовсім переконливі. У звичайному викладі теорії недосконалої конкуренції, зокрема, не приділяється достатньої уваги багатьом важливим прикладам, у яких недосконала конкуренція, навіть як предмет теорії статички, наближається за висновками до досконалої конкуренції. Є й інші приклади, коли недосконала конкуренція замість цього дає компенсації, які, хоч і не входять в жоден індекс обсягу виробництва, роблять свій внесок у те, що в крайньому разі цей індекс має показати,— приклади того, коли фірма захищає свій ринок, заробляючи собі ім'я, скажімо, якістю та послугами. Проте щоб спростити справу, ми не будуватимемо критику цієї теорії на її власному ґрунті.

характер і квазіавтоматичним ростом населення та капіталу чи примхами грошових систем, про які можна сказати те саме. Головний імпульс, який заводить капіталістичну машину і не дозволяє їй зупинитися, дають нові товари широкого вжитку, нові способи виробництва чи транспортування, нові ринки збуту, нові форми організації промисловості, створювані капіталістичним підприємництвом.

Як ми вже бачили в попередньому розділі, бюджет робітника, скажімо, з 1760 до 1940 року не просто зростав за рахунок товарного вмісту: самі товари змінювалися якісно. Так само історія виробничого механізму типової ферми від початків раціоналізації сівозміни, оранки та удобрювання до сучасного механізованого підприємства (у поєднанні з елеваторами та залізницями) є історією революцій. Те саме стосується історії виробничого механізму чорної металургії від печі, яка працювала на деревному вугіллі, до печі сучасного типу, чи історії механізму виробництва енергії від черпакового водяного колеса до сучасної електростанції, чи історії транспорту від поштової карети до літака. Відкриття нових ринків, зовнішніх чи внутрішніх, і організаційний розвиток від ремісничої майстерні та фабрики до таких концернів, як «ЮС стіл», ілюструють той самий процес промислової мутації (якщо дозволено мені вжити цей біологічний термін), який безперервно революціонує² економічну структуру *ізсередини*, безперервно руйнуючи стару структуру й безперервно створюючи нову. Цей процес творчого руйнування є істотним фактом стосовно капіталізму. Це те, з чого складається капіталізм і чим повинен жити кожен капіталістичний концерн. Цей факт має двояке відношення до нашої проблеми.

По-перше, оскільки ми маємо справу з процесом, кожний елемент якого потребує тривалого часу для розкриття своїх істинних якостей і кінцевих наслідків, то немає сенсу оцінювати ефективність цього процесу *ex visu* даного моменту; ми повинні судити про його ефективність на певному відтинку часу, простежуючи згаданий процес протягом десятиліть чи століть. Система (економічна чи будь-яка інша), яка в да-

² Ці революції не є зовсім безперервними; вони відбуваються окремими ривками, які розділені періодами порівняного спокою. Однак процес у цілому триває безперервно у тому розумінні, що завжди відбувається або революція, або засвоєння наслідків революції, а разом вони складають те, що відоме як економічні цикли.

ний момент повністю використовує свої можливості з максимальною користю, може в кінцевому підсумку виявитись гіршою за систему, яка не досягає цього ні в який даний момент, бо неспроможність останньої може виявитися умовою для збереження рівня чи швидкості довготривалого процесу.

По-друге, оскільки ми маємо справу з органічним процесом, аналіз того, що відбувається в будь-якій частині (скажімо, в окремому концерні чи галузі), може справді прояснити деталі роботи його механізму, але наші висновки не виходитимуть за ці межі. Кожен елемент економічної стратегії набирає справжнього значення лише на тлі цього процесу і в межах створеної ним ситуації. І кожен такий елемент слід розглядати з погляду його ролі у вічній бурі творчого руйнування, а не незалежно від неї чи, власне, на ґрунті гіпотези про постійне затишшя.

Проте економісти, котрі *ex visu* моменту розглядають, наприклад, функціонування олігополістичної промисловості (промисловості, яку складають кілька великих фірм) і спостерігають добре відомі заходи і контрзаходи в її межах, що, здається, спрямовані лише на встановлення високих цін та обмеження виробництва, висувають саме таку гіпотезу. Вони сприймають дані, які характеризують ситуацію моменту, наче не існує ні минулого, ні майбутнього, і гадають, що зрозуміли все, що треба зрозуміти, якщо вони інтерпретують діяльність цих фірм за допомогою принципу максимального збільшення прибутків по відношенню до цих даних. Ні звичайна праця теоретика, ні звичайний звіт урядового комітету ніколи не бувають спрямовані на те, щоб тлумачити цю діяльність, з одного боку, як наслідок певного історичного відтинку, а з другого — як спробу упоратися з ситуацією, яка невдовзі обов'язково зміниться, як спробу цих фірм утриматися на ногах, коли з-під них тікає земля. Інакше кажучи, звичайно вивчають, як капіталізм керує існуючими структурами, тоді як доречніше було б вивчати, як він їх створює та руйнує. Поки це не усвідомлено, дослідник робить безглузду роботу. А коли це усвідомлюється, то його погляд на капіталістичну практику та її соціальні наслідки значно змінюється³.

³ Слід зрозуміти, що так зміниться може лише наша оцінка ефективності економіки, а не наше моральне судження. Завдяки своїй автономії моральне схвалення чи осудження повністю незалежне від нашої оцінки

Першим зазнає краху традиційне поняття *modus operandi* конкуренції. Економісти нарешті виходять із тієї стадії, на якій вони бачили тільки конкуренцію цін. Щойно конкуренція якості та налагодження збуту допускаються в священні чертоги теорії, така змінна величина, як ціна, витісняється зі свого панівного становища. Проте й далі конкуренція в межах нееластичної моделі незмінних умов, способів виробництва та, зокрема, форм організації промисловості монополізує право на увагу. Однак у капіталістичній дійсності, на відміну від її хрестоматійного зображення, до уваги береться не ця конкуренція, а конкуренція, базована на нових різновидах товарів, новій технології, нових джерелах пропозиції, нових типах організації (гігантські монополії, наприклад) — тобто конкуренція, яка вимагає вирішальної переваги у витратах і якості і яка завдає ударів не по чистих прибутках та продукції фірм, а по їхніх підвалинах і самому існуванню. Такий різновид конкуренції настільки ж ефективніший, ніж інший, наскільки артилерійський обстріл ефективніший, ніж виламування дверей, і настільки важливіший, що вже стає байдуже, чи конкуренція у звичайному розумінні спрацьовує швидше, а чи повільніше: могутній важіль, який зрештою розширює виробництво та знижує ціни, у всякому разі являє собою щось інше.

Навряд чи необхідно вказувати на те, що конкуренція, яку ми маємо на увазі, діє не тільки тоді, коли вона є, а й тоді, коли існує просто її постійна загроза. Ця конкуренція дисциплінує, перш ніж перейти в наступ. Бізнесмен почуває себе в конкурентній ситуації, навіть коли він у даній галузі один чи, якщо й не один, то коли він займає таке становище, що урядові експерти, які провадять дослідження, не бачать ніякої ефективної конкуренції між ним і будь-якими іншими фірмами в тій самій чи суміжній галузі і внаслідок цього роблять висновок, що все сказане ним про його конкурентні прикраси — вигадка. В багатьох випадках, хоча й не у всіх, це, зрештою, спричиняє поведінку, дуже подібну до тієї, яка характерна для моделі досконалої конкуренції.

Чимало теоретиків дотримуються протилежної думки, і це найкраще показати на прикладі. Припустимо, що в якомусь районі є певна кількість торговців дрібним товаром, які

соціальних (чи будь-яких інших) наслідків, хіба що ми випадково приймемо таку моральну систему, як утилітаризм, і тоді моральне схвалення чи осудження залежатимуть від них *ex definitione*.

намагаються покращити своє відносне становище через обслуговування та «атмосферу», проте уникають конкуренції цін і дотримуються, як методу, місцевої традиції — тобто перед нами картина застійної рутини. Коли на арені з'являються інші торговці, ця квазірівновага справді порушується, але у спосіб, що не приносить вигоди покупцям. А позаяк економічний простір довкола кожної крамниці став вужчим, власники вже не матимуть змоги заробляти на життя і за мовчазною згодою спробують поліпшити ситуацію через підвищення цін. Це ще більше скоротить збут, і так, у вигляді дедалі вищої піраміди, складатиметься ситуація, в якій збільшення потенційної пропозиції супроводжуватиметься зростанням цін замість їх зниження і скороченням збуту замість його розширення.

Такі випадки справді бувають, і приділяти їм увагу потрібно. Проте, як показують практичні приклади, що звичайно наводяться, це — периферійні випадки, і ми знаходимо їх головним чином на ділянках, віддалених від усього найхарактернішого для капіталістичної діяльності⁴. Більше того, вони скороминущі за своєю природою. У випадку з роздрібною торгівлею справжня конкуренція іде не від додаткової кількості окремих крамниць одного типу, а від універмагів, від підпорядкованої одній фірмі мережі однотипних крамниць, підприємств, що виконують замовлення поштою, та супермаркетів, які рано чи пізно руйнують оті піраміди⁵. Теоретична конструкція, яка нехтує таким істотним елементом, нехтує всім найтипівіше капіталістичним у нашому прикладі; навіть якщо ця конструкція правильна з погляду і логіки, й фактів, вона однаково нагадує «Гамлет» без принца датського.

⁴ Те саме показує теорема, на яку ми часто натрапляємо у викладах теорії недосконалої конкуренції, тобто теорема про те, що в умовах недосконалої конкуренції обсяги виробництва й торгівлі мають тенденцію до ірраціонального скорочення. Позаяк недосконала конкуренція водночас вважається однією з головних характеристик сучасної промисловості, то цікаво знати, в якому світі живуть наші теоретики, хіба що, як згадувалося вище, вони мають на увазі лише периферійні випадки.

⁵ Сама лише загроза їхнього наступу в згаданих умовах дрібномасштабної роздрібною торгівлі, що стосується як торговців, так і їхнього оточення, не може справляти звичайного дисциплінуючого впливу, бо маленькій людині надто заважає структура собівартості, тож хоч як успішно ця людина дає собі раду в межах неминучих обмежень, вона ніколи не пристосовується до методів тих конкурентів, які можуть дозволити собі продавати товари за ту ціну, за яку вона їх купує.

Розділ VIII

МОНОПОЛІСТИЧНІ МЕТОДИ

Сказаного має вистачити читачеві, щоб розібратися в більшості практичних випадків, які йому можуть трапитися, та усвідомити недостатню обґрунтованість більшості критичних зауважень щодо прибуткової економіки, які прямо чи посередньо спираються на брак досконалої конкуренції. Проте оскільки зв'язок між нашими аргументами і деякими з цих критичних зауважень, можливо, не є очевидним з першого погляду, то нам варто дещо уточнити, щоб прояснити кілька речей.

І. Ми щойно бачили, що (як факт і як загроза) вплив нового (наприклад, нових технологій) на існуючі в певній галузі структури значно скорочує тривалість застосування і зменшує значення методів, спрямованих, через обмеження виробництва, на збереження створених позицій та максималізацію прибутків на їх основі. Далі ми повинні визнати той факт, що ці обмежувальні методи, поки вони ефективні, набувають нового значення у вічній бурі творчого руйнування — значення, якого вони у стаціонарному стані чи в стані повільного збалансованого росту не мали б. І в тому, і в тому разі обмежувальна стратегія спричинила б лише зростання прибутків за рахунок покупців, крім того випадку, коли при гармонійному поступі вона все-таки може виявитися найлегшим і найефективнішим способом збирання ресурсів для фінансування додаткових інвестицій¹. Проте в процесі творчого руйнування обмежувальні методи можуть багато допомогти у поверненні економічному кораблеві рівноваги та в пом'якшенні тимчасових труднощів. Це, власне, дуже знайомий аргумент, який завжди спливає в часи депресії і який (це кожному відомо) став дуже

¹ Теоретики схильні дивитися на кожного, хто визнає таку можливість, як на людину, винну у великій помилці, й починають негайно доводити, що фінансувати, беручи позики в банків чи у приватних осіб, або, у випадку державного підприємства, фінансувати з надходжень прибуткового податку є раціональніше, ніж фінансувати з надлишкових прибутків, одержаних через політику обмежень. При одних моделях поведінки ці теоретики цілком мають рацію. При інших вони не мають її зовсім. Я вважаю, що і капіталізм, і комунізм російського типу належать до останньої категорії. Та річ у тім, що теоретичні міркування, надто стосовно ближчого часу, не можуть розв'язати (хоча й сприяють цьому) проблему, з якою ми знову зіткнемося в наступній частині.

популярним в урядах та серед їхніх економічних радників — так свідчить Національне управління з питань економічного відродження. Цим аргументом так часто зловживали і на його основі так хибно діяли, що більшість економістів щиро його зневажають, але ті самі радники, які несуть за це відповідальність², зовсім не бачать його значно ширшого логічного обґрунтування.

Практично будь-яка інвестиція тягне за собою, як необхідне доповнення до підприємницької діяльності, певні запобіжні заходи, такі, як страхування або надійне вкладення грошей. Довготермінове інвестування в умовах, що швидко змінюються, надто в умовах, що змінюються чи можуть змінитися в будь-яку хвилину під впливом нових товарів і технологій, нагадує стрільбу по цілі, яку не тільки погано видно, але яка ще й рухається, до того ж ривками. Отже, виникає необхідність вдаватися до таких захисних засобів, як патенти, чи тимчасове засекречення процесів, чи, в деяких випадках, довготермінові контракти з попереднім страхуванням. Однак ці захисні засоби, які більшість економістів визнають нормальним елементом раціонального менеджменту³, є лише окремими випадками великого класу, що включає в себе багато інших випадків; більшість економістів засуджують їх, хоча вони не відрізняються суттєво від визнаних випадків.

Якщо, наприклад, ризик війни підлягає страхуванню, ніхто не заперечує проти того, щоб фірма збрала кошти на це страхування зі своїх покупців. Але якщо немає засобів застрахуватися від цього ризику, то він не меншою мірою стає елементом тривалих витрат, і в цьому випадку цінова стратегія, маючи на увазі таку саму мету, мабуть, включатиме в себе зайві обмеження і спричиниться до одержання надприбутків. Так само, якщо патент неможливо застрахувати чи він, хоч і застрахований, не дає ефективного захисту, можуть бути вжиті інші засоби, щоб виправдати інвести-

---

² Зокрема, легко показати, що політика, спрямована на збереження «цінового паритету», безглузда й дуже шкідлива.

³ Однак деякі економісти вважають, що навіть такі засоби гальмують поступ, якого, хоч, може, й необхідного в капіталістичному суспільстві, бракуватиме в соціалістичному. Тут є якась правда. Але це не змінює твердження про те, що захист, який дають патенти тощо, в умовах прибуткової економіки виявляється зрештою рушійним, а не стримуючим чинником.

цію. Серед них ми знаходимо таку цінову політику, яка уможливорює швидше зниження ціни, ніж це було б раціонально за інших обставин, або додаткове інвестування, щоб забезпечити надлишкову продуктивність, аби використати її лише для нападу чи захисту. І знову-таки, якщо не можна заздалегідь вступити в довготермінові угоди, доводиться винаходити інші способи, щоб прив'язати майбутніх клієнтів до інвестиційної фірми.

Аналізуючи таку економічну стратегію *ex visu* даного моменту, економіст-дослідник чи урядовий агент бачить цінову політику, яка видається йому хижацькою, і обмеження виробництва, яке видається йому синонімічним із втратою виробничих можливостей. Він не бачить того, що обмеження такого роду в умовах постійної бурі є епізодами, часто неминучими епізодами тривалого процесу розширення виробництва, яке вони радше захищають, ніж йому перешкоджають. Це не більший парадокс, ніж якби сказати, що автомобілі тепер їздять швидше, бо вони мають гальма.

2. Все це найкраще видно на прикладі тих галузей економіки, які завжди є втіленням впливу нової продукції і нових методів на існуючу структуру промисловості. Найкращий спосіб одержати яскраве, реальне уявлення про стратегію промисловості — це розглянути діяльність нових концернів чи галузей, які запроваджують нові товари чи процеси (таких, як алюмінієва промисловість) або реорганізують частково чи повністю якусь галузь (наприклад «Стандард ойл компанії»).

Як ми вже бачили, такі концерни є агресорами за своєю природою і володіють зброєю конкуренції справді ефективно. Їхнє вторгнення в ту чи іншу галузь дуже рідко не закінчується кількісним чи якісним покращенням загального обсягу виробництва як через запровадження нового методу (навіть якщо його переваги ніколи не будуть повністю використані), так і через тиск на фірми-попередники. Проте умови, в яких діють ці агресори, вимагають також (і для нападу, і для захисту), крім ціни та якості продукції, інших різновидів озброєння, якими стратегічно треба весь час маніпулювати так, аби в будь-який момент здавалося, що вони лише обмежують виробництво та підтримують високі ціни.

З одного боку, найширші плани в багатьох випадках виявилися б зовсім нездійсненими, якби відразу було

відомо, що на заваді конкуренції стане брак досвіду чи високий попит на капітал, або що є засоби обмежити чи паралізувати її, аби виграти час і простір для подальшого розвитку. Навіть установа фінансового контролю над конкуруючими концернами, позиції яких з інших поглядів залишаються неприступними, чи забезпечення переваг, що суперечать прийнятому в суспільстві поняттю про чесну гру (знижка на залізничні перевезення), бачаться, з погляду лише перспективного впливу на загальний обсяг виробництва, в іншому світлі⁴: ці заходи можуть відіграти роль методів для усунення перешкод, які інституція приватної власності ставить на шляху прогресу. В соціалістичному суспільстві цей час і простір були б не менш необхідні. Їх довелося б забезпечити наказом центральної влади.

З другого боку, підприємництво виявилось б у багатьох випадках неможливим, якби з самого початку не було відомо про ймовірність виникнення винятково сприятливих умов, які, будучи використані через маніпулювання цінами, якістю та кількістю, дадуть прибутки, достатні для подолання винятково несприятливих умов. І знову ж таки, це вимагає стратегії, яка на короткому відтинку часу буває часто стримуючою. У більшості вдалих випадків ця стратегія ледь слугує своїй меті. Проте в інших випадках вона виявляється настільки вдалою, що дає прибутки значно більші, ніж це необхідно для стимулювання відповідних інвестицій. В таких випадках створюється принада, яка заманює капітал на незвідані шляхи. Наявність цієї принади

---

⁴ Додане застереження, на мій погляд, усуває будь-яку справедливую причину для критики, яку тільки може викликати згадане вище твердження. Коли ж це застереження не досить ясне, я прошу дозволу нагадати, що на моральний аспект у цьому випадку (а так повинно бути в кожному випадку) економічний аргумент не має ніякого впливу. Щодо решти, то хай читач замислиться над тим, що навіть розглядаючи безсумнівно кримінальні дії, кожен цивілізований суддя і цивілізовані присяжні беруть до уваги прихований мотив злочину, а також матиме чи не матиме дана кримінальна дія наслідки, які вони вважають соціально бажаними.

Наступне заперечення доречніше. Якщо підприємство домагається успіху лише такими методами, то чи не свідчить це само по собі, що воно неспроможне бути суспільно вигідним? Аби вмотивувати цей погляд, можна сформулювати дуже простий аргумент. Проте він підлягає суворому застереженню *ceteris paribus*. Тобто він має силу для умов майже рівнозначних вилученню процесу творчого руйнування, або капіталістичної дійсності. Поміркувавши, ми побачимо, що аналогії між методами, які ми розглядаємо, і патентами досить, аби це показати.

почасти пояснює, як може така значна частина капіталістичного світу працювати задарма: в середині двадцятих років, періоду процвітання, майже половина корпорацій Сполучених Штатів були або збитковими, або мали нульові прибутки, або прибутки, що, якби їх передбачили, ніколи не спричинили б таких зусиль та витрат.

Одначе наш аргумент дійсний не тільки у випадку появи нових концернів, методів та галузей. Старі концерни та галузі, зазнають вони прямого тиску з боку конкурентів чи ні, живуть в умовах постійної бурі. В процесі творчого руйнування виникають ситуації, коли чимало фірм, яким доводиться гинути, могли б і далі жити повнокровним, корисним життям, якби знайшли в собі сили витримати конкретну бурю. Рідше, ніж загальні кризи чи депресії, в окремих галузях виникають ситуації, коли швидка зміна характерних для цього процесу даних на якийсь час так дезорганізує галузь, що вона зазнає нефункціональних витрат і безробіття, якого можна уникнути. Нарешті, немає, звичайно, сенсу в намаганнях зберегти застарілі галузі на невизначений час; але немає сенсу і в намаганнях уникнути їхнього краху та в спробах перетворити розгром, який може стати центром нагромадження депресивних наслідків, на організований відступ. Відповідно, у випадку з галузями, які, проминувши стадію непередбачених дій, просуваються вперед, а не назад, існує така річ, як організований наступ⁵.

⁵ Цю думку (власне, чималу частину нашого загального аргументу) добре ілюструє історія повоєнного розвитку автомобільної та віскозної промисловості. Перша чудово показує природу і цінність того, що ми могли б назвати «відредагваною» конкуренцією. Часи великої наживи минули близько 1916 року. І все-таки після цього галузь заповонила безліч фірм; більшість із них була ліквідована до 1925 року. Із жорстокої боротьби не на життя, а на смерть переможцями вийшли три концерни, на які сьогодні припадає понад 80% загального обсягу збуту. Вони зазнають тиску конкуренції, оскільки, незважаючи на переваги завойованої позиції, детально розроблену організацію збуту й обслуговування тощо, будь-яка невдача у підтримуванні та покращенні якості продукції чи будь-яка спроба створити монополістичне об'єднання сприяють появі нових конкурентів. Між собою всі три концерни поведуться у спосіб, який радше слід назвати стосунками на основі взаємної поваги, ніж конкуренцією: вони утримуються від певних агресивних заходів (яких, між іншим, не було б і за досконалої конкуренції); вони тримаються на одному рівні, набираючи очки на новинках. Так триває вже понад п'ятнадцять років, і немає певності в тому, що якби протягом цього періоду панували умови теоретично досконалої конкуренції, то сьогодні людям запропонували б кращі чи дешевші автомобілі або робітникам — вищу зарплатню та більшу чи стабільнішу зайня-

Все це, звичайно, — не що інше, як звичайнісінький здоровий глузд. Але його не помічають так уперто, що іноді виникає сумнів у щирості того, хто це робить. З цього випливає, що в межах процесу творчого руйнування, усі реалії якого теоретики звикли залишати в книжках та курсах лекцій про економічні цикли, щоб більше до цих реалій не повертатись, є інший бік самоорганізації промисловості, ніж той, який ці теоретики розглядають. «Обмеження торгівлі» типу картелів, а також обмеження, які полягають просто у мовчазних згодах щодо цінової конкуренції, можуть виявитися ефективними ліками в умовах депресії. А поки це так, вони здатні, як наслідок, не тільки зробити рівномірнішим, а й значно розширити обсяг виробництва в порівнянні із зовсім не контрольованим гоном по шляху, який не може не бути усіяним катастрофами. Немає також способу довести, що ці катастрофи трапляються у будь-якому випадку. Ми знаємо, що відбувалося у кожному історичному випадку. Ми маємо дуже неповне уявлення (якщо брати до уваги надзвичайні темпи цього процесу) про те, що могло б статися, якби згаданої фіксації цін на певному рівні взагалі не було.

Навіть у такому розширеному вигляді, однак, наш аргумент не розповсюджується на всі випадки стримуючої чи регулюючої стратегії, і чимало з них, безсумнівно, мають той шкідливий вплив на тривалий розвиток виробництва, який беззастережно приписують усім таким випадкам. Навіть у випадках, на які наш аргумент розповсюджується, кінцевий наслідок — це питання обставин, способу і міри саморегулювання промисловості в кожному окремому випадку. Цілком припустимо також, що всеохоплююча система картелів саботуватиме будь-який прогрес і що вона здійснить з меншими суспільними та приватними витратами все, що мало б бути здійснено за допомогою досконалої конкуренції. Ось чому наш аргумент не зводиться до виступу проти державного регулювання. Він справді показує, що немає всеохоплюючих доказів на користь нерозбірливої

тість. Для віскозної промисловості період «золотого дна» припав на двадцять років. На прикладі цієї галузі особливості введення товару у повністю зайнятий простір і неминуча в таких умовах політика ще виразніші, ніж в автомобільній промисловості. Є й ряд інших відмінностей. Але в основному це випадок аналогічний. Кількісний і якісний ріст виробництва віскози — загальновідомий факт. Однак у кожний окремий момент політика стримування контролювала цей ріст.

«розправи з трестами» чи переслідування всього, що можна назвати обмеженням торгівлі. Виявляється, що раціональне, на відміну від упередженого, регулювання з боку державної влади — надзвичайно делікатна проблема, розв'язання якої можна довіряти не кожній урядовій установі, надто коли вона що є сили бореться проти великого бізнесу⁶. Проте наш аргумент, сформульований для спростування поширеної *теорії* та висновків із неї про зв'язок між сучасним капіталізмом і загальним обсягом виробництва, лише породжує іншу *теорію*, тобто інший погляд на факти та інший принцип їх тлумачення. Для нашої мети цього досить. Щодо решти, нехай говорять самі факти.

3. А тепер кілька слів на тему нееластичних цін, якій останнім часом приділяють так багато уваги. Це справді особливий аспект проблеми, яку ми розглядаємо. Визначимо, що таке нееластичність цін: ціна негнучка, якщо вона менш чутлива до змін у даних умовах попиту і пропозиції, ніж якби переважала досконала конкуренція⁷.

Кількісно ступінь нееластичності цін у цьому смислі залежить від матеріалу та вибраного методу вимірювання; отож це річ сумнівна. Проте, незалежно від матеріалу чи методу, певним є те, що ціни далеко не такі нееластичні, як це здається. З багатьох причин зміна ціни не повинна відбиватися на картині, яку дає статистика; іншими словами, статистика повинна значною мірою показувати фальшиву нееластичність цін. Я нагадаю лише про один клас причин, тісно пов'язаний з фактами, на яких наголошує наш аналіз.

---

⁶ На жаль, це твердження — майже така сама ефективна перешкода на шляху до згоди щодо певної політики, як і найрішучіша відмова від доказів на користь державного регулювання. Власне, таке твердження може загострити дискусію. Політики, державні чиновники та економісти здатні витримати те, що я чемно назву шаленою опозицією «економічних роялістів». Значно важче їм устояти проти наших сумнівів у їхній компетенції, які обсідають нас, надто під впливом критичних зауважень правників щодо державного регулювання економіки.

⁷ Цього визначення досить для нашої цілі, проте не досить для інших. Див. статтю Д. Д. Хамфрі в «Журналі політичної економії», жовтень, 1937, і статтю Е. С. Мейсона в «Огляді економічної статистики», травень, 1938. Професор Мейсон серед усього іншого показав, що, на відміну від розповсюдженої думки, нееластичність цін не зростає чи, у всякому разі, вона не більша, ніж сорок років тому, — наслідок, що його самого по собі досить, аби спростувати деякі припущення сучасної теорії нееластичності цін.

Я вже зупинявся на важливості вторгнення нових товарів для капіталістичного процесу взагалі та його конкурентного механізму зокрема. Отож новий товар може ефективно зруйнувати існуючу структуру цін і задовольнити дані потреби за значно нижчими цінами за одиницю обслуговування (наприклад, транспортного обслуговування), але жодна із зареєстрованих цін не має змінюватись під час цього процесу: їхня доречна гнучкість може супроводжуватися зовнішньою нееластичністю. Трапляються інші випадки, коли зниження ціни — єдиний мотив запровадження нової марки товару, тоді як стара марка й далі продається за попередньою ціною. Це — ще один приклад не показаного в статистиці зниження цін. До того ж значна частина нових товарів широкого вжитку, надто сучасні технічні новинки, спочатку пропонуються в експериментальній, незадовільній формі, в якій їм ніколи не завоювати своїх потенційних ринків. Тож покращання якості продукції — практично загальна особливість розвитку концернів і галузей промисловості. Потребує чи не потребує це покращання додаткових витрат, постійна ціна за одиницю товару підвищеної якості без глибшого дослідження не повинна класифікуватися як негнучка.

Звичайно, залишається чимало випадків справжньої нееластичності цін — цін, які утримуються на постійному рівні внаслідок економічної політики або які залишаються незмінними, бо складно змінити, скажімо, ціну, встановлену картелем після важких переговорів. Для того, щоб оцінити вплив цього факту на тривалий розвиток виробництва, необхідно найперше усвідомити, що нееластичність цін по суті є короткочасним явищем. Вагомих прикладів нееластичності цін немає. Хоч би яку обробну промисловість чи групу промислових товарів будь-якої важливості ми вибрали для дослідження певного періоду, практично завжди з'ясовується, що ціни зрештою пристосовуються до технічного прогресу (часто вони реагують різким падінням⁸), хіба що на заводі стануть фінансові події та грошова політика чи, іноді, неконтрольовані зміни у ставках зарплатні, що, звичайно, слід брати до уваги, вносячи відповідні по-

⁸ Як звичайно, це падіння не таке, яким воно було б в умовах досконалої конкуренції. Але це так лише *ceteris paribus*, і дане застереження позбавляє наше твердження будь-якого практичного значення. Я вже зупинявся на цьому питанні раніше й повернувся до нього нижче (§ 5).

правки, так само, як зміни в якості продукції⁹. А наш попередній аналіз досить ясно показує, чому так повинно бути в процесі капіталістичної еволюції.

Насправді розглядувана економічна стратегія спрямована на те (у всякому разі це все, чого вона здатна досягти), щоб уникнути сезонних, випадкових і циклічних цінових коливань і реагувати лише у відповідь на суттєвіші зміни в умовах, які складають підґрунтя цих коливань. А позаяк ці суттєвіші зміни потребують часу, щоб заявити про себе, то реагувати слід поволі, крок за кроком, не змінюючи ціни, поки вималюється новий надійний напрям розвитку подій. В перекладі фаховою мовою ця стратегія спрямована на просування вздовж покрової функції, яка наближається до тенденцій. Це і є те, до чого в багатьох випадках зводиться справжня цілеспрямована нееластичність цін. Власне, більшість економістів визнають це або принаймні мають на увазі. Бо хоч деякі їхні аргументи стосовно нееластичності залишаються в силі тільки у випадку довгочасного явища (наприклад, більшість аргументів, згідно з якими нееластичні ціни позбавляють споживачів можливості користуватися досягненнями технічного прогресу), на практиці згадані економісти оцінюють і розглядають головним чином циклічну нееластичність, надто той факт, що багато цін узагалі чи відразу не падають під час спадів і депресій. Отож насправді нас цікавить, як ця короткочасна нееластичність¹⁰ може вплинути на тривалий розвиток загального роз-

⁹ З погляду добробуту варто прийняти визначення, відмінне від нашого, і вимірювати зміни цін у годинах праці, необхідних на даному відтинку часу, щоб заробити долари для придбання даної кількості промислових товарів широкого вжитку, взявши до уваги зміни в якості. Ми вже зробили це, викладаючи попередній аргумент. В такому випадку виявляється справді вражаюча знижувальна еластичність. Зміни в ціновому рівні ставлять перед нами ще одну проблему. Коли вони відбивають вплив грошових відносин, для більшості цілей дослідження їх слід переводити в категорію нееластичності. Проте коли вони відбивають, як спільний наслідок, зростаючу ефективність у всіх галузях виробництва, то цього робити не слід.

¹⁰ Слід, однак, зауважити, що ця короткочасність може тривати довше, ніж це звичайно передбачає термін «короткочасність» — іноді десять років, і навіть більше. Цикл буває не один: їх багато, вони одночасні, проте мають різну тривалість. Один із найважливіших триває в середньому близько дев'яти з половиною років. Структурні зміни, які вимагають коригування цін, у вирішальних випадках відбуваються з періодичністю, що дорівнює половині цього циклу. Повною мірою вражаючі зміни стають очевидними після значно довших періодів. Щоб дійти правильних висновків щодо цін на алюміній, віскозу чи автомобілі, необхідно вивчити їх (ціни) за період близько сорока п'яти років.

виробництва. Ось єдине, що для нас дійсно важливе в цьому питанні: ціни, які залишаються високими під час спаду чи депресії, безсумнівно, впливають на економічну ситуацію у відповідних фазах циклів; якщо це дуже шкідливий вплив (коли обставини стають значно складнішими, ніж вони були б за умов повсюдної досконалої еластичності), то викликане ним руйнування кожного разу може відбитися на виробництві у наступні періоди поживлення та процвітання і в такий спосіб спричиняти постійне падіння темпів приросту загального обсягу виробництва до рівня нижчого, ніж якби нееластичності не було. Цей погляд підтверджується двома аргументами.

Аби якнайкраще висвітлити перший із них, припустимо, що певна промислова галузь, відмовившись від зниження цін у період спаду, й далі продає таку саму кількість продукції, яку продавала б, якби знизила ціни. Покупці зазнають збитків на суму прибутків, одержаних галуззю від нееластичності цін. Якщо покупці витрачають усе, що можуть витратити, і якщо галузь (чи ті, що мають з неї чисті прибутки) не витрачає одержаного приросту, а просто тримає без ужитку або використовує для сплати банківської позики, то сукупні витрати в економіці можуть, як наслідок, скоротитись. Якщо таке станеться, інші галузі чи фірми теж постраждають, і якщо вони своєю чергою вдадуться до обмежень, то ми можемо одержати нагромадження застійних ефектів. Інакше кажучи, нееластичність цін здатна так вплинути на суму та розподіл національного доходу, що зменшаться грошові залишки, або збільшаться невикористані грошові суми, або, якщо погодитись із широко розповсюдженим неправильним вживанням цього терміну, зростуть заощадження. Такий випадок можливий. Проте читачеві буде неважко переконатися¹¹, що його практичне значення, якщо воно взагалі є, дуже невелике.

---

¹¹ Найкращий спосіб зробити це — опрацювати *всі* припущення не тільки стосовно уявного переконливого випадку, а й стосовно менш переконливих і практично імовірніших випадків. До того ж, не слід забувати, що прибуток, одержаний завдяки утримуванню цін на високому рівні, може виявитись засобом уникнути банкрутства чи принаймні необхідності припинити операції — і те, й те могло б значно ефективніше спричинитися до започаткування «порочної спіралі» падіння цін, що поступово прискорюється, ніж можливе зменшення сукупних витрат. Див. коментар до другого аргументу.

Другий аргумент ґрунтується на наслідках порушень, які можуть бути викликані нееластичністю цін, якщо вона призводить (в окремі галузі чи ще десь) до додаткового обмеження обсягу виробництва, тобто до обмеження більшого, ніж те, яке повинно у всякому разі бути під час депресії. Оскільки найінтенсивніше ці наслідки виявляються в характерному зростанні безробіття (дестабілізація зайнятості є найпоширенішим звинуваченням у нееластичності цін) і в наступному скороченні сукупних витрат, то цей аргумент має те саме спрямування, що й перший. Практичне значення другого аргументу значно применшується (хоча економісти не однастайні щодо того, наскільки) міркуванням про те, що в найпомітніших випадках нееластичність цін мотивується саме низькою чутливістю попиту до короточасних цінових змін у межах можливого. Люди, які в часи депресії хвилюються за своє майбутнє, навряд чи куплятимуть новий автомобіль, навіть якщо ціну знизять на 25%, надто якщо покупку можна легко відкласти і якщо дане зниження породжує надії на подальші зниження цін.

Однак, цілком незалежно від цього, наш аргумент залишається непереконливим через застереження *ceteris paribus*, недопустиме при розгляді нашого процесу творчого руйнування. Із того факту (поки це факт), що за еластичніших цін можна більше продати *ceteris paribus*, не випливає, що виробництво товарів, про які йдеться, чи загальний обсяг виробництва і, отже, зайнятість фактично збільшаться. Бо, оскільки ми можемо припустити, що відмова від зниження цін зміцнює позиції тих галузей, які запроваджують таку політику або через збільшення доходу, або просто уникаючи хаосу на своїх ринках (тобто поки ця політика є щось більше, ніж помилка з їхнього боку), ця відмова може звести фортеці там, де в протилежному випадку могли б виникнути осередки руйнування. Як ми вже бачили, широкий погляд на речі показує, що загальний обсяг виробництва та зайнятості може цілком триматися на вищому рівні за характерних для цієї політики обмежень, аніж якби дозволити депресії творити безладдя в галузі цінової структури¹². Інакше кажучи, в умовах, створених капіталістич-

¹² Теоретики пояснюють це тим, що в період депресії крива попиту може опуститися значно різкіше, якщо ціни взагалі не підтримуватимуться на певному рівні.

ною еволюцією, досконала і повсюдна еластичність цін у період депресії могла б ще дужче дестабілізувати систему замість того, щоб стабілізувати її, як це, поза сумнівом, було б в умовах, передбачених загальною теорією. І знову-таки, це великою мірою визнається в тих випадках, коли економіст співчуває тим верствам, яких це стосується, наприклад, коли йдеться про промислових робітників та рільників: у таких випадках економіст досить охоче припускає, що те, що нагадує нееластичність, може виявитись не більш ніж регульованою адаптацією.

Можливо, читач буде здивований, що так мало залишається від теорії, якій за останні кілька років надавалося такого великого значення. Нееластичність цін для декого стала знаменитою вадою капіталістичної машини і (майже) основним чинником у поясненні депресій. Проте в цьому немає нічого дивного. Окремі автори і групи авторів хапаються за все, що можна прийняти за відкриття, яке підтверджує політичні тенденції доби. Теорія нееластичності цін, у якій є крихта істини, аж ніяк не найгірший випадок такого типу.

4. На гасло перетворилася ще одна теорія, а саме, що в епоху монополістичного капіталу підтримання вартості існуючих інвестицій (збереження капіталу) стає головною метою підприємницької діяльності й, значить, кладе край будь-яким удосконаленням для зниження собівартості. Отже, капіталістичний устрій стає несумісним з прогресом.

Прогрес, як ми вже бачили, тягне за собою руйнування вартості реального основного капіталу у тих верствах суспільства, в яких з цим капіталом конкурує новий товар чи спосіб виробництва. За досконалої конкуренції давні інвестиції слід із певними втратами пристосувати до нових умов або від цих інвестицій слід відмовитись; але коли досконалої конкуренції немає і коли кожна промислова галузь контролюється кількома великими концернами, вкладники, можливо, найрізноманітнішими шляхами боротимуться проти загрози зазіхання на структуру їхнього капіталу й спробують уникнути зменшення рахунків свого основного капіталу; тобто вони можуть і будуть боротися проти самого прогресу.

Поки ця теорія просто формулює окремий аспект економічної стратегії стримування, немає потреби додавати будь-що до накресленого у цьому розділі аргументу. І щодо меж цієї стратегії, і щодо її функцій у процесі творчого руйну-

вання, ми лише повторювали б сказане раніше. Це стає ще очевиднішим, коли зауважити, що збереження вартості реального основного капіталу — те саме, що збереження прибутків. Сучасна теорія фактично має тенденцію до вживання поняття «поточний чистий капітал» (= вартість реального основного капіталу) замість поняття «прибутки». І чистий капітал, і прибутки, звичайно, не просто зберігаються, а максималізуються.

Проте твердження про саботаж удосконалень для зниження собівартості однаково потребує побіжного коментаря. Як показує коротеньке міркування, досить розглянути приклад концерну, що контролює технологічний засіб (скажімо, патент), використання якого означає, що деякі чи всі заводи та обладнання концерну підуть на металевий брухт. Чи утримається концерн від використання цього засобу, щоб зберегти вартість реального основного капіталу, тоді як керівництво, не обмежене капіталістичними інтересами, як от соціалістичне керівництво, могло б і використало б цей засіб усім на вигоду?

І знову виникає спокуса підняти питання факту. Сучасний концерн, щойно він відчує, що може собі це дозволити, починає з організації науково-дослідного відділу, кожен працівник якого знає, що його заробітки залежать від успіхів у винайденні вдосконалень. Така практика явно не викликає відрази до технічного прогресу. Не можна також у відповідь на поставлене питання відсилати нас до випадків, коли придбані концернами патенти використовувались не відразу або зовсім не використовувались. Бо для цього можуть бути цілком логічні причини: наприклад, запатентований процес може виявитись непридатним чи принаймні не досить досконалим, щоб гарантувати застосування на комерційній основі. Ні самі винахідники, ні дослідники (економісти чи державні чиновники) не є неупередженими суддями в цьому питанні, тож їхні скарги чи звіти можуть легко скластися в спотворену картину¹³.

¹³ Між іншим, слід зауважити, що від тієї практики стримування, яку ми розглядаємо, за умови, що вона досить поширена, може виграти соціальне забезпечення. Власне, ті самі критики, які говорять про протидію прогресові, водночас наголошують на *соціальних* втратах, властивих темпам капіталістичного прогресу, надто на безробітті, яке тягнуть за собою ці темпи і яке уповільнення прогресу могло б дещо пом'якшити. То технічний прогрес для цих критиків надто швидкий чи надто повільний? Їм би краще було визначитись.

Проте нас цікавить питання теорії. Кожен погоджується з тим, що як приватна, так і соціалістична адміністрація запровадить удосконалення, якщо при новому способі виробництва сукупні витрати на одиницю продукції очікуються менші, ніж фабрична собівартість одиниці продукції. Якщо ця умова не виконується, то вважається, що приватна адміністрація не запровадить способу виробництва, який зменшує собівартість, поки існуюче підприємство та обладнання не будуть повністю списані, тоді як соціалістична адміністрація на вигоду суспільству замінить старий спосіб на новий, який зменшує собівартість, щойно такий спосіб з'явиться, тобто, незважаючи на вартість реального основного капіталу. Проте це не так¹⁴.

Приватна адміністрація, спонукувана мотивом прибутку, не може бути зацікавлена в підтримці вартості будь-якої даної будівлі чи машини дужче, ніж була б зацікавлена соціалістична адміністрація. Єдине, що намагається зробити приватна адміністрація — це максималізувати сукупний поточний чистий капітал, який дорівнює поточній вартості очікуваних прибутків. Це однаково, що сказати: приватна адміністрація завжди запровадить новий спосіб виробництва, коли віритиме, що він, зі скидкою на поточну вартість, збільшить потік майбутнього доходу на одиницю відповідного потоку майбутніх витрат у порівнянні з діючим способом. Вартість зроблених інвестицій, незалежно від того, чи супроводжувались вони облігаційною позикою, яка підлягає амортизації, не входить (крім хіба в тому значенні й тією мірою, якою повинна ввійти) у підрахунки, які лежать в основі рішень соціалістичної адміністрації. Поки використання старих машин заощаджує майбутні витрати в порівнянні з варіантом негайного запровадження нових методів, залишок вартості цих машин, що амортизується, впливає, звичайно, на рішення і капіталістичного, і соціалістичного керівництва; в протилежному разі вони обидва забувають минуле, і будь-яка спроба зберегти вартість зроблених інвестицій суперечитиме правилам, що впли-

---

¹⁴ Слід зауважити, що навіть якби цей аргумент був правильний, його однаково не вистачило б, аби обґрунтувати тезу про те, що капіталізм за розглядуваних умов є «несумісним з технічним прогресом». Єдине, що довів би цей аргумент — це, для деяких випадків, наявність звичайно не дуже тривалого відставання у запровадженні нових методів виробництва.

вають із мотиву прибутку так само, як і правилам поведінки, визначеним для соціалістичного керівника.

Проте це неправда, що приватні фірми, володіючи обладнанням, вартості якого загрожує новий спосіб виробництва і який теж контролюється ними (якщо не контролюється, то проблема зникає так само, як звинувачення), запровадять новий спосіб лише тоді, коли сукупні витрати на одиницю продукції при ньому будуть меншими, ніж прямі витрати на одиницю продукції при старому способі, або якщо зроблена інвестиція повністю списана *відповідно до графіку, який було прийнято до того, як з'явився новий спосіб*. Бо якщо при встановленні нових машин очікується, що їхній термін експлуатації перевищить решту періоду, встановленого раніше для експлуатації старих машин, то їхня залишкова поточна вартість на цю дату є ще одним активом, який слід брати до уваги. З аналогічних причин неправда і те, що соціалістична адміністрація, діючи раціонально, завжди і негайно запровадить будь-який новий спосіб, якщо він обіцяє виробництво з меншими сукупними витратами на одиницю продукції чи на вигоду суспільству.

Проте є ще один елемент¹⁵, який глибоко впливає на діяльність в цьому питанні і який постійно не помічають. Це те, що можна було б назвати *ex ante* збереження капіталу в очікуванні подальших удосконалень. Часто, якщо не в більшості випадків, перед концерном не просто постає питання, запроваджувати чи ні новий спосіб виробництва, бо він — найкращий вихід із становища і в доступній на даний момент формі, можливо, на якийсь час дозволить цьому концернові утриматись на своїх позиціях. Загалом новий тип машини — це лише ланка в ланцюгу вдосконалень, і вона може з часом застаріти. В даному випадку було б, очевидно, нераціонально посуватися вздовж згаданого ланцюга ланка за ланкою, незалежно від утрат капіталу в кожній із них. Отже, справжнє питання — в якій ланці концернові слід уживати заходів. Відповідь має бути компромісом між міркуваннями, в основі яких великою мірою лежать здогади. Проте, як звичайно, йтиметься й про вичікування протягом певного часу, щоб побачити, як поводитиметься

---

¹⁵ Є, звичайно, багато інших елементів. Читач, мабуть, розуміє, що, розглядаючи кілька принципових питань, неможливо незалежно оцінити жодної з розглядуваних тем.

весь ланцюг. А сторонньому це може цілком видатися спробою затримати процес удосконалень, щоб зберегти існуючу вартість реального основного капіталу. Одначе навіть найтерпеливіші з товаришів збунтувалися б, якби соціалістична адміністрація виявилась такою безглуздою, що послухалася б поради теоретика й щороку збувала на брукхт заводи та обладнання.

5. Я назвав цей розділ саме так, бо в ньому здебільшого розглядаються факти й проблеми, які простий люд пов'язує з монополіями чи монополістичними методами. Досі я, як міг, утримувався від уживання цих термінів, щоб приберегти для окремого параграфу декілька пов'язаних з ними в особливий спосіб зауваг на різні теми. Проте я не скажу нічого, з чим ми вже не стикалися б у тій чи іншій формі.

а) Почнемо з самого терміна. «Монополіст» означає «єдиний продавець». В буквальному розумінні монополістом є будь-хто, якщо він продає товар, який з усякого погляду, включаючи упаковку, місцезнаходження та послуги, не повторює те, що продають інші: кожен торговець бакалійними товарами, чи кожен галантерейник, чи кожен продавець «доброго настрою» на вулиці, де відсутні продавці морозива такого самого гатунку. Однак це не те, що ми маємо на увазі, коли говоримо про монополістів. Ми маємо на увазі лише тих єдиних продавців, чиї ринки не відкриті для вторгнення майбутніх виробників такого самого товару та діючих виробників подібних товарів чи, вживаючи більш фахову мову, лише тих єдиних продавців, які стоять перед даним графіком попиту, цілком незалежним від їхніх дій, так само, як від будь-якої реакції на їхні дії з боку інших концернів. Традиційна теорія монополії Курно—Маршалла після доопрацювання та змін, внесених пізнішими авторами, залишиться в силі тільки тоді, коли ми дамо їй саме таке визначення, і, здається, немає сенсу називати монополією те, до чого не можна застосувати цю теорію.

Проте якщо ми відповідно дамо їй таке визначення, то відразу стане очевидним, що чисті випадки довготермінової монополії трапляються, мабуть, надзвичайно рідко і що навіть більш-менш прийнятне наближення до вимог цього поняття — явище, мабуть, більш рідкісне, ніж випадки досконалої конкуренції. Навряд чи в умовах незайманого капіталізму можливість використовувати за бажанням дану схему попиту (чи таку, що змінюється незалежно від дії

монополіста і реакцій, які вона викликає) може існувати досить довго, щоб вплинути на аналіз сукупного обсягу виробництва, хіба що ця можливість буде підтримана, наприклад, державною владою у випадку фінансових монополій. Сучасний концерн без *такого* захисту (тобто, навіть захищений митом на імпорт чи заборонами імпорту) і водночас із такою можливістю (хіба що тимчасовою) нелегко знайти чи навіть уявити. Навіть залізницям і концернам, зайнятим виробництвом електроенергії та освітленням, довелося спочатку створити попит на свої послуги, а після цього захищати свій ринок від конкуренції. Поза галуззю комунальних послуг становища єдиного продавця загалом можна домогтися (і зберегти на десятиліття) лише за умови, що цей продавець не поводитиметься як монополіст. Трохи згодом ми розглянемо випадок із короткотерміною монополією.

До чого ж тоді вся ця мова про монополію? Відповідь на це питання досить цікаво було б знати для того, хто вивчає психологію політичних дискусій. Звичайно, поняттям монополії, як і будь-яким іншим, користуються досить вільно. Говорять про монополію країни на те чи інше ¹⁶ навіть якщо дана галузь є надзвичайно конкурентоздатна тощо. Але це ще не все. В нашій країні економісти, урядові чиновники, журналісти й політики, очевидно, закохані в слово «монополія», бо воно стало терміном, який означає ганьбу і який напевно викликає у суспільства вороже почуття до будь-яких кіл, на які наклеєно цей ярлик. В англо-американському світі монополію постійно проклинали, ще й пов'язували з бездумною експлуатацією в шістнадцятому-сімнадцятому століттях, коли англійський уряд практикував створення монопольних позицій у великій кількості, що, з одного боку, досить точно відповідало теоретичній схемі монополістичної поведінки, а з другого — повністю пояснювало хвилю обурення, що справляла враження навіть на велику Єлизавету.

¹⁶ Ці так звані монополії останнім часом висунулись на передній план у зв'язку з пропозицією припинити вивезення певних матеріалів у країни-агресори. За аналогією, уроки цієї дискусії пов'язані певним чином з нашою проблемою. Спочатку можливості такої «зброї» оцінювались високо. Потім, придивившись ближче до справи, учасники цього заходу з'ясували, що перелік згаданих матеріалів скорочується, бо стає дедалі зрозуміліше, що у відповідних галузях дуже мало речей, які не можна було б виробити чи замінити. Зрештою, з'явилася підозра, що, незважаючи на можливість короткотермінового тиску, розвиток подій у кінцевому підсумку може практично звести згаданий перелік нанівець.

Ніщо не зберігає так добре перебігу подій, як пам'ять нації. Наш час дає інші, важливіші приклади реакції нації на події вікової давності. Завдяки згаданій практиці поняття монополії так закріпилось у суспільній свідомості англійських країн, що їхня громадськість набула звичку приписувати цій зловісній силі практично все, що громадськості не подобалось у підприємстві. Для типово ліберального буржуа, зокрема, монополія стала його улюбленим страховищем, причиною майже всіх зловживань. Адам Сміт¹⁷, маючи на увазі головним чином добу Тюдорів і Стюартів, дуже критично ставився до монополій, сер Роберт Піл (як більшість консерваторів, він знав, як користуватися арсеналом демагогії) на знаменитому заключному етапі останнього періоду свого перебування в уряді, коли він так образив своїх партнерів, говорив про монополію на хліб чи пшеницю, хоча виробництво зернових в Англії було абсолютно конкурентоздатним, незважаючи на політику протекціонізму¹⁸. А в нашій країні монополія є практично синонімом будь-якого великого бізнесу.

б) Теорія простої та дискримінаційної монополії вчить, що, крім крайнього випадку, монопольна ціна вища, а обсяг монопольного виробництва менший, ніж конкурентна ціна і конкурентний обсяг виробництва. Це відповідає дійсності за умови, що спосіб та організація виробництва (і все інше) в обох випадках достоту такі самі. Проте насправді монополістіві доступні досконаліші методи, які або взагалі недоступні натовпові конкурентів, або доступні не відразу: бо

¹⁷ Загалом у випадку з Адамом Смітом і класиками така беззастережна позиція більш виправдана, ніж у випадку з їхніми наступниками, бо великого бізнесу в нашому розумінні тоді ще не було. Проте Адам Сміт та інші однаково зайшли надто далеко. Почасти до цього спричинився той факт, що вони не мали переконливої теорії монополії, тож не тільки вживали відповідний термін досить вільно (Адам Сміт і навіть Сеніор тлумачили, наприклад, земельну ренту як монопольний доход), але й вважали, що монополісти мають практично безмежні можливості для експлуатації, що, звичайно, є хибним уявленням навіть для крайніх випадків.

¹⁸ Наведений приклад показує, як непомітно поширюється неправильне вживання цього терміну. Протекціонізм у сільському господарстві й монополія на сільськогосподарську продукцію — це зовсім різні речі. Боротьба точилася довкола протекціонізму, а не довкола неіснуючого картеля землевласників чи фермерів. Але, виступаючи проти протекціонізму, бажано було заслужити аплодисменти. І, очевидно, не існувало простішого способу зробити це, ніж назвати протекціоністів монополістами.

є переваги, які хоч і не зовсім недосяжні на конкурентному рівні підприємництва, але в дійсності можуть бути забезпечені лише на рівні монополії, наприклад тому, що монополізація здатна розширити сферу впливу кращих і звужити сферу впливу гірших умів¹⁹, або тому, що монополія займає непропорційно вище фінансове становище. Щоразу, коли так буває, згадане твердження не відповідає дійсності. Інакше кажучи, цей елемент у доказах на користь конкуренції може виявитись зовсім непридатним, бо монополійні ціни необов'язково вищі, а обсяг монополістичного виробництва менший, ніж конкурентні ціни та обсяг конкурентного виробництва на рівнях виробничої та організаційної ефективності, доступних для типу фірми, сумісного з гіпотезою про конкуренцію.

Не може бути ніякого розважливого сумніву в тому, що в умовах нашої епохи така перевага насправді є визначною рисою типового гігантського економічного об'єднання, хоча сама величина економічної одиниці тут не є ні необхідною, ні достатньою. Ці об'єднання не лише виникають у процесі творчого руйнування і функціонують у спосіб цілком відмінний від статичної схеми, але у випадках, що мають вирішальне значення, також забезпечують необхідну для такого досягнення форму. Вони значною мірою створюють те, що використовують. Отже, звичайний висновок про їхній тривалий вплив на виробництво був би безпідставним, навіть якби це були справжні монополії у вузькому значенні терміну.

Мотивація тут неістотна. Навіть якби єдиною метою монополій було створення можливості для встановлення своїх цін, то під тиском удосконаленого способу виробництва або велетенського монополістичного механізму створення оптимальних умов звелось б загалом або до наближення до конкурентоспроможної собівартості виробництва, або до її перевищення у вище викладеному розумінні, і таким чином монополістичний механізм виконав би (част-

---

¹⁹ Читачеві слід звернути увагу на те, що хоча здебільшого ця перевага є просто незаперечною, гірші умови, надто якщо їх повністю усунути від справ, навряд чи визнають цю перевагу, і що громадськість та економістстатистики співчувають самі їм, а не їхнім конкурентам. Це, можливо, якось пов'язано з тенденцією до знецінення переваг квазімонополістичного об'єднання у витратах та якості, яка (ця тенденція) тепер є такою ж різною, як було перебільшення згаданих переваг у типовому рекламному виданні чи оголошенні спонсорів таких об'єднань.

ково, повністю чи більш ніж повністю) роботу механізму конкуренції²⁰, навіть якби практикувалася політика обмежень і були постійні ознаки надлишкових виробничих можливостей. Звичайно, якщо методи виробництва, його організація тощо не вдосконалюються з допомогою чи у зв'язку з монополізацією, як у випадку із звичайним картелем, класична теорема про монопольну ціну та обсяг виробництва знову займає належне їй місце²¹. Те ж саме відбувається з іншою поширеною думкою, а саме, що монополізація справляє заколисуючий ефект. Відповідних прикладів теж неважко знайти. Проте на цьому не слід будувати жодної загальної теорії. Бо в цілому, особливо в обробній промисловості, монопольне становище — це не ті лаври, на яких можна спочити. Домігшись цього становища, його можна зберегти лише пильністю та енергійністю. Якщо сучасне підприємство і має заколисуючий ефект, то на це є інша причина, про яку ми згадаємо пізніше.

в) Зараз випадки монопольного становища чи становища, яке наближається до монопольного, трапляються значно частіше. Торговець бакалійними товарами в якому-небудь селі на річці Огайо під час повені може годинами, а то й днями бути справжнім монополістом. Будь-який закуток, що приносить успіх, може спричинитися до виникнення монополії на даний момент. Фірма, яка спеціалізується на виробництві паперових етикеток для пивних пляшок, може опинитися в обставинах (якщо потенційні конкуренти усві-

---

²⁰ «Ельюмінієм компанії ов Амеріка» не є монополією у вузькому розумінні, визначеному вище, з тієї, серед інших, причини, що їй довелося самій створити собі схему попиту, а цього факту досить, щоб виключити тип поведінки, який відповідає схемі Курно—Маршалла. Проте більшість економістів називають цю компанію монополією, і за браком справжніх прикладів ми для цілей цієї зноски вчинимо так само. З 1890 до 1929 року ціна головної продукції цього єдиного продавця упала майже до 12% чи, з поправкою на зміну в рівні цін (індекс оптових цін статистичного управління Міністерства праці), майже до 8,8%. Обсяг виробництва зріс із 30 метричних тонн до 103 400. Термін патентного захисту скінчився в 1909 році. Аргументація критики цієї «монополії», базована на витратах і прибутках, має припускати, що величезна кількість конкуруючих фірм досягли б майже такого самого успіху в дослідженнях, спрямованих на зниження собівартості, в економічному розвитку виробничого механізму, в навчанні, в нових способах використання продукції та в униканні руйнівних криз. Це фактично й припускається згаданою критикою: тобто, припускається брак стимулюючого чинника сучасного капіталізму.

²¹ Однак див. вище, §1.

домлять, що те, що здається гарними прибутками, буде негайно зруйноване, варто цим конкурентам увійти в згадану галузь), які дозволять за бажанням просуватися вздовж відтинку кривої попиту середньої, але обмеженої довжини, принаймні поки поява металевих етикеток розіб'є цю криву на друзки.

Нові способи виробництва чи нові товари *per se* не надають монопольного статусу, навіть якщо їх застосовує чи виробляє єдина фірма. Продукції, виготовленій новим методом, доводиться конкурувати з продукцією, виготовленою старими методами, а новий товар ще треба вивести на ринок, тобто побудувати схему попиту. Як звичайно, ні патенти, ні монополістичні методи цьому не протидіють. Але можуть протидіяти, у випадку надзвичайної переваги нового методу виробництва, надто якщо його можна здавати в оренду, як, наприклад, обладнання для продукування взуття; або у випадках появи нових товарів, для яких постійна схема попиту була встановлена до того, як закінчився термін патенту.

Отже, у прибутках підприємців, що їх капіталістичне суспільство пропонує удачливим новаторам як винагороду, справді є чи може бути елемент чисто монопольного доходу. Проте значення кількісної характеристики цього елемента, його мінливість і функція, яку він виконує в процесі, що його породжує, виділяють його в окремий розряд. Для концерну, якому становище єдиного продавця забезпечив патент чи монополістична стратегія, головним здобутком є не так можливість тимчасово поводитись відповідно до монополістичної схеми, як забезпечений у такий спосіб захист від тимчасового розладу ринку і простір для перспективного планування. Тут, однак, наша аргументація переходить у поданий вище аналіз.

6. Оглядаючись назад, ми приходимо до розуміння, що більшість фактів та аргументів, яких ми торкнулися в цьому розділі, такою ж мірою ведуть до затьмарення ореолу, що свого часу оточував досконалу конкуренцію, як і наближають до більш прихильного погляду на її альтернативу. Під цим кутом зору я коротко повторю нашу аргументацію.

Сама традиційна теорія, навіть у вибраних нею межах стабільної економіки чи економіки, що рівномірно розвивається, з часів Маршалла та Еджуорта відкривала дедалі більше винятків із давніх тверджень про досконалу конку-

ренцію, зокрема про вільну торгівлю, похитнувши в такий спосіб беззастережну віру в достоїнства цієї теорії, виплекані поколінням, розквіт якого припав на період між Рікардо і Маршаллом, тобто, приблизно, поколінням Дж. С. Мілля в Англії та Франческо Феррари на Європейському континенті. Особливо це стосується тверджень про те, що система досконалої конкуренції ідеально економить ресурси та оптимально розподіляє їх відповідно до розподілу доходу, тобто тверджень, дуже важливих для питання розвитку виробництва, яких тепер не можна дотримуватись з давньою упевненістю²².

Значно серйознішого удару традиційній теорії завдали останні праці в галузі теорії динаміки (Фріш, Тімберген, Рус, Хікс та інші). Динамічний аналіз — це аналіз часової послідовності. Щоб пояснити, чому певна економічна величина, наприклад, ціна, є саме такою на даний момент, необхідно врахувати не тільки стан інших економічних величин на цей самий момент, як це робить теорія статички, але й їхній стан у попередні моменти та їхні очікувані значення у майбутньому. Перше, що ми знаходимо, опрацьовуючи твердження, які в такий спосіб пов'язують величини, що належать до різних моментів²³, це той факт, що після порушення рівноваги певним дестабілізуючим чинником процес установаження нової рівноваги не є таким безперечним, швидким та економним, як про це говорила стара теорія досконалої конкуренції; друге відкриття — це імовірність того, що сама боротьба за пристосування до нових умов може віддалити, замість того щоб наблизити таку систему до нової рівноваги. Так буде в більшості випадків, хіба що дестабілізуючий фактор виявиться незначним. Часто досить запізнитися з пристосуванням до нових умов, щоб викликати такий наслідок.

Єдине, що я можу тут зробити, це вдатися до ілюстрації на найдавнішому, найпростішому та найвідомішому прикладі. Припустимо, що на пшеничному ринку за досконалої

---

²² Оскільки ми не маємо змоги заглибитися в цю тему, я відсилаю читача до статті Р. Ф. Кана «Деякі нотатки про ідеальне виробництво» («Економічний журнал» за березень 1935 року), яка досить широко висвітлює це питання.

²³ Термін «динаміка» вживається досить вільно і має багато різних значень. Наведене вище визначення було сформульоване Рагнарм Фрішем.

конкуренції попит і *передбачувана* пропозиція перебувають у рівновазі, але через несприятливу погоду врожай нижчий від того, яким фермери мали намір забезпечити ринок. Якщо ціна відповідно зростає, а фермери внаслідок цього вироблять пшениці стільки, скільки окупиться за умови, що нова ціна буде рівноважною ціною, то наступного року це потягне за собою різкий спад на пшеничному ринку. Якщо фермери відповідно обмежать виробництво, то ціна вища, ніж першого року, може спричинити ще більше розширення виробництва, ніж на другий рік. І так далі (за чистою логікою процесу) нескінченно. Читач легко зрозуміє із огляду дотичних припущень, що не слід надто боятися, що чергування дедалі вищих цін із дедалі більшими обсягами виробництва триватиме до судного дня. Та навіть якщо звести це явище до належних пропорцій, воно однаково висвітлить різючі недоліки механізму досконалої конкуренції. Щойно ми це збагнемо, більша частина оптимізму, який прикрашав практичні припущення теорії цього механізму, перейде у сферу нереальності.

Проте, виходячи з власного погляду, ми не повинні на цьому зупинитися²⁴. Якщо ми спробуємо уявити, як працює чи працювала б досконала конкуренція в процесі творчого руйнування, то одержимо ще більш знеохочуючий результат. Це для нас не дивина, бо в загальній схемі економічного життя ми не знаходимо жодного істотного факту цього процесу, що породжує традиційні твердження про досконалу конкуренцію. Ризикуючи повторитися, я ще раз проілюструю суть сказаного.

---

²⁴ Слід зауважити, що визначальна риса теорії динаміки не має нічого спільного з природою економічної дійсності, до якої вона застосовується. Це радше загальний метод аналізу, ніж вивчення окремого процесу. Ми можемо скористатися цим методом для аналізу стабільної економіки, так само, як економіку, що еволюціонує, можна проаналізувати за допомогою методів статички («порівняльної статички»). Отже, теорія динаміки не повинна особливо враховувати (та вона, власне, й не враховувала) процесу творчого руйнування, яке ми визнали за суть капіталізму. Поза сумнівом, ця теорія озброєна краще, ніж теорія статички, для розгляду багатьох питань механізму, що виникають при аналізі згаданого процесу. Однак це не аналіз самого процесу; теорія динаміки розглядає окремі дестабілізуючі фактори як наслідки даних станів чи структур, так само, як і інші дестабілізуючі фактори. Отже, судити, як функціонує досконала конкуренція з погляду еволюції капіталізму — це не те саме, що оцінювати досконалу конкуренцію з погляду теорії динаміки.

Досконала конкуренція має передумовою вільний доступ у кожен галузь економіки. Цілком правильно, що, в межах цієї загальної теорії, вільний доступ у всі галузі є умовою для оптимального розподілу ресурсів і, отже, для максимального збільшення обсягу виробництва. Якби наш економічний світ складався з ряду традиційних галузей, що виробляють відомі товари традиційними і по суті незмінними методами, і якби в цьому економічному світі нічого іншого не відбувалося, крім поєднання нових людей і нових заощаджень для створення нових фірм уже існуючого типу, тоді те, що затримувало б їхній доступ у будь-яку галузь економіки, потягло б за собою втрати в суспільстві. Проте одержання зовсім вільного доступу в нову галузь може взагалі унеможливити цей доступ. Запровадження нових методів виробництва та нових товарів за досконалої (і негайної) конкуренції навряд чи можливе з самого початку. А це означає, що з ним несумісна більша частина того, що ми називаємо економічним прогресом. Фактично досконала конкуренція тимчасово припиняється (і завжди припинялась, автоматично або за допомогою спеціальних засобів) кожного разу, коли запроваджується щось нове, навіть якщо решта умов відповідає досконалій конкуренції.

У межах традиційної системи звичайне звинувачення в нееластичності цін так само залишається в силі. Нееластичність — це своєрідний опір адаптації, яку досконала негайна конкуренція виключає. Щодо різновиду адаптації і тих умов, які розглядала традиційна теорія, то, знову ж таки, цей опір справді спричиняє збитки й скорочує виробництво. Проте ми вже бачили, що за різких прискорень і коливань процесу творчого руйнування правдою може виявитися протилежне: досконала негайна еластичність здатна навіть викликати катастрофи, які не виконуватимуть ніякої корисної функції. Це, звичайно, можна також обґрунтувати за допомогою загальної теорії динаміки, яка, як уже згадувалось, показує, що існують спроби адаптації, які ще дужче порушують рівновагу.

І знову-таки, традиційна теорія, якщо виходити з її припущень, слухно твердить, що прибутки, які перевищують рівень, необхідний у кожному окремому випадку для створення рівноважного обсягу засобів виробництва, в тому числі підприємницьких здібностей, показують і передбачають чисті соціальні втрати і що економічна стратегія,

спрямована на утримання цих прибутків на певному рівні, не сприяє зростанню загального обсягу виробництва. Досконало конкуренція не допустить або ліквідує такі надприбутки, не залишаючи простору для здійснення цієї стратегії. Та позаяк у процесі еволюції капіталізму згадані прибутки набувають нових органічних функцій (я не хочу повторювати, в чому вони полягають), цей факт не можна далі беззастережно відносити на рахунок досконало конкурентної моделі тією мірою, якою це стосується довгочасних темпів зростання загального обсягу виробництва.

Нарешті, можна дійсно показати, що за тих самих припущень, які зводяться до виключення найхарактерніших рис капіталістичної реальності, економіка досконалої конкуренції порівняно вільна від марнотратності, надто тих її різновидів, які ми надзвичайно охоче пов'язуємо з монополістичною економікою. Однак це нічого не говорить нам про ефективність економіки досконалої конкуренції в умовах, створених процесом творчого руйнування.

З одного боку, багато з того, що без посилення на ці умови сприймалося б як некомпенсовані витрати, перестає видаватися таким, коли в належний спосіб пов'язується з цими умовами. Надлишкові виробничі потужності, які, наприклад, завдячують своїм існуванням практиці «будувати з випередженням попиту» чи практиці забезпечення виробничими потужностями циклічних піків попиту, за режиму досконалої конкуренції значно скоротяться. Але коли врахувати всі факти цього випадку, то вже неправильно твердити, що успіх досконалої конкуренції — наслідок сказаного вище. Бо хоча концерн, якому доводиться погоджуватися на запропоновані ціни і який сам не має змоги їх установлювати, фактично використовує всі свої виробничі потужності, здатні продукувати товари з граничними витратами, що покриватимуться переважаючими цінами, з цього не випливає, що згаданий концерн будь-коли кількісно і якісно досягне рівня виробничих потужностей, які створили монополії і змогли створити саме тому, що вони мають змогу використовувати ці потужності «стратегічно». Надлишкові виробничі потужності такого типу можуть слугувати (іноді вони слугують, а іноді — ні) однією з підстав для тверджень про перевагу соціалістичної економіки. Проте ці потужності не слід беззастережно зараховувати до

переваг досконало конкурентного різновиду капіталістичної економіки в порівнянні з «монополідним» різновидом.

З другого боку, в умовах еволюції капіталізму система досконалої конкуренції демонструє власні непродуктивні витрати. Фірма, сумісна з досконалою конкуренцією, в багатьох випадках має внутрішні, особливо технологічні недоліки. А якщо це так, то вона марнує свої можливості. Намагаючись удосконалити методи виробництва, вона може також непродуктивно витрачати капітал, бо має менш сприятливі умови для розвитку та оцінки нових можливостей. І, як ми вже бачили, значно ймовірніше, що під натиском прогресу чи зовнішніх дестабілізуючих чинників розпадеться (посіявши довкола бацили депресії) досконало конкурентна галузь, аніж монополія. Зрештою, американське сільське господарство, англійська вугільна чи текстильна промисловість обходяться споживачам значно дорожче і відбиваються на загальному обсягові значно негативніше, ніж це було б, якби кожна з цих галузей контролювалась десятком здібних умів.

Таким чином, не досить доводити, що велика фірма чи монополія повинна бути сприйнята як необхідне зло, невіддільне від економічного прогресу (стримувати який їй заважають притаманні її виробничому механізмові сили), бо в умовах сучасної промисловості досконала конкуренція є, чи завжди була, неможлива. З чим ми повинні погодитись, то це з тим, що монополія виявилась найпотужнішим двигуном цього прогресу (і, зокрема, тривалого розширення загального обсягу виробництва) не тільки всупереч, а значною мірою завдяки цій стратегії, яка видається такою стримуючою з погляду окремого випадку й окремого моменту. В цьому плані досконала конкуренція не лише неможлива, а й менш якісна і не має права бути використаною як модель ідеальної ефективності. Отже, хибно базувати теорію державного регулювання промисловості на тому принципі, що монополію слід змусити працювати так, як працювала б відповідна галузь за досконалої конкуренції. А соціалістам у своїй критиці слід радше покладатися на достоїнства соціалістичної економіки, ніж конкурентної моделі.

Розділ IX

СЕЗОН, ВІЛЬНИЙ ВІД ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Читачеві вирішувати, наскільки попередній аналіз досяг своєї мети. Економіка — лише оглядова та інтерпретаційна наука, яка має передумовою те, що в таких питаннях, як наші, простір для розбіжностей в поглядах може бути звужений, але не може бути зведений нанівець. З тієї самої причини розв'язання нашої першої проблеми підводить нас до дверей, за якими знаходиться інша проблема, що в експериментальній науці взагалі не постала б.

Першою проблемою було з'ясувати, чи існує, як я вже зазначав на стор. 99, «зрозумілий зв'язок» між структурними особливостями капіталізму, показаними в різноманітних аналітичних «моделях», та економічною ефективністю, відбитою для епохи незайманого чи відносно необмеженого капіталізму в індексі загального обсягу виробництва. Моя ствердна відповідь на це питання базувалася на аналізі, зробленому згідно з установками, підтримуваними більшістю економістів до моменту виходу на арену того, що звичайно називають сучасною тенденцією до монополістичного контролю над економікою. Далі мій аналіз відхиляється від звичайних установок у намаганні показати, що припущення, які практично кожен робить щодо капіталізму з досконалою конкуренцією (як теоретичної конструкції чи, іноді, історичної реалії), повинні ще більшою мірою бути зроблені щодо монополістичного капіталізму. Проте оскільки ми не маємо змоги обладнати якусь експериментальну лабораторію його економічним двигуном з відповідною рушійною силою й простежити за його роботою в ретельно контрольованих умовах, то, поза всяким сумнівом, не існує способу довести його здатність дати саме такі наслідки, тобто повторити спостережуваний розвиток виробництва. Ми можемо сказати лише те, що економічна ефективність була досить вражаючою і що капіталістична система сприяла цій ефективності. Саме тому ми не можемо зупинитися на цьому висновку, а змушені стати перед наступною проблемою.

Все-таки можна було б а ргіогі пояснити спостережувану ефективність економіки винятковими обставинами, які могли б скластися в будь-якій інституціональній схемі. Єдиний

спосіб скористатися цією можливістю — це познайомитися з економічною та політичною історією періоду, про який ідеться, та розглянути ті виняткові обставини, які ми зможемо для себе відкрити. Почнемо з розгляду непритаманних економічному процесові капіталізму обставин, які претендують на роль виняткових і які були названі економістами чи істориками. Всього їх налічується п'ять.

Перша обставина — це дії уряду, які (хоч я цілком згоден з Марксом, що політика взагалі й зокрема не є незалежними чинниками, а елементами соціального процесу, який ми аналізуємо) для економічного світу й для цілей нашої аргументації можна вважати зовнішнім фактором. Період 1870—1914 років щодо цього — ідеальний випадок. Важко було б знайти інший період, так само вільний від стимулів чи стримуючих факторів, які виникають у політичному секторі соціального процесу. Підприємницька діяльність, промисловість і торгівля загалом значною мірою були вже позбавлені стримуючих чинників. Економіка були нав'язані нові, відмінні обмеження та затрати (соціальне законодавство тощо), проте ніхто не скаже, що в економічній ситуації до 1914 року то були головні чинники. Були війни. Проте жодна з них не мала достатньої економічної ваги, щоб дати ті чи інші суттєві наслідки. Франко-німецька війна, яка закінчилась заснуванням Германської імперії, може викликати деякий сумнів. Але економічно значимою подією виявилася зрештою організація митного союзу. Були витрати на озброєння. Проте за обставин, які склалися за десятиліття, що передувало 1914 рокові, коли ці витрати досягли справді серйозних розмірів, це була радше перешкода, ніж стимул.

Друга обставина — золото. Це велике щастя, що нам немає потреби заглиблюватися в безліч питань довкола *modus operandi* золота, надлишки якого знову потекли потоком, починаючи приблизно з 1890 року. Бо оскільки у перше двадцятиліття цього періоду золото практично знаходили рідко і темпи зростання загального обсягу його видобутку були тоді менші, ніж згодом, то виробництво золота не могло стати головним чинником ефективності капіталістичного виробництва, хоч яке б відношення воно мало до періодів процвітання чи депресії. Те саме стосується грошово-кредитної політики, яка на той час мала не агресивний, а радше пристосувальний характер.

Кількість населення зростала, стаючи причиною чи наслідком економічного поступу, і це, звичайно, був один із переважаючих факторів у формуванні економічної ситуації. Якщо ми не готові стверджувати, що це був *лише* наслідок і припускати, що будь-яка зміна в обсязі виробництва завжди тягтиме за собою відповідну зміну в кількості населення, водночас відмовляючись визнати зворотне відношення, яке, звичайно, є абсурдом, то ця обставина повинна бути зарахована до виняткових. Поки що короткої зауваги вистачить, щоб прояснити ситуацію.

За будь-якого соціального устрою більша кількість самодіяльного зайнятого населення загалом здатна випродувати більше товарів, ніж менша його кількість. Отже, якщо можна припустити (а це звичайно можна зробити), що будь-яка частина фактичних темпів приросту населення в ту епоху сформувалася незалежно від наслідків діяльності капіталістичної системи в тому розумінні, що вона сформувалася б за будь-якої системи, то такою ж мірою населення слід вважати зовнішнім чинником. Такою ж мірою спостережуване зростання загального обсягу виробництва є не оцінкою, а перебільшенням ефективності капіталізму.

За інших рівних умов, однаке, незалежно від соціального устрою, більша кількість самодіяльного зайнятого населення загалом випродукує менше товарів на душу працюючих чи населення, ніж дещо менша його кількість. Це впливає з такого факту: що більше робітників, то менше інших факторів, з якими співпрацює окремий робітник¹. Отже, якщо вибрати виробництво на душу населення як міру економічної ефективності капіталізму, то спостережуване зростання виробництва, мабуть, покаже занижені результати, бо частина цих результатів весь час ішла на компенсацію падіння виробництва на душу населення, яке відбувалося, коли такого зростання не було.

Більшу підтримку серед економістів мають четверта й п'ята обставини, але їх легко відкинути, поки ми розглядаємо економіку минулого. Одна з цих обставин — нові землі. Широка територіальна експансія, яка, висловлюючись мовою економіки, охопила американсько-європейський регіон

¹ Це твердження далеко не переконливе, проте воно видається достатнім для нашої мети. Капіталістична частина світу в цілому на той час у своєму розвитку вийшла за межі, в яких виявляється протилежна тенденція.

у той період; величезна маса харчових продуктів і сировинних матеріалів (сільськогосподарських та інших), що полилися звідти потоком; усі міста й галузі, що повсюдно виростили на новій основі,— хіба це не був цілком винятковий чинник розвитку виробництва,— власне, унікальний? І хіба це не була перевага, яка спричинилася б до величезного накопичення багатства, хоч би з якою економічною системою її пов'язати? Існує школа соціалістичної думки, яка виходить із такого погляду і фактично в такий спосіб пояснює неспроможність Марксового передбачення всезростаючого зубожіння. Ці вчені вважають, що саме завдяки експлуатації незайманих земель ми не стали свідками посиленої експлуатації робочої сили; згаданий фактор спричинився до того, що пролетаріатові подарували вільний від експлуатації сезон.

Значення можливостей, створених існуванням нових країн, не викликає ніякого сумніву. І, звичайно, це були унікальні можливості. Проте «об'єктивні можливості» (тобто існуючі незалежно від будь-якого соціального устрою) є завжди передумовою поступу, і кожна з них історично унікальна. Наявність вугілля і залізної руди в Англії чи нафти в нашій та інших країнах не менш важливе і створює не менш унікальні можливості. Весь капіталістичний процес, як будь-який інший еволюційний економічний процес, полягає лише в експлуатації таких можливостей, щойно вони з'являються на горизонті підприємця, і немає сенсу намагатися виділити ту, яку ми розглядаємо, щоб тлумачити її як зовнішній чинник. Тим менше причин для такого тлумачення тому, що нові країни відкривалися крок за кроком за допомогою торгово-промислового підприємництва, яке забезпечило для цього усі умови (будівництво залізниць та електростанцій, вантажні перевезення, сільськогосподарська техніка тощо). Отже, цей процес був невід'ємною частиною здобутків капіталізму і розвивався нарівні з іншими процесами. Через те результати його по праву входять у наші два відсотки. І знову ми можемо спертися на «Маніфест комуністичної партії».

Останньою обставиною є технічний прогрес. Хіба спостережувана ефективність економіки не була спричинена радше тим потоком винаходів, який революціонізував технологію виробництва, ніж погонею підприємців за прибутками? Відповідь на це питання заперечна. Запровадження в життя

технологічних новинок було суттєво важливим для цієї погоні за прибутками. Навіть саме винахідництво, як ми зараз пояснимо повніше, було функцією капіталістичного процесу, на ґрунті якого розвинулися ті розумові звички, що породжують винаходи. Отже, цілком хибно (і зовсім не помарксистському) твердити, як це роблять чимало економістів, що капіталістичне підприємництво — то один, а технічний прогрес — зовсім інший чинник спостережуваного розвитку виробництва; по суті це одне й те саме, або ще можна сказати, що перший фактор — це рушійна сила другого.

І нові землі, й технічний прогрес можуть завдати нам клопоту, щойно ми перейдемо до екстраполяції. Хоч це й здобутки капіталізму, але може виявитися, що їх неможливо повторити. І хоч ми вже переконливо обґрунтували, що спостережувана динаміка виробництва на душу населення за період розвинутого капіталізму не була випадковою і що її можна прийняти як приблизну міру економічної ефективності капіталізму, перед нами постає ще одне питання, а саме: питання про те, наскільки правильно припускати, що капіталістична машина в найближчому майбутньому, скажімо, протягом іще сорока років, працюватиме (чи працювала б, якби їй дозволили) так само успішно, як вона це робила в минулому.

Розділ X

ЗНИКНЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ МОЖЛИВОСТІ

Найвиразніше характер цієї проблеми можна продемонструвати на тлі сучасної дискусії. Наше покоління економістів було свідком не тільки світової депресії надзвичайної сили й тривалості, але й наступного періоду коливання й незадовільного відродження. Я вже виклав своє тлумачення¹ цих явищ і чому я вважаю, що вони необов'язково є ознакою припинення тенденції еволюції капіталізму. Проте цілком природно, що багато, якщо не більшість моїх колег-економістів, дотримуються іншого погляду. Фактично вони відчують, так само як відчували їхні попередники в 1873—1896 роках (хоча тоді ця думка була розповсюдже-

¹ Див. розділ V, стор. 89.

на головним чином у Європі), що в капіталістичному процесі відбувається істотна зміна. Згідно з цим поглядом ми були свідками не просто депресії і незадовільного відродження, посиленних, мабуть, антикапіталістичною політикою, але й спостерігали симптоми постійної втрати життєздатності, яка, слід сподіватися, і далі триватиме, складаючи домінуючу тему решти капіталістичної симфонії; отже, з того, як працює капіталістична машина і наскільки ефективною вона була в минулому, не можна зробити ніякого висновку про майбутнє.

Такого погляду дотримується чимало з тих, хто не приймає бажане за дійсне. Проте ми розуміємо, чому соціалісти, які саме так і чинять, із особливою запопадливістю скористалися такою несподіваною удачею; деякі навіть повністю перенесли на цей ґрунт засади своєї антикапіталістичної аргументації. Вчинивши так, вони одержали додаткову перевагу — змогу ще раз удатися до марксистської традиції, яку, як я вже згадував, професійні економісти серед них дедалі дужче відчували необхідність відкинути. Бо, як це пояснювалося в першому розділі нашого дослідження, Маркс передбачив такий стан речей: згідно з Марксом, капіталізм, перш ніж практично розпастися, увійде в стадію постійної кризи, яку перериватимуть періоди слабкого пожвавлення економічної активності чи випадкові сприятливі події. Але це ще не все. Один із способів викладення цієї справи з марксистського погляду полягає в наголошенні на наслідках нагромадження та концентрації капіталу для норми прибутку, а через норму прибутку — для інвестиційної можливості. Оскільки капіталістичний процес завжди був прив'язаний до великої суми поточних інвестицій, то навіть їхнього часткового вилучення досить, аби прогноз, що цей процес закінчиться провалом, видався імовірним. Саме така лінія марксистської аргументації, здається, добре узгоджується не тільки з деякими значними фактами минулого десятиліття (безробіттям, надлишковими резервами, надлишком грошей на ринку, недостатніми чистими прибутками, застоєм у приватних інвестиціях), але й кількома немарксистськими інтерпретаціями. Між Марксом і Кейнсом напевно немає такої прірви, як була між Марксом і Маршаллом чи Вікселлем. Обидві доктрини, марксистська й немарксистська, ясно виражені в зрозумілому без пояс-

нень вислові, яким ми скористаємося: теорія зникнення інвестиційної можливості².

Слід зауважити, що ця теорія справді ставить перед нами три чітко окреслених проблеми. Перша перегукується з питанням, що винесене в назву цієї частини книжки. Оскільки ніщо в соціальному світі не може бути aere perennis і оскільки капіталістичний устрій по суті є основою процесу не тільки економічних, а й соціальних змін, то в межах відповіді на це питання залишається не так уже й багато місця для розбіжностей. Друге питання таке: чи слід наголошувати на силах і механізмах, запропонованих теорією зникнення інвестиційної можливості. В наступних розділах я маю намір викласти іншу теорію про те, що зрештою знищить капіталізм, але деякі аналогії із згаданою вище теорією залишаться. Однак існує ще й третя проблема. Навіть якби сили й механізми, на яких наголошує теорія зникнення інвестиційної можливості, були самі по собі достатніми для того, щоб обґрунтувати наявність у капіталістичному процесі тривалої тенденції до кінцевого застою, то з цього не обов'язково випливає, що вони спричинилися до коливань минулого десятиліття і (важливе для нашої мети доповнення) що тому таких самих коливань слід чекати в наступні сорок років.

Поки що нас головним чином цікавить третя проблема. Проте чимало з того, що я хочу сказати, пов'язане з другою проблемою. Чинники, які мають обґрунтувати песимістичний прогноз щодо ефективності капіталізму в найближчому майбутньому та звести нанівець думку про ймовірність повторного досягнення такої самої ефективності, як у минулому, можна поділити на три групи.

По-перше, є чинники середовища. Вже сказано і ще має бути обґрунтовано, що капіталістичний процес породжує розподіл політичної влади й соціально-психологічну позицію (що виявляється у відповідній політиці), які є ворожі цьому процесові й цілком імовірно можуть набрати силу, достатню для того, щоб зрештою вивести з ладу капіталістичну машину. Це явище я поки що відкладаю для пізнішого розгляду. Сказане далі слід сприймати з відповідним застереженням. Але слід зазначити, що згадана позиція і споріднені з нею фактори також впливають на рушійну

² Див. мої «Економічні цикли», розділ XV.

силу самої буржуазної прибуткової економіки і, отже, що це застереження стосується більшого числа речей, ніж здається на перший погляд; принаймні не лише «політики».

Тепер перейдемо до самої капіталістичної машини. Теорія зникнення інвестиційної можливості необов'язково включає, але фактично наближається до іншої теорії, згідно з якою сучасний великий бізнес репрезентує закам'янілу форму капіталізму, для якої практика стримування, нееластичність цін, виняткова увага до збереження існуючої вартості реального основного капіталу тощо є природними якостями. Це питання ми вже розглядали.

Нарешті, є ще те, що можна назвати «матеріалом», на якому працює капіталістична машина, тобто відкриті для нового підприємництва та інвестування можливості. Теорія, яку ми розглядаємо, так наголошує на цьому елементі, що виправдовує наклеєний на неї ярлик. Головні причини вважати, що можливості для приватного підприємництва та інвестування зникають, такі: насиченість ринку, кількість населення, нові землі, технічні можливості й та обставина, що багато існуючих інвестиційних можливостей належать до сфери радше державного, ніж приватного інвестування.

1. За кожного даного стану людських потреб і техніки (в найширшому значенні цього терміну) кожній ставці реальної зарплатні відповідає певна сума основного та оборотного капіталу, яка приводить до насиченості ринку. Якби в 1800 році потреби та методи виробництва заморозили назавжди, то такого рівня можна було б досягти вже давно. Та хіба це можливо, щоб одного дня потреби виявились настільки задоволеними, щоб відтоді заморозитися назавжди? Деякі припущення, пов'язані з цим випадком, ми незабаром розкриємо; проте поки ми розглядаємо, що може статися протягом наступних сорока років, нам видимо нічого турбуватися з приводу такої можливості.

Якщо така можливість коли-небудь здійсниться, то нинішнє зниження народжуваності, а ще дужче фактичне скорочення кількості населення справді стануть важливим фактором зменшення інвестиційних можливостей, крім репродукції населення. Бо якщо задовольнити чи майже задовольнити потреби кожного, ріст числа споживачів *ex hypothesi* стане єдиним головним джерелом додаткового попиту. Проте, незалежно від цієї можливості, уповільнення темпів приросту населення *per se* не становить загрози для

інвестиційної можливості чи для темпів приросту загально-го обсягу виробництва на душу населення³. В цьому ми можемо легко впевнитись, коротко ознайомившись із звичайним супротивним аргументом.

З одного боку, вважається, що уповільнення темпів зростання загальної кількості населення *ipso facto* призводить до уповільнення темпів росту виробництва і, отже, інвестицій, бо обмежує розширення попиту. Проте це хибний висновок. Потреба та ефективний попит — різні речі. Якби це було не так, то з боку найбідніших націй попит був би найбільший. Елементи доходу, звільнені падінням народжуваності, можуть виявитися спрямованими в інші русла, і найімовірніше це в усіх тих випадках, коли бажання розширити альтернативний попит і є мотивом бездітності. Це можна скромно аргументувати, підкресливши, що сфери попиту, характерні для періоду росту населення, особливо легко піддаються визначенню і, отже, створюють особливо надійні інвестиційні можливості. Проте, за даного стану задоволення потреб, усі ті бажання, які забезпечують альтернативні можливості, не набагато важче врахувати. Звичайно, прогноз для окремих галузей виробництва, надто для сільського господарства, фактично не оптимістичний. Але це не слід змішувати з прогнозом для загального обсягу виробництва⁴.

З другого боку, ми можемо спробувати довести, що уповільнення темпів росту населення може обмежити виробництво як пропозицію. Швидкий ріст населення в минулому

³ Це також стосується незначного зменшення абсолютної кількості населення, яке може незабаром відбутися у Великобританії (див. Е. Чарльз. «Економічна служба Лондона та Кембріджа». Довідка № 40). Значне абсолютне зменшення створить додаткові проблеми. Проте ми ними знехтуємо, бо протягом розглядуваного періоду це річ неприпустима. Але старіння населення створює інші проблеми — економічні, політичні та соціально-психологічні. Хоча вони вже починають заявляти про себе (практично існує така річ, як «лоббі старих людей»), в них ми також не можемо заглибитись. Слід, однак, зазначити, що, поки пенсійний вік залишається таким самим, відсоток тих, хто сам нічого не дає суспільству, але вимагає забезпечення, необов'язково має бути пов'язаний з дедалі меншим відсотком населення до п'ятнадцяти років.

⁴ Здається, у більшості економістів склалося враження, що ріст населення *per se* створив ще одне джерело попиту на інвестиції. Хіба усі ці нові робітники не потребують інструментів і додаткової сировини? Проте це ні в якому разі не є очевидним. Припущенню щодо інвестиційних можливостей бракує мотивації (хіба що ріст населення стримуватиме зростання зарплатні), але навіть у такому випадку слід очікувати зменшення інвестицій на душу зайнятого населення.

часто був однією з умов спостережуваного розвитку виробництва, і ми могли б висувати а *contrario*, що дедалі менший вплив фактору робочої сили обмежуватиме його. Проте з такими аргументами ми не часто стикаємось, і для цього є доволі вагомі причини. Спостереження, згідно з яким на початку 1940 року продукція обробної промисловості Сполучених Штатів складала близько 120 відсотків відповідного середнього показника за 1923—1925 роки при стовідсотковій зайнятості робочої сили, дає нам відповідь достатню для оцінки доступного для огляду майбутнього. Сучасний рівень безробіття; той факт, що з падінням народжуваності зростає кількість жінок, вивільнених для продуктивної праці, і що падіння смертності означає продовження дієздатного періоду життя; безперервний потік удосконалень для економії праці; можливість (що зростає порівняно з тим, якою вона була б у випадку швидкого росту населення) уникнути впливу додаткових факторів, які погіршують якість виробництва (частково послаблюючи дію закону убутної прибутковості) — все це значною мірою посилює сподівання пана Коліна Кларка на те, що наступне покоління збільшить обсяг виробництва протягом людино-години⁵.

Звичайно, можна штучно послабити дію фактору робочої сили, підвищуючи зарплатню й скорочуючи тривалість робочого дня, а також впливаючи політичними методами на виробничу дисципліну. Порівняння ефективності економіки Сполучених Штатів і Франції за 1933—1940 роки з ефективністю економіки Японії та Німеччини за той самий період наводить на думку, що щось подібне вже було. Це явище, однак, належить до групи факторів середовища.

Як незабаром рясно продемонструє моя аргументація, я дуже далекий від того, щоб легковажити явище, яке ми розглядаємо. Падіння народжуваності, на мій погляд, — одна з найзначиміших прикмет нашої доби. Далі ми побачимо, що навіть із чисто економічного погляду воно має кардинальне значення і як симптом, і як причина зміни мотивації. Однак це вже складніша справа. Тут нас цікавлять лише механічні наслідки уповільнення темпів росту населення, і вони напевно не підтверджують ніяких песимістичних прогнозів щодо розвитку виробництва на душу населення

⁵ «Національний дохід і витрати», стор. 21.

протягом наступних сорока років. У цьому відношенні ті економісти, що передрікають «невдачу» на цій підставі, просто чинять так, як, на жаль, завжди були схильні чинити економісти: колись вони безпідставно лякали суспільство тим, що економіка не прогодує надмірну кількість населення⁶, а тепер, маючи не кращі підстави, вони лякають це суспільство тим, що економіці загрожують дефіцити.

2. Тепер щодо відкриття нових земель — унікальної можливості для інвестування, яка вже ніколи не повториться. Навіть якби заради аргументації припустити, що географічні кордони людства закриті назавжди (що само по собі не дуже очевидне, бо сьогодні на місці колишніх полів та велелюдних міст ми маємо пустелі), і навіть якби далі припустити, що нічого й ніколи такою мірою не спричиниться до добробуту людства, як спричинилися харчові продукти й сировина з цих нових земель (що більш правдоподібно), то з цього однаково не випливає, що протягом наступної половини століття загальний обсяг виробництва на душу населення має в такому разі падати чи збільшуватись нижчими темпами. Цього справді можна було б сподіватись, якби землі, втягнуті в дев'ятнадцятому столітті у сферу впливу капіталізму, експлуатувалися таким чином, що тепер слід було б очікувати убутої прибутковості. Проте це нам не загрожує, а, як щойно було зазначено, уповільнення темпів приросту населення позбавляє практичні міркування думки про те, що природа віддячує чи незабаром віддячуватиме людям за їхню працю менш щедро, ніж раніше. Технічний прогрес ефективно повернув можливі тенденції такого роду в протилежний бік, тож найбезпечнішим передбаченням є те, що в доступному для огляду майбутньому ми житимемо в *embarras de richesse* як харчових продуктів, так і сировини, відкривши всі можливості для

---

⁶ Демографічні прогнози, починаючи з сімнадцятого століття, практично завжди виявлялися хибними. Цьому, однак, є певне виправдання. Воно можливе навіть для теорії Мальтуса. Проте я не бачу ніякого виправдання тому, що в неї досі знаходяться прихильники. В другій половині дев'ятнадцятого століття кожен мав би зрозуміти, що в Мальтусовому законі про народонаселення чогось варті лише застереження. Перше десятиліття нашого століття ясно показало, що цей закон — пугало. Проте навіть такий авторитет, як пан Кейнс, спробував воскресити його в післявоєнну добу! А ще пізніше, в 1925 році, пан Г. Райт у своїй праці про населення писав про «марнування здобутків цивілізації лише заради того, щоб нас стало більше». Невже економісти так ніколи й не подорослішають?

збільшення загального обсягу продукції, якій на той час ми знайдемо застосування. Те саме можна сказати про корисні копалини.

Існує ще й інша можливість. Хоча поточне виробництво на душу населення харчових продуктів та сировини не обов'язково має знижуватись і може навіть зростати, але широкі можливості для підприємництва і, отже, для інвестування, пов'язані з інтенсивним розвитком нових країн, здається, зникли із завершенням останнього, а звідси — прогнози всіляких труднощів, спричинених відповідним скороченням ринків збуту для заощаджень. Заради аргументації припустимо, що згадані країни справді повністю розвинені й що заощадження, не маючи можливості пристосуватися до скорочення ринків збуту, можуть спричинити проблеми й марнотратство, поки відкриються інші ринки збуту. Обидва припущення справді далеко не реалістичні. Проте в нас немає необхідності піддавати їх сумніву, бо висновок щодо майбутнього розвитку виробництва залежить від третього, цілком безпідставного припущення про брак інших ринків збуту.

Це третє припущення просто спричинене браком уяви й ілюструє помилку, яка часто спотворює історичне тлумачення. Конкретні особливості історичного процесу, які справляють враження на аналітика, прагнуть в його уяві зайняти місце істотних причин, незалежно від того, чи є в них для цього підстави. Наприклад, те, що звичайно називають зародженням капіталізму, приблизно співпадає з притоком срібла з копалень у Потосі та з політичною ситуацією, в якій витрати принципів звичайно перевищували їхні доходи, так що їм доводилося безперервно позичати. Обидва факти мають видиме значення для найрізноманітніших шляхів економічного розвитку тієї доби; навіть селянські бунти та релігійні заворушення можна пов'язати з ними, не ризикуючи видатися безглуздом. Отож аналітик виявляє схильність до поспішного висновку про те, що зародження капіталістичної системи має причинний зв'язок із згаданими шляхами розвитку в тому розумінні, що без них (та ще кількох факторів подібного типу) феодальний світ не зміг би трансформуватися в капіталістичний. Однак це вже справді інше твердження, для якого на перший погляд немає ніякої підстави. Твердити можна лише про те, що таким шляхом розвивалися події. І з цього не

впливає, що не існувало іншого шляху. Між іншим, у цьому випадку не можна навіть вважати, що згадані фактори сприяли розвиткові капіталізму, бо, хоча в деяких відношеннях це справді було так, в інших це було явно навпаки.

Як ми вже бачили в попередньому розділі, можливості для підприємництва, створені новими землями, що підлягали експлуатації, були так само напевне унікальними, проте лише в тому смислі, в якому це стосується всіх можливостей. Немає підстав припускати не тільки те, що «закриття кордонів» створить вакуум, а й те, що хоч які б кроки робилися для заповнення цього вакууму, вони обов'язково будуть менш вагомими, хай би якого значення ми надали цьому слову. Підкорення повітряного океану може виявитись значно важливішим, ніж підкорення Індії, — не слід змішувати географічні кордони з економічними.

Відносне положення країн чи регіонів може справді значно змінитися, якщо один тип інвестиційної можливості замінити іншим. Що менша країна чи регіон і що тісніше їхні долі пов'язані з одним конкретним елементом виробничого процесу, то меншу впевненість ми відчуватимемо щодо їхнього майбутнього, коли цей елемент перестане діяти. Так, сільськогосподарські країни чи регіони можуть зазнавати постійних втрат від конкуренції з синтетичними виробами (штучний шовк, барвники, синтетичний каучук), і їх може мало втішати те, що, коли взяти процес у цілому, все може обернутися чистим приростом загального обсягу виробництва. Правда й те, що імовірні наслідки цього можуть бути значно посилені поділом світу економіки на ворогуючі національні сфери. І, нарешті, правда те, що ми можемо лише твердити, що зникнення інвестиційних можливостей (якщо вони вже зникають), притаманне розвиткові нових країн, *необов'язково* створює вакуум, який неминуче відіб'ється на темпах приросту загального обсягу виробництва. Ми не маємо підстав твердити, що ці можливості дійсно будуть замінені еквівалентними. Ми можемо вказати на той факт, що з цієї тенденції природно виникають інші тенденції в тих самих або інших країнах; ми можемо певною мірою повірити у здатність капіталістичної машини знаходити чи створювати все новіші можливості, оскільки вона призначена саме для цієї мети; але такі міркування не виведуть нас за рамки нашого від'ємного результату. А якщо пригадати

причини, з яких ми почали розглядати цю тему, то цього цілком вистачить.

3. Аналогічний аргумент стосується широко розповсюдженої думки про те, що в галузі технічного прогресу було зроблено гігантський крок і нездійсненими залишилися незначні досягнення. Наскільки цей погляд не просто передає враження від стану речей під час світової кризи і після неї (коли видимий брак кардинальних нових пропозицій був частиною знайомої моделі будь-якої великої депресії), настільки він ілюструє (ще краще, ніж «закриття кордонів людства») ту саму помилку в інтерпретації, до якої (помилки) так схильні економісти. Зараз ми переживаємо спад хвилі підприємництва, яке створило електростанції, електроенергетику, електрифікувало наші ферми, будинки, автомобілі. Все це видається нам чудовим, і ми нізащо в світі не здатні уявити, звідки ще можуть узятися такі важливі для нас можливості. Насправді, однак, лише те, що обіцяє нам хімічна промисловість, значно більше, ніж можна було передбачити, скажімо, в 1880 році, не кажучи вже про те, що лише використання здобутку віку, електрики, та виробництва сучасних будинків для населення вистачило б для забезпечення інвестиційних можливостей на досить тривалий час.

Технічні можливості — це незвідане море. Ми можемо обстежити певний географічний регіон і визначити (хоча лише з урахуванням даного способу сільськогосподарського виробництва) відносну родючість окремих ділянок землі. За такого способу виробництва, і не беручи до уваги можливих змін у майбутньому, ми можемо уявити (хоча це й хибно з історичного погляду), що спочатку оброблятимуться найкращі землі, за ними дещо гірші й так далі. В будь-який даний час протягом цього процесу для експлуатації в майбутньому залишатимуться відносно гірші ділянки. Проте ми не можемо міркувати в такий спосіб про майбутні можливості технічного прогресу. З того, що деякі з них були використані раніше за інші, не можна висувати, що перші виявилися продуктивнішими, ніж другі. А ті, що про їх якість одному Богові відомо, можуть виявитись більш чи менш продуктивними, ніж будь-яка земельна ділянка, яка опинилася в межах нашого обстеження. І знову ж, це дає нам лише від'ємний результат, якого неспроможний перетворити на позитивний навіть той факт, що технічний

«прогрес» має тенденцію (через систематизацію і раціоналізацію досліджень та управління) до більшої ефективності та стійкості. Проте для нас досить і від'ємного результату: немає причини сподіватися спаду темпів виробництва через вичерпання технічних можливостей.

4. Залишається ще звернути увагу на два варіанти цього відгалуження теорії зникаючої інвестиційної можливості. Деякі економісти вважали, що робоча сила кожної країни рано чи пізно має бути озброєна необхідною технікою. Цей процес, доводять вони, був завершений приблизно протягом дев'ятнадцятого століття. Поки процес тривав, він безперервно створював новий попит на основний капітал, оскільки, не враховуючи його приросту, лише попит на заміщення основного капіталу зберігається назавжди. Таким чином, виявляється, що період технічного озброєння — це, зрештою, унікальний епізод, який характеризується тим, що капіталістична економіка напружує всі сили, аби створити для себе необхідний запас інструментів та машин і в такий спосіб озброїтися для виробництва заради подальшого виробництва такими темпами, які нині неможливо зберегти. Це справді приголомшуюча картина економічного процесу. Хіба не було ніякого зняття у вісімнадцятому столітті чи, власне, в ті часи, коли наші предки жили в печерах? А якщо було, то чому те, що з'явилося в дев'ятнадцятому столітті, змогло найкраще наситити ринок? Що більше, доповнення до технічних засобів капіталізму, як звичайно, успішно конкурують з попередніми засобами, позбавляючи їх економічної доцільності. Отож проблему технічного озброєння неможливо розв'язати раз і назавжди. Випадки, коли для цього досить резервів заміщення основного капіталу (такі випадки були б звичайним явищем, якби не було технічного поступу), є винятками. Це особливо добре видно там, де нова технологія запроваджується в нових галузях: очевидно, що автомобільні заводи фінансувалися не із резервів на амортизацію залізниць.

Читач, поза сумнівом, розуміє, що навіть якби ми могли погодитись з передумовами даного аргументу, то з цього необов'язково випливав би песимістичний прогноз щодо темпів розширення загального обсягу виробництва. Навпаки, читач міг би зробити протилежний висновок, а саме, що володіння значним обсягом основного капіталу, який набуває економічного безсмертя через постійне відновлення,

радне сприяло б подальшому зростанню загального обсягу виробництва. Якщо так, то читач має рацію. Наш аргумент базується на факторі дестабілізації, якої слід очікувати, якщо економіка, прив'язана до виробництва засобів виробництва, стоїть перед скороченням темпів росту відповідного попиту. Проте ефект дестабілізації, яка не є чимось несподіваним, легко перебільшити. Виробництво сталі, наприклад, не переживало великих труднощів, трансформуючись із галузі, продукуючої засоби виробництва, майже винятково в галузь, продукуючу головним чином товари широкого вжитку тривалого використання чи напівфабрикати для їх виробництва. І хоча в межах кожної галузі, продукуючої засоби виробництва, компенсація може виявитись неможливою, її принцип у всіх випадках залишається той самий.

Існує ще один варіант. Великі спалахи економічної активності, які розповсюджували симптоми процвітання по всьому організму економіки, звичайно завжди пов'язувалися із збільшенням витрат виробників, які, своєю чергою, пов'язувалися із спорудженням додаткових підприємств та установкою обладнання. Отож деякі економісти відкрили (чи гадають, що відкрили), що в даний час нові технологічні процеси мають тенденцію потребувати менше основного капіталу, ніж раніше, надто в епоху будівництва залізниць. Висновок із цього такий, що відносне значення витрат на капітальне будівництво надалі зменшуватиметься. Оскільки це не сприятиме згаданим переміжним спалахам економічної активності, що мають багато спільного із спостережуваними темпами росту загального обсягу виробництва, то наступний висновок такий, що ці темпи обов'язково падатимуть, надто якщо норма заощаджень залишиться на попередньому рівні.

Ця тенденція нових технологій спричиняти дедалі більшу економію капіталу поки що обґрунтована недостатньо. Статистика до 1929 року (пізніші дані не відповідають нашій меті) вказує на протилежне. Прихильники теорії, яку ми розглядаємо, запропонували лише кілька не пов'язаних між собою прикладів, яким можна заперечити іншими прикладами. Однак припустимо, що така тенденція існує. В такому разі перед нами постає та сама формальна проблема, яка непокоїла багатьох економістів минулого у випадках із засобами економії праці. Вони можуть бути на користь чи на шкоду інтересам робочої сили, проте ніхто не сумнівається-

ся, що в цілому вони сприятимуть розширенню виробництва. А це (якщо не зважати на можливі порушення в процесі економії інвестицій, які тепер модно перебільшувати) нічим не відрізняється від випадку з засобами економії витрат на основний капітал *на одиницю кінцевої продукції*. Фактично ми будемо недалеко від істини, якщо скажемо, що майже будь-який новий процес, здійснений економічно, заощаджує як на робочій силі, так і на капіталі. Можна припустити, що залізниці заощадили капітал порівняно з витратами на перевезення поштовими каретами чи возами такої самої кількості пасажирів чи товарів, які тепер транспортуються залізницями. Так само виробництво шовку за допомогою шовковиць та шовкопрядів може виявитися більш капіталозатратним, ніж, скажімо, виробництво еквівалентної кількості штучного шовку. Це може бути дуже сумним фактом для власників капіталу, вкладеного в першу галузь. Це не означає навіть зменшення інвестиційних можливостей. Це напевно необов'язково означає зменшення обсягів розширення виробництва. Тим, хто сподівається побачити, як капіталізм розпадеться лише тому, що одиниця капіталу даватиме більший виробничий ефект, ніж раніше, справді доведеться довго чекати.

5. Нарешті, оскільки цю тему звичайно розглядають економісти, мета яких — переконати суспільство в необхідності державних дефіцитних витрат, неминуче виникає ще одне питання про те, що ті інвестиційні можливості, які залишаються, придатні радше для державних, ніж для приватних підприємств. Певною мірою це справді так. По-перше, із збільшенням національного багатства деякі різновиди витрат, що звичайно не беруться до уваги при розрахунках витрат і прибутків, мабуть, зростають — це витрати на благоустрій міст, охорону здоров'я тощо. По-друге, діяльність дедалі зростаючого промислового сектора має тенденцію поширюватись на ділянку управління державним сектором і державними органами, такими, як засоби зв'язку, кораблебудування, енергетика, страхування тощо просто тому, що ці галузі дедалі більше залежать від методів державного управління. Отже, можна очікувати абсолютного й відносного розширення національного та муніципального інвестування навіть у суто капіталістичному суспільстві, і це стосується також інших форм державного планування.

Ото й усього. Щоб усвідомити це, нам не треба формулю-

вати ніякої гіпотези про те, як іде розвиток приватного сектора промисловості. Що більше, для нашої мети немає значення, чи в майбутньому інвестування та відповідне розширення виробництва фінансуватимуться й керуватимуться радше державними, ніж приватними організаціями, хіба що, крім того, вважатимемо, що державне фінансування займе панівне становище, бо приватний бізнес не зможе протистояти дефіцитам, яких у майбутньому слід очікувати у випадку *будь-якого* інвестування. Про це, однак, уже йшлося раніше.

Розділ XI

ЦИВІЛІЗАЦІЯ КАПІТАЛІЗМУ

Вийшовши за межі чисто економічних міркувань, ми перейдемо до розгляду культурного додатку до капіталістичної економіки (її соціально-психологічної *надбудови*, якщо ми хочемо розмовляти марксистською мовою) та ментальності, характерної для капіталістичного суспільства й, зокрема, класу буржуазії. Ось головні факти в дуже короткому викладі.

П'ятдесят тисяч років тому реакція людини на небезпеки та можливості свого оточення була, на думку деяких «доісториків», соціологів та етнологів, приблизно еквівалентною ментальності сучасних примітивних людей¹. В цій ментальності для нас надзвичайно важливі два елементи: «колективна» та «емоційна» природа примітивного формування ментальності й роль того, що частково збігається з ними й що я не зовсім правильно назвав би магією. Під першим елементом я маю на увазі той факт, що в малих недиферен-

---

¹ Дослідження такого типу почалися дуже давно. Проте я гадаю, що відлік нової стадії цих досліджень слід починати з праць Люсьєна Леві-Брюля. Зокрема, див. його «Fonctions mentales dans les sociétés inférieures» (1909) та «Le surnaturel et la nature dans mentalité primitive» (1931). Авторську позицію, викладену в першій і другій праці, розділяє значна відстань, а помітні віхи між ними — «Mentalité primitive» (1921) та «L'âme primitive» (1927). Для нас такий авторитет, як Леві-Брюль, надзвичайно важливий, бо він повністю погоджується з нашою тезою (фактично з неї починаються його праці) про те, що «виконавчі» функції думки і ментальна структура людини визначаються, принаймні частково, структурою суспільства, в якому вони формуються. Те, що у Леві-Брюля цей принцип походить не від Маркса, а від Конта, не має значення.

ційованих чи слабо диференційованих соціальних групах колективні ідеї оволодівають окремими індивідами міцніше, ніж у великих складних групах; і що висновки та рішення формуються за допомогою методів, які для нашої мети можна охарактеризувати як негативний критерій: нехтування тим, що ми називаємо логікою і, зокрема, правилом, яке виключає протиріччя. Під цим правилом я розумію систему вірувань, що не зовсім відірвані від досвіду (жоден магічний засіб не може витримати безперервної низки невдач), але вкладають у ряд спостережуваних явищ суть чи сили, які походять з неемпіричних джерел². На подібність такого типу ментального процесу з формуванням ментальності неврастеніка вказував Г. Дромар (1911; його термін *délire d'interprétation* особливо красномовний) і З. Фройд («Totem und Tabu», 1913). Але з цього не випливає, що такий процес чужий для нормальної людини нашої доби. Навпаки, будь-яке обговорення політичних питань може переконати читача, що природа значної (і, за своєю дією, найважливішої) частини наших ментальних процесів така самісінька.

Отже, раціональна думка чи поведінка та раціоналістична цивілізація не означають браку згаданих критеріїв, а лише повільне, хоч і безперервне, розширення ділянки соціального життя, в межах якої індивіди чи групи роблять спроби упоратися з даною ситуацією, намагаючись використати її найкращим чином, по-перше, більш-менш (але аж ніяк не повністю) у міру своїх здібностей; по-друге, у відповідності з тими правилами послідовності, які ми називаємо логікою; і по-третє, на підставі припущень, які відповідають двом вимогам: їх число має бути мінімальним і кожне з них має підлягати вираженню через потенційний досвід³.

Звичайно, всього цього далеко не досить, але для нашої мети вистачить. Однак є ще одне питання — поняття раціоналістичних цивілізацій, про яке я згадаю тут для подальшого використання. Коли звичка раціонального аналізу і раціональної поведінки у виконанні завдань повсякденного

---

² Один критик цього уривка по-дружньому докоряв мені на тій підставі, що я не міг мати на увазі того, що написав, бо тоді я мав би назвати «силу» фізика магічним засобом. Однак саме це я маю на увазі, якщо не погодитись із тим, що термін «сила» є просто синонімом константи, помноженої на другу похідну за часом переміщення. Див. речення через одне.

³ Цю кантіанську фразу я вибрав, щоб відхилити очевидне заперечення.

життя укорінюється досить глибоко, вона починає діяти в зворотному напрямку, обертаючись критикою і почасти раціоналізацією маси колективних ідей через питання такого типу: навіщо потрібні королі й папи? начальники й підлеглі? церковна десятина? власність? Між іншим, важливо зауважити, що, хоч більшість із нас сприйматиме цю ментальність як ознаку вищої стадії розумового розвитку, така оцінка цінностей не обов'язково і не в кожному разі підтверджується результатами. Раціоналістичний розум може взаємодіяти з такою неповною інформацією та неефективною методикою, що дії (надто схильність до широкого хірургічного втручання), спричинені таким складом розуму, для спостерігача пізнішої доби, навіть з чисто інтелектуального погляду, можуть видатись менш ефективними, ніж дії та схильність до антихірургічних заходів, пов'язані з ментальностями, які більшість людей того часу радше приписали б низькому коефіцієнтові розумового розвитку. Політична думка сімнадцятого та вісімнадцятого століть здебільшого ілюструє цю геть забуту істину. Не тільки за глибиною соціального бачення, але й за логікою аналізу пізніша «консервативна» зустрічна критика стояла видимо вище, хоча в авторів епохи просвітництва вона не викликала б нічого, крім сміху.

Раціональна ментальність, мабуть, заволоділа умами головним чином через економічну необхідність: саме розв'язання щоденних економічних завдань ми, як раса, завдячуємо нашій елементарній науці раціонально мислити й поводитись; скажу, не вагаючись, що вся логіка виводиться із моделі економічного рішення чи, коли вживати мій улюблений вислів, що економічна модель є матриця логіки. Це видається правдоподібним, і ось чому. Припустимо, що «примітивна» людина вирішила скористатись найпростішим з усіх механізмів, уже визнаних нашими родичами-мавпами,— палицею, і що палиця зламалась у неї в руці. Якщо ця людина спробує врятувати становище, проказавши магічну формулу (наприклад, пробурмотівши «попит і пропозиція» чи «планування й контроль» в надії на те, що, коли повторити формулу рівно дев'ять разів, обидва уламки з'єднаються в одне ціле), то вона перебуває в межах дораціонального мислення. Якщо ж вона намагатиметься в найкращий спосіб з'єднати уламки чи знайти іншу палицю, то в нашому розумінні чинитиме раціонально. Обидва різновиди мен-

тальності, звичайно, можливі. Проте здоровий глузд підказує, що в цій та в більшості інших економічних дій неспроможність магічної формули буде значно очевиднішою, ніж неспроможність формули, що мала б принести перемогу в битві чи щастя в коханні, чи зняла б тягар вини із сумління. Причина цього явища — в абсолютній визначеності та, найчастіше, у кількісному характері, який відрізняє економічну від інших сфер людської діяльності, а можливо, також в об'єктивній одноманітності безперервного ритму виникнення та задоволення економічних потреб. Засівши в людських головах, раціональна звичка поширюється під педагогічним впливом позитивного досвіду на інші сфери діяльності й там теж розкриває людям очі на таку дивовижну річ, як факт.

Цей процес не залежить від жодної (й, отже, капіталістичної) форми економічної діяльності. Те саме стосується мотиву прибутку та егоїзму. Докапіталістична людина — не менший «хапуга», ніж капіталістична. Селяни-кріпаки, наприклад, чи феодалі-воєначальники обстоювали свої егоїстичні інтереси лише їм притаманною брутальною силою. А от капіталізм розвиває раціоналізм і по-новому стимулює його у два взаємопов'язані способи.

По-перше, капіталізм підносить грошову одиницю (яка не є творінням капіталізму) до рівня розрахункової одиниці. Тобто, капіталістична практика перетворює грошову одиницю на інструмент для раціональних розрахунків витрат і прибутків, грандіозним пам'ятником яким (розрахункам) стала подвійна бухгалтерія⁴. Не заглиблюючись у деталі, ми лише зауважимо, що, являючи собою головним чином продукт еволюції економічної раціональності, розрахунок витрат і прибутків своєю чергою впливає на раціональність: набуваючи певної форми й числової визначеності, він стає могутньою силою, яка рухає вперед логіку підприємництва.

⁴ На цьому елементі наголошував і *more suo* перебільшував його значення Зомбарт. Подвійна бухгалтерія — це останній крок на довгому і звивистому шляху. Її найближчим попередником була періодична інвентаризація та підрахунок прибутків і збитків: див. А. Санорі в *Biblioteca Storica Toscana*, VII, 1932. Важливою віхою є дані, наведені в трактаті Луки Пачолі про рахівництво, 1494. Для історії та соціології держави важливо також звернути увагу на той суттєвий факт, що раціональна бухгалтерія не втручалася в управління державними фінансами аж до вісімнадцятого століття і що навіть тоді це робилося недосконало, в примітивній формі «камералістського рахівництва».

Ось так визначений і квантифікований для економічної галузі, цей тип логіки, чи ментальності, чи методу починає потім свій переможний похід, підпорядковуючи собі (раціоналізуючи) знаряддя праці та філософію людини, її медичну практику, уявлення про космос, погляди на життя — власне, все, включаючи її поняття про красу та правосуддя, а також духовні прагнення.

У цьому відношенні надзвичайно важливо те, що математично-експериментальна наука розвинулася (у п'ятнадцятому, шістнадцятому та сімнадцятому століттях) не тільки разом із соціальним процесом, який звичайно називають зародженням капіталізму, а й за межами такої фортеці, як схоластична думка, і всупереч її зневажливо-ворожій позиції. У п'ятнадцятому столітті математика здебільшого поширювалася на комерційну арифметику та проблеми архітектури. Утилітарний механічний пристрій, винайдений людьми на кшталт ремісника, стояв біля витоків сучасної фізики. Суворий індивідуалізм Галілея був індивідуалізмом капіталістичного класу, що народжувався. Хірург почав підноситися над повитухою та перукарем. Художник, який водночас був інженером і підприємцем (тип, увічнений такими людьми, як да Вінчі, Альберті, Челліні; навіть Дюрер створював плани фортифікаційних укріплень) — найкраща ілюстрація того, що я маю на увазі. Проклинаючи це все, професори-схоласти італійських університетів виявили більше здорового глузду, ніж нам здається. І справа тут не в окремих неортодоксальних твердженнях. Будь-який пристойний викладач-схоласт напевно зміг би переінакшити свої тексти так, щоб вони пасували до системи Коперніка. Проте ці професори цілком правильно відчували дух згаданих подвигів — дух раціоналістичного індивідуалізму, дух, викликаний зародженням капіталізму.

По-друге, молодий капіталізм породив не тільки ментальність сучасної науки, ментальність, яка полягає в тому, щоб ставити певні запитання і давати на них певні відповіді, а й людей та засоби. Руйнуючи феодальне середовище й порушуючи інтелектуальний спокій феодального маєтку та села (хоча в монастирях, звичайно, дискусій та суперечок ніколи не бракувало), а надто створюючи соціальний простір для нового класу, який опирався на індивідуальні досягнення в галузі економіки, капіталізм залучав до цієї галузі людей міцної волі та глибокого інтелекту. Докапіта-

лістичне економічне життя не створювало простору для досягнень, які виходили б за класові межі чи, інакше кажучи, було не в змозі створити соціальних можливостей, які зрівнялися б з можливостями пануючих класів. Не те, щоб воно взагалі виключало просування нагору⁵. Проте ділова активність у загальному розумінні, навіть коли вона досягала вершини свого успіху, по суті підпорядковувалась ремісничій гільдії і рідко виводила когось за її межі. Головні шляхи до кар'єри та великих прибутків пролягали через церкву (протягом середньовіччя такої ж доступної, як і тепер), до якої можна ще додати канцелярії великих земельних магнатів, і через ієрархію феодалських воєначальників (цілком доступну кожному, хто мав відповідні фізичні та психічні дані, до середини дванадцятого століття і не зовсім доступну пізніше). Лише коли капіталістичне підприємництво розкрило свої можливості (спочатку в торгівлі та фінансах, потім у гірничій справі й, нарешті, в промисловості), обдаровані та цілеспрямовані люди почали вибирати підприємництво як третій шлях до успіху. Цей успіх був швидким і помітним, але його соціальне значення на початковій стадії значно перебільшували. Якщо ми ближче придивимось до кар'єри Якоба Фуггера, наприклад, чи Агостіно Кіджі, то легко переконаємось в тому, що вони дуже мало впливали на формування політики Карла V чи папи Лева X і за свої привілеї платили високу ціну⁶. Проте підприємницький успіх виявився доволі привабливим для всіх, крім найвищої верстви феодалного суспільства, щоб залучити більшість кращих умів і в такий спосіб спричинити подальші успіхи — виробити додаткову пару для раціоналістичної машини. Отож у цьому смислі капіталізм (а не просто економічна діяльність взагалі) виявився рушійною силою раціоналізації поведінки людини.

⁵ Ми надто схильні дивитися на середньовічну соціальну структуру як на щось статичне чи жорстке. Насправді там існувала постійна (використовуючи термін Парето) *circulation des aristocracies*. Елементи, які складали найвищу верству близько 900-го, практично зникли до 1500 року.

⁶ Родина Медічі справді не є винятком. Бо хоч багатство допомогло їй установити контроль над Флорентійською республікою, саме цим контролем, а не багатством *per se* пояснюється та роль, яку відіграла згадана родина. У всякому разі, її члени — єдині купці, які будь-коли піднялися до рівня найвищої верстви феодалного світу. Справжні винятки ми знаходимо лише там, де еволюція капіталізму створила відповідне середовище чи повністю зруйнувала феодалну верству — наприклад, у Венеції та Нідерландах.

А тепер ми нарешті підійшли впритул до тієї найближчої цілі⁷, до якої наша складна, але недостатня аргументація мала нас привести. Не тільки сучасне механізоване підприємство та обсяг виробленої ним продукції, не тільки сучасна технологія та організація економіки, а й усі риси та досягнення сучасної цивілізації прямо чи опосередковано породжені капіталістичним процесом. Їх слід ураховувати, зважуючи його успіхи й невдачі та виносячи будь-який вердикт.

Раціональна наука розвивається і на її рахунку є довгий перелік практичних здобутків. Літаки, холодильники, телебачення та інші подібні речі беззастережно визнаються як досягнення прибуткової економіки. Та хоча сучасна лікарня працює, як звичайно, не заради прибутку, вона, однак, є продуктом капіталізму не тільки, повторюю, тому, що капіталістичний процес дає для цього і засоби, й волю, а й, в основному, тому, що капіталістична раціональність сформувала склад розуму, який розвинув методи, що застосовуються в цих лікарнях. А перемоги, ще не здобуті, але вже недалекі, над раком, сифілісом і туберкульозом будуть такою ж мірою капіталістичними досягненнями, як автомобілі, чи трубопроводи, чи бесемерівська сталь. У випадку з медициною за методами стоїть капіталістичне віросповідання, капіталістичне тому, що значною мірою ця галузь працює в дусі підприємництва, і тому, що в ній об'єдналися зусилля промислової й торгової буржуазії. Та навіть якби це було не так, сучасна медицина та гігієна однаково залишались би побічними продуктами капіталістичного процесу, так само, як сучасна освіта.

Є ще капіталістичне мистецтво та капіталістичний спосіб життя. Якщо ми для прикладу обмежимося живописом, як заради стислості викладу, так і тому, що в цій галузі моє невігластво не таке повне, як в інших, і якщо ми погодимось (на мою думку, хибно) почати відлік епохи з фресок капели дель Арена у виконанні Джотто, а потім підемо далі по лінії (хоча про такі лінійні аргументи можна сказати лише те, що вони огидні) Джотто — Масачо — да Вінчі — Мікеланджело — Ель Греко, ніякий наголос на містичному запалі сто-

---

⁷ Найближчої цілі, бо аналіз, що міститься на останніх сторінках, ще знадобиться нам для інших цілей. Вона, власне, має істотне значення для будь-якого серйозного розгляду великої теми капіталізму й соціалізму.

совно Ель Греко не зможе знецінити суть сказаного мною в очах будь-кого, хто здатний бачити. Якщо продовжити цю лінію (так, я знаю), то ми зможемо дійти (можливо, роззявивши рота від подиву) до контрасту між Делакруа та Енгром. От вам і все: Сезанн, Ван Гог, Пікассо чи Матісс довершать справу. Ліквідація експресіоністами предмета зображення складає чудовий за своєю логікою висновок. Історія капіталістичного роману (її кульмінація — романи Гонкурів — «переписані документи») являє собою ще кращу ілюстрацію. Та це й так очевидно. Еволюцію капіталістичного способу життя можна легко (можливо, найвиразніше) показати на історії виникнення сучасного піджачного костюма.

Нарешті, є ще все те, що можна згрупувати довкола символічного центру — лібералізму Гладстона. Термін «індивідуалістична демократія» також пасував би — навіть краще, бо ми хочемо висвітлити певні речі, на які Гладстон не погодився б, а також моральну й духовну позицію, яку він, засівши в цитаделі віри, фактично ненавидів. На цьому я міг би й полишити це питання, якби радикальна проповідь не складалася головним чином із яскравих заперечень того, що я хочу сказати. Радикали можуть наполягати на тому, що маси благають, аби їх врятувати від нестерпних страждань, і в темряві розпачливо гримлять кайданами, проте, звичайно, ще ніколи не було такої особистої свободи думки й тіла *для всіх*, такої готовності миритися із смертельними ворогами панівного класу і навіть фінансувати їх, такого активного співчуття справжнім і удаваним стражданням, такої готовності брати на себе різні тягарі, як у сучасному капіталістичному суспільстві; і будь-яка демократія (поза межами селянських громад) розвивалася услід як за сучасним, так і за давнім капіталізмом. І знову можна навести безліч фактів із минулого, щоб побудувати контраргумент, який буде ефективним, але недоречним у розгляді нинішніх умов і майбутніх альтернатив⁸. Якщо ми таки взагалі зважимося розпочати історичне дослідження, тоді навіть багато з тих фактів, які радикальним критикам можуть видатися найбільш підходящими для їхньої мети, часто виглядатимуть

⁸ Навіть Маркс, за доби якого подібні звинувачення були такими ж безглуздими, як сьогодні, очевидно, вважав за бажане зміцнити свої позиції, докладно зупиняючись на умовах, які навіть тоді або вже належали до минулого, або явно відходили до нього.

інакше у порівнянні з відповідними фактами докапіталістичного періоду. І це не можна пояснити тим, що «то були інші часи». Бо різниця виникла саме завдяки капіталістичному процесові.

Тут слід, зокрема, згадати дві речі. Я вже вказував раніше не тільки на те, що соціальне законодавство чи, висловлюючись більш загальними фразами, інституціональні зміни на користь мас є не просто щось накинута соціалістичному суспільству невідвратною необхідністю полегшити дедалі глибші страждання бідняків, але й на те, що, крім піднесення життєвого рівня мас через наслідки, які приходили автоматично, капіталістичний процес також породжував для цього законодавства засоби «та волю». Слова в лапках вимагають подальшого пояснення, яке ми знайдемо в принципі розповсюдження раціональності. Капіталістичний процес раціоналізує поведінку та ідеї і в такий спосіб витісняє з нашого розуму, разом із метафізичними поглядами, всілякі містичні та романтичні ідеї. Таким чином, він змінює не тільки методи досягнення наших цілей, а й самі ці кінцеві цілі. «Вільнодумство» як матеріалістичний монізм, секуляризація та прагматичне сприймання цього світу впливає звідси аж ніяк не через логічну необхідність, хоч і дуже природно. З одного боку, наше успадковане почуття обов'язку, позбавлене своєї традиційної основи, починає зосереджуватися в утилітарних ідеях виправлення людства, які, звісно без ніякої логіки, здається, краще витримують раціоналістичну критику, ніж, скажімо, страх Божий. З другого боку, та сама раціоналізація душі повністю позбавляє всі різновиди класових прав романтичного ореолу трансцендентального освячення. Отож це, разом із типово капіталістичним ентузіазмом щодо ефективності та послуг (зовсім відмінних від тієї безлічі ідей, які пов'язав би з цими термінами типовий стародавній лицар), породжує оту «волю» в самій буржуазії. Фемінізм, по суті, капіталістичне явище, ще краще ілюструє сенс сказаного. Читач здає собі справу з того, що ці тенденції слід розуміти «об'єктивно» і що, отже, ніякі антифеміністичні чи антиреформістські *розмови* або навіть тимчасова опозиція проти будь-якого конкретного заходу аж ніяк не спростовують нашого аналізу. Ці речі якраз і є прикметами тенденцій, яким вони нібито протидіють. Про це ми ще поговоримо в наступних розділах.

Крім того, капіталістична цивілізація є раціоналістичною

«і антигероїчною». Обидві ці риси, звичайно, виявляються спільно. Щоб досягти успіхів у промисловості й торгівлі, потрібна неабияка витривалість, але діяльність у цих галузях по суті своїй з погляду лицаря не героїчна (не треба розмахувати мечем, не потрібне завзяття у фізичній боротьбі, немає можливості налетіти на ворога, бажано єретика або язичника, верхи на закутому в панцир коні), а ідеологія, яка прославляє боротьбу заради боротьби й перемогу заради перемоги, ясна річ, втрачає свій блиск у конторі серед стовпців цифр. Отже, володіючи активами, які здатні приваблювати грабіжника чи збирача податків, не поділяючи войовничої ідеології чи навіть відчуваючи до неї відразу, бо вона суперечить «раціональному» утилітаризму, промислова й торгова буржуазія по суті своїй мирна й схильна наполягати на застосуванні моральних приписів приватного життя до міжнародних відносин. Правда, так само, як деякі риси капіталістичної цивілізації, пацифізм та міжнародна мораль підтримувалися також у некапіталістичному середовищі докапіталістичними інституціями, як от римо-католицькою церквою в середні віки. Сучасний пацифізм і сучасна міжнародна мораль є, однак, породженням капіталізму.

Беручи до уваги той факт, що марксистська доктрина (надто неомарксистська і навіть значна частина несоціалістичних поглядів), як ми вже бачили в першому розділі нашої книжки, виразно суперечить цьому твердженню⁹, необхідно сказати, що його призначення — не заперечувати того, що значна частина буржуазії достойно захищала свою батьківщину і що майже чисто буржуазні республіки часто виявляли агресивність, коли це, на їх погляд, окупалося (як от Афінська чи Венеціанська республіка), чи що буржуазія ніколи не відчувала огиди до прибутків від ведення війни й переваг, які давали завоювання в порівнянні з торгівлею, і не відмовлялася приймати засади войовничого націоналізму від своїх феодальних повелителів чи вождів або засвоювати пропаганду якихось особливо зацікавлених кіл. Моя думка зводиться до того, по-перше, що такі приклади капіталістичної войовничості пояснюються не (винятково чи головним чином) класовими інтересами чи класовими взаєминами, що систематично породжують капіталістичні завоювання, як це твердить марксизм; по-друге, що не

⁹ Див. про марксистську теорію імперіалізму, частина I, розділ IV.

однаково, чи робиш те, що вважаєш своїм звичним ділом, до чого готуєшся своєчасно і несвоєчасно й чим визначаєш свій успіх чи невдачу, чи те, що є поза твоєю компетенцією, до чого не пасує ні твоя звична робота, ні твій склад розуму і що, в разі успіху, збільшить престиж найнебуржуазнішої із професій; і по-третє, що ця різниця постійно промовляє (як у міжнародних, так і внутрішніх справах) проти використання військової сили і на користь мирних угод навіть тоді, коли війна явно обіцяє грошовий вигравш, що в сучасних умовах загалом не дуже правдоподібно. Фактично чим більш капіталістична структура й ментальність нації, тим більше пацифізму (і схильності підраховувати витрати на війну) вона виявляє. Через складну природу кожної окремої моделі цю особливість можна повністю розкрити, лише вдавшись до детального історичного аналізу. Проте буржуазне ставлення до військових (до регулярної армії), дух і методи ведення війни буржуазним суспільством і готовність, з якою в будь-якому серйозному випадку тривалої війни воно підкоряється небуржуазному правилу, переконливі самі по собі. Отже, марксистська теорія, яка доводить, що імперіалізм — це остання стадія капіталістичної еволюції, є неспроможною цілком незалежно від чисто економічних заперечень.

Проте я не маю наміру підбивати підсумки, на які, мабуть, сподівається читач. Тобто, я не збираюся пропонувати йому (перш ніж він вирішить довіритись невивипробуваній альтернативі, яку захищають невивипробувані люди) ще раз подивитися на вражаючі економічні й ще більш вражаючі культурні досягнення капіталістичного устрою та пов'язані з ними багатообіцяючі перспективи. Я не збираюся доводити, що лише цих досягнень і цих перспектив досить, аби підтримати аргумент, згідно з яким капіталістичний процес продовжуватиметься й, просто кажучи, зніме з плечей людства тягар зuboжіння.

В цьому не було б сенсу. Навіть якби людство було так само вільне у своєму виборі, як ділова людина вільна у виборі між двома конкуруючими машинами, то із фактів та зв'язків, які я намагався показати, необов'язково випливає визначена оцінка цінностей. Щодо ефективності економіки, то з неї також не випливає, що в сучасному індустріальному суспільстві люди «щасливіші» чи навіть «заможніші», ніж вони були в середньовічному феодальному маєтку чи в селі.

Що стосується культурних досягнень, читач може, погодившись із кожним написаним мною словом, водночас ненавидіти його (його утилітаризм і всеохоплююче руйнування властивих йому значень) усім своїм серцем. До того ж (я ще раз наголошу на цьому, коли ми розглядатимемо соціалістичну альтернативу), можливо, слід турбуватися не стільки про ефективність капіталістичного процесу у формуванні економічних і культурних цінностей, скільки про породжуваний ним тип людини, яку він залишає напризволяще, даючи їй свободу занепасти своє життя. Є радикали, які базують свій негативний вердикт щодо капіталістичної цивілізації лише на глупоті, невігластві чи безвідповідальності і які не здатні чи не бажають бачити очевидних фактів, не кажучи вже про їх значення в широкому розумінні. Проте до повністю негативного вердикту можна дійти і на вищому рівні.

Однак нас мало цікавить оцінка цінностей капіталізму, позитивна вона чи негативна. Бо людство не має вибору. І не тільки тому, що маси не в змозі раціонально порівняти альтернативи й завжди погоджуються на те, що їм кажуть. Існує значно глибша причина. Економічні та соціальні реальності розвиваються за власною інерцією, створені ними обставини змушують індивідів і соціальні групи поводитися певним чином незалежно від їхніх бажань — зовсім не тому, що позбавляють їх вибору, а тому що формують ментальність тих, хто вибирає, і звужують перелік можливостей, з яких можна вибирати. Якщо це і є квінтесенція марксизму, то нам усім треба стати марксистами. Отже, до нашого прогнозу ефективність капіталізму навіть не має ніякого відношення. Більшість цивілізацій зникли, перш ніж устигли повністю реалізувати свій потенціал. Отож я не збираюся доводити, спираючись на цю ефективність, що капіталістичне інтермеццо може продовжитись. Я, власне, маю намір зробити зовсім протилежний висновок.

Розділ XII ВЕТХІ СТІНИ

I. ЧИ ЗАСТАРІЄ ФУНКЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Розглядаючи теорію зникнення інвестиційної можливості, ми зробили застереження, що, напевно, людство колись настільки задовольнить свої економічні потреби, що в нього

майже не залишиться мотивів для подальшого розвитку виробництва. До такого стану насичення ще безсумнівно дуже далеко, навіть якщо ми утримаємось у межах сьгоднішніх потреб; а коли врахувати, що в міру підвищення життєвого рівня ці потреби автоматично зростатимуть, а також виникатимуть чи створюватимуться нові потреби¹, то насиченість стає недосяжною ціллю, надто якщо ми зарахуємо до товарів широкого вжитку вільний час. Проте подивімося на цю можливість, зробивши ще нереалістичніше припущення, що технологія виробництва досягла такого стану досконалості, який не передбачає подальших вдосконалень.

У цьому випадку ми матимемо більш-менш стабільну державу. Капіталізм, по суті являючи собою еволюційний процес, атрофується. Підприємцям нічого буде робити. Вони опиняться майже в такій самій ситуації, як генерали у суспільстві, яке впевнене у сталому мирі. Прибутки, а з ними й процентна ставка, упадуть до нуля. Верства буржуазії, яка живе на прибутки і відсоткову ставку, виявлятиме тенденцію до зникнення. Управління промисловістю й торгівлею стане справою поточного адміністрування, а персонал неминуче набуватиме бюрократичних якостей. Майже автоматично сформується соціалізм дуже поміркованого типу. Людська енергія відвернеться від підприємництва. Позаекономічні справи приваблюватимуть уми й забезпечуватимуть ризик.

В межах доступного для огляду майбутнього таке передбачення не має значення. Але тим значимішим стає той факт, що чимало змін у структурі суспільства та в організації виробничого процесу, яких ми могли б очікувати у випадку майже повного задоволення потреб і абсолютної досконалості технології, можна також очікувати в разі того ступеня економічного розвитку, який ми виразно спостерігаємо вже сьогодні. Сам прогрес можна механізувати так само, як і управління стабільною економікою, а механізація прогресу може майже так само вплинути на підприємництво та капіталістичне суспільство, як і зупинка економічного поступу. Щоб зрозуміти це, досить лише інакше викласти, поперше, в чому полягає функція підприємництва й, по-друге,

---

¹ Вільгельм Вундт назвав це гетерогенністю цілей (Heterogenie der Zwecke).

що вона означає для буржуазного суспільства та для виживання капіталістичного устрою.

Ми вже бачили, що функцією підприємництва є реформування чи революціонізація структури виробництва через використання певного винаходу чи, в більш загальному аспекті, невикористаної технологічної можливості для продукування нового товару чи старого товару новим способом, через відкриття нового джерела постачання матеріалів чи нового ринку для збуту продукції, через реорганізацію певної галузі тощо. Рання стадія будівництва залізниць, виробництво електроенергії перед першою світовою війною, пара і сталь, автомобіль, колонізація нових земель — все це лише кілька найбільш вражаючих прикладів із довгого переліку, який включає безліч скромніших речей, як от успішне постачання на ринок певного сорту ковбаси чи певного зразка зубної щітки. Внаслідок саме таких дій ми головним чином періодично маємо стадії «процвітання», які революціонізують економічний організм, і стадії «спаду», спричинені дестабілізуючим впливом нових товарів і технологій. Братися за такі речі важко і вони вимагають особливої економічної функції, по-перше, тому, що виходять за межі рутинних і кожному зрозумілих завдань, а по-друге, тому, що оточення чинить опір, удаючись, відповідно до соціальних умов, до найрізноманітніших способів, від простої відмови фінансувати чи купувати новий товар до фізичного нападу на людину, яка намагається його продукувати. Впевнені дії за межами знайомого й долання такого опору вимагають здібностей, притаманних лише невеликій частині населення і визначальних як для підприємницького типу, так і для підприємницької функції. Ця функція, по суті, полягає не в тому, щоб робити винаходи чи в якийсь інший спосіб створювати умови, які потім використовує підприємництво. Вона полягає в тому, щоб робити діло.

Ця соціальна функція уже втрачає своє значення і неодмінно втрачатиме його в майбутньому дедалі швидшими темпами, навіть якщо сам економічний процес, головною рушійною силою якого було підприємництво, триватиме неослабно. Бо, з одного боку, тепер значно легше, ніж у минулому, займатися речами, які виходять за межі знайомої рутини — навіть новації зводяться до рутини. Технічний прогрес все більше перетворюється на справу, яку робить команда фахівців, продукуючи те, що потрібно,

і працюючи так, як передбачено. Давня романтика комерційної пригоди швидко зникає, бо дуже багато з тих речей, які тепер можна точно розрахувати, раніше геніально передбачалися.

З другого боку, особистість і сила волі не можуть розраховувати на великий успіх у середовищі, яке звикло до економічних перемін (найкращий приклад — безперервний потік нових товарів широкого вжитку та засобів виробництва) і яке, замість того, щоб чинити опір, сприймає їх як щось само собою зрозуміле. Спротив з боку кіл, які втрачають на новаціях у виробничому процесі, мабуть, не відіме, поки існуватиме капіталістичний устрій. Цей спротив, наприклад, є великою перешкодою на шляху до масового виробництва дешевого житла, що передбачає радикальну механізацію і повсюдну відмову від неефективних технологій на будівельних майданчиках. Але кожний другий різновид опору (зокрема, опору споживачів та виробників новому лише тому, що воно нове) вже майже зник.

Таким чином, економічний прогрес має тенденцію до знеособлення та автоматизації. На зміну індивідуальній праці приходять колективні зусилля бюро та комітетів. І знову аналогія з військовою справою допоможе нам виявити суть сказаного. *

В давні часи, приблизно до наполеонівських війн включно, бути полководцем означало бути керівником, а успіх означав особистий успіх воєначальника, який заробляв собі відповідні «прибутки» у вигляді соціального престижу. За тодішнього способу ведення війни і з тодішньою структурою армії індивідуальне рішення і рушійна сила керівника (навіть його присутність на баскому коні) були істотними елементами стратегічної і тактичної ситуації. Наполеонова присутність мала відчуватись і відчувалася на полі бою. Тепер цього вже немає. Раціоналізована і спеціалізована штабна робота зрештою витіснить особистість, а розрахований результат — «передбачення». Кинутися самому в бій керівник уже не має можливості. Він перетворюється на одного з багатьох штабних працівників, якого, до того ж, не так уже й важко замінити.

Або проведемо ще одну військову аналогію. У середні віки ведення війни було дуже особистою справою. Закуті в лати лицарі займалися мистецтвом, яке все життя вимагало тренування, і кожен із них мав свою індивідуальну вагу

завдяки своєму особистому умінню і відвазі. Легко зрозуміти, чому це ремесло стало основою цілого соціального класу в повному розумінні цього слова. Проте соціальні й технологічні зміни підірвали й зрештою зруйнували і функцію, і становище цього класу. Війни в зв'язку з цим не припинилися. Вони просто дедалі більше механізувалися, і цей процес врешті зайшов так далеко, що успіх у тому, що тепер просто називається однією з професій, вже не вважається індивідуальним досягненням, яке могло б на тривалий час підняти не тільки особистість, а й групу, до якої вона належить, до рівня соціального керівництва.

Подібний соціальний процес (в останньому аналізі — такий самий соціальний процес) підриває роль, а разом із нею — соціальне становище капіталістичного підприємця. Його роль, хоч і не така ефектна, як середньовічного воєначальника, велика вона чи незначна, теж є, чи була, просто однією з форм індивідуального керівництва, побудованого на особистій енергії та особистій відповідальності за успіх. Становище підприємця, як і становище класу вояків, опиняється під загрозою, щойно його функція в соціальному процесі втрачає своє значення, і байдуже, чи це відбувається тому, що зникають відповідні соціальні потреби, чи тому, що вони задовольняються іншими, знеособленими методами.

Однак це відбувається на становищі всієї верстви буржуазії. Хоча підприємці не є обов'язковим чи навіть типовим елементом цієї верстви з самого початку, вони, проте, в разі успіху стають її складовою частиною. Отже, хоча підприємці *per se* не становлять соціального класу, буржуазний клас поглинає їх самих, їхні родини й зв'язки, рекрутуючи в такий спосіб нові сили й відроджуючись, тоді як родини, що поривають активні зв'язки з «бізнесом», випадають із цього класу в другому чи третьому поколінні. Між тими й іншими знаходиться більшість тих, кого ми називаємо промисловцями, торговцями, фінансистами та банкірами; вони займають проміжне становище між ризикуєчими підприємцями й просто адміністрацією успадкованої галузі. Прибутки, на які весь клас живе, та його соціальне становище залежать від успішної діяльності цього більш-менш активного сектора (який, звичайно, може, як у нашої країні, складати понад 90% буржуазної верстви) та індивідів, які переживають стадію підняття до рівня згаданого класу. Економічно й соціологічно, безпосередньо та опосередковано, буржуа-

зія, отже, залежить від підприємця і, як клас, живе й відіме разом із ним, хоча більш-менш тривала перехідна стадія (зрештою стадія, на якій буржуазія, можливо, почуватиметься однаково неспроможною ні згинутися, ні жити) цілком імовірна, і її, власне, вже пережила феодальна цивілізація.

Підсумуємо цю частину нашої аргументації. Якщо еволюція капіталізму («прогрес») зупиняється чи стає цілком автоматичною, економічна база промислової буржуазії зрештою зводиться до такої самої заробітної платні, яку люди одержують за поточну адміністративну роботу, якщо не враховувати можливих на якийсь час залишків квазірент та монополієдних прибутків. Позаяк капіталістичне підприємництво має тенденцію до автоматизації прогресу самими своїми здобутками, то ми робимо висновок, що воно має тенденцію ставати зайвим — розпадатися під тиском власних успіхів. Досконало бюрократизована велетенська промислова одиниця не тільки витісняє малу чи середню фірму, «експропріюючи» її власників, але й зрештою витісняє також промисловця та експропріює буржуазію як клас, який в ході цього процесу приречений на втрату не тільки своїх доходів, а й, що незмірно важливіше, своєї функції. Насправді до соціалізму підштовхували не інтелектуали чи агітатори, які його проповідували, а вандербільти, карнегі та рокфеллери. Такий висновок може не дуже сподобатись соціалістам-марксистам, а ще менше соціалістам більш популярного (Маркс сказав би вульгарного) напрямку. Проте що стосується прогнозу, то наш не відрізняється від їхнього.

II. РУЙНУВАННЯ ЗАХИСНИХ ВЕРСТВ

Досі ми розглядали наслідки капіталістичного процесу для економічної бази верхніх верств капіталістичного суспільства та для їхнього соціального становища й престижу. Однак ці наслідки далі поширюються на інституціональну структуру, яка їх захищала. Щоб показати це, ми вживатимемо щойно згаданий термін у його найширшому розумінні, аби охопити не тільки правові інституції, а й громадську думку та політику.

1. Еволюція капіталізму перш за все зруйнувала, або чимало зробила для того, щоб зруйнувати інституціональні

структури феодального світу — маєток, село, ремісничу гільдію. Факти й механізми цього процесу надто добре нам знайомі, щоб на них зупинятися. Руйнування відбувалося трьома способами. Світ ремісника був головним чином зруйнований наслідками конкуренції з боку капіталістичного підприємця; політичні дії, які полягали в усуненні атрофованих організацій та законів, лише реєстрували ці наслідки. Світ феодала й селянина зруйнували головним чином політичні (іноді революційні) заходи, і капіталізм лише контролював пристосувальні трансформації, скажімо, німецьких феодальних маєтків у великі сільськогосподарські виробничі одиниці. Проте поряд із цими промисловими та аграрними революціями відбувалися не менш революційні зміни в поглядах законодавчих органів і в громадських настроях. Разом із колишнім економічним устроєм зникли економічні та політичні привілеї класів і груп, які відігравали в ньому головну роль, зокрема, звільнення від податків і політичні прерогативи земельної аристократії, дрібномаєтного дворянства та духівництва.

З погляду економіки для буржуазії все це означало розбиття певних кайданів та усунення певних бар'єрів. З політичного погляду це означало заміну устрою, в якому буржуа був покірливим підданним, на інший, який краще відповідав його раціоналістичній ментальності й безпосереднім інтересам. Але, споглядаючи цей процес із погляду сьогодення, спостерігач цілком може поцікавитись, чи таке повне звільнення від усіляких обмежень вийшло на краще для буржуа та його світу. Бо ті кайдани не тільки заважали, вони також захищали. Перш ніж продовжити, ми повинні ретельно прояснити й оцінити це питання.

2. Пов'язані між собою процеси зародження капіталістичної буржуазії та зародження національних держав спричинилися до виникнення в шістнадцятому, сімнадцятому та вісімнадцятому століттях соціальної структури, яка може видатися нам двоїстою, хоча вона була не більш двоїста чи перехідна, ніж будь-яка інша. Розглянемо знаменитий приклад монархії Людовіка XIV. Королівська влада підкорила собі земельну аристократію і водночас прихилила її до себе, запропонувавши службу та плату й на певних умовах прийнявши її претензії на становище панівного чи керівного класу. Та сама королівська влада підкорила й зробила своїм

союзником духівництво ². Нарешті, вона зміцнила свій контроль над буржуазією (своїм давнім союзником у боротьбі з земельними магнатами), захищаючи її та сприяючи підприємству, щоб своєю чергою ефективніше її експлуатувати. Селянство та (дрібний) промисловий пролетаріат так само експлуатувалися й захищалися державною владою (хоча цей захист у випадку французького *ancien régime* був набагато менш очевидним, ніж, наприклад, в Австрії за Марії-Терезії чи Йосифа II) та, від її імені, землевласниками чи промисловцями. Це був не просто уряд у дусі лібералізму дев'ятнадцятого століття, тобто соціального органу, існуючого для виконання кількох обмежених функцій, фінансованих мінімальною часткою доходу. Монархія з принципу керувала всім — від сумління до візерунків на шовкових тканинах Ліона, а з погляду фінансів претендувала на максимальну частку доходів. Хоча король насправді ніколи не був абсолютним монархом, державна влада була всеохоплюючою.

Правильне визначення цієї моделі надзвичайно важливе для нашої теми. Король, його двір, армія, церква та бюрократія жили дедалі більшою мірою на прибутки, створювані капіталістичним процесом; навіть чисто феодальні джерела доходів поповнювалися за рахунок одночасного розвитку капіталізму. Внутрішня й зовнішня політика, а також інституціональні зміни формувалися так, щоб відповідати й сприяти цьому розвиткові. *Фактично* феодальні елементи в структурі так званої абсолютної монархії відіграють лише роль атавізмів, і на перший погляд це, власне, видається природним висновком.

Але придивившись ближче, ми усвідомлюємо, що роль цих елементів вагоміша. Сталевий каркас згаданої структури все-таки складав людський матеріал феодального суспільства, і поведінка цього матеріалу однаково відповідала докапіталістичній схемі. Він заповнював державні установи, офіцерські посади в армії, визначав політику — тобто функціонував як *classe dirigeante* і, хоча й враховував інтереси буржуазії, не забував триматися від неї на відстані. Головною фігурою, з ласки Божої, був король, а коріння його становища було феодальне як в історичному, так і соціологічному розумінні, хоч як би він користався економічними

² Галліканство було лиш ідеологічним відображенням цього явища.

можливостями, створеними капіталізмом. Усе це було щось більше, ніж атавізм. То був активний симбіоз двох соціальних верств, одна з яких безсумнівно підтримувала іншу економічно, проте своєю чергою була підтримувана нею політично. Хоч що б ми там думали про здобутки та недоліки цієї структури, хоч як би буржуазія оцінювала її тоді чи пізніше (а також шалапуту й неробу аристократа), вона становила суть тодішнього суспільства.

3. Лише *тодішнього*? Подальший розвиток подій, найкращим прикладом якого є Англія, підказує нам відповідь. Аристократичний елемент там і далі хазяйнував аж до кінця періоду незайманого повнокровного капіталізму. Поза сумнівом, цей елемент (хоча ніде це не відбувалося так ефективно, як в Англії) охоче поглинав уми з інших верств, які втягувалися в політику; він став виразником інтересів буржуазії і брав участь у її битвах; йому довелося відмовитись від останніх правових привілеїв; але з такими обмеженнями, позбавлений власних цілей, він і далі постачав кадри для політичної машини, керував державою, правив.

Економічно активна частина буржуазної верстви не дуже опиралася цьому. Загалом такий поділ праці їй влаштував і їй подобався. Там, де вона повставала проти цього чи забиралася у політичне сідло, не будучи змушена вдаватися до бунту, помітного успіху в управлінні не спостерігалось і зберегти свої позиції їй не вдавалось. Постає питання, чи справді можна з певністю припускати, що ці невдачі спричинив просто брак можливості здобути досвід, а з досвідом — ментальність політично панівного класу.

Не можна. Існує істотніша причина цих невдач, як свідчить досвід спроб французької чи німецької буржуазії зайняти панівне становище, — причина, яку найкраще можна показати, протиставляючи промисловця чи торговця середньовічному феодалу. «Професія» останнього не тільки чудово підготувала його до захисту своїх класових інтересів (він був здатний боротися за них не тільки фізично), а й оточила його ореолом і зробила з нього правителя. Перше було важливе, але ще важливішими були таємничий ореол і горда поведінка — ота здатність і звичка наказувати й змушувати до покори, які підносили престиж феодала в усіх суспільних класах і в будь-якій професії. Цей престиж виявився таким вагомим, а поведінка такою корисною, що високе класове становище пережило соціальні й техноло-

гічні умови, які створили його, і змогло пристосуватися через трансформацію класової функції до зовсім інших соціальних та економічних умов. З надзвичайною легкістю та елегантністю землевласники та лицарі перетворювалися на придворних, управителів, дипломатів, політиків та офіцерів, які не мали нічого спільного з середньовічним лицарем. І (найдивовижніший феномен, якщо на те пішло) залишки цього давнього престижу живі ще й досі, й не тільки в очах нашого жіноцтва.

Промисловця й торговця стосується якраз протилежне. Навколо нього напевно немає й сліду таємничого ореолу, а саме це має значення в керівництві людьми. Біржа — погана заміна для Святого Грааля. Ми вже бачили, що промисловець і торговець, оскільки вони є підприємцями, також виконують функцію керівництва. Проте економічне керівництво такого типу не так швидко переходить у керівництво нацією, як військове керівництво середньовічного феодала. Навпаки, бухгалтерська книга та кошторис витрат поглинають і обмежують людину.

Я назвав буржуа раціоналістичним і негероїчним. Він здатний вдаватися лише до раціоналістичних і негероїчних заходів, щоб захистити своє становище чи підкорити націю своїй волі. Він здатний вразити тим, чого люди можуть чекати від його економічної діяльності, він здатний доводити свою правоту, він здатний пообіцяти виплатити гроші або погрожувати їх затримкою, він здатний купити послуги віроломного кондотьєра, чи політика, чи журналіста. Ото й усього. І політична цінність цього всього дуже перебільшена. Знання буржуа та його життєві звички теж не з тих, що викликають особисте захоплення. Конторський геній поза своєю роботою часто нездатний скривдити навіть муху — чи у вітальні, чи на трибуні. Усвідомлюючи це, він не хоче, щоб його турбували, і не хоче вмішуватися в політику.

І знову ж, читач згадає про винятки. Але, знову ж, їх не так багато. Здатність до управління містом, інтерес до цієї галузі та успіх у ній — це єдиний важливий виняток у Європі, і це радше зміцнить нашу аргументацію, ніж ослабить її. До появи сучасної метрополії, яка вже не є справою буржуазії, керівництво містом нагадувало керівництво фірмою. Промисловець і торговець природно приходили до розуміння проблем міста і до авторитету в його межах, а інтереси місцевих промислових і торгових кіл складали

предмет його політики, до якої, отже, пасували методи в душі фірмової контори. За надзвичайно сприятливих умов із цього коріння вирости виняткові події, такі як розвиток Венеціанської чи Генуезької республіки. Приклад Нідерландів уписується в цю саму модель, але він особливо пізнавальний завдяки тому фактові, що купецька республіка незмінно зазнавала невдачі у великій грі в міжнародну політику і що практично в кожному крайньому випадку цій республіці доводилось передавати кермо влади воєначальнику феодального зразка. Що стосується Сполучених Штатів, то нам легко перелічити унікально сприятливі обставини (вплив яких швидко слабшає), що пояснюють цей приклад³.

4. Висновок очевидний: якщо не брати до уваги згаданих виняткових умов, то клас буржуазії недостатньо озброєний, щоб розв'язувати проблеми, внутрішні й зовнішні, які звичайно доводиться розв'язувати будь-якій країні. Буржуазія так само, як і маси, сама це відчуває попри всю фразеологію, яка нібито заперечує цю думку. Під прикриттям захисної структури не з буржуазного матеріалу буржуазія може досягти успіху не тільки в політичному захисті, а й в нападі, надто в ролі опозиції. Якийсь час буржуазія почувалася так безпечно, що дозволяла собі розкіш нападати на свою захисну структуру; буржуазна опозиція імперської Німеччини досконало це ілюструє. Але без захисту з боку якої-небудь небуржуазної групи буржуазія політично безпорадна і нездатна не тільки вести за собою націю, а навіть потурбуватися про свої класові інтереси. Звідки випливає, що вона потребує хазяїна.

Проте капіталістичний процес, через свою економічну механіку та психосоціологічні наслідки, покінчив із цим хазяїном-захисником або, як у нашій країні, так і не дав йому, чи його заміні, можливості розвинутися. Значення сказаного підтверджується ще одним наслідком того самого процесу. Еволюція капіталізму усуває не тільки короля *Dei Gratia*, а й підриває політичні позиції, на яких, якби в них був сенс, могли б закріпитися село та ремісничі гільдії. Звичайно, в жодній організації, саме в тій формі, в якій застав її капіталізм, не було сенсу. Проте капіталізм міг

³ До цієї аргументації ми ще повернемося у частині IV.

обійтися значно меншими масштабами руйнації. Він ударив по ремісникові в таких заповідних місцях, де той міг би проіснувати ще невизначений час. Капіталізм накинув селянинові всі блага раннього лібералізму — вільне землеволодіння без будь-якої опіки та індивідуальну мотузку, досить довгу, щоб він міг повіситись.

Руйнуючи докапіталістичну структуру суспільства, капіталізм зруйнував не тільки бар'єри, які заважали його розвитку, але й підпори, що унеможливлювали його власний розпад. Цей процес, вражаючий своєю жорстокою необхідністю, полягав не тільки у прибиранні інституціонального сухоостою, а й партнерів капіталістичної верстви, симбіоз із якими був істотним елементом капіталістичної системи. Відкривши для себе цей факт, прихований численними гаслами, ми могли б запитати себе, наскільки правильним є погляд на капіталізм як на *suī generis* соціальний устрій чи, власне, як на що завгодно, тільки не на останню стадію розпаду того, що ми називаємо феодалізмом. Взагалі я схильний вважати, що в капіталізмі є доволі особливостей для формування окремого типу і для сприйняття того симбіозу класів, який завдячує своїм існуванням різним епохам і процесам, радше як правило, ніж як виняток; принаймні це було правилом протягом останніх 6000 років, тобто відколи примітивні хлібороби підкорилися кочівникам. Але в мене не виникає особливих заперечень проти вже згаданого протилежного погляду.

ІІІ. РУЙНУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

З нашого відступу від теми ми виносимо тягар зловісних фактів. Їх майже, хоч і не зовсім, досить для обґрунтування ще однієї особливості, а саме, що капіталістичний процес підриває власну інституціональну структуру майже такою ж мірою, як підривав структуру феодального суспільства.

Вище вже зазначалося, що сам успіх капіталістичного підприємництва має парадоксальну тенденцію до зменшення престижу чи соціальної ваги класу, з яким це підприємництво головним чином пов'язане, і що велетенські монополії мають тенденцію до витіснення буржуазії з функції, якій вона завдячувала своєю соціальною вагою. Отож легко

розпізнати відповідну зміну в значенні та характерну втрату життєздатності інституцій буржуазного світу та його типових поглядів.

З одного боку, капіталістичний процес неминуче вибиває ґрунт з-під ніг дрібного виробника й торговця. Цей процес діє на нижчі верстви капіталістичних промисловців так само (й через той самий конкурентний механізм), як він діяв на докапіталістичні верстви. Тут, звичайно, Маркс має рацію. Факти концентрації промисловості не завжди відповідають тим уявленням про них, які втовкмачують людям (див. розділ XIX). Цей процес зайшов не так далеко і є не таким незалежним від перешкод і компенсаційних тенденцій, як можна судити з багатьох популярних викладів. Зокрема, велике підприємство не тільки руйнує, а й певною мірою створює простір для дрібної виробничої, а надто торгової фірми. Щодо селян і фермерів, то капіталістичний світ теж нарешті виявив бажання і здатність проводити дорогу, проте загалом ефективну політику їх збереження. Однак у кінцевому підсумку залишається мало сумнівів щодо факту, який ми розглядаємо, чи щодо його наслідків. Що більше, поза аграрною галуззю буржуазія виявила мало обізнаності з цією проблемою⁴ чи її важливістю для виживання капіталістичного устрою. Прибутки від раціоналізації організації виробництва, а надто від здешевлення звивистого шляху від підприємства до кінцевого споживача завеликі, щоб типова ділова людина могла від них відмовитись.

Далі для нас важливо як слід зрозуміти, в чому полягають ці наслідки. Дуже розповсюджений тип соціальної критики, з яким ми вже стикалися, містить у собі скарги на «занепад конкуренції», прирівнюючи його до занепаду капіталізму, через втрату тих достоїнств, які вона (критика) приписує конкуренції, і ті вади, які вона приписує сучасним промисловим «монополіям». У цій схемі інтерпретації монополізація відіграє роль артеріосклерозу, реагуючи на удачі капіталістичного ладу дедалі незадовільнішим функціонуванням економіки. Ми вже познайомилися з причинами, з яких цей погляд слід відкинути. Економічно ні докази на

---

⁴ Хоча деякі уряди виявили таку обізнаність: уряд Німецької імперії багато зробив для боротьби з цим різновидом раціоналізації, а тепер і в нашій країні спостерігається сильна тенденція до здійснення подібних заходів.

користь конкуренції, ні докази проти концентрації контролю над економікою далеко не такі переконливі, як доводить ця аргументація. Переконлива вона чи слабка, їй бракує однієї очевидної ланки. Навіть якби велетенські концерни всі управлялися так досконало, що їм аплодували б ангели на небесах, то політичні наслідки концентрації промисловості однаково залишилися б такими, як вони є. Глибокий вплив на політичну структуру нації справляє усунення цілої армії дрібних і середніх фірм, власники-менеджери яких, разом зі своїми підлеглими, помічниками та знайомими, складають значну кількість виборців і мають таку владу над тими, кого ми можемо назвати класом майстрів, якої не має керівництво жодної монополії. Нація, в якій життєво найважливіші, найпомітніші, найзначиміші типи зникають з морального обрію людей, втрачає самі підвалини приватної власності та свободи укладання контрактів.

Зі другого боку, капіталістичний процес також руйнує свою власну інституціональну структуру (ми пропонуємо й далі розглядати «власність» і «свободу укладання контрактів» як *partes pro toto*) в межах монополій. Якщо не враховувати випадків, які й досі мають велике значення і в яких корпорацією практично володіє одна особа чи родина, то постать власника, а з нею особливий інтерес власника зникли з арени. Є керівники, які одержують зарплатню, а також головні й другорядні менеджери, які теж одержують зарплатню. Є великі акціонери. А ще є дрібні акціонери. Перша група схильна займати позицію найманого працівника й рідко ототожнює (а то й взагалі не ототожнює) свої інтереси з інтересами акціонерів навіть у найсприятливіших випадках, тобто тоді, коли вона ототожнює свої інтереси з інтересами концерну як такого. Друга група, навіть якщо вона вважає свій зв'язок із концерном постійним і фактично поводить відповідно до передбаченої фінансовою теорією схеми поведінки акціонера, перебуває за крок від функцій і поведінки власника. Щодо третьої групи, то дрібні акціонери часто не дуже цікавляться тим, що для більшості з них є лише другорядним джерелом доходу і, цікавляться чи не цікавляться, навряд чи коли виявляють стурбованість, хіба що вони, чи їхні представники, будь-що намагаються застосувати свою здатність нашкочити; часто буваючи жертвами несправедливості, а ще частіше вважаючи себе жертвами несправедливості, вони

майже постійно сповзають на позиції ворожі «їхнім» корпораціям, взагалі монополіям і, надто коли справи йдуть погано, капіталістичному ладові як такому. Жоден елемент будь-якої з цих трьох груп, з яких я уклав схему типової ситуації, не стає беззастережно на позиції, характерні для цього цікавого явища, — такого значимого й такого скороминущого, яке ми називаємо одним словом — «власність».

Так само стоять справи з принципом свободи укладання контрактів. У повному розумінні він означав індивідуальне укладання контрактів, регульоване індивідуальним вибором із необмеженого числа можливостей. Стереотипний, неіндивідуальний, знеособлений, бюрократизований сучасний контракт (у більш загальному плані а *potiori* ми можемо поширити цю характеристику на трудовий контракт), який надає лише обмежену свободу вибору, здебільшого виходячи з принципу *c'est à prendre ou à laisser*, позбавлений усіх давніх особливостей, найважливіші з яких неможливо застосувати, коли велетенські концерни взаємодіють з іншими велетенськими концернами або із знеособленими масами робітників чи споживачів. Цей вакуум заповнюється новими правовими структурами, які ростуть, мов гриби після дощу; короткий роздум показує, що інакше навряд чи могло бути.

Так капіталістичний процес відсовує на задній план усі ті інституції (зокрема, інституції власності та вільного укладання контрактів), які виражали потреби та методи справді «приватної» економічної діяльності. Там, де він їх не скасовує, як уже скасував вільне контрахтування на ринку робочої сили, він досягає тієї самої мети, посилюючи роль одних існуючих правових форм по відношенню до інших (наприклад правових форм, що стосуються корпоративного бізнесу, по відношенню до форм, що стосуються товариств чи окремих фірм), або змінюючи їх зміст чи значення. Капіталістичний процес, замінюючи стіни та устаткування підприємства на пакет акцій, позбавляє ідею власності її суті. Він послабляє владу, що колись була такою сильною, — владу в значенні юридичного права і практичної можливості чинити зі своєю власністю відповідно до своїх бажань; послабляє владу в тому розумінні, що її посідач втрачає і волю до боротьби — економічної, фізичної, політичної — за «своє» підприємство, і свій контроль над ним, і бажання, якщо необхідно, вмерти за нього. Ось це зникнення того, що можна назвати матеріальною субстанцією власності (як

видимої, відчутної реальності), впливає не тільки на позицію акціонерів, а й робітників та громадськості взагалі. Позбавлена матеріальної та функціональної основи, ця заочна власність не справляє враження і не викликає почуття моральної відданості, як це було з живою формою власності. Зрештою не залишиться нікого, хто дійсно бажав би підтримати цю нову форму власності,— ні у великих концермах, ні поза ними.

Розділ XIII

ЗРОСТАЮЧА ВОРОЖІСТЬ

I. СОЦІАЛЬНА АТМОСФЕРА КАПІТАЛІЗМУ

Із аналізу двох попередніх розділів неважко зрозуміти, як капіталістичний процес створив оту атмосферу майже повсюдної ворожості до власного соціального устрою, про яку я вже загадував на початку цієї частини. Це явище таке вражаюче, а загальнопоширені пояснення такі незадовільні, що бажано трохи далі розвинути його теоретичне обґрунтування.

Як ми вже бачили, капіталістичний процес зрештою зменшує значення функції, з якої живе клас капіталістів. Ми також бачили, що цей процес розмиває захисні верстви капіталізму, руйнує власні захисні лінії, розганяє гарнізони своїх укріплень. І, нарешті, ми бачили, що капіталізм створює критичну ментальність, яка, підірвавши моральний авторитет багатьох інституцій, кінець кінцем обертається проти своїх власних; на здивування буржуа, раціоналістична ментальність не вдовольняється підривом довіри до королів і пап, а переходить на критику приватної власності і всієї системи буржуазних цінностей.

Таким чином, буржуазна фортеця стає політично беззахисною. А беззахисні фортеці викликають агресію, надто коли в них є що грабувати. Агресори доводять себе до стану раціоналізуючої ворожості ¹ — агресори завжди так чинять.

¹ Те, що я вживаю дієслово «раціоналізувати» у двох різних значеннях, сподіваюся, не викличе плутанини. Промислове підприємство «раціоналізується», коли підвищується його економічна ефективність виробництва на одиницю витрат. Ми «раціоналізуємо» наші дії, коли наші пояснення цих дій відповідають нашій системі цінностей незалежно від наших справжніх спонук.

На якийсь час від них безсумнівно можна відкупитися. Але цей останній захід перестає діяти, щойно вони виявляють, що можуть мати все. Цим, зокрема, пояснюється те, що ми збираємося пояснити. Практично (але, звичайно, не повністю) цей елемент нашої теорії підтверджується тісним історичним зв'язком між буржуазною беззахисністю і ворожим ставленням до капіталістичного ладу; це ставлення виявлялося слабо, поки буржуазія займала безпечну позицію, хоча тоді підстав для цього було більше: ворожість до капіталізму поширювалася *ragi passu* з руйнуванням його захисних стін.

2. Проте цілком слушно було б запитати (і про це, власне, наївно запитують численні спантеличені промисловці, щиро вважаючи, що вони виконують свій обов'язок щодо всіх суспільних класів), чому капіталістичний лад має шукати захисту в позакапіталістичних сил чи в позараціональній відданості. Хіба він не в змозі сам гідно вийти з цих випробувань? Хіба нашого попереднього аргументу не досить, аби показати, що капіталізм здатний дати безліч практичних гарантій на довіру? Хіба немає в нас можливості навести блискучі докази на його користь? А промисловці поза сумнівом зазначають, що розсудливий робітник, зважуючи «за» і «проти» свого контракту з, скажімо, великим сталеливарним чи автомобільним концерном, цілком міг би дійти висновку, що в кінцевому підсумку йому не так уже й погано ведеться і що переваги в його угоді не всі на одному боці. Так, звісно, але це не стосується до діла.

Бо, по-перше, вірити в те, що політична критика виростає головним чином на ґрунті невдоволення і що її можна відвернути якимось виправданням, означає робити велику помилку. На політичну критику не можна ефективно відповісти раціональною аргументацією. З того факту, що критика капіталістичного ладу спричиняється критичною ментальністю, тобто ментальністю, яка відкидає прихильність до позараціональних цінностей, не впливає, що раціональне спростування сприйматиметься відповідним чином. Таке спростування може зірвати з критики раціоналістичні шати, проте воно ніколи не зачепить позараціональної рушійної сили, яка завжди ховається за ними. Капіталістичний раціоналізм не усуває суб- чи надраціональних спонук. Він просто виводить їх з-під контролю, прибираючи таке обмеження, як священна чи напівсвященна традиція. У цивіліза-

ції, якій бракує засобів і навіть волі, щоб приборкати їх і керувати ними, вони стають непідвладними людині. І тоді вже не має великого значення, що в рамках раціоналістичної культури їх вияв загалом якось раціоналізується. Так само, як вимога практичних гарантій на довіру ніколи не ставилася перед королями, феодалами чи папами розважливим розумом, який погодився б на задовільну відповідь, капіталізм судять судді зі смертним вироком у кишені. І хоч що б вони почули від захисту, вони винесуть цей вирок. Єдине, чого може домогтися захист, це змінити обвинувальний акт. У всякому разі, утилітарна причина — слабкий рушій групової дії. І ця причина аж ніяк не може зрівнятися з позараціональними детермінантами поведінки.

По-друге, успіх звинувачення стає цілком зрозумілим, як тільки ми усвідомлюємо, що означало б перейти на бік капіталізму. В цьому випадку докази, навіть значно переконливіші, ніж вони є, ніколи не вдалося б викласти просто. Широкі верстви населення мали б мати проникливість і здатність до аналізу, які виходять за межі їхніх можливостей. Практично кожна нісенітницю, будь-коли сказану про капіталізм, захищав який-небудь нещирий економіст. Та навіть якщо на це не зважати, раціональне визнання економічної ефективності капіталізму й того, що він обіцяє на майбутнє, вимагатиме від неможливого морального подвигу. Ця ефективність витримує критику лише з погляду перспективи; будь-яка прокапіталістична аргументація повинна базуватися на довготермінових розрахунках. З погляду даного моменту в картині капіталізму переважають прибутки та неефективність. Аби погодитись на свою долю, давній левелер або чартист мав би утішатися сподіваннями на краще життя правнуків. Аби отожднити себе з капіталістичною системою, сучасний безробітний мав би зовсім не зважати на свою власну долю, а сучасний політик — на свою особисту мету. Далекосяжні інтереси суспільства так тісно пов'язані з верхніми верствами буржуазного суспільства, що народ цілком природно сприймає їх, як інтереси лише цього класу. Тільки найближчі плани мають значення для мас. Як Людовік XV, вони вважають, що *argès nous le déluge*, і з погляду індивідуалістичного утилітаризму вони, вважаючи так, мислять цілком раціонально.

По-третє, за будь-якої соціальної системи кожному дово-

диться боротися з щоденними турботами, потерпати від очікування цих турбот, зносити незгоди й розчарування, більші та менші неприємності, які боляче дратують і перешкоджають. Я гадаю, що кожен із нас тією чи іншою мірою звик цілком приписувати їх тій частині реальності, яка є його зовнішнім оточенням, і щоб перебороти ворожість, з якою ми реагуємо на ці неприємності, необхідна *емоційна* прихильність до соціального устрою, тобто саме те, чого капіталізм органічно не здатний спричинити. Якщо такої емоційної прихильності немає, то згадана спонука знаходить вихід, переростаючи в постійну складову нашої психіки.

По-четверте, дедалі вищий життєвий рівень, а надто вільний час, що його сучасний капіталізм дає повністю зайнятому робітникові... одне слово, немає потреби закінчувати речення чи розвивати один із найбанальніших, найдавніших і найнудніших аргументів, які, на жаль, надто близькі до істини. Столітня перспектива покращання життя, прийнята на віру і пов'язана з особистою незахищеністю, викликаючи глибоке обурення, є найкращим способом породити соціальне заворушення.

II. СОЦІОЛОГІЯ ІНТЕЛІГЕНТА

Проте ні можливості критикувати, ні справжнього чи надуманого невдоволення самих по собі не досить, щоб спричинити (хоч як би вони цьому сприяли) активні ворожі виступи проти існуючого соціального устрою. Аби створити таку атмосферу, потрібні соціальні групи, зацікавлені у збудженні та організації обурення, в тому, щоб його плепати, проголошувати та ним керувати. Як буде показано в частині IV, людська маса ніколи не виробляє нових думок з власної ініціативи. Ще менше здатна ця маса формулювати їх і перетворювати на послідовні погляди та дії. Все, на що вона здатна, — це піти чи не піти за запропонованим їй груповим керівництвом. І поки ми не знайдемо соціальних груп, що пасують до такої ролі, наша теорія ворожої до капіталізму атмосфери залишатиметься недосконалою.

Загалом кажучи, умови, які сприяють повсюдній ворожості до соціальної системи чи певній її критиці, у всякому разі, мають тенденцію висувати соціальні групи, що ско-

ристаються цими умовами. Та коли йдеться про капіталістичне суспільство, слід звернути увагу на ще один факт: на відміну від інших типів суспільства, капіталізм неминуче, завдяки логіці своєї цивілізації, створює, розвиває і субсидує законне право на соціальне заворушення². Пояснення цього явища, так само цікавого, як і важливого, впливає з нашого аргументу в розділі XI; проте ми можемо ще більше унаочнити це пояснення, зробивши екскурс у соціологію інтелігента.

1. Цей тип не так легко визначити. І ця трудність, власне, симптоматична для характеру даної категорії людей. Інтелігенти не є соціальним класом у такому ж розумінні, як селяни чи робітники промислових підприємств; інтелігенти походять із найрізноманітніших куточків соціального світу, а їхня діяльність полягає у взаємній боротьбі та формуванні головних ідей чужих класових інтересів. Інтелігенти формують досить впливові групові погляди та групові інтереси, що при великій кількості дозволяє цим людям поводитися у спосіб, який звичайно асоціюється з поняттям соціального класу. І знову ж таки, їх не можна просто визначити як загальну кількість людей, які одержали вищу освіту: це позбавить даний тип його найважливіших рис. Проте кожен, хто її одержав, є потенційним інтелігентом, і жоден з тих, крім винятків, хто її не одержав, ним не є; а той факт, що всі інтелігенти мають однакову освіту, полегшує взаєморозуміння між ними, виконуючи роль об'єднуючого елемента. Для нашої цілі не досить також ототожнювати розглядуване поняття з поняттям вільної професії: лікарі чи правники фактично не є інтелігентами, хіба що вони говорять чи пишуть на теми, що виходять за межі їхньої фахової компетенції (а це, поза сумнівом, вони роблять часто, особливо правники). Однак між інтелігенцією та професіями існує тісний зв'язок. Бо деякі професії (надто якщо враховувати журналістику) фактично майже повністю справді

---

² Кожна соціальна система чутлива до бунту і в кожній соціальній системі підбурювання до бунту в разі успіху окупається, а отже, завжди приваблює розум і силу. Так було й за феодалізму, і значною мірою. Але вельможні восначальники, які повставали проти своїх зверхників, виступали проти окремих осіб чи посад. Ці бунтівники не йшли проти феодальної системи як такої. А феодальне суспільство в цілому не виявляло тенденції до заохочування — навмисне чи ненавмисне — виступів проти власної соціальної системи в цілому.

належать до інтелектуальної сфери; *кожна* професія дає можливість стати інтелігентом; і чимало інтелігентів вибирає якусь професію, щоб заробляти на прожиття. Нарешті, визначення за протиставленням фізичній праці було б надто широким³. А вираз герцога Веллінгтона «писаки» видається надто вузьким⁴. Так само, як і значення виразу «*hommes de lettres*».

Проте виходити із сказаного «залізним герцогом» — не найгірший варіант. Фактично, інтелігенти — це люди, які володіють усним і писаним словом, але від інших, так само обдарованих, відрізняються браком безпосередньої відповідальності за практичні справи. Ця риса загалом пояснює іншу — брак безпосередніх знань про інтелігенцію; їх дає лише практичний досвід. Третя риса полягає в критичному сприйнятті дійсності, яке впливає із становища спостерігача (найчастіше стороннього) не менше, ніж із того, що головна можливість самоутвердження інтелігента полягає в його фактичній чи потенційній здатності нашкодити. Що це — професія непрофесіонала? Професійний дилетантизм? Люди, які говорять про що завгодно, бо ні на чому не розуміються? Чи які нагадують журналіста з «Лікаря на роздоріжжі» Бернарда Шоу? Ні, ні. Я цього не казав, і я цього не маю на увазі. Це було б більше неправдою, ніж образою. Годі вже цих намагань робити словесні визначення; краще перейдімо до епідиктичного: ось перед нами в Грецькому музеї експонати з гарними табличками. Софісти, філософи, оратори (попри всі їхні заперечення проти того, щоб їх звалювали докупи, всі вони належали до одного роду) п'ятого та четвертого століть до Р. Х. ідеально ілюструють мою думку. Те, що практично всі вони були вчителями, не знецінює цієї ілюстрації.

2. Аналізуючи раціоналістичну природу капіталістичної цивілізації (розділ XI), я вказував на те, що розвиток

---

³ На жаль, я виявив, що в «Оксфордському словникові англійської мови» немає того значення, якого я хотів би надати цьому термінові. Там наводиться вислів «обід інтелектуалів», але це пов'язано з «вищими інтелектуальними здібностями», що вказує у цілком протилежному напрямку. Це мене належним чином збентежило, проте я так і не спромігся знайти іншого терміну, який би так само добре слугував моїй цілі.

⁴ Цей герцогів вислів знаходимо в «Записках Крокера» (за редакцією Л. Дж. Дженнінгса, 1884).

раціонального мислення, звичайно, на тисячі років випереджає зародження капіталістичного устрою; капіталізм лише дає цьому процесові новий поштовх і особливий напрям. Так само, не беручи до уваги античного світу, ми знаходимо інтелігентів у цілком докапіталістичних умовах, наприклад, королівстві франків та в країнах, на які воно розпалося. Але цих інтелігентів було небагато — духівництво, здебільшого ченці,— й доступу до їхніх писань переважна частина населення не мала. Поза сумнівом, іноді сильні особистості спробували висувати неортодоксальні погляди й навіть доносити їх до широкого загалу. Однак це звичайно означало викликати ворожу реакцію дуже міцно організованого оточення (від якого водночас майже нікуди було подітися) й наражатися на те, що тебе спіткає доля еретика. Проте, як свідчить тактика місіонерів, без підтримки чи попускання великого феодала або воєначальника такий вчинок навряд чи був можливий. Отже, в цілому інтелігенцію міцно тримали в руках, з бунтівниками не жартували навіть у часи виняткового розладу та сваволі, як от у роки чорної смерті (1348 і далі).

Та якщо монастир породив інтелігента середньовіччя, то капіталізм дав йому волю й друкарню. Повільна еволюція світського інтелігента була просто одним із аспектів цього процесу; дуже вражає, що зародження гуманізму співпало з зародженням капіталізму. Гуманісти були спочатку філологами, але (це чудово ілюструє наведену вище аргументацію) швидко поширили свій вплив на звичаї, політику, релігію та філософію. Проте не тільки це було зумовлене змістом класичних праць, що їх інтелігенти тлумачили поряд зі своєю граматикою: шлях від критики тексту до критики суспільства коротший, ніж здається. Однак типового інтелігента не приваблювала ідея спалення живцем, яке й далі чекало на еретика. Почесті та вигоди, як звичайно, влаштували його набагато краще. А їх зрештою давали тільки принци, світські чи духовні, хоча гуманісти були першими інтелігентами, які мали вихід на громадськість у сучасному розумінні. Критичні погляди набирали сили з кожним днем. Але соціальна критика (поза тим, що малося на увазі під певними нападками на католицьку церкву та на її главу зокрема) не процвітала в таких умовах.

Однак існує більш ніж один спосіб здобувати почесні та винагороди. Лестоші та підлабузництво часто виявляються

менш вигідними, ніж їхні протилежності. Це відкриття зробив не знаменитий Аретіно⁵, проте жоден смертний не перевершив його у використанні цього ж таки відкриття. Чарльз V був вірним своїй дружині, але під час воєнних кампаній, кожна з яких відривала його від дому на багато місяців, він жив життям джентльмена свого часу і класу. Громадськості (та, що особливо турбувало Чарльза, його дружині) знати про це було ні до чого, а зібрані докази відповідної якості й ваги потрапили до рук великого критика політики та моралі. Чарльзу довелося платити. Та річ у тім, що то був не просто шантаж, від якого лише одна сторона має вигоду, а друга втрачає без будь-якого відшкодування. Чарльз знав, за що платив, хоча безсумнівно мав можливість домогтися мовчання дешевшими й суворішими методами. Він не обурився. Навпаки, зробив усе, щоб винагородити шантажиста. Король видимо потребував чогось більшого, ніж мовчання, і його витрати повністю окупилися.

3. Отже, перо Аретіно певною мірою справді виявилось гострішим за меч. Одначе, можливо, через своє невігластво, я не знаю подібних прикладів протягом наступних півтораєста років⁶, коли інтелігенція, здається, не відігравала значної ролі поза відомими професіями, головним чином у галузі права та релігії. Це уповільнення розвитку інтелігенції в основному співпадає з уповільненням еволюції капіталізму в ті неспокійні часи у більшості країн континентальної Європи. Далі настало відродження капіталістичного підприємництва, яке так само відбилося на інтелігенції. Дешева книжка, дешева газета (чи памфлет) разом із розширенням аудиторії, яка була почасти їхнім продуктом, але почасти й незалежним явищем завдяки тому, що промислова буржуазія стала багатшою і впливовішою, а також завдяки відповідному зростанню політичної ваги анонімної громадської думки — всі ці блага, так само, як дедалі більша свобода від обмежень, були побічними продуктами капіталістичної машини.

Протягом перших трьох чвертей вісімнадцятого століття заступник в одній особі надто повільно втрачав своє вирішальне значення в кар'єрі інтелігента. Однак принаймні

⁵ П'єтро Аретіно (1492—1556).

⁶ Однак в Англії вплив публіцистики в сімнадцятому столітті значно розширився.

у найбільших його досягненнях ми ясно бачимо, як зростає значення нового елемента — підтримки колективного патрона, буржуазної громадськості. З цього боку, як і з усіх інших, неоціненним прикладом є Вольтер. Сама його поверховість, завдяки якій він брався за все від релігії до ньютонівської оптики, разом із невгамовною енергійністю та ненаситною цікавістю, браком внутрішніх перепон, безпомилковим інстинктивним відчуттям і цілковитим прийняттям настроїв доби давали цьому некритичному критикові, посередньому поетові та історикові змогу викликати захоплення і... продавати свої твори. Він також спекулював, ошукував, приймав подарунки та посади, проте незмінно залишався незалежним, маючи таку могутню підпору, як громадський успіх. Ще повчальніше було б розглянути, хоч і зовсім інший, приклад і тип Руссо.

В останні десятиліття вісімнадцятого століття трапився вражаючий випадок, що розкрив природу можливостей вільного інтелігента, який працює лише на соціально-психологічний механізм під назвою громадська думка. Це було в Англії, країні, яка на тоді найдалі просунулася шляхом капіталістичної еволюції. Правда, напади Джона Уїлкса на політичну систему Англії відбувалися за унікально сприятливих обставин. Хоча ми не можемо сказати, що це він фактично повалив уряд графа Б'юта, бо цей уряд і так не мав ніяких шансів утриматись і для його падіння існував десяток інших причин, проте саме газета Уїлкса «Північний британець» стала тією останньою соломинкою, яка зламала... політичний хребет лорда Б'юта. Сорок п'яте число «Північного британця» було першим пострілом у кампанії, яка привела до скасування ордерів без зазначення прізвищ на затримання осіб, запідозрених у скоєнні злочинів, і стала велетенським кроком до свободи преси та виборів. Це не можна кваліфікувати як творення історії чи створення умов для зміни соціальних інституцій, але можна оцінити як, скажімо, роль помічниці повитухи ⁷. Найзначимішим фак-

⁷ Я не боюся, що будь-який політик-історик вважатиме, що я перебільшив значення Уїлксового успіху. Але я боюся заперечень проти того, що я назвав його незалежним журналістом і мав на увазі, що він усім завдячує колективній й нічим — окремому патрону. Спочатку Уїлкса, поза сумнівом, підтримувала якась coterie. Та придивившись ближче, ми, я гадаю, визнаємо, що це не мало вирішального значення і що вся підтримка, всі гроші та почесні, які він одержував згодом, були тільки наслідком і даниною його попереднім успіхам та громадському становищу, здобутому власними зусиллями.

том у всьому цьому була неспроможність Уїлксових ворогів перешкодити йому. Вони мали у своєму розпорядженні всю міць організованої урядової машини. Проте щось утримало їх від того, щоб скористатися нею.

У Франції роки, що передували революції, і сама революція породили бульварну газету (Марат, Демулен), яка підбурювала натовп, однак, на відміну від згаданої вище, не рідмовилась повністю від стилю та граматики. Але час не дозволяє нам затримуватись на деталях. Терор і, застосовуючи систематичніші методи, Перша імперія поклали цьому край. Далі настав період (перерваний правлінням гої bourgeois) більш-менш рішучих репресій, аж поки Друга імперія відчула необхідність попустити віжки десь у середині шістдесятих років. У центральній та північній Європі цей період тривав майже так само довго, а в Англії аналогічні умови переважали від початку революційних воєн до приходу до влади Каннінга.

4. Про неможливість стати на шляху інтелігенції в рамках капіталістичного суспільства свідчать невдалі спроби (іноді тривалі й рішучі) майже всіх європейських урядів приборкати її до рук. Всі їхні заходи звелися до певної кількості різноманітних версій Уїлксових подвигів. У капіталістичному суспільстві (чи в суспільстві, де капіталістичний елемент має вирішальне значення) будь-який наступ на інтелігенцію має зіткнутися з опором приватних фортець буржуазного бізнесу, які (чи декотрі з них) дадуть переслідуюній жертві притулок. Що більше, цей наступ має відбуватися відповідно до буржуазних принципів правової та адміністративної практики, якими, поза всяким сумнівом, можна зловживати, але які на певній межі зупинять переслідування. Буржуазна верства може погодитись на незаконне насильство чи навіть вітати його, якщо її довести до стану надзвичайного роздратування або переляку, але це триватиме лише певний час. За суто буржуазного режиму, такого, який установив Луї Філіпп, військо може дозволити собі стріляти в страйкарів, але поліція не може дозволити собі влаштувати облаву на інтелігентів, а якщо дозволить, то повинна відразу звільнити їх; інакше буржуазна верства, хоч як би вона осуджувала деякі їхні вчинки, згуртується навколо них, бо свободу, яку вона осуджує, не можна придушити, не придушивши водночас і свободу, яку вона схвалює.

Я прошу зважити на те, що я не приписую буржуазії не-

реальної міри великодушності чи ідеалізму. Не вдаюся і до надмірного наголошення на тому, що люди думають, відчувають і чого бажають; щодо важливості цих речей я майже погоджуюся з Марксом. Захищаючи інтелігентів як соціальну групу (звісно, не кожного зокрема), буржуазія захищає себе і свій спосіб життя. Лише уряд небуржуазний за природою і небуржуазний за переконаннями (за сучасних умов — тільки соціалістичний або фашистський) має доволі сили, щоб приборкати інтелігенцію. Для цього йому доведеться замінити типово буржуазні інституції та кардинально обмежити свободу особи у всіх верствах нації. А такий уряд, мабуть, не зупиниться (навіть не зможе зупинитися) й тоді, коли дійде черга до приватного підприємництва.

З цього випливає і небажання, і неспроможність капіталістичного ладу здійснювати ефективний нагляд за своєю інтелігенцією. Під небажанням у даному випадку розуміється небажання послідовно застосовувати методи, які відповідали б ментальності, сформованій капіталістичним процесом; під неспроможністю розуміється неспроможність робити те саме в рамках сформованих капіталістичним процесом інституцій, не підкорившись небуржуазній формі правління. Таким чином, з одного боку, свобода публічної дискусії, включаючи свободу вищерблювати підвалини капіталістичного суспільства, зрештою неминуха. З другого боку, інтелігенція не може не вищерблювати цих підвалів, бо вона живе з критики і її становище цілком залежить від дошкульної критики; а критика окремих осіб та поточних подій, за обставин, коли немає нічого священного, неминуче закінчиться критикою класів та інституцій.

5. Ще кілька штрихів — і ми матимемо повну картину сучасності. Почнемо з показників зростання. Зростає життєвий рівень мас і кількість їхнього вільного часу, що змінило й далі змінює склад колективного патрона, смаки якого інтелігенція має задовольняти. Здешевлювалася й далі здешевлюється книжка, газета, продукція великого газетного концерну⁸. Тепер маємо радіо. Була й зберігається тенден-

⁸ Поява й розвиток великого газетного концерну до наших днів ілюструють дві речі, які мені дуже хочеться підкреслити: розмаїття аспектів, зв'язків та наслідків кожного конкретного елементу соціального типу, які унеможливають формулювання простих однібоічних тверджень, та важливість розрізнення короткотривалих і довготривалих явищ, для яких

ція до цілковитого усунення обмежень шляхом постійного ламання короткотривалих спроб опору, які свідчать про некомпетентність, а іноді й про дитячість буржуазного суспільства як поборника суворої дисципліни.

Проте є й інший фактор. Одна з найважливіших рис останніх стадій капіталістичної цивілізації — енергійне розширення освітнього апарату, зокрема можливостей в галузі вищої освіти. Цей процес був і є не менш неминучий, ніж розвиток гігантської промислової одиниці⁹, проте, на відмі-

---

правильними є різні, часом протилежні твердження. *Великий* газетний концерн у більшості випадків є просто діловим капіталістичним підприємством. Це не означає, що він захищає капіталістичні чи будь-які інші класові інтереси. *Можливо*, що він це робитиме, але тільки з одного чи кількох наступних мотивів, вузьке значення яких очевидне: бо концерн субсидується капіталістичною групою саме для захисту її інтересів чи поглядів: що більший концерн та обсяг збуту його продукції, то менше значення цього елемента; бо концерн має намір збувати продукцію аудиторії з буржуазними смаками — фактор дуже важливий майже до 1914 року, але тепер діючий дедалі частіше у протилежному напрямку; бо рекламодавці воліють користуватися ближчим до них за характером засобом масової інформації, хоча здебільшого підходять до справи з ділового боку; бо власники наполягають на дотримуванні певного курсу попри їхню зацікавленість у збуті: в цій ситуації вони якоюсь мірою виявляють витримку, особливо виявляли раніше, проте досвід засвідчує, що цієї витримки бракує, коли конфлікт з їхніми грошовими інтересами заходить надто далеко. Інакше кажучи, великий газетний концерн — це могутній інструмент для покращання становища й посилення впливу інтелігенції, але навіть тепер вона контролює його не повністю. *Великий* концерн означає зайнятість і ширшу аудиторію, але водночас і певні застереження на найближчий час: борючись за більшу свободу дії, окремих журналістів може легко зазнати поразки. Але саме про цей короткотерміновий аспект (і про умови праці в минулому, як їх бачить ця соціальна група) думає інтелігент, малюючи для громадськості картину рабства та мучеництва, і саме цей аспект і ці згадки визначають її кольори. Насправді це повинна бути картина завоювання. У цьому, як і в багатьох інших випадках, завоювання і перемога є мозаїкою, складеною з поразок.

⁹ Сьогодні більшість розцінює цей процес із погляду ідеалу, який полягає в забезпеченні освітніми можливостями будь-якого наявного типу всіх, кого можна схилити до їх використання. В цей ідеал так міцно вірять, що будь-які сумніви щодо нього майже кожним розцінюються як непристойність, а зауваження, надто часто зухвалі, про тих, котрі думають інакше, не покращують ситуації. Фактично, ми лише злегка торкнулися низки надзвичайно складних проблем соціології освіти та освітніх ідеалів, за які не маємо змоги енергійно взятися в межах цього нариса. Ось чому я звів вищенаведений абзац до двох незаперечних і ухильних тривіальностей, крім яких для нашої цілі більш нічого й не потрібно. Проте вони, звісно, не розв'язують більших проблем, які слід відкласти як свідчення незавершеності мого викладу.

ну від останньої, згаданому процесові сприяла й сприяє громадська думка й державна влада, отож він пішов значно далі, ніж міг би піти сам по собі. Хоч що б ми про це думали і хоч що б до цього спричинилося, маємо кілька наслідків, пов'язаних з величиною та поглядами такої соціальної групи, як інтелігенція.

По-перше, оскільки вища освіта в такий спосіб пропонує на професійних, квазіпрофесійних і зрештою на всіх ділянках, які потребують службовців, більше послуг, ніж це передбачено розрахунками відшкодування витрат, вона може спричинитися до особливо важливого випадку регіонального безробіття.

По-друге, поряд з таким безробіттям, або замість нього, надмір осіб з вищою освітою створює незадовільні умови зайнятості — або на роботі, що вимагає нижчої кваліфікації, або за платню нижчу від одержуваної за вискооплачувану фізичну працю.

По-третє, надмірна кількість випускників вузів може створити особливо бентежний тип фахової непридатності. Людина, яка пройшла через коледж або університет, легко стає психічно непридатною до фізичної праці й необов'язково набуває якостей для роботи, яка вимагає, скажімо, вищої освіти. Це може бути спричинено або браком природних здібностей (цілком сумісним із складенням іспитів), або недостатнім рівнем викладання; обидва випадки траплятимуться, абсолютно й відносно, тим частіше, чим більше людей втягуватиметься у вищу освіту і чим більше зростатимуть обсяги навчання незалежно від кількості викладачів і студентів з природи. Нехтуючи цим і поводячись згідно з теорією про те, що школи, коледжі та університети — то лише питання грошей, ми одержуємо наслідки надто очевидні, щб на них наголошувати. Випадки, коли серед десятка претендентів на робоче місце, які формально мають необхідні дані, немає жодного, який задовольняв би усі вимоги, відомі кожному, хто хоч якоюсь мірою причетний до заповнення вакантних посад, — тобто до кожного, хто сам досить обізнаний, щб судити про інших.

Всі безробітні, чи незадоволені роботою, чи фахово непридатні, переходять у професії з мінімальними вимогами або туди, де цінуються інші здібності та знання. Ці люди поповнюють армію інтелектуалів у точному значенні цього терміну, яка в такий спосіб непомірно розростається. І при-

ходять вони туди в стані цілковитого невдоволення. Невдоволення породжує обурення. А воно часто раціоналізується в ту соціальну критику, що, як ми вже бачили, у всякому разі виражає типове ставлення спостерігача-інтелігента до людей, класів та інституцій, надто у раціоналістичній та утилітарній цивілізації. Отож маємо масу інтелігентів; чітко визначену ситуацію, коли склалася соціальна група пролетарського відтінку; і груповий інтерес, який формує групову ментальність, що набагато реалістичніше пояснює вороже ставлення до капіталістичного устрою, ніж теорія, яка сама є різновидом раціоналізації з погляду психології й згідно з якою інтелігентське обурення кривдами капіталізму просто репрезентує логічний висновок з обурливих фактів і яка є не кращою, ніж теорія закоханих, за якою їхні почуття репрезентують лише логічний висновок із чеснот коханого чи коханої¹⁰. Навіть більше, наша теорія також пояснює той факт, що замість того, щоб слабшати, згадана ворожість посилюється з кожним досягненням капіталістичної еволюції.

Звичайно, ворожість інтелігентської соціальної групи (рівнозначна моральному осуду капіталістичного ладу) — то одна річ, а загальна атмосфера ворожості, що оточує капіталістичну машину, — інша. Це справді значиме явище; і воно не просто продукт явища, згаданого першим, бо частково має незалежні джерела, і про декотрі з них говорилося раніше; а оскільки це так, то воно є сировинним матеріалом для інтелігенції, над яким вона має працювати. Між ними існують стосунки взаємообміну, розкрити які не дозволяє обсяг цього видання. Однак загальні контури такого аналізу досить очевидні, тож я гадаю, що можу повторити, що роль інтелігенції як соціальної групи полягає в стимулюванні, збудженні, формулюванні та організації цього матеріалу й лише в другу чергу — в його доповненні. Окремі аспекти проілюструють цей принцип.

6. Еволюція капіталізму породжує робітничий рух, який

¹⁰ Читач, мабуть, розуміє, що будь-які теорії такого роду були б нереалістичними, навіть якби факти капіталізму або чесноти коханих виявились саме тим, чим вважає їх соціальний критик чи закоханий. Важливо також зазначити, що в переважній більшості випадків і критики, й закохані явно щирі в своїх висловлюваннях; ні психосоціологічні, ні психофізичні механізми, як звичайно, не стають у центрі уваги людського «я», хіба що під маскою ушляхетнення.

не є творіння інтелігенції. Але немає нічого дивного в тому, що така можливість і така творча сила, як інтелігенція, знайшли одне одного. Робітництво ніколи не мало палкого бажання, щоб ним керували інтелігенти; це вони втрутилися в робітничу політику. Вони зробили вагомий внесок: дали цьому рухові словесну оболонку, забезпечили його теоріями та гаслами (класова війна — чудовий приклад), дали йому самосвідомість і в такий спосіб змінили його суть. Вирішуючи це завдання на основі власних поглядів, вони, звичайно, радикалізували його, в кінцевому підсумку надавши революційного ухилу більшості виступів буржуазних профспілок, — ухилу, який спочатку викликав глибоке обурення у більшості їхніх лідерів-неінтелігентів. Але була на це й інша причина. Слухаючи інтелігента, робітник майже завжди усвідомлює, що їх розділяє глибока прірва мало не очевидної недовіри. Щоб заволодіти його увагою і конкурувати з лідерами-неінтелігентами, інтелігент змушений вдаватися до речей зовсім непотрібних останнім, які можуть дозволити собі навіть насупитись. Не маючи справжнього авторитету і постійно відчуваючи небезпеку того, що йому можуть безцеремонно поради́ти не сунути носа в чужий город, інтелігент змушений лестити, роздавати обіцянки, підбурювати, піклуватися лівими силами та невдоволеними меншинами, підтримувати сумнівні чи субмаржинальні випадки, закликати до крайнощів, прикидатися покірливим — коротше кажучи, поводитися з масами так, як його попередники поводитися спочатку зі своїм церковним керівництвом, потім із принцями та іншими окремими покровителями, і нарешті з колективним хазяїном буржуазного типу¹¹. Таким чином, хоч інтелігенти самі й не створили робітничого руху, вони зробили його суттєво відмінним від того, яким він був би без них.

Соціальна атмосфера, для побудови теоретичних підвалин якої ми збирали каміння й вапно, пояснює, чому державна політика стосовно капіталістичних кіл стає дедалі ворожішою, і до такої міри, що капіталістичній машині вже навіть принципово відмовляють в урахуванні її потреб і заважають її функціонуванню. Однак діяльність інтелігенції має безпосередніший зв'язок з антикапіталістичною політикою, ніж той, на який вказує участь інтелігенції у пропаганді такої

¹¹ Все це буде проілюстровано й далі розвинуто в частині V.

політики. Інтелігенти рідко стають професійними політиками, а ще рідше домагаються відповідальних посад. Але вони заповнюють штати політичних бюро, пишуть партійні памфлети та виступи, працюють секретарями та радниками, створюють через газети репутацію для окремих політиків, якою мало хто може дозволити собі знехтувати. В такий спосіб ментальність інтелігентів певною мірою накладає відбиток майже на все, що вони роблять.

Фактичний вплив інтелігенції коливається значною мірою разом із змінами в політичній грі від простого формулювання до політичного уможливлення чи унеможливлення того чи іншого заходу. Для такого впливу завжди є широкі можливості. Коли ми кажемо, що окремі політики та партії репрезентують класові інтереси, ми в кращому разі наголошуємо на половині правди. Друга половина, така ж, якщо не більш важлива, стає очевидною, коли ми згадуємо, що політика — це професія, яка виробляє власні інтереси, — інтереси, що можуть входити в протиріччя, так само, як і співпадати з інтересами соціальних груп, які «репрезентує» даний індивід або партія¹². Погляди особи чи партії більше, ніж будь-що, чутливі до тих політичних чинників, які безпосередньо впливають на кар'єру особи або становище партії. Декотрі з цих факторів контролюються інтелігенцією майже в такому ж смислі, як моральний кодекс епохи, що прославляє справу одних суспільних кіл і мовчки відкидає справу інших як неспроможну.

Нарешті, соціальна атмосфера, чи шкала цінностей, впливає не тільки на політику — дух законодавства, — а й на адміністративну практику. Але знову ж таки, існує також безпосередніший зв'язок між інтелігенцією і бюрократією. Європейські бюрократії мають до- або позакапіталістичне походження. Хоч як би змінився їх склад протягом віків, вони ніколи цілковито не ототожнювали себе з буржуазією, її інтересами чи системою цінностей і ніколи не вбачали в ній чогось значно більшого, ніж цінність, яку можна використати в інтересах монарха чи нації. Крім тих випадків, коли на перешкоді стає фахова підготовка чи досвід, ці бюрократії, отже, маючи, завдяки однаковій освіті, чимало

---

¹² Це, звичайно, так само стосується самої інтелігенції та її зв'язку з класом, із якого вона вийшла чи до якого належить в економічному та культурному аспекті. Ми повернемося до цієї теми в розділі XXIII.

спільного з сучасною інтелігенцією¹³, легко підпадають під її вплив, тоді як нашарування аристократизму, що часто розділяло їх, протягом останніх десятиліть із державного службовця поступово спадало. Навіть більше, в часи швидкої розбудови державної адміністрації значну частину додаткового персоналу доводиться набирати безпосередньо з інтелігентського середовища. Прикладом може слугувати наша країна.

Розділ XIV

РОЗПАД

1. Стикаючись із дедалі ворожішим ставленням оточення і породженою цим ставленням законодавчою, адміністративною та правничою практикою, підприємці та капіталісти — фактично, вся соціальна верства, яка визнає буржуазний спосіб життя, — зрештою перестануть функціонувати. Їхні типові цілі швидко стають недосяжними, а їхні зусилля — марними. Найбільш вражаюча з цих буржуазних цілей, заснування індустріальної династії, у більшості країн уже стала недосяжною; навіть скромніших цілей так важко досягти, що з дедалі більшим усвідомленням незмінності ситуації боротьбу за них можуть визнати марною.

Зважаючи на роль буржуазної мотивації у тлумаченні історії економіки останніх двох чи трьох століть, придушення (через несприятливу реакцію суспільства) чи послаблення (через невикористання) цієї мотивації являє собою, поза сумнівом, досить вагомий фактор, щоб пояснити невдачу капіталістичного процесу (якщо взагалі дивитися на нього як на постійне явище), і значно вагоміший, ніж будь-який з факторів, висунутих теорією зникаючої інвестиційної можливості. Отже, цікаво відзначити, що цій мотивації не тільки загрожують зовнішні стосовно буржуазної психології сили, а й що вона (мотивація) має також тенденцію відмирати із внутрішніх причин. Між обома причинами існує тісний взаємозв'язок. Але ми не зможемо поставити правильного діагнозу, поки не спробуємо розділити їх.

З однією з отих «внутрішніх причин» ми вже стикались. Я охрестив її «відмиранням субстанції власності». Ми

¹³ Приклади див. у розділі XXVI.

бачили, що звичайно сучасна ділова людина — підприємець чи просто адміністратор-керівник — це тип виконавця. За логікою свого становища він набуває певних ознак психології службовця бюрократичної організації. Чи має він акції чи ні, його воля до боротьби і завзятість не є і не можуть залишатися такими, як вони були у людях, яка пізнала, що таке власність і пов'язані з нею обов'язки в найповнішому розумінні цих слів. Його система цінностей і поняття обов'язку глибоко змінюються. На простих акціонерів він уже, звичайно, не зважає, цілком незалежно від того, скільки від їхніх акцій урізає держава регулюваннями та податками. Таким чином, сучасна корпорація, хоч вона і є продуктом капіталістичного процесу, соціалізує буржуазну психологію, невблаганно звужує межі капіталістичної мотивації; мало того, зрештою руйнує її коріння¹.

2. Ще вагомішою, однак, є інша «внутрішня причина» — розпад буржуазної сім'ї. Факти, про які йдеться, надто добре відомі, щоб на них детально зупинятися. Для чоловіків і жінок у сучасних капіталістичних суспільствах родинне життя і батьківство означають тепер менше, ніж раніше, й, отже, менше впливають на поведінку; неслухняний син чи донька, хоч як би вони помилялися, заявляючи про свою зневагу до «вікторіанських» ідеалів, висловлюють безперечну істину. Наша нездатність статистично виміряти ці факти не зменшує їх ваги. Коефіцієнт шлюбності ні про що не говорить, бо термін «шлюбність» містить у собі стільки ж соціологічних значень, скільки термін «власність», і той різновид зв'язку, що виникав завдяки шлюбному контрактіві, може цілковито відмерти без будь-яких змін у його правовій конструкції або частоті укладення таких контрактів. Не більше значення має шлюборозлучне співвідношення. Річ не в кількості шлюбів, розірваних за рішенням суду, а в кількості шлюбів, яким бракує того, що колись складало суть подружнього життя. Якщо з огляду на наш статистич-

¹ Багато хто заперечуватиме. І саме тому, що його уявлення ґрунтуються на історичному минулому та гаслах історичного минулого, коли ще не завершилися інституціональні зміни, спричинені великими корпораціями. Мій опонент, імовірно, згадає також про можливість, що їх давав корпоративний бізнес для створення нелегальної основи капіталістичної мотивації. Але це аргумент на мою користь: те, що в корпоративному бізнесі для керівника поза нелегальними чи напівлегальними не існує інших способів, крім зарплатні та премії, одержувати особистий прибуток, показує, що цьому не сприяє сама структура корпорації.

ний вік читачі наполягають на статистичних даних, то процент шлюбів, які взагалі не дають дітей або дають лише одну дитину (хоча цього замало, щоб квантифікувати явище, яке я маю на увазі), може максимально наблизитися до рівня значимого кількісного показника. Тепер це явище більшою чи меншою мірою розповсюджується на всі класи. Вперше воно стало помітним у буржуазній (та інтелігентській) верстві, й лише звідти береться його значення для наших цілей як симптому та причини. Пояснити згадане явище можна універсальною раціоналізацією життя, яка, ми вже бачили, є наслідком еволюції капіталізму. Фактично, це лише один із результатів поширення раціоналізації на сферу приватного життя. Решту чинників, які звичайно наводяться в поясненнях, можна легко звести до щойно згаданого.

Тільки-но чоловіки та жінки засвоюють урок утилітаризму й відмовляються приймати на віру те, що їм традиційно пропонує соціальне оточення, тільки-но вони набувають звичку зважувати особисті вигоди й невигоди від обраного на майбутнє плану дій (або, можна ще сказати, тільки-но вони запроваджують у своє приватне життя щось на кшталт мовчазної системи підрахунків собівартості), як неминуче усвідомлюють, яких великих особистих жертв вимагають родинні зв'язки, особливо батьківство, і що водночас діти, крім фермерських та селянських, перестають бути економічним благом. Ці жертви складаються не тільки з речей, які піддаються грошовому виміру, але й з невимірних утрат комфорту, безтурботності та можливості користуватися дедалі привабливішими й різноманітнішими альтернативами — альтернативами, що з ними доводиться порівнювати радощі батьківства, які зазнають дедалі суворішого критичного аналізу. Той факт, що наш баланс, мабуть, вийшов неповний, навіть по суті неправильний, не ослаблює, а підтверджує цей висновок. Бо найбільше благо, внесок, який робить батьківство у фізичне та моральне здоров'я (у підтримання, скажімо, «нормального стану»), надто коли йдеться про жінок, майже неминуче залишається поза гострим раціоналістичним поглядом сучасника, який і в приватному, і в громадському житті схильний як зосереджуватися на деталях, що їх можна легко з'ясувати й відразу використати, так і глузувати з ідеї прихованих потреб людської природи чи соціального організму. Моя думка, я гадаю, зрозуміла без дальших пояснень. Її можна

підсумувати питанням, яке вже чітко стоїть перед багатьма потенційними батьками. Чи варто відмовлятися від своїх мрій і збіднювати своє життя, щоб на старість тебе ображали й зневажали?

Формуючи нову психологію і в такий спосіб поступово затьмарюючи цінності родинного життя та усуваючи бар'єри сумління, що їх традиції давньої моралі поставили б на шляху до іншого способу життя, капіталістичний процес водночас запроваджує нові смаки. Що стосується бездітності, то капіталістична винахідливість створює дедалі ефективніші протизаплідні засоби, які дозволяють долати опір, що його в противному разі породив би найсильніший з людських інстинктів. Що стосується способу життя, то капіталістична еволюція робить буржуазне родинне гніздо менш бажаним, пропонуючи свої альтернативи. Раніше я говорив про відмирання індустріальної власності; тепер я зупинюся на відмиранні власності споживача.

Аж до останніх десятиліть дев'ятнадцятого сторіччя міський чи сільський дім був повсюдно не тільки приємним і зручним гніздом приватного життя при високому рівні доходу, а й необхідністю. Не тільки гостинність, її щедрість та різноманітність форм, а навіть комфорт, почуття власної гідності, спокій та культура побуту залежали від того, чи володіла родина *фойє* відповідних розмірів і з відповідним інтер'єром. Все, що об'єднувалось під терміном «дім», відповідно сприймалося чоловіком і жінкою буржуазної верстви як цілком природна річ, так само, як шлюб і діти — «основа сім'ї» — теж уважалися природною річчю.

Отож, з одного боку, втіхи сімейного життя в буржуазному домі стають менш очевидними, ніж тягар цього життя. Критичне око критичного віку, мабуть, сприймає його головним чином як джерело турбот і видатків, які часто не окупаються. І це не залежить від сучасного оподаткування, зарплатні та ставлення сучасної домашньої прислуги до своїх обов'язків — все це типові результати капіталістичного процесу, які, звичайно, переконливо промовляють проти того, що в найближчому майбутньому, певно, всі вважатимуть застарілим і неекономічним способом життя. З цього погляду, як і з інших, ми живемо в перехідному періоді. Пересічна буржуазна сім'я схильна позбавлятися труднощів, пов'язаних з утриманням великого міського чи заміського дому, замінюючи його на невелике механізоване житло в поєднанні з максимальним задоволенням потреб і прожи-

ванням за його межами та дедалі більше перекладаючи на плечі ресторанів і клубів турботи, пов'язані з прийомом гостей.

З другого боку, житло старого типу вже не є необхідною умовою комфортабельності та високої культури побуту в буржуазному середовищі. Багатоквартирний будинок і готель репрезентують раціоналізований тип житла та інший спосіб життя, які, досягши найвищого розвитку, безсумнівно відповідатимуть новим умовам життя і забезпечать усе необхідне для комфорту й високої культури побуту. Звичайно, ні такого способу життя, ні такої зовнішньої його оболонки ще повністю ніде не створено, і їхні переваги щодо витрат ми бачимо лише тоді, коли враховуємо турботи й прикrostі, властиві утриманню сучасного житла. Інші переваги очевидні вже тепер: можливість користатися всім, що пропонує сучасна індустрія розваг і туризму, легко міняти місця проживання, перекладаючи поточні дрібні справи на міцні плечі високоспеціалізованих організацій.

Легко зрозуміти, як це пов'язано з проблемами дітонародження у верхніх верствах капіталістичного суспільства. І тут знову бачимо взаємодію: відмирання просторого житла (а лише в ньому можливе багате життя численної родини ²) та дедалі більше перешкод, що заважають йому функціонувати, створюють ще один мотив для того, щоб уникати батьківських турбот; зниження народжуваності своєю чергою зменшує вартість просторого житла.

Я вже говорив, що новий спосіб буржуазного життя ще не дає відчутних переваг у витратах. Але це стосується лише поточних або прямих витрат на забезпечення потреб приватного життя. Щодо накладних видатків, то навіть чисто фінансова перевага уже очевидна. Й оскільки витрати на товари найтривалішого домашнього вжитку (надто будинки, картини, меблі) фінансувалися головним чином із попередніх доходів, то можна сказати, що цей процес різко зменшує потребу в нагромадженні «споживчого капіталу». Це, звичайно, не означає, що в даний час попит на «споживчий капітал» навіть відносно менший, ніж був; цей ефект більш ніж урівноважується зростаючим попитом на споживчі товари тривалого вжитку з боку осіб із низькими та середніми доходами. Але що стосується гедоністичної

² Сучасні взаємини між батьками та дітьми, звичайно, частково зумовлені руйнуванням цього міцного кістяка родинного життя.

складової в системі мотивів споживача, бажання перевищити певний рівень доходів зменшилося. Щоб упевнитись у цьому, читачеві досить лише подивитися на ситуацію з чисто практичного погляду: удачлива особа чи подружжя або особа чи подружжя з «вищого світу» здатні заплатити за найкраще місце в готелі, на кораблі чи на поїзді, а також за найкращу якість речей особистого вжитку (а ця якість у все більшому обсязі забезпечується конвейєром масового виробництва³), можуть, звичайно, задовольнити будь-які власні потреби. Легко зрозуміти, що сформований на таких засадах бюджет видаватиметься надто скромним проти вимог «феодалного» способу життя.

3. Аби зрозуміти, що це все означає для ефективності капіталістичного механізму виробництва, нам досить лише пригадати, що родина й родинний дім були головним рушієм буржуазного різновиду прибуткового мотиву. Економісти не завжди надавали цьому фактові належної ваги. Коли ми ближче придивимося до їхнього поняття корисливості підприємців та капіталістів, то обов'язково відкриємо, що вона мала давати наслідки цілком відмінні від тих, яких можна очікувати від раціональної корисливості незацікавленої особи чи бездітного подружжя, яке вже не дивиться на світ крізь вікна свого родинного дому. Свідомо чи підсвідомо економісти аналізували поведінку людини, чиї погляди чи мотиви формуються фактором наявності саме такого дому і яка працює та заощаджує для дружини й дітей. Щойно вони зникають з морального обрїю ділової людини, перед нами постає зовсім інший вид homo oeconomicus, яка цікавиться іншими речами й діє іншими способами. З погляду її індивідуалістичного утилітаризму поведінка того давнього типу видаватиметься, власне, цілком ірраціональною. Ця людина втрачає єдиний різновид романтизму та героїзму, який ще залишається в неромантичній і негероїчній цивілізації капіталізму, — героїзму, який проголошує, що *navigare necesse est, vivere non necesse est*⁴. Ця людина втрачає капіталістич-

³ Вплив дедалі більшої популярності товарів масового виробництва на бюджет споживача посилюється внаслідок цінової різниці між ними та відповідними товарами, виготовленими на замовлення, яка збільшується завдяки зростанню зарплатні *pari passu* з падінням відносної популярності товарів, виготовлених на замовлення.

⁴ «Море необхідністю». Напис на старому будинку в Бремені.

ну етику, яка зобов'язує трудитися заради майбутнього, пожинатиме працюючий плоди своєї праці чи ні.

Останнє зауваження можна дещо розшифрувати. У попередньому розділі говорилося, що капіталістичний устрій довіряє здійснення далекосяжних суспільних інтересів верхнім верствам буржуазії. Власне, здійснення цих інтересів пов'язується з родинним мотивом, який діє в згаданих верствах. Буржуазія працювала головним чином, щоб інвестувати, і боролася проти урядів, які цікавились найближчими результатами⁵, й захищала від цих урядів не стільки певний рівень споживання, скільки певний рівень нагромадження. З ослабленням рушійної сили, породжуваної родинним мотивом, часовий горизонт бізнесмена звужується приблизно до очікуваної тривалості його життя. І тепер імовірно, що він з меншим бажанням, ніж раніше, виконуватиме свою функцію заробляння, заощадження та інвестування, навіть якби він не бачив причини боятися, що, як наслідок, він лише платитиме більші податки. Він сповзає на антиощадні позиції й дедалі охочіше сприймає антиощадні *теорії* — ознаку короткозорої *філософії*.

Однак наш бізнесмен сприймає не тільки антиощадні теорії. Змінивши ставлення до концерну, де він працює, змінивши спосіб приватного життя, він тепер схильний змінити погляди на цінності та норми капіталістичного устрою. Мабуть, найбільше вражає в цій картині те, якою мірою буржуазія, виховуючи своїх ворогів, дозволяє, щоб вони своєю чергою виховували її. Вона засвоює гасла поширеного нині радикалізму й, здається, охоче засвоїла б переконання, що загрожують самому її існуванню. Вагаючись та опираючись, вона почасти визнає суттєві положення цих переконань. Все це було б дуже дивне й навряд чи пояснене, якби не той факт, що типовий буржуа швидко втрачає віру у власні переконання. А це теж стає цілком зрозумілим, щойно ми усвідомимо, що соціальні умови, які спричинилися до їх появи, зникають.

Це підтверджується дуже характерною поведінкою окремих капіталістичних кіл та буржуазії в цілому, коли їхні ін-

---

⁵ Вже говорилося, що в економічних справах «держава може бути далекогляднішою». Проте, якщо не брати до уваги деяких питань поза партійною політикою, як от збереження природних ресурсів, держава майже ніколи не стає на цей шлях.

тереси опиняються під безпосередньою загрозою. Вони вдаються до розмов та виправдовувань або наймають для цього інших; вони хапаються за всяку можливість компромісу; вони завжди готові поступитися; вони ніколи не борються під прапором своїх ідеалів та інтересів: у нашій країні протягом останнього десятиліття ніхто по-справжньому не опирався проти непосильного фінансового навантаження чи проти несумісного з ефективним управлінням промисловістю трудового законодавства. Читач уже напевно знає, що я далекий від того, щоб переоцінювати політичну силу великого бізнесу чи буржуазії взагалі. Навіть більше, я схильний багато що пояснити боягузством. І все-таки про цілковитий брак засобів захисту не йшлося, а історія знає чимало прикладів успішної діяльності невеликих соціальних груп, які, вірячи в свою справу, були сповнені рішучості захищати її до кінця. Єдине пояснення такої покірливості полягає в тому, що буржуазія вже сама не бачить жодного сенсу в буржуазному устрої і, зводячи все до одних розмов і нічого не роблячи, фактично залишається байдужою до нього.

Отже, той самий економічний процес, який розхитує позиції буржуазії, знижуючи роль функцій підприємців і капіталістів, руйнуючи їхні захисні верстви та інституції та створюючи ворожу атмосферу, підриває рушійні сили капіталізму зсередини. І це найкраще показує, що капіталістичний устрій не тільки тримається на підпорах з позакапіталістичного матеріалу, а й черпає силу з позакапіталістичних моделей поведінки, які він (капіталізм) неминуче зруйнує.

Отож ми знову відкрили для себе те, що часто відкривали до нас, тільки з інших поглядів і, на мою думку, з недостатнім обґрунтуванням: капіталістичній системі притаманна тенденція до саморуйнування, яка на ранніх стадіях цілком може утвердитися у формі тенденції до гальмування прогресу.

Я не стану повторювати, як об'єктивні та суб'єктивні, економічні та позаекономічні чинники, підпираючи один одного у вражаючій взаємодії, сприяють досягненню цього результату. Я не показуватиму того, що має бути очевидним, а в наступних розділах стане ще очевиднішим, тобто що згадані чинники сприяють не тільки руйнуванню капіталістичної, а й виникненню соціалістичної цивілізації. Всі

вони спрямовані у цей бік. Капіталістичний процес не тільки руйнує власну інституціональну структуру, а й створює умови для іншої. Зрештою, «руйнування», може, й не те слово. Мабуть, я мав би говорити про трансформацію. Наслідок цього процесу — то не просто порожнеча, яку можна заповнити тим, що трапиться: реальності та людські душі трансформуються так, щоб дедалі краще пасувати до соціалістичного способу життя. З кожною зруйнованою підпорою капіталістичної структури зростає імовірність соціалістичних перетворень. З обох цих поглядів Марксове *передбачення* правильне. Ми можемо також погодитися з Марксом у поєднанні соціальної трансформації, що відбувається на наших очах, з економічним процесом як її головним рушієм. Щоб саме наш аналіз спростує, якщо він правильний, має, зрештою, другорядне значення, хоч би яке істотне місце те «щось» займало в системі соціалістичних переконань. Зрештою, немає великої різниці, як комусь може видатися, чи сказати, що розпад капіталізму спричиняється його успіхами, чи стверджувати, що він спричиняється його невдачами.

Проте наша відповідь на питання, яке міститься в заголовку цієї частини книжки, ставить значно більше проблем, ніж розв'язує. Виходячи з подальшого викладу, читачеві слід узяти до уваги таке.

По-перше, ми ще нічого не дізналися про той соціалізм, що, можливо, вимальовується перед нами у майбутньому. Для Маркса та більшості його прихильників (і це була і є одна з найсерйозніших вад їхньої доктрини) соціалізм з певністю означав лише одне. Проте ця певність сягає не далі, ніж нас може завести націоналізація промисловості, а з нею можна сумістити безліч економічних та культурних можливостей.

По-друге, ми так само нічого не знаємо про ймовірні шляхи приходу соціалізму, крім того, що цих шляхів, мабуть, дуже багато — від поступової бюрократизації до найбільш вражаючої з усіх революцій. Строго кажучи, ми навіть не знаємо, чи той соціалізм, власне, прийде назавжди. Бо, повторюю: збагнути тенденцію і уявити собі її кінцевий результат — то одна річ, а передбачити фактичне досягнення цього результату і практичну цінність досягнутого стану речей, не кажучи вже про його постійність, — зовсім інша. Перш ніж дійде до задушливої соціалістичної темниці чи до

благодатного соціалістичного раю, людство може згинуть у вогні страхітливих (чи славних) імперіалістичних воєн⁶.

По-третє, різноманітні складові тенденції, яку ми намагалися описати, хоч і повсюдно помітні, ще ніде повністю не виявились. Різні країни пройшли різні етапи у своєму розвитку, але в жодній з них цей розвиток не зайшов так далеко, щоб можна було хоч із якоюсь певністю сказати, як далеко він піде в майбутньому, чи стверджувати, що *тенденція, яка лежить у його основі*, настільки зміцніла, що в ній можливі лише тимчасові відхилення. Промислова інтеграція ще далеко не закінчилась. Конкуренція, і фактична, й потенційна, і далі є головним чинником у будь-якій ситуації, що склалася в діловій активності. Рівень підприємництва не спадає, провідна роль буржуазії залишається головним рушієм економічного процесу. Середній клас залишається політичною силою. Буржуазні норми та буржуазні мотивації, хоч і все більше розхитуються, і далі діють. Збереження традицій (а також родинна власність на контрольні пакети акцій) і далі змушують багатьох керівників поводитися так само, як раніше повадився менеджер-власник. Буржуазна сім'я ще не відмерла: вона, власне, чіпляється за життя так уперто, що жоден із поважних політиків не наважився застосувати до неї ніяких методів тиску, крім оподаткування. З погляду безпосередньої практичної діяльності й для короткотермінового прогнозування (а коли йдеться про такі речі, століття — це «короткий термін»⁷) всі ці поверхові явища можуть видатися значно важливішими, ніж глибинна й повільна тенденція до утворення іншої цивілізації.

---

⁶ Написано влітку 1935 р.

⁷ Ось чому факти й аргументи, наведені в цьому та двох попередніх розділах, не спростовують моїх міркувань про можливі економічні результати наступних п'ятдесяти років еволюції капіталізму. Тридцять років цілком можуть виявитися останнім подихом капіталізму; імовірність цього, звичайно, значно підвищується у зв'язку з війною, що триває. А може, знову ж таки, цього й не станеться. У всякому разі, не існує суто економічних причин, з яких капіталізм не повинен був би мати ще одного успішного етапу,— оце й усе, що я хотів обгрунтувати.

Частина III

ЧИ ЖИТТЄЗДАТНИЙ СОЦІАЛІЗМ?

Розділ XV

УСУВАЄМО ПЕРЕШКОДИ

Чи життєздатний соціалізм? Ясна річ. У цьому не буде ніяких сумнівів, якщо ми припустимо, по-перше, що досягнуто потрібної стадії промислового розвитку й, по-друге, що проблеми перехідного періоду можна успішно розв'язати. Звичайно, нас можуть бентежити як самі ці припущення, так і питання про те, чи буде соціалістична формація демократичною і, демократична чи ні, наскільки ефективно вона функціонуватиме. Все це ми згодом розглянемо. Але якщо ми приймемо ці припущення й відкинемо ці сумніви, то відповідь на питання, що залишається, буде напевно «так».

Перш ніж спробувати довести це, я хотів би усунути з дороги деякі перешкоди. Досі ми не дуже зважали на окремі визначення, і тепер цю помилку слід виправити. Ми просто розглянемо два типи суспільства, а про інші згадаємо лише побіжно. Ці типи ми назвемо ринковим та соціалістичним.

Ринкове суспільство визначається інституціональною схемою, в якій нам треба згадати лише про два елементи — приватну власність на засоби виробництва та регулювання виробничих процесів приватним контрактом (чи менеджментом, чи ініціативою). Проте цей тип суспільства, як звичайно, не є суто буржуазним. Бо, як ми вже бачили в частині II, промислово-торговельна буржуазія загалом не може існувати самостійно, а лише в симбіозі з небуржуазною верствою. Ринкове суспільство не є також ідентичним з капіталістичним суспільством. Останнє, особливий різновид першого, визначається додатковим явищем створення кредиту шляхом (якому сучасне економічне життя завдячує багатьма визначними рисами) фінансування підприємництва через банківський кредит, тобто виготовленими для цього грошима (векселями чи депозитами). Та оскільки ринкове суспільство, як альтернатива соціалізму, на практиці

завжди виникає в певній формі капіталізму, то не буде великої різниці, якщо читач надаватиме перевагу традиційному контрастові між капіталізмом та соціалізмом.

Соціалістичне суспільство ми визначимо як інституціональну схему, в якій контроль над засобами виробництва та самим виробництвом здійснюється центральною владою, чи, інакше кажучи, як схему, в якій справи економіки принципово належать до державної, а не до приватної сфери. Соціалізм охрестили інтелектуальним Протеєм. Існує чимало способів визначення цієї системи (тобто чимало прийнятних способів, крім безглузвих, як-от що соціалізм означає хліб для всіх), і наш необов'язково належить до найкращих. Однак стосовно цього способу є кілька моментів, на які слід було б звернути увагу, не боячись звинувачень у педантизмі.

Наше визначення не включає в себе ні гільдійного соціалізму, ні синдикалізму, ні будь-яких інших типів цієї системи. Мені здається, що термін «централістський соціалізм» є явно переважаючим, отож, розглядаючи інші форми, ми лише переводитимемо папір. Але якщо ми приймемо цей термін для позначення єдиного різновиду соціалізму, який ми розглядатимемо, то слід виявити обачність, щоб уникнути непорозуміння. Єдине призначення терміну «централістський соціалізм» — не допустити існування багатьох контролюючих органів, з яких кожен принципово відстоював би чітко визначені власні інтереси, зокрема існування численних автономних територіальних секторів, які далеко пішли б шляхом відродження антагонізмів капіталістичного суспільства. Читачеві таке ігнорування регіональних інтересів може цілком видатися нереалістичним. Однак воно є істотним.

Але наш термін не означає централізму ні в тому розумінні, що центральна влада (яку ми альтернативно називаємо центральним управлінням або міністерством виробництва) обов'язково абсолютна, ні в тому розумінні, що всяка ініціатива, яка стосується керівника, виходить лише від неї. Щодо першого пункту, то управлінню чи міністерству, можливо, доведеться погоджувати свій план з конгресом чи парламентом. Імовірно, що існуватиме якийсь орган контролю та перевірки, щось на зразок *comptes*, який, можливо, навіть матиме право накладати вето на окремі рішення. Щодо другого пункту, то певна свобода повинна

бути надана їй майже будь-який ступінь свободи може бути наданий «людям на місцях», скажімо, керівникам окремих галузей чи підприємств. Тим часом я зроблю сміливе припущення, що раціональний ступінь свободи експериментально визначається й фактично надається, отож ефективність праці не страждає ні від невгамовних амбіцій підлеглих, ні від того, що на міністерському столі ростуть стоси звітів та запитів, які чекають відповіді, ні, зрештою, від міністрових розпоряджень, які нагадують описані Марком Твенем правила збирання картоплі.

Я не дав окремих визначень колективізму чи комунізму. Першого терміну я взагалі не вживатиму, а другий — лише принагідно, стосовно тих соціальних груп, які пов'язують його з собою. Але якби дійшло до ширшого вживання цих термінів, то я мав би користуватися ними як синонімами до слова «соціалізм». Аналізуючи історію їх уживання, більшість авторів намагалися надати їм чіткого значення. Справді, на термін «комуністичний» вибір падав досить послідовно для позначення найбезкомпромісніших і найрадикальніших ідей. З іншого боку, один із класичних документів соціалізму одержав назву «Комуністичного маніфесту». Різниця в принципах тут ніколи не була істотною, а та, що є, в межах соціалістичного табору не помітніша, ніж у стосунках між соціалістичним і комуністичним табором. Більшовики називають себе комуністами й водночас істинними та єдиними соціалістами. Істинні та єдині чи ні, вони напевне соціалісти.

Я уникаю таких термінів, як «державне володіння чи власність» на природні ресурси, заводи та обладнання. Це питання має певне значення для методології соціальних наук. Поза сумнівом, існують поняття, пов'язані не лише з певною епохою чи типом соціального світу, як от потреба, чи вибір, чи економічна вигода. Інші поняття, удосконалені аналітиками до повної втрати цього зв'язку, зберегли його лише в буденному вжитку. Прикладами цього можуть бути ціна й собівартість¹. Але є ще й інші поняття, які за своєю природою не витримують трансплантації, завжди зберігаючи в собі щось від певної інституціональної системи. Отож

¹ У сучасній теорії ціна визначається як простий коефіцієнт трансформації. Собівартість, як передбачені витрати у зв'язку з переходом на альтернативний курс, є звичайною логічною категорією. Невдовзі ми повернемося до цього.

надзвичайно небезпечно (власне, це призводить до перекручення історичного опису) вживати їх, не зважаючи на соціальний світ чи культуру, до якої вони належать. Володіння чи власність (а також, на мою думку, оподаткування) є саме такими представниками світу ринкового суспільства, так само як лицарі та феодалські маєтки — феодалного світу.

Те саме стосується й держави. Звичайно, ми могли б зробити критерієм її визначення суверенітет, а потім говорити про соціалістичну державу. Але якщо ми хочемо, щоб у цьому понятті була суть, а не просто правова чи філософська вода, то держава не повинна фігурувати ні в розгляді феодалного суспільства, ні соціалістичного, бо ні одне, ні друге не показало й не покаже межі між приватним і державним, а саме з цього випливає найважливіша частина значення терміну «держава». Щоб зберегти це значення з усім його розмаїттям функцій, методів та поглядів, найкраще, здається, сказати, що держава, продукт зіткнень та компромісів між феодалами та буржуазією, складитиме частину попелища, на якому має народитися соціалістичний фенікс. Отже, я не вживав цього терміну у своєму визначенні соціалізму. Звичайно, соціалізм може бути запроваджений державою, але цей акт означатиме загибель держави, — як сказав Маркс і повторив Ленін.

В одному, зрештою, наше визначення відповідає всім іншим, з якими я будь-коли стикався, а саме в тому, що воно ґрунтується лише на економіці. Кожен соціаліст бажає революціонізувати суспільство з погляду економіки, і всі очікувані ним блага мають з'явитися завдяки змінам в економічних інституціях. Це, звичайно, приводить нас до теорії соціальної причинності — теорії про те, що економічна модель — це найдійовіший елемент серед сукупності явищ, які ми називаємо суспільством. Тут, однак, спадає на думку два зауваження.

По-перше, у попередній частині вже мовилося стосовно соціалізму, що ні для нас, дослідників, ні для тих, хто збирається повірити в соціалізм, економічний аспект не є єдиним чи навіть найважливішим. Даючи згадане вище визначення, я не мав наміру заперечувати це. І віддаючи належне всім цивілізованим соціалістам, яких я будь-коли зустрічав або ж читав їхні твори, слід сказати, що те саме стосується і їх: наголошуючи на економічному елементі,

якому їхнє вчення надає значення як причині, вони не мають на увазі, що боротися варто лише за біфштекси та радіоприймачі. Є справді нестерпно відсталі люди, які саме так і думають. А чимало з тих, хто так не думає, змагаючись за голоси виборців, наголошують на економічній перспективі з уваги на її безпосередню привабливість. У такий спосіб вони спотворюють і принижують своє вчення. Ми цього робити не станемо. Натомість ми пам'ятатимемо, що соціалізм прагне до чогось вищого, ніж напхані шлунки, так само, як християнство означає більше, ніж дещо гедоністичні цінності раю та пекла. Насамперед соціалізм означає новий культурний світ. Заради нього можна бути палким соціалістом, навіть не вірячи, що соціалістичний устрій приведе до ефективнішої економіки². Отже, чисто економічний аргумент за чи проти, хоч який переконливий сам по собі, ніколи не може бути вирішальним.

Але, по-друге, про який культурний світ ми говоримо? Можна спробувати відповісти на це питання, спираючись на сучасні погляди визнаних соціалістів, щоб пересвідчитись, чи не вималюється з них якийсь тип. На перший погляд, матеріалу в нас доволі. Одні соціалісти майже готові, склавши руки на грудях та усміхаючись блаженною усмішкою, затягти речитативом гімн справедливості, рівності й свободі взагалі та свободі від «експлуатації людини людиною» зокрема, гімн миру й любові, розбитим кайданам і звільненій культурній енергії, відкриттю нових обривів та нової величі. Але це ж покруч Руссо з яким-небудь Бентамом. Інші просто виражають інтереси й апетити радикального крила тред-юніонізму. Ще інші, одначе, виявляють дивовижну стриманість. Бо зневажають дешеві гасла, а нічого іншого придумати не можуть? Бо, хоч і придумали, сумніваються, що придумане привабить маси? Бо усвідомлюють, що безнадійно відрізняються від своїх товаришів?

Отож цей напрям для нас неприйнятний. Натомість нам доводиться мати справу з тим, що я назву культурною невизначеністю соціалізму. Власне, згідно з нашим визначенням, а також з багатьма іншими, суспільство може бути з усіх боків соціалістичним і водночас очолюваним єди-

² Те саме стосується й протилежного: можна визнавати претензії соціалізму на економічні переваги й водночас ненавидіти його на ґрунті культури.

новладним правителем або організованим у найдемократичніший з усіх можливих способів; воно може бути аристократичним або пролетарським; воно може бути теократичним та ієрархічним, або атеїстичним, або байдужим до релігії; воно може бути значно дисциплінованишим, ніж вояки в сучасному війську, або взагалі недисциплінованим; воно може бути аскетичним або євдемоністичним за духом; енергійним або млявим; орієнтованим лише на майбутнє або лише на сьогоднішній день; войовничим і націоналістичним або мирним та інтернаціоналістичним; егалітарним або навпаки; воно може сповідувати етику панів або етику рабів; його мистецтво може бути суб'єктивним або об'єктивним³; спосіб життя — індивідуалізований або стандартизований; і (чого для декого з нас уже самого по собі доволі, щоб викликати почуття вірності чи зневаги) воно може походити з роду, якому притаманні надзвичайно високі або дуже низькі якості, породжуючи відповідно надлюдей або людей нижчого сорту.

Чому це так? Читач може вибрати різні відповіді. Він може сказати або що Маркс помилився й економічна модель не визначає типу цивілізації, або що його визначила б економічна модель з повною характеристикою, а елементу, який являє собою соціалізм у нашому розумінні, без додаткових економічних даних та припущень для цього не досить. Між іншим, з капіталізмом нам повелося б не краще, якби ми спробували відтворити його культурний світ на підставі одних фактів, включених у наше визначення даного устрою. У цьому випадку в нас, безсумнівно, склалася враження визначеності, й ми вважаємо за можливе розмірковувати про тенденції капіталістичної цивілізації. Але тільки тому, що маємо перед собою історичну реальність, яка дає нам усі необхідні дані й *via facti* виключає безліч можливостей.

Проте ми вжили слово «визначеність» у досить строгому спеціальному значенні й, навіть більше, маючи на увазі цілий культурний світ. Невизначеність у цьому смислі не є непереборною перешкодою у спробах розкрити певні особ-

---

³ Хоч як парадоксально це звучить, індивідуалізм і соціалізм — це не обов'язково протилежності. Можна доводити, що соціалістична форма організації суспільства гарантуватиме «справді» індивідуалістичну реалізацію особистості. Це, власне, було б цілком по-марксистському.

ливості чи тенденції, що їх соціалістичний лад як такий, можливо, породить скоріше, ніж інші, надто особливості й тенденції, що стосуються окремих ділянок культурного організму. Не йдеться і про неможливість сформулювати обґрунтовані додаткові припущення. Якщо, наприклад, ми, як і багато соціалістів, уважаємо (на мою думку, хибно), що війни це не що інше, як одна з форм конфлікту між капіталістичними колами, то звідси, звісно, випливає, що соціалізм мав би бути пацифістським, а не войовничим. Або якщо ми припустимо, що соціалізм розвивається разом із певним типом раціоналізму і є невіддільним від нього, то ми дійдемо висновку, що таке суспільство, очевидно, буде нерелігійним, якщо не антирелігійним. Ми ще спробуємо пограти в цю гру, хоча краще було б надати слово головним чином єдиній справді великій людині в цій галузі — Платону. Проте все це не відкидає того факту, що соціалізм справді є Протеєм *культури* і що його культурні можливості можуть набути більшої визначеності лише тоді, коли ми зосередимося на окремих випадках такого явища, як соціалізм; і для його прихильника кожен з цих випадків відповідатиме істині, але на нашу долю може випасти будь-який.

Розділ XVI

СОЦІАЛІСТИЧНА ПРОГРАМА

Насамперед ми повинні зрозуміти, чи не хибує на щонебудь сама логіка соціалістичної економіки. Довівши обґрунтованість цієї логіки, ми нікого не повернемо до соціалізму й, власне, не дуже підтримаємо соціалізм як практичну програму, але якщо ми доведемо необґрунтованість цієї логіки або просто не зможемо довести її обґрунтованості, то цього виявиться досить, щоб звинуватити згадану логіку в природному безглузді.

Точніше кажучи, наше питання можна сформулювати так: чи можливо на основі даних соціалістичної системи розглядуваного типу та правил раціональної поведінки прийти до однозначного рішення що і як продукувати або, висловлюючи те саме у формі гасла точної економіки, чи дають ці дані та правила в умовах соціалістичної економіки достатню кількість незалежних сумісних (тобто вільних від суперечностей) рівнянь для однозначного визначення

невідомих величин проблеми, яка стоїть перед центральним управлінням чи міністерством виробництва?

1. Відповідь на це питання заперечна. Нічого хибного в самій логіці соціалізму немає. Я ніколи не підкреслював би цієї очевидної думки, якби не той факт, що її відкидали, і якби не той ще цікавіший факт, що ортодоксальні соціалісти не спромоглися дати науково обгрунтованої відповіді на це питання, поки не навчилися конкретного підходу до справи в економістів, які мали тверді буржуазні погляди або підтримували їх.

Єдиним авторитетом, який заперечує згадану думку і про якого нам слід згадати, є професор Л. фон Мізес¹. Почавши з твердження про те, що раціональна економічна поведінка має передумовою раціональні підрахунки собівартості, а отже, ціни факторів вартості, а отже, ринки, які формують згадані ціни, він дійшов висновку, що в соціалістичному суспільстві, позаяк там таких ринків не буде, бракуватиме орієнтирів раціонального виробництва, отож система працюватиме безладно, якщо взагалі працюватиме. Такій і подібній критиці або, може, й деяким власним сумнівам визнані представники соціалістичної ортодоксії спочатку могли мало що протиставити, крім того аргументу, що соціалістичне керівництво зможе відштовхнутися від системи цінностей, створеної його капіталістичним попередником (що, поза сумнівом, годиться для розгляду практичних труднощів, але зовсім не годиться для розгляду такого принципового питання), або гімну чудесному блаженству їхнього раю, де було б легко повністю обійтися без таких капіталістичних прийомів, як раціональні витрати, і де товариші розв'язали б усі проблеми, користуючись щедротами громадських крамниць. Це однаково, що визнати критику, і деякі соціалісти, здається, так і роблять навіть сьогодні.

Енріко Бароне розв'язав це питання в такий спосіб, що його наступникам залишилося лише розвивати досягнуте та з'ясовувати другорядні речі. Отож читачам, які шукають незаперечних доказів, я рекомендую ознайомитись із ар-

---

¹ Його статтю, видану 1920 року, перекладено англійською мовою: див. «Коллективне планування економіки» (за редакцією Ф. А. фон Хайска, 1935). Див. також його «*Gemeinwirtschaft*», англійський переклад під назвою «Соціалізм» (1937).

гументацією цього економіста². А нам вистачить короткого нарису.

З погляду економістів виробництво (включаючи транспортування та всі властиві маркетингу операції) є не що інше, як раціональне поєднання існуючих «факторів» у рамках даних технологічних умов. У ринковому суспільстві поєднання цих факторів означає їх купівлю та наймання, а типові для такого суспільства особисті доходи з'являються саме в цьому процесі купівлі та наймання. Тобто виробництво та «розподіл» соціального продукту є лише різними аспектами одного й того самого процесу, що впливає на те й те одночасно. Найсуттєвіша логічна — або чисто теоретична — різниця між ринковою та соціалістичною економікою полягає в тому, що в останній це вже не є так. Оскільки *prima facie* засоби виробництва не мають ринкової вартості й, що важливіше, оскільки принципи соціалістичного суспільства не дозволяють робити її критерієм розподілу, навіть якби вона справді існувала, то соціалістичному суспільству бракує автоматичного розподілу, притаманного ринковому суспільству. Порожнечу доводиться заповняти політичним актом, скажімо, державною конституцією. Таким чином, розподіл стає окремою і, принаймні логічно, повністю відірваною від виробництва операцією. Цей політичний акт або рішення має впливати з економічного та культурного характеру суспільства і своєю чергою визначати цей

² До Бароне понад десяток економістів наближався до розв'язання цього питання. Серед них були такі авторитети, як Ф. фон Візер («Природна вартість», 1893, німецький оригінал, 1889) і Парето («Cours d'Économie politique», том II, 1897). Обидва вони розуміли, що логічні підвалини економічної поведінки як у ринковому, так і в соціалістичному суспільстві одні й ті самі, а з них і випливає розв'язання згаданого питання. Проте Бароне, послідовник Парето, перший розробив це розв'язання. Див. його статті під заголовком «Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista», «Giornale degli Economisti», 1908; англomовний переклад увійшов до видання «Колективне планування економіки», згаданого в попередній виносі.

У нас немає ні можливості, ні необхідності віддати належне довгому перелікові пізніших праць. З огляду на те чи інше особливе значення я лише згадаю такі: Фред М. Тейлор. «Управління виробництвом у соціалістичній державі», «Американський економічний огляд», березень, 1929; К. Тіш. «Wirtschaftsrechnung und Verteilung im... sozialistischen Gemeinwesen», 1932; Г. Цассенхаус. «Theorie der Planwirtschaft», «Zeitschrift für Nationalökonomie», 1934; надто Оскар Ланге. «Про економічну теорію соціалізму», «Огляд економічних досліджень», 1936—1937, окреме видання — Ланге і Тейлор. Назва та сама, 1938; А. П. Лернер, на чій статті я посилюватимусь далі.

характер, а також поведінку, цілі та досягнення суспільства; проте з погляду економіки це рішення буде цілком довільне. Як уже вказувалося, держава може прийняти егалітарне правління (і знову ж таки, в будь-якому з тих багатьох значень, які можуть бути пов'язані з егалітарними ідеалами) чи допустити нерівність у будь-якій бажаній мірі. Держава може навіть удатися до розподілу, щоб забезпечити максимальний розвиток економіки у будь-якому бажаному напрямі; це надзвичайно цікавий випадок. Держава може вивчити бажання окремих товаришів чи дати їм те, що той чи інший авторитет уважатиме за найкраще; гасло «кожному за потребами» може означати і те, й те. Але якась влада мусить бути встановлена. Для нашої мети вистачить розглянути дуже особливий випадок.

2. Отож припустимо, що в нашій соціалістичній державі панують суто егалітарні етичні переконання, які водночас дозволяють товаришам вільно вибирати з усіх товарів широкого вжитку, що їх міністерство може і хоче продукувати: суспільство, звичайно, може відмовитись від виробництва певних товарів, наприклад алкогольних напоїв. Припустимо, крім того, що визнаний егалітарний ідеал здійснюється шляхом видачі кожному громадянину (діти й, можливо, ще дехто трактуватимуться у відповідності з рішенням компетентних осіб як неповноправні громадяни) ваучера, який виражає його право на кількість товарів широкого вжитку, що дорівнює обсягові соціального продукту за даний розрахунковий період, поділеному на число пред'явників ваучерів, які до кінця періоду втрачають свою вартість. Ці ваучери можна розглядати як претензії на n -ну частину всіх харчових продуктів, одягу, господарчих товарів, автомобілів, кінофільмів тощо, які вже випродуковані або продукуються для споживання (для доставки споживачам) протягом розглядуваного періоду. І лише заради уникнення безлічі складних і зайвих обмінів, які можуть звалитися на товаришів, ми виражаємо їхні претензії не в товарах, а в рівних кількостях зручних одиниць, які, однак, нічого не означають (можна називати їх просто одиницями, чи місяцями, чи сонцями, чи навіть доларами), і постановляємо, що в обмін на визначену їх кількість видаватимуться одиниці кожного товару. За нашими припущеннями ці «ціни» в громадських крамницях, помножені на наявну кількість відповідного товару, складуть з усіх інших боків довільну суму претензій товаришів.

Але міністерству виробництва немає потреби встановлювати індивідуальні «ціни», хіба що давати початковій пропозиції. Маючи певні смаки та однакові «доларові доходи», товариші покажуть своєю реакцією на ці початкові пропозиції, за якими цінами вони готові придбати весь соціальний продукт, крім тих товарів, які взагалі нікого не цікавлять, і тоді міністерству доведеться погодитись на такі ціни, якщо воно бажає уникнути затоварювання. Дуже імовірно, що так, в однозначний спосіб, здійсниться принцип рівномірного розподілу. Проте для цього потрібно, щоб певна кількість кожного товару була вже випродукована. Справжня проблема, яка вважається нерозв'язною, полягає в тому, як це здійснити раціонально, тобто максимально задовольнивши споживачів³ за обмежень, створених наявними ресурсами, технологічними можливостями та іншими умовами навколишнього середовища. Зрозуміло, що виробничий план, прийнятий більшістю товаришів, аж ніяк не задовольнить цієї⁴ вимоги, бо в такому випадку дехто напевно, а всі можливо не одержать того, чого потребують і що можна було б їм дати, не обмежуючи інших. Але так само зрозуміло й те, що економічної раціональності в цьому плані можна досягти інакше. Для теоретика це впливає з елементарного твердження: оцінюючи товари широкого вжитку («створюючи на них попит»), споживачі ipso facto оцінюють також засоби виробництва, які використовуються для продукування цих товарів. Спробуємо переконати неспеціаліста, що раціональний виробничий план у нашому соціалістичному суспільстві — річ можлива.

3. Аби полегшити справу, припустимо, що ми маємо дану й поки що незмінну кількість засобів виробництва. Далі перетворимо центральне управління на комітет у справах певної галузі чи, ще краще, створимо для кожної галузі управління, яке керуватиме нею і співробітничатиме з центральним управлінням, що контролює та координує роботу всіх галузевих менеджерів чи управлінь. Центральне управ-

---

³ Якщо сучасні теоретики заперечуватимуть проти такого звороту, то я дуже прошу їх замислитися над ефектом цілком зайвого багатослів'я, якого вимагатиме правильна побудова фрази, не додаючи ніяких переваг нашій аргументації.

⁴ Це не означає, що він не задовольнив би вимог з погляду іншого визначення раціональності. Ми не порівнюємо тут розглядуваного устрою з іншими. Про це дещо буде сказано згодом.

ління здійснює це, розподіляючи за певними правилами виробничі ресурси (що перебувають під його контролем) між цими галузевими управліннями. Припустимо, що за постановою центрального управління галузеві управління можуть мати будь-яку кількість засобів виробництва та послуг за трьох умов. По-перше, ці управління мають продукувати якомога економічніше. По-друге, за кожну одиницю одержаного засобу виробництва чи послуги від них вимагається перераховувати центральному управлінню установлену кількість «споживчих доларів», одержаних за попередні поставки товарів широкого вжитку — інакше кажучи, центральне управління заявляє про готовність «продавати» за встановленими «цінами» будь-якому галузевому управлінню необмежену кількість засобів виробництва та послуг. По-третє, галузеві управління повинні замовляти й використовувати таку їх кількість (і не меншу), яку, при максимально економічному виробництві, вони можуть використати, не вдаючись до «продажу» будь-якої частини своєї продукції за менше «доларів», ніж вони зобов'язані перерахувати центральному управлінню за відповідну кількість одержаних засобів виробництва. Більш фаховою мовою ця умова означає, що виробництво у всіх галузях має бути таким, щоб «ціни» дорівнювали (а не просто були пропорційними) граничним затратам⁵.

⁵ Цей принцип, який випливає із звичайної логіки вибору, не здобув загального визнання, поки пан А. П. Лернер наголосив на ньому й став на його захист у ряді коментарів і статей здебільшого в «Огляді економічних досліджень» (а також в «Економічному журналі» за вересень 1937 р.), які є вагомим внеском у теорію соціалістичної економіки й до яких, користуючись можливістю, я привертаю увагу читачів. Як одне з тверджень цієї аргументації вибору, правильним є і зауваження про те, що у випадку колізії згадувана умова має завжди переважати правило вирівнювання цін до загальної вартості одиниці продукції. Проте плутанина різних речей дещо приховує залежність між цією умовою і цим правилом, вимагаючи певних уточнень.

Поняття граничних затрат, яке означає обов'язковий приріст загальної вартості при незначному збільшенні обсягу виробництва, залишається невизначеним, аж поки ми пов'яжемо його з певним періодом часу. Отже, якщо питання полягає в тому, возити чи не возити додаткового пасажирів на поїзді, який однаково курсуватиме на лінії, граничні затрати, варті уваги, можуть дорівнювати нулеві; у всякому разі, вони зовсім незначні. Інакше кажучи, з погляду дуже короткого періоду (години, дня чи навіть тижня) практично всі витрати — накладні (навіть мастила та вугілля) і не входять у граничні затрати. Проте що довший розглядуваний період, то більше витратних елементів переходять у граничні затрати — спершу всі ті, які

Отож кожне галузеве управління має однозначне завдання. Так само, як сьогодні кожна фірма в умовах досконалої

звичайно є складовими частинами поняття перемінних витрат, а за ними — дедалі більше тих, які ділові люди називають накладними витратами, аж поки (для дуже тривалого періоду чи з погляду планування ще не існуючої промислової одиниці) в категорії накладних витрат не залишається нічого (або практично нічого) і все, включаючи спрацювання, доводиться враховувати при визначенні граничних затрат — і так доти, доки цей принцип не модифікується стосовно деяких чинників, як от залізнична колія, тим технологічним фактом, що вони є чи ними можна користуватись лише на дуже великих підприємствах («неподільність виробничого чинника»). Отже, граничні затрати слід завжди відрізнити від (граничних) перемінних витрат.

Ми часто пов'язуємо розглядувану умову з правилом, за яким соціалістичне (як і капіталістичне) керівництво в будь-яку хвилину забуде минуле, щоб діяти раціонально; тобто що у своїх рішеннях воно не враховуватиме чистого капіталу поточних інвестицій. Однак це правило дійсне лише для поведінки в даній ситуації на короткому відтинку часу. Воно не означає, що керівництво знехтує *ex ante* елементами, які *обов'язково* перетворяться на постійні, чи накладні, витрати. Нехтування цими елементами спричинилося б до ірраціональної поведінки стосовно годин праці та одиниць природних ресурсів (при кожній можливості їх альтернативного використання), які входять до накладних витрат. Проте враховувати згадані елементи в цілому означатиме зрівнювати ціни з загальними витратами на одиницю продукції, поки все розвиватиметься згідно з планами, а позаяк винятки головним чином спричиняються технологічними перешкодами на шляху раціоналізму, представленими неподільністю виробничого чинника, або відхиленнями від запланованого перебігу подій, то логіка цих планів, зрештою, непогано відбита в останньому принципі. Хоча на короткому відтинку часу це може видатися найраціональнішою річчю, згадана логіка аж ніяк не передбачає збиткового управління галуззю. Це варто взяти до уваги з двох причин.

По-перше, цю логіку відкинута. Припускається навіть, що добробут (у кінцевому підсумку) підвищиться, якщо ціни постійно зрівнювати з *короткочасними* граничними затратами, за винятком спрацювання, і що накладні витрати (скажімо, вартість мосту) мають фінансуватися за рахунок податків. Наше правило, згідно з текстом, цього не означає і чинити так було б нераціонально.

По-друге, безрезневим декретом 1936 року центральна влада Росії, скасовуючи для ряду галузей діючу тоді систему субсидій, постановила, що ціни мають регулюватися так, аби дорівнювати середнім загальним витратам на одиницю продукції плюс додаток на нагромадження. Про першу частину цього правила можна сказати, що, будучи не зовсім правильною, вона менше відрізняється від правильної, ніж можна припустити, виходячи з неправильних формулювань другої частини; про другу — що очевидне заперечення проти неї значно втрачає силу, щойно ми беремо до уваги умови, чи причинні зумовленості швидкого розвитку (нехай читач згадає аргументацію в частині II на користь капіталізму), і що радянський уряд, цілком можливо, мав рацію в обох випадках: і коли запровадив політику субсидій, яка зводилась до збиткового фінансування інвестицій, і коли частково скасував її в 1936 році.

конкуренції знає, що, в якій кількості та як продукувати за даних технічних можливостей, реакції споживачів (їхніх смаків та доходів), а також цін на засоби виробництва, галузеві управління в нашій соціалістичній державі знали б, що продукувати, як продукувати і в яких кількостях «закупувати» виробничі чинники у центрального управління, щойно воно опублікує свої «ціни» і щойно споживачі зі свого боку розкриють можливості «попиту».

В певному розумінні згадані «ціни», на відміну від «цін» на товари широкого вжитку, односторонньо встановлюються центральним управлінням. Але ми можемо також сказати, що галузеві менеджери виявляють однозначний «попит» на засоби виробництва майже так само, як споживачі — на товари широкого вжитку. Для повноти доказів нам бракує лише правила (яке відповідало б максимальному критерію) ціноутворення для центрального управління. Але це правило очевидне. Управління має просто встановлювати єдину ціну на кожен різновид і кожену якість засобів виробництва (якщо ж центральне управління виявить диференційований підхід, тобто вимагатиме різні ціни від різних галузевих управлінь за той самий різновид і ту саму якість, то цьому загалом ⁶ доведеться давати неекономічні пояснення) й дбати про те, щоб ця ціна буквально «очистила ринок», тобто щоб у центрального управління не залишалось невикористаних засобів виробництва й щоб за цими «цінами» ніхто не замовляв додаткових. У звичайних умовах цього правила досить, щоб забезпечити раціональний підрахунок витрат, а отже, економічно раціональний розподіл виробничих ресурсів (бо перше — не що інше, як спосіб забезпечити й перевірити друге), а отже, раціональність виробничих планів у соціалістичних суспільствах. Наші докази впливають з того міркування, що поки це правило застосовується, жодного елементу виробничих ресурсів не можна перевести в будь-яку іншу галузь виробництва, не спричинивши зруйнування стількох (чи більше) споживчих вартостей, переведених у «споживчі долари», скільки цей елемент додасть у своїй новій функції. Інакше кажучи, у всіх напрямках, відкритих загальними умовами суспільного оточення, виробництво здійснюється доти (і не далі), доки воно раціо-

⁶ Тут є важливі винятки, які, проте, не змінюють спрямованості нашої аргументації.

нальне, що є остаточним доказом раціональності соціалістичного планування у стабільному процесі економічного життя, де все правильно передбачено і все повторюється і де нічого не перешкоджає здійсненню плану.

4. Проте якщо ми вийдемо за межі теорії стабільного процесу і визнаємо явища, притаманні індустріальним змінам, це не створить великих труднощів. Щодо логіки економіки, то не слід вважати, що соціалізм розглядуваного типу, теоретично спроможний упоратися з завданнями, які періодично виникають у галузі керівництва стабільною економікою, не зможе розв'язати проблем, що їх ставить перед ним «прогрес». Далі ми побачимо, чому, все-таки, для успіху соціалістичному суспільству слід розпочинати свій шлях, не тільки маючи якомога багатший спадок від свого капіталістичного попередника (досвід, методи й ресурси), а й після того, як він залишив позаду недоладності ранньої стадії, виконав свою функцію й наближається до стану стабільності. Проте річ не в тому, що ми не в змозі запропонувати раціональний і однозначний шлях для соціалістичного суспільства, на який воно могло б стати, коли з'явиться можливість удосконалити механізм промислового виробництва.

Припустимо, що для виробничого процесу в галузі X створено нову, ефективнішу машину. Щоб обійти властиві для фінансування інвестиційні проблеми (які ми незабаром розглянемо) та відокремити наші міркування від певного ряду пов'язаного з цими проблемами явищ, припустимо, що нову машину можуть виробляти ті самі заводи, які досі продукували менш ефективне обладнання, і з тими самими затратами у перекладі на виробничі ресурси. Управління галуззю X, підкоряючись першому пунктові своєї інструкції (тобто правилу, за яким виробництво має бути якомога економічнішим), запровадить нову машину і випускатиме стільки ж продукції при меншій кількості засобів виробництва. Отже, керівництво галуззю матиме змогу переказувати своєму міністерству, чи центральному управлінню, суму «споживчих доларів», меншу від суми, одержаної від споживачів. Назвіть цю різницю як завгодно — наприклад «Д», або лопатою, або «прибутками». Правда, реалізувавши цей «прибуток», галузеве керівництво порушить умову, поставлену пунктом третім інструкції; а якщо воно виконає цей пункт і негайно виробить більше продукції, щоб задовольнити згадану умову, то ніяких прибутків не буде. Проте їх

потенційної наявності в розрахунках керівництва цілком досить, щоб виконати єдину функцію згідно з нашим припущенням, тобто однозначно показати напрям та обсяг раціонального перерозподілу ресурсів.

Якщо на той час, коли ресурси суспільства повністю використовуються для забезпечення даного рівня споживання, виникає задум запровадити певне удосконалення (скажімо, побудувати новий міст чи прокласти нову залізницю), яке вимагає використання додаткових факторів чи, інакше кажучи, додаткових інвестицій, тоді товаришам або доведеться працювати понаднормово (досі ми припускали, що тривалість робочого дня встановлена законом), або обмежити споживання, або зробити і те, і те. В такому випадку наші припущення, сформульовані для розв'язання головної проблеми у найпростіший спосіб, унеможливають «автоматичне» розв'язання, тобто рішення, до якого центральне та галузеві управління могли б прийти, пасивно керуючись об'єктивними показниками в межах усіх трьох правил. Але це, звичайно, означає неспроможність нашої схеми, а не соціалістичної економіки. Якщо ми хочемо мати таке автоматичне розв'язання проблеми, нам досить лише скасувати закон, який позбавляє чинності всі вимоги на товари широкого вжитку, що не використовуються протягом періоду, для якого вони вироблені, відмовитися від принципу абсолютної рівності доходів і надати центральному управлінню право призначати винагороду за понаднормову працю та (який термін нам краще тут ужити?), ну, скажімо, заощадження. Тоді умова, за якою можливі вдосконалення та інвестиції мають здійснюватися доти, доки найменш спокусливе (чи спокуслива) з них дасть «прибуток», рівний винагородам, які сприятимуть необхідній понаднормовій праці чи заощадженню (чи тому й тому), однозначно визначить усі нові змінні величини, які впроваджує наша проблема, якщо понаднормова праця та заощадження у відповідний проміжок часу є однозначними функціями відповідних винагород⁷. Нам було б зручно

⁷ Слід зазначити, що ця проблема виникає лише у випадку *нових* інвестицій. Такі інвестиції для підтримки на даному етапі стабільного економічного процесу можуть бути й будуть передбачені, як і всі інші витрати. Процентних доходів при цьому не буде. Принагідно зазначу, що погляди на проценти не у всіх соціалістів однакові. Сен-Сімон визнавав їх як річ цілком природну. Маркс уважав їх не сумісними з соціалістичним суспільством. Деякі сучасні соціалісти, навпаки, визнають проценти. Російська практика теж визнає їх.

припустити, що «долари», які витрачаються на виконання цих функцій, є додатком до пущених в обіг раніше «доларів», які складають дохід. Пов'язані з цим зміни в різних напрямках виробництва не повинні стати на перешкоді нашим міркуванням.

Проте цей аргумент щодо інвестицій ще більше переконує нас у тому, що схема, яка, здавалося, найкраще відповідала нашій меті, не є ні єдиною можливою програмою розвитку соціалістичної економіки, ні програмою, яка б обов'язково приваблювала соціалістичне суспільство. Соціалізму не обов'язково бути егалітарним, але різниця в *доходах*, яку можна очікувати від соціалістичного суспільства, навряд чи забезпечить таку норму інвестування, яку капіталістичне суспільство пересічно забезпечує в межах циклічних фаз. Для цього не досить навіть притаманної капіталізму різниці в доходах, які доводиться підтримувати нагромадженням акціонерного капіталу та «створенням» банківського кредиту,— методами, що теж не належать до тих, які спрацьовують цілком автоматично чи визначаються однозначно. Отже, якщо соціалістичне суспільство прагне досягти такої самої чи навіть більшої норми капіталовкладень у реальний основний капітал (воно цього, звичайно, не потребує), то цьому суспільству доведеться вдасться до інших методів, ніж заощадження. Цілком імовірно, що це будуть нагромадження з «прибутків», які могли б бути реалізовані замість того, щоб залишатися потенційними, чи, як пропонувалося вище, щось схоже на створення кредитів. Проте значно природніше було б полишити цю справу на центральне управління та конгрес, чи парламент, які могли б вирішити її між собою як частину питання соціального бюджету; якщо голосування за «автоматично» діючу частину економічних операцій мало б суто формальний або контролюючий характер, то голосування за інвестиції (чи принаймні за їх обсяги) вимагало б реального рішення, яке можна було б прирівняти до голосування за чисельність армії тощо. Координування цього рішення з «автоматичними» рішеннями стосовно кількості та якості окремих товарів широкого вжитку не викликало б непереборних труднощів. Але, прийнявши таке розв'язання, ми повинні відмовитись від одного дуже важливого аспекту головного принципу нашої схеми.

Інші деталі нашої програми можна змінити, навіть не змінюючи її загального спрямування. Наприклад, за умовним

винятком щодо понаднормової праці, я не віддав на розсуд окремих товаришів визначення того, як багато їм слід працювати, хоча, використовуючи своє право голосувати та інші можливості, вони здатні вплинути на це рішення такою ж мірою, як і на розподіл доходів тощо. Не дав я цим товаришам і більшої свободи у виборі фаху, ніж зможе і захоче дати їм центральне управління згідно з вимогами свого генерального плану. Такі взаємини не важко уявити собі за допомогою аналогії з обов'язковою військовою службою, а така система досить близька до гасла: «Від кожного за здібностями кожному за потребами», чи, принаймні з незначними змінами, її можна до нього наблизити. Натомість ми можемо віддати на розсуд окремим товаришам вирішення питання про те, який обсяг і якої роботи вони мають виконувати. Це означатиме спробу раціонального розподілу робочої сили через систему стимулювання (тобто систему додаткових винагород) у цьому випадку не тільки за понаднормову, а за всю працю, щоб повсюдно забезпечити «пропозицію» робочої сили усіх профілів і всіх рівнів кваліфікації, які відповідають структурі споживчого попиту та інвестиційній програмі. Ці винагороди мають бути чітко пов'язані з привабливістю чи виснажливістю кожного різновиду праці та з кваліфікацією, якої він вимагає, а отже, з системою заробітної платні капіталістичного суспільства. Хоча в проведенні аналогії між останньою і соціалістичною системою винагород не слід заходити надто далеко, ми могли б тут говорити про «ринок робочої сили». Запровадження цього механізму, певна річ, значно змінило б нашу програму. Але воно не відбулося б на командному характері соціалістичної системи. Її формальна раціональність, власне, стала б іще очевиднішою.

5. Очевиднішою стала б і ота родинна схожість між ринковою та соціалістичною економікою, якої читач не міг весь час не помічати. Оскільки ця схожість, здається, задовольняє несоціалістів і деяких соціалістів, а також дратує інших соціалістів, то варто точніше пояснити, в чому вона полягає і що її спричиняє. І тоді стане ясно, як мало причин тут для задоволення чи роздратування. Намагаючись побудувати раціональну схему соціалістичної економіки, ми користувалися механізмами та поняттями, що традиційно визначаються мовою, до якої ми звикли, розглядаючи процеси й проблеми капіталістичної економіки. Ми описали

механізм, який стає одразу зрозумілим, щойно ми вимовляємо слова «риннок», «купівля і продаж», «конкуренція» тощо. Ми, здається, вживали, чи ледве уникли вживання таких термінів з капіталістичним присмаком, як «ціни», «витрати», «доходи» й навіть «прибутки», а «рента», «проценти», «заробітна платня» тощо, включаючи «гроші», немовби весь час вертілися довкола.

Розглянемо випадок, який більшості соціалістів видався б одним із найгірших,— випадок ренти, тобто доходу від продуктивного використання природних чинників, скажімо землі. Наша схема очевидно не означає, що земельна рента виплачувалася б землевласникам. Що ж тоді вона означає? А просто те, що будь-яка земля, якщо її родючість не перевищує всі потреби в доступному для огляду майбутньому, має економно використовуватися чи раціонально розподілятися так само, як робоча сила чи будь-який інший різновид виробничих ресурсів, і що для цього земля повинна мати показник економічного значення, з яким слід порівнювати кожний новий спосіб землекористування і за допомогою якого земля стає елементом суспільного бухгалтерського обліку. Без цього поведінка держави була б ірраціональною. Але тут немає ніякої поступки капіталізму чи духові капіталізму. Ми повністю вилучили з земельної ренти все ринкове, чи капіталістичне, в економічному й соціологічному аспекті та все, що може відповідати поглядам прихильників приватної власності (приватний доход, землевласник тощо).

«Доходи», що ми ними на початку наділили товаришів, не є заробітною платнею. Якщо їх проаналізувати, то виявиться, що це суміш несумірних економічних елементів, з яких лише один можна пов'язати з граничною продуктивністю праці. Винагороди, які ми впровадили згодом, мають більше спільного з заробітною платнею капіталістичного суспільства. Проте її відповідник існує лише в книгах центрального управління, і знову-таки у вигляді простого показника економічного значення, зв'язаного, для раціонального розподілу, з усіма різновидами праці усіх рівнів якості,— показника, який втратив цілий ряд значень, що стосуються капіталістичного світу. Побіжно зазначимо, що, маючи можливість як завгодно називати одиниці, на які ми розділяємо ваучери, що репрезентують претензії товаришів на товари широкого вжитку, ми можемо також назвати ці

одиниці годинами праці. І оскільки загальне число згаданих одиниць (у межах зручності) є не менш довільним, то ми могли б зробити його рівним кількості фактично відпрацьованих годин, приводячи всі різновиди та рівні якості праці у відповідність до певного стандарту, як це робили Рікардо й Маркс. Нарешті, наша, як і будь-яка інша, держава може запровадити принцип, за яким «доходи» мають бути пропорційними до кількості годин стандартизованої праці, виконаної кожним товаришем. Далі, нам потрібно мати систему її фіксації. Цікаво, що коли не зважити на технічні труднощі, які зараз не мають для нас значення, така система виявиться цілком здійсненою. Проте дуже легко зрозуміти, чому навіть у такому випадку ці «доходи» не стануть «зарплатнею». Не менш очевидно й те, що реальність такої системи аж ніяк не говорить на користь трудової теорії вартості.

Навряд чи є необхідність проробляти таку саму операцію з прибутками, процентами, цінами та витратами. Причина згаданої родинної схожості тепер і так цілком зрозуміла: наш соціалізм нічого не запозичує з капіталізму, зате капіталізм багато що запозичує з усеохоплюючої загальної логіки вибору. В будь-якій раціональній поведінці повинні, звичайно, виявитись певні формальні подібності до будь-якої іншої раціональної поведінки, і виходить так, що у сфері економічної поведінки формуючий вплив простої раціональності досить глибокий, принаймні стосовно чистої теорії. Таким чином, поняття, які виражають модель поведінки, просякнуті характерними для даної історичної епохи значеннями і, з погляду непрофесіонала, виявлятимуть тенденцію до зберігання набутого в такий спосіб забарвлення. Якби наш історичний огляд економічних явищ відбувався в соціалістичному середовищі, то нам видавалося б, що для аналізу капіталістичного процесу ми запозичуємо соціалістичні поняття.

Відкриття того факту, що соціалізм, зрештою, не може обійтись без використання механізмів і категорій капіталізму, не дає економістам з капіталістичними поглядами ніяких підстав для того, щоб поздоровити себе з успіхом. У соціалістів так само мало причин для заперечень. Бо треба бути надзвичайно наївним, аби відчувати розчарування тим, що соціалістичне чудо не породжує власної логіки; її демонстрація загрожує лише найпримітивнішим і

найбезглуздішим варіантам соціалістичного вчення — тим варіантам, згідно з якими капіталістичний процес є не що інше, як безлад, де немає ні логіки, ні порядку. Розсудливі люди обох переконань можуть погодитися з існуючою подібністю, водночас перебуваючи, як і раніше, на різних позиціях. Але може залишитись заперечення щодо термінології: воно полягатиме в тому, що незручно вживати терміни з додатковим, хоч і дуже важливим, значенням, відкинути яке можна довірити не кожному. Навіть більше, ми не повинні забувати, що можна погодитись із висновком про істотну схожість економічної логіки соціалістичного та ринкового виробництва і все ж не прийняти тієї схеми чи моделі, яка привела нас до цього висновку (див. нижче).

Проте це ще не все. Деякі економісти-соціалісти, так само, як і несоціалісти, не тільки завжди виявляли бажання, а й прагнули до визнання надзвичайної родинної схожості між соціалістичною економікою розглядуваного типу та ринковою економікою досконало конкурентного типу. Ми майже можемо говорити про школу соціалістичної думки, яка має тенденцію до прославляння досконалої конкуренції та до захисту соціалізму на тій підставі, що лише він дає метод для досягнення результатів досконалої конкуренції у сучасному світі. Тактичні переваги переходу на цю засаду досить очевидні, аби пояснити те, що спочатку видається дивовижною широтою поглядів. Отож компетентний соціаліст, котрий, як будь-який економіст, добре бачить вади марксистських і загальнопоширених аргументів, може погодитись із тим, з чим, на його думку, слід погодитись, не поступаючись своїми переконаннями, бо те, на що він погоджується, стосується давно минулого й забутого історичного етапу (якщо такий взагалі був); розважливо обмежившись спрямуванням свого обвинувального вердикту на неконкурентний випадок, цей соціаліст матиме змогу компетентно обґрунтувати деякі обвинувачення, як, наприклад, що в сучасному капіталізмі виробництво відбувається заради прибутку, а не заради споживання (інакше такий вердикт виглядав би просто безглуздо); цей соціаліст здатний спантеличити й збити з пуття добропорядних буржуа своїми розповідями на тему, що лише соціалізм здійснить те, чого вони завжди бажали і чого їх постійно навчали їхні економічні авторитети. Однак аналітичні переваги від такого

наголошення на отій родинній схожості не такі вже й великі⁸.

Як ми вже бачили, анемічна концепція досконалої конкуренції, породжена економічною теорією для власних цілей, ґрунтується на тому, здатні чи не здатні окремі фірми впливати на ціни своїх виробів і на фактори вартості. Якщо не здатні (тобто якщо кожна фірма це лише краплина в морі, а тому змушена погоджуватись на пануючі на ринку ціни), то в теорії йдеться про досконалу конкуренцію. І ми можемо показати, що в цьому випадку масовий ефект від такої пасивної реакції кожної окремої фірми спричиниться до встановлення ринкових цін та обсягів виробництва з певними формальними ознаками, подібними до показників економічного значення та обсягів виробництва в нашій програмі розвитку соціалістичної економіки. Проте у всьому, що справді має якесь значення,— у принципах, за якими формуються доходи, у виборі керівників промисловістю, у розподілі ініціативи та відповідальності, у визначенні успіху та неуспіху — у всьому, з чого складається лице капіталізму епохи вільної конкуренції, наша програма — це сама протилежність досконалій конкуренції, набагато віддаленіша від неї, ніж від монополістичного капіталізму.

Я не вважаю у зв'язку з цим, що проти нашої програми можна заперечувати та тій підставі, що вона запозичена з ринкової економіки чи що вона марнує соціалістичне миро на помазання цього грішного явища, хоча й досі ставлюся з розумінням до тих соціалістів, які відкидають згадану програму на інших підставах. Я справді сам указував на те, що метод створення «ринку» товарів широкого вжитку та орієнтації виробництва у відповідності з ринковими показниками ближчий, ніж будь-який інший метод (наприклад, прийняття рішення більшістю голосів), до задоволення бажань кожного окремого товариша (інституції демократичнішої, ніж ринок, не існує) і що з цього погляду метод, згаданий першим, приведе до «максимального задоволення потреб». Але цей максимум залишатиметься таким недовго⁹ й, до того ж, він стосується тих бажань товаришів,

⁸ Див. розділ VIII.

⁹ Проте цей максимум є довідний і як такий обґрунтовує економічну раціональність цього типу соціалізму так само, як конкурентний максимум обґрунтовує раціональність економіки вільної конкуренції. І це не має дуже великого значення ні в тому, ні в тому випадку.

які вони відчувають у даний момент. Лише відверто біфштексний соціалізм здатний вдовольнитися такою метою. Я не можу звинувачувати соціаліста, який зневажає її, мріючи про нові культурні форми для людської плоті, а може, й про нову плоть; реальна перспектива соціалізму, якщо вона взагалі існує, полягає саме в цьому. Соціалісти, які дотримуються такої думки, можуть, однак, допустити, щоб у задоволенні потреб суто гедоністичного характеру їхня держава керувалася фактичними смаками товаришів. Але ці соціалісти скористаються організацією типу держплану (так само, як це умовно зробили ми самі) не тільки в своїй інвестиційній політиці, але й для того, щоб забезпечити задоволення інших потреб. Можливо, ці соціалісти й далі дозволять товаришам вибирати між горохом та бобами. Можливо, ці соціалісти вагатимуться між молоком та віскі чи між боротьбою проти наркоманії та розв'язанням житлової проблеми. І вони не дозволять товаришам вибирати між байдикуванням і храмами, якщо дозволено нам ужити це слово замість того, що німці так неохоче, але виразно називають об'єктивною культурою (об'єктивними виявами культури).

6. Отже, постає питання: якщо ми позбавимося наших «ринків», то чи не позбавимося ми разом раціональності та визначеності? Відповідь очевидна. Тут знадобиться керівний орган для оцінювання, тобто для визначення показників економічного значення всіх товарів широкого вжитку. Маючи свою систему цінностей, згаданий орган міг би зробити це в однозначний спосіб, так само, як людина, що опинилася на місці Робінзона Крузо¹⁰. А решта процесу планування відбувалася б значною мірою так само, як у нашій оригінальній програмі. Ваучери, ціни та абстрактні одиниці й далі слугували б для контролю та розрахунку витрат, хоча й втратили б спорідненість із доходом після сплати податків і його одиницями. І знову з'явилися б усі поняття, що випливають із загальної логіки економічних заходів.

Отже, будь-який різновид централістського соціалізму здатний успішно взяти першу перешкоду — логічну визначеність і погодженість соціалістичного планування, — і ми можемо відразу подолати наступну перепону. Вона полягає

¹⁰ Може, тому Маркс і виявляв значний інтерес до економіки Крузо.

в «практичній неможливості», на яку, визнавши свою поразку в суто логічному питанні, здається, схильні тепер спиратися більшість економістів-антисоціалістів. Вони вважають, що наше центральне управління зіткнеться з нерозв'язною за своєю складністю проблемою¹¹, а деякі ще й твердять, що для забезпечення свого функціонування соціалістичний устрій матиме передумовою масове вдосконалення душі чи поведінки (яке слово нам більше до вподоби), що повністю заперечується історичним досвідом і здоровим глуздом. Відклавши розгляд останнього пункту, ми можемо легко впоратися з першим.

По-перше, один погляд на наше розв'язання теоретичної проблеми переконає читача, що воно надзвичайно дійове: воно не тільки обґрунтовує логічну можливість, але й водночас показує, як здійснити її на практиці. Це стосується навіть того випадку, коли ми, заради справедливості, поставимо вимогу, щоб виробничий план розроблявся *ab ovo*, тобто без урахування попереднього досвіду стосовно кількостей та цінностей і базуючись початково лише на даних про наявні ресурси й технології та про природу товаришів. Навіть більше, слід пам'ятати, що в сучасних умовах соціалістична економіка потребує величезного загону бюрократів або принаймні соціальних умов, які сприяли б її появі та функціонуванню. Ця потреба — одна з причин, з якої економічні проблеми соціалізму ніколи не повинні розглядатися без посилання на конкретний стан соціального середовища чи на історичні умови. Може, такий адміністративний апарат заслуговує на всі оті зневажливі коментарі, які дехто з нас має звичку висловлювати на адресу бюрократії (ми самі незабаром зробимо такий коментар), але зараз нас не цікавить, добре чи погано виконуватиме цей апарат своє завдання; важить лише те, що коли він узагалі існуватиме, в нас немає підстав уважати, що він зламається під тягарем цього завдання.

За будь-яких нормальних умов він володітиме інформацією, достатньою для того, щоб одразу наблизитись до правильних обсягів виробництва основних видів продукції,

---

¹¹ Такої думки дотримується більшість авторів, які мають несоціалістичні переконання, але погоджуються з логічними засадами соціалізму. Найавторитетнішими з цих авторів можна назвати професорів Робінса та фон Хайека.

а решта буде справою коригування методом проб і помилок на основі широкої інформації. Поки що з цього погляду немає суттєвої різниці¹² між соціалістичною і ринковою економікою стосовно проблем, з якими стикається теоретик, показуючи, як економічна система переходить у «раціональний» чи «оптимальний» стан з погляду максимального забезпечення певних потреб, чи стосовно проблем, з якими на практиці стикаються менеджери. Якщо ж ми погодимось на те, щоб починати з попереднього досвіду, як це робить більшість соціалістів і завжди робив Карл Каутський, то наше завдання, ясна річ, значно спрощується, надто якщо йдеться про монополістичний досвід.

По-друге, якщо ми знову подивимось на нашу програму, то дійдемо ще одного висновку: можливість розв'язання проблем, що поставатимуть перед соціалістичним керівництвом, і можливість практичного розв'язання проблем, що постають перед керівництвом ринкової економіки, — не одне й те саме; в першому випадку це зробити легше. В цьому ми можемо самі впевнитися, коли скажемо, що одна з найбільших перешкод у керівництві підприємством (перешкода, на подолання якої удачливий керівник витрачає найбільше енергії) полягає в тому, що кожне рішення тягне за собою цілу низку непередбачуваних явищ. Серед них дуже велику частину, своєю чергою, складає реакція фактичних і потенційних конкурентів і формування в загальних рисах умов для підприємницької діяльності. Якщо інші різновиди непередбачуваних економічних явищ безсумнівно існуватимуть у соціалістичній державі, то є всі підстави сподіватися, що ці два майже повністю зникнуть. Керівництво соціалізованими галузями та підприємствами матиме змогу точно знати наміри інших і ніщо не завадить цьому керівництву об'єднати свої сили для спільних дій¹³. Центральне управління матиме можливість і певною мірою неми-

¹² Деякі автори, здається, вважають, що процес досягнення рівноваги в цьому випадку буде *таким самим*, як за досконалої конкуренції. Проте це не так. Поступове коригування у відповідь лише на зміни цін може взагалі не досягти цілі. Ось чому в тексті я говорив про коригування методом проб і помилок «на основі широкої інформації».

¹³ Поки це явище спостерігається в капіталістичних економіках, ми є свідками надзвичайно важливого кроку до соціалізму. Фактично, воно поступово усуває перехідні труднощі й само по собі є ознакою перехідного періоду. Безкомпромісна боротьба проти цієї тенденції рівнозначна боротьбі проти соціалізму.

нуче відіграватиме роль координатора рішень — принаймні тією мірою, якою це робило б усеохоплююче бюро якогонебудь картелю. Це надзвичайно скоротить обсяг роботи керівного складу, а управління такою системою вимагатиме меншого інтелектуального рівня, ніж прокладання для концерну будь-якого масштабу курсу в бурхливому морі капіталістичної економіки. Сказаного досить, щоб обґрунтувати наше твердження.

Розділ XVII

ПОРІВНЯННЯ ДВОХ ПРОГРАМ

I. ПОПЕРЕДНЄ ЗАУВАЖЕННЯ

Читач, який досі стежив за моїми міркуваннями, звичайно чекає, що я дам соціалістичній програмі порівняльну оцінку. Можливо, було б розумно розчарувати читача в його сподіванні. Бо кожен, хто не зовсім позбавлений почуття відповідальності, не може не бачити, що порівнювати систему, в якій ми весь час живемо, з системою, яка поки що існує лише в нашій уяві (жоден соціаліст не погодиться з тим, що російський досвід — це переконливий приклад реалізації цієї системи), діло вкрай небезпечне. Проте ми підемо на цей ризик, постійно пам'ятаючи, що поза світом фактів та аргументів, у якому ми збираємося подорожувати, існує ще світ індивідуальних уподобань, переконань, оцінок, у який ми не маємо доступу. Ми збільшимо наші шанси на успіх, якщо строго обмежимо нашу мету й відверто визнаємо факт існування труднощів і пасток на шляху до її досягнення.

Ми, зокрема, не порівнюватимемо сфери культури ринкового і соціалістичного суспільства. Того, що я назвав культурною невизначеністю соціалізму, самого по собі досить, аби відмовитись від такої спроби. Проте існує ще одна стримуюча причина. Навіть якщо поняття соціалістичної цивілізації означає лише одну певну модель, порівняльна оцінка однаково залишатиметься справою сумнівною. Є ідеалісти та маніяки, які не бачать тут ніяких труднощів і з радістю приймають як еталон для порівняння якунебудь рису, котру вони цінують понад усе і котру, на їх думку, виявить їхній соціалізм. Але якби ми вирішили досягти чогось більшого й, наскільки ми здатні, побачити всі грані

даної цивілізації у тому світлі, яке народжується і вмирає разом з нею, то ми б одразу відкрили, що кожна цивілізація — це окремий світ, несумірний ні з яким іншим.

Проте є одне зауваження, яке, хоч і пов'язане з порівнянням фактичних і можливих культурних досягнень, може бути розглянуте в межах нашого типу аналізу. Часто твердять, що соціалістична програма, звільнивши людину від економічних турбот, звільнить величезну масу культурної енергії, яка нині марнується на добування хліба насущного. Певною мірою воно справді так — це може зробити будь-яке «планове» суспільство, так само, як, з інших причин і в інших аспектах, воно може задушити культурні можливості. На це можна заперечити, що державна влада, наскільки ми її знаємо, навряд чи почуватиметься відповідальною за відкриття і плекання таланту до його реалізації і що немає розумної підстави вважати, що ця влада оцінила б Ван Гога швидше, ніж це зробило капіталістичне суспільство. Проте згадане заперечення тут недоречне. Бо державній владі не треба брати на себе так багато. Необхідно лише, щоб Ван Гог одержував свій «доход», як і кожен інший громадянин, і щоб його не примушували надто важко працювати; в будь-якому нормальному випадку цього було б досить (хоча, якщо подумати, то я вже не певен, що цього було б досить у випадку з Ван Гогом), щоб надати йому можливість виявити свої творчі здібності.

Проте є й вагоміше заперечення. Тут, як і в інших випадках, прибічник соціалізму схильний не помічати (а часто сповнений палкої рішучості не визнавати), якою мірою у сучасному суспільстві здійснюються його ідеали. Капіталізм створює (значно досконаліше, ніж більшість із нас гадає) ті драбини, якими піднімаються вгору таланти. В жорстокому принципі типового буржуа (який дратує багатьох достойних людей), що про тих, хто не здатний скористатися цими драбинами, не варто турбуватися, є зерно правди. Ці драбини можуть не відповідати жодному з стандартів, яким ми віддаємо перевагу, але не можна сказати, що вони взагалі не існують. Сучасний капіталізм не тільки пропонує засоби для збереження й вирощування таланту на ранніх стадіях його розвитку (в деяких галузях труднощі полягають не в тому, щоб знайти засоби, а в тому, щоб знайти до цих засобів хоч когось, хто мав би право називатися талантом), але й за своєю структурою має

тенденцію просувати нагору здібну особистість і, що значно ефективніше, здібну родину. Отже, хоча соціальні втрати¹, надто в середовищі напівпатологічних геніїв, можливі, навряд чи вони дуже великі.

II. ПОРІВНЯННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Обмежимося, однак, економічною сферою, хоча, сподіваюсь, я досить ясно дав зрозуміти, що надаю їй не більш ніж другорядного значення.

1. Рамки наших міркувань цілком очевидні, отож перший крок, який все ще залишається пов'язаним лише з програмами, найменше загрожує нам пастками. Знову ж таки, відклавши розгляд перехідних труднощів (це буде зроблено окремо) і тимчасово припустивши, що вони вже успішно подолані, нам досить лише поглянути на висновки з наших доказів про можливість і здійсненність соціалістичної програми, щоб упевнитися в існуванні вагомих фактів, які свідчать про її економічні переваги.

Доводити існування цих переваг потрібно лише стосовно великого бізнесу, чи «монополістичного» капіталізму, бо перевага над капіталізмом епохи «вільної конкуренції» у такому випадку випливає а fortiori. Це очевидно з нашого аналізу в розділі VIII. На підставі того, що цілком нереалістичні умови створюють можливість для обґрунтування всіляких хвалебностей стосовно капіталізму епохи вільної конкуренції, чимало економістів узяли собі за звичку прославляти його за рахунок «монополістичного» наступника. Через те я хотів би повторити, що навіть якби ці вихваляння були цілком виправдані (а це не так) і якби придумана теоретиками досконала конкуренція будь-коли відбувалася в галузі промисловості й транспорту (а цього ніколи не було), і нарешті, якби всі звинувачення проти великого бізнесу були повністю обґрунтовані (а це далеко не так), то однаково факт лишався б фактом, що ефективність капіталістичної машини виробництва в епоху великих фірм була

---

¹ Висновки призводять до перебільшення того, про що мовиться в прикладах, навіть якщо вони не зникають після дослідження, як це часто буває. Більше того, деякі із згаданих утрат не залежать від даного суспільного устрою; не кожна така втрата за капіталістичного ладу є водночас утратою, спричиненою капіталістичним ладом.

значно вищою, ніж у часи малих та середніх фірм. Це зафіксовано статистикою. Але якщо ми пригадаємо теоретичне пояснення цього факту, то зрозуміємо, що зростання масштабів діяльності фірм і вся притаманна цьому процесові ділова стратегія були не тільки неминучими явищами, а й певною мірою умовами досягнень, відбитих у статистичних даних; інакше кажучи, технологічні та організаційні можливості, відкриті для фірм сумісного з майже досконалою конкуренцією типу, ніколи б не дали подібних результатів. Отож питання про те, як функціонував би сучасний капіталізм в умовах досконалої конкуренції, позбавлене будь-якого сенсу. Таким чином, якщо не брати до уваги те, що соціалізм успадкує «монополістичний» капіталізм, а не капіталізм епохи вільної конкуренції, ми турбуватимемося питаннями конкуренції хіба що побіжно.

Економічну ефективність системи ми зведемо до ефективності виробництва. Навіть цю останню не так-то легко визначити. Обидві порівнювані альтернативи слід, звичайно², розглядати стосовно одного й того самого моменту часу — минулого, теперішнього чи майбутнього. Проте цього не досить. Бо доречно запитати не що *ex visu* даного моменту робило б соціалістичне керівництво з капіталістичним виробничим механізмом, існуючим на той самий момент (це нам не набагато цікавіше, ніж що соціалістичне керівництво робило б із даним запасом товарів широкого вжитку), а який виробничий механізм існував би тоді, якби його створенням керувало соціалістичне керівництво замість капіталістичного. Отже, вся маса інформації про наші фактичні та потенційні виробничі ресурси, зібрана за останні двадцять років, хоч якою цінною вона може виявитись для інших цілей, мало чим допомагає нам подолати цю перепону. Ми можемо лише дати перелік того, що відрізняє механізми економічних систем соціалістичного та ринкового суспільства, як ми це розуміємо, найповніше оцінивши згадану різницю. Припустимо, що на час порівняння кіль-

---

² Це правило мало б бути цілком очевидним, але його часто порушують. Наприклад, економічна ефективність сучасної Радянської Росії часто порівнюється з відповідними досягненнями царського режиму на порозі першої світової війни. Проте відстань у чверть віку звела це порівняння нанівець. Можливо, якийсь сенс мало б лише порівняння з показниками екстрапольованої тенденції, базованої на цифрах за, скажімо, 1890—1914 роки.

кісний, якісний та віковий склад, а також смаки населення в обох випадках ті самі. Тоді відносно ефективнішою ми назвемо ту систему, яка, на наш погляд, у *кінцевому підсумку* виробить більший потік товарів широкого вжитку за ту саму одиницю часу³.

2. Це визначення вимагає пояснення. Ми ще побачимо, що воно (визначення) не ототожнює економічну ефективність з економічним добробутом чи з даною мірою вдовolenня потреб. Навіть якби *будь-яка* можлива соціалістична економіка в нашому розумінні була безумовно менш ефективна, ніж *будь-яка* можлива ринкова економіка, то більшість людей (власне, всі ті, кими цікавиться типовий соціаліст), мабуть, були б «заможнішими», чи «щасливішими», чи «вдоволенішими» в умовах соціалізму, ніж в умовах капіталізму. Моя перша й головна відповідь полягає в тому, що відносна ефективність зберігає своє незалежне значення навіть у таких випадках і що у всіх випадках вона залишається важливим аргументом. Але, по-друге, я гадаю, що ми багато втратимо, користуючись критерієм, у якому не враховано ці аспекти. Однак питання це дуже дискусійне і на ньому варто зупинитися детальніше.

³ Оскільки капіталістичний і соціалістичний потоки реального доходу певною мірою складатимуться з різних товарів і з однакових товарів, але дещо в різних пропорціях (хоча за браком додаткових гіпотез про зміни в розподілі наявних для витрати доходів неможливо оцінити значення цієї різниці), порівняння цих потоків викликає складні теоретичні питання. Якщо в капіталістичному суспільстві виробляється більше вина і менше хліба, ніж вироблялося б у соціалістичному, то котрий з цих товаропотоків більший? При будь-якій спробі відповісти на таке питання масштаби труднощів, властивих порівнюванню потоків доходу за два роки поспіль у межах однієї соціальної структури (тобто складанню будь-якого індексу загального обсягу виробництва), значно зростають. Проте для нашої мети *теоретичній* проблемі достатньою мірою відповідає таке визначення: один потік називатиметься більшим стосовно іншого, якщо, і тільки якщо він дасть більшу грошову суму, незалежно від того, яка з двох систем цін застосовується для оцінки обох потоків. Якщо один потік дає більшу цифру, коли обидва вони оцінюються, скажімо, за капіталістичною системою цін, і водночас меншу цифру, коли обидва потоки оцінюються за соціалістичною системою цін, ми називаємо ці потоки однаковими, так ніби вони фактично дають рівні грошові суми при застосуванні обох цінових систем; це просто означає, що, на нашу думку, різниця в цьому випадку загалом буде не дуже велика. Таке визначення, звичайно, не розв'язує проблеми *статистики*, бо ми не можемо водночас мати перед собою обидва потоки.

Причина, з якої ми вставили в речення основного тексту слова «у кінцевому підсумку», повинна бути очевидною з нашого аналізу в розділі VII.

Почнемо з того, що переконані соціалісти матимуть задоволення з того простого факту, що житимуть у соціалістичному суспільстві⁴. Цілком можливо, що соціалістичний хліб смакуватиме їм краще, ніж капіталістичний, лише тому, що він соціалістичний, і так буде, навіть якщо вони знайдуть у ньому мишу. Навіть більше, якщо прийнята соціалістична система відповідатиме чийось моральним принципам, як, наприклад, егалітарний соціалізм відповідав би моральним принципам багатьох соціалістів, то цей факт і, як наслідок, вдоволення чийогось почуття справедливості буде, звичайно, зараховано до переваг згаданої системи. Для функціонування системи така моральна відданість аж ніяк не є неістотною: нам ще доведеться звернути увагу на її важливість. Але поза цим усім нам краще визнати, що наша фразеологія стосовно справедливості та інших подібних речей зводиться великою мірою до того, подобається нам певна форма суспільства чи ні.

Проте є, здається, чисто економічний аргумент на користь егалітарного чи будь-якого соціалізму, що його структура допускає більшу рівність доходів. Принаймні ті економісти, які не відчувають докорів сумління з приводу трактування вдоволення потреб як вимірних величин і з приводу порівнювання і додавання цих величин, розрахованих на різних осіб, мають право доводити, що даний запас чи потік товарів широкого вжитку при рівномірному розподілі забезпечить максимальне вдоволення потреб споживачів. Отже, егалітарна система за такої самої ефективності, як ринкова, створить вищий рівень добробуту. Цього могла б досягти навіть дещо менш ефективна егалітарна система. Більшість сучасних теоретиків відкинули б цей аргумент на тій підставі, що задоволення потреб не піддається виміру або що порівняння чи складання відповідних величин, розрахованих на різних осіб, позбавлені сенсу. Нам не потрібно заходити аж так далеко. Досить вказати на те, що аргументація егалітаризму особливо вразлива до заперечення, яке виникло в нашому аналізі монополістичної практики: проблема полягає не в тому, як розподілити дану кількість

---

⁴ Іноді, власне, нас схиляють до того, щоб ми не помічали визнаних вад соціалістичної програми заради привілею стати членами соціалістичного суспільства. Цей аргумент, що відверто формулює істинно соціалістичне почуття, зовсім не такий нерозумний, як це може здатися. Він справді робить усі інші аргументи зайвими.

незалежно від принципів розподілу доходу. В ринковому суспільстві, яке допускає нерівність без обмежень, доходи у формі зарплатні цілком можуть виявитися вищими, ніж рівні доходи за егалітарного соціалізму. Поки ми не впевнимось достатньою мірою, що соціалістична машина виробництва була б принаймні такою ж ефективною, як є, чи була, чи, можна сподіватися, буде на час порівняння ринкова, аргумент щодо розподілу залишається непереконаливим (власне, голосливим), навіть якщо ми вважатимемо за необхідне погодитися з ним⁵. І щойно питання економічної ефективності виробництва розв'яжеться, аргумент розподілу в більшості випадків виявиться зайвим: він переважаватиме терези лише в сумнівних випадках, хіба що спиратиметься винятково на моральні ідеали.

3. Є ще одна причина, з якої однакові рівні економічної ефективності виробництва можуть бути пов'язані з різними життєвими рівнями. На думку більшості спеціалістів, даного обсягу національного доходу в соціалістичному суспільстві вистачить надовше, ніж його вистачає в капіталістичному, бо перше витратить його економніше. Ці економісти виходять з того факту, що певні типи суспільства за своєю організацією можуть виявляти байдужість чи ворожість до цілей, на досягнення яких інші типи суспільства, теж за своєю організацією, виділятимуть значну частину ресурсів. Пацифістський соціалізм, наприклад, заощаджував би на зброї, атеїстичний — на церквах, і в такий спосіб обидва могли б мати більше лікарень. Все це, звичайно, так. Але оскільки тут потребуються оцінки, які не можна з певністю віднести до соціалізму взагалі (хоча, на думку багатьох спеціалістів, можна), то нас у даному разі це не стосується.

Майже будь-яке соціалістичне суспільство (але не платонівського типу) звичайно вдалося б до іншого способу економії, а саме економії шляхом ліквідації класу непрацюючих, «багатих нероб». Оскільки з погляду соціалізму знехтувати вдоволенням потреб осіб, які належать до цієї соціальної групи, та оцінити їх культурні функції на рівні нуля — річ цілком правильна (хоча цивілізовані соціалісти,

⁵ Аргумент, який ми в такий спосіб відкидаємо, можна переінакшити так: за інших рівних умов соціалістичний максимум більший, ніж конкурентний максимум. Однак, зважаючи на цілком формальну природу обох максимумів, порівнювати їх немає сенсу, що має бути ясно видно з попередніх міркувань.

рятуючи свою репутацію, завжди додають: у сучасному світі, то соціалістичний режим явно матиме на цьому чисту вигоду. Скільки ж ми втрачаємо, нехтуючи цим при визначенні коефіцієнта корисної дії економіки?

Звичайно, сучасне оподаткування доходів і спадщини швидко зводить проблему до кількісної незначності, навіть незалежно від методів, що застосовуються у фінансуванні сучасної війни. Проте це оподаткування само по собі є виявом антикапіталістичного погляду на речі й, можливо, передвісником цілковитої ліквідації груп населення з типово капіталістичним доходом. Отож наше питання повинно стосуватися капіталістичного суспільства, економічні основи якого залишилися поза критикою. Для Сполучених Штатів, здається, у цьому випадку є підстави скористатися даними за 1929 рік⁶.

Віднесемо до багатих людей тих, чиї доходи складають 50 000 доларів і більше. В 1929 році із загальної суми національного доходу близько 93 мільярдів доларів вони одержали майже 13 мільярдів⁷. Із цих 13 мільярдів потрібно відрахувати податки, заощадження, а також добровільні внески на громадські потреби, бо ліквідація цих статей не принесе економії соціалістичному режимові: «зеконотити» у власному розумінні цього слова можна лише на витратах багатьох людей на своє споживання⁸.

Ці витрати неможливо точно оцінити. Ми сподіваємося лише на визначення порядку величини, про яку йдеться. Оскільки більшість економістів, які виявили бажання піти на ризик, зійшлися на цифрі меншій, ніж одна третина від 13 мільярдів, то можна з достатньою певністю сказати, що ці витрати не перевищили 4 1/3 мільярда, чи близько 4,6% загальнонаціонального доходу. Ці 4,6% включають усі вит-

---

⁶ Сполучені Штати найкраще підходять для визначення згаданого коефіцієнта. В більшості європейських країн розв'язання цієї проблеми ускладнюється, принаймні для дев'ятнадцятого століття чи навіть до 1914 року, наявністю високих доходів докапіталістичного походження, що зросли протягом еволюції капіталізму.

⁷ Див. Г. Д. Моултон, М. Левін, К. А. Варбуртон. «Споживча здатність Америки» (1934), стор. 206. Правда, ці цифри надзвичайно приблизні. Вони включають доходи від професій та інвестицій, а також від продажу власності й умовно нарахованих прибутків від приватних будинків.

⁸ Як ми згодом побачимо, той факт, що соціалістична влада, мабуть, використає ці заощадження та добровільні внески на інші цілі, не вплине на наш аргумент.

рати споживачів, які належать до великого бізнесу та вільних професій, отожд на багатих нероб припадає щонайбільше 1—2%. І, позаяк родинний мотив і далі діє, навіть цю суму не всю слід уважати вилученою з процесу підвищення ефективності економічного механізму.

Дехто з читачів безсумнівно вважає, що 50 000 доларів — цифра надмірно висока. Можна зекономити ще більше, якщо ліквідувати або знизити до прожиткового мінімуму доходи всіх, з погляду економіки, нероб, багатих чи бідних⁹. Ще більше можна зекономити, як вважає дехто, раціоналізувавши розподіл усіх високих доходів так, щоб посилити їх залежність від економічної ефективності. Проте аргументи, які ми висунемо в наступному підрозділі, наводять на думку, що великі сподівання на таку економію навряд чи справдяться.

Проте я не хотів би накидати тут комусь свою думку. Бо якщо читач надасть цим способам економії невинуватеної, на мій погляд, ваги, висновок, який ми збираємося зробити, а *fortiori* виявиться доречним.

III. АРГУМЕНТИ НА КОРИСТЬ ПЕРЕВАГ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРОГРАМИ

Таким чином, наш критерій визначення переваг і вад ґрунтується, зрештою, на значно ширшій основі, ніж здається. Але якщо виходити саме з нього, то які аргументи найпереконливіше свідчать про переваги соціалістичної програми, що я її згадував раніше?

Цілком можливо, що читач, який детально ознайомився з

---

⁹ Слід, однак, зазначити, що доход, який складається винятково з прибутків від інвестицій, не є показником економічної пасивності інвестора, бо його вкладення можуть бути втіленням його праці. Хрестоматійна ілюстрація цього разу слугуватиме нам так само, як слугував би багатослівний аргумент. Припустимо, чоловік працює власних рук освоєю ділянку землі. Прибуток, який він потім одержуватиме, є «прибутком від людського зусилля», чи, як кажуть економісти, квазірентою. Якщо прибуток постійно підвищуватиметься, він нічим не відрізнятиметься від власне земельної ренти й, отже, нагадуватиме саме уособлення нетрудового доходу, тоді як насправді це одна з форм зарплатні, коли визначати зарплатню як прибуток, віднесений до особистих виробничих зусиль. Взагалі імовірна мета зусилля — це забезпечення доходу, який, хоч і необов'язково, прибирає форму зарплатні.

аналізом у розділі VIII, уже поставив собі це питання. Як ми вже бачили, більшість аргументів, які звичайно висувують на підтримку соціалістичного і проти капіталістичного режиму, виявляються непереконалими, щойно ми приділяємо належну увагу умовам, які швидкий прогрес створює для ділової активності. Деякі з цих аргументів, якщо до них зблизька придивитись, виявляються спрямованими в протилежний бік. Чимало з того що вважається патологічним, насправді є фізіологічним, виконуючи важливі функції у процесі творчого руйнування. Досить багато втрат містять у собі компенсацію, яка іноді повністю, іноді частково спростовує висновки. Соціально ірраціональний розподіл ресурсів трапляється далеко не так часто чи має далеко не таке велике значення, як це намагаються показати. Більше того, в деяких випадках такі речі не менш імовірні в соціалістичній економіці. Наявність надлишкових виробничих потужностей, іноді неминучих також у соціалістичній економіці, часто можна буде пояснити у спосіб, який виключатиме будь-яку критику. Навіть нічим не прикриті вади є, зрештою, лише випадковими явищами на тлі досягнень, доволі великих, щоб приховати безліч гріхів.

Відповідь на наше запитання впливає з останнього параграфу попереднього підрозділу. Її обґрунтованість здаватиметься сумнівною, поки еволюція капіталізму йде повним ходом, але ця відповідь матиме вирішальне значення, щойно згадана еволюція почне постійно уповільнюватися — чи з причин, властивих для її економічного механізму, чи із зовнішніх причин.

Є випадки, коли, через певні обставини, ціни та обсяги виробництва в галузях капіталістичної промисловості стають теоретично невизначальними. Це трапляється, хоч і не завжди, коли ми маємо справу з олігополією. У соціалістичній економіці всі проблеми (крім випадків, які не мають практичного значення) мають однозначні розв'язання. Та навіть якщо існує теоретично визначений стан, досягти його значно складніше й обходиться це дорожче в капіталістичній, ніж у соціалістичній економіці. В першій для цього потрібні нескінченні заходи та контрзаходи, а рішення доводиться приймати в атмосфері невизначеності, яка притупляє гостроту акції, тоді як в останній не буде ні такої стратегії, ні невизначеності. Те, що це стоїть не тільки «монополістичного» капіталізму, а й (хоча

з інших причин) ще більшою мірою його різновидів з епохи вільної конкуренції, видно з прикладу, пов'язаного з теоремою павутиння («свинячий цикл») ¹⁰, і з поведінки деяких галузей в умовах більш чи менш досконалої конкуренції та загальних депресій чи власних економічних коливань.

Однак це означає більше, ніж видається на перший погляд. Чітко визначені розв'язання проблем виробництва є раціональними чи оптимальними з погляду певних даних, і все те, що пришвидшує, полегшує чи гарантує прихід до цих розв'язань, обов'язково заощаджує людську енергію й матеріальні ресурси та скорочує витрати на досягнення даного результату. Якщо зекономлені в такий спосіб ресурси не марнуватимуться повністю, то економічна ефективність у нашому сенсі обов'язково зростає.

У руслі цих міркувань всеохоплюючі звинувачення проти капіталістичної системи, які нам траплялися вище, набувають обґрунтованості. Як приклад, візьмемо надлишкові виробничі потужності. Це неправда, що соціалізм зовсім не знатиме такого явища: з боку центрального управління було б безглуздяма наполягати на повному використанні нової залізниці, що пролягає через ще незаселену землю. Хибно також уважати, що поява надлишкових виробничих потужностей у всіх випадках призводить до втрат. Але є такі різновиди надлишкових потужностей, що справді тягнуть за собою економічні втрати, яких соціалістичне керівництво може уникнути; це здебільшого резервні потужності для використання в економічній війні. Хоч яке б значення мав кожен окремих випадок (а я не думаю, що воно дуже велике), він указує на те саме, про що я вже згадував: є речі, які в умовах еволюції капіталізму є, чи можуть бути, цілком раціональними і навіть необхідними, а тому, *ex visu* капіталістичного устрою, зовсім необов'язково є вадами; необов'язково відносити їх і до недоліків «монополістичного» капіталізму, на відміну від капіталізму епохи вільної конкуренції, якщо згадані речі, як умови, пов'язані з досягненнями першого типу капіталізму й недоступні останньому; та навіть коли все це так, то ці речі можуть бути вадами на тлі соціалістичної програми.

Це особливо стосується більшості явищ, які складають механізм економічних циклів. Капіталістична форма вироб-

¹⁰ Див. розділ VIII.

ництва має досить регуляторів, з якими, цілком можливо, міністерство виробництва теж матиме справу в своїй практиці. Проте планування економічного розвитку, зокрема систематична координація та організований розподіл у часі виробничих новацій у всіх галузях, незрівнянно ефективніше запобігатиме іноді різким прискоренням, а іноді депресивним реакціям, ніж будь-які автоматичні чи цілеспрямовані зміни процентної ставки або обсягів кредитних ресурсів. Це планування, власне, ліквідує причину циклічних підйомів і спадів, тоді як капіталістичний устрій здатний лише послабляти їх. А процес відмови від застарілого, що за капіталізму (надто в умовах вільної конкуренції) означає тимчасовий параліч і почасти марні втрати, можна звести до того, що «відмова від застарілого» означає для непрофесіонала в межах загального плану, який заздалегідь передбачає використання для інших цілей незастарілих елементів із застарілих підприємств чи застарілого обладнання. Конкретний приклад: криза у бавовництві за капіталізму може зупинити житлове будівництво; за соціалізму, звичайно, теж може статися так, що продукування бавовняних виробів раптом різко скоротиться, хоча це не дуже правдоподібно; але це не зупинить житлового будівництва, а спричиниться до його прискорення.

Хоч які б економічні цілі ставив перед собою той, хто в змозі їх здійснити, соціалістичному керівництву під силу це зробити з меншими порушеннями та втратами, не обов'язково зазнаючи на собі дії тих перешкод, якими супроводжувалися б спроби планування економічного розвитку в рамках капіталістичних інституцій. Один із аспектів сказаного можна викласти так: соціалістичне керівництво здатне дотримуватись курсу наближення до довготермінової тенденції виробництва, обираючи в такий спосіб напрям, що його, як ми вже бачили, не цурається й політика монополістичного капіталу. А всю нашу аргументацію можна звести до твердження про те, що соціалізація означає великий крок за межі монополістичного капіталізму на шляху, визначеному ним самим, чи (що те ж саме) що соціалістичне керівництво, можливо, так само переважатиме монополістичний капіталізм, як монополістичний капіталізм переважав той різновид капіталізму епохи вільної конкуренції, прототипом якого була англійська промисловість століття тому. Цілком можливо, що майбутні покоління дивитимуть-

ся на аргументи щодо недосконалості соціалістичної програми так само, як ми дивимося на аргументи Адама Сміта щодо акціонерних компаній; а ці аргументи теж не були просто хибними.

Звичайно, все, що я досі сказав, стосується винятково логіки економічних програм, а отже, — «об'єктивних» можливостей, які соціалізм, певно, виявиться нездатним здійснити на практиці. Проте щодо логіки програм, то соціалістична програма, безперечно, складена на вищому рівні раціональності. На моє око, це і є правильний погляд на речі. Йдеться не про змагання між раціональністю та ірраціональністю. Окремий фермер, з погляду індивіда й даного моменту, діє цілком раціонально, створюючи своєю реакцією на ціни, встановлювані на свинину та корм, так званий «свинячий цикл». Раціональним є також відповідне маневрування концерну в умовах олігополії. Раціонально поводить фірма, яка розширює виробництво в період економічного підйому й обмежує його, коли настає спад. Усе залежить від того, який характер має ця раціональність і в якій сфері вона застосовується.

Це, звичайно, не всі докази на користь соціалістичної програми. Але що стосується чистої логіки соціалістичної економіки, більшість незаперечних аргументів відбиті, власне, у тому одному, який ми навели.

Найважливішим прикладом сказаного є безробіття. У частині II ми вже бачили, що стосовно вдоволення інтересів самих безробітних капіталістичному суспільству на будь-якій стадії розвитку, достатній для успішної соціалізації, небагато можна закинути ні тепер, ні, очевидно, в майбутньому. Але щодо втрат суспільства, то з попереднього аргументу випливає, що в соціалістичному суспільстві безробіття буде меншим, головним чином унаслідок ліквідації депресій, а там, де воно з'являтиметься, здебільшого під впливом технічного прогресу, міністерство виробництва матиме змогу (інша річ, як воно чинитиме фактично) спрямовувати людей на інші робочі місця, які (якщо планування взагалі зреалізує свої можливості) в кожному випадку будуть заздалегідь підготовлені.

Одна з другорядних переваг, зумовлених досконалішою раціональністю соціалістичної програми, випливає з того факту, що за капіталістичного ладу технічні вдосконалення, як звичайно, запроваджуються в окремих концернах і, щоб

подолати опір їхньому розповсюдженню, потрібен час. За швидких темпів прогресу чимало фірм і далі використовують застарілу технологію або мають низьку ефективність з інших причин. За соціалістичного устрою кожне вдосконалення теоретично можна розповсюдити з наказу і в такий спосіб швидко підвищити рівень виробництва. Я називаю це другорядною перевагою, бо капіталізм, як звичайно, теж досить ефективно усуває неефективність. Інша річ — вірогідність реалізації саме цієї переваги, велика вона чи мала, бюрократичним апаратом: на порядних бюрократів завжди можна покластися в тому, що вони підтягнуть усіх своїх колег до рівня, визначеного цією перевагою, хоча ми зовсім не знаємо, яким буде цей рівень. Слід завжди пам'ятати, що на практиці можливі переваги можуть обернутися вадами.

І знову ж таки, менеджери чи власники-менеджери малих або середніх концернів є, як звичайно, здебільшого інженерами, продавцями чи організаторами й, навіть якщо це хороші люди, рідко роблять усе однаково добре. Ми часто бачили, що навіть фірми, які процвітають, управляються з того чи іншого боку не дуже добре (про що свідчать звіти експертів з питань економічної ефективності), а отже, частина їхніх керівників займає не своє місце. Соціалістична економіка могла б, як це роблять найбільші підприємства, краще використовувати їх, доручаючи їм лише те, на чому вони справді розуміються. Однак очевидні міркування, що не повинні нам перешкоджати, не дозволяють нам і тішитися великими сподіваннями щодо цього.

Проте є перевага першорядного значення, яку неможливо помітити в нашій програмі через її структуру. Визначною рисою ринкового суспільства є розподіл між приватною і державною сферою, чи, якщо хочете, той факт, що в ринковому суспільстві існує приватна сфера, яка містить у собі значно більше, ніж їй виділяє феодальне чи соціалістичне суспільство. Ця приватна сфера відрізняється від державної не лише концептуально, а й фактично. В згаданих сферах працюють значною мірою різні люди (найпомітніший виняток — історія місцевого самоврядування), а організація та управління базуються на різних, часто протилежних засадах, породжуючи різні, часто несумісні норми.

Такий устрій може обійтися без незгод лише тимчасово, а його парадоксальна природа дивувала б нас надзвичайно, якби ми не були так призвичаєні до неї. Незгоди, власне,

відчувалися задовго до того, як перерости в антагонізм унаслідок дедалі успішнішого наступу представників державної сфери на буржуазні володіння. Цей антагонізм тягне за собою боротьбу. І тоді діяльність держави в економічній галузі постає у світлі, яке давній буржуазний економіст влучно назвав урядовим *втручанням*. Ця діяльність є справді втручанням у повному розумінні цього слова, надто в тому розумінні, що вона гальмує і паралізує роботу механізму приватного виробництва. Ми не маємо підстав твердити, що вона часто приводить до успіху, навіть у підвищенні ефективності виробництва. Проте наявність такого успіху ще більше покращує шанси на успіх центрального органу, а соціалістична система повністю уникне властивих цій боротьбі витрат і втрат. А це значні втрати, якщо взяти до уваги всі тривоги, викликані безперервними розслідуваннями й переслідуваннями та, як наслідок, явище знеохочення в галузі ділової активності.

Про одну складову згаданих витрат слід згадати окремо. Вона полягає у спрямуванні людських здібностей на виконання простих функцій захисту. Значна частина загального обсягу роботи правників припадає на забезпечення боротьби підприємців проти держави та її установ. Не має значення, чи ми назвемо це запеклою протидією творенню загального добра чи захистом творення загального добра від запеклої протидії. У всякому разі, в соціалістичному суспільстві, безсумнівно, не буде ні потреби, ні можливості для такого роду правничої діяльності. Гонорарів, одержуваних правниками, не досить для виміру відповідної економії. Тут ідеться про незначну величину. Зате значною величиною є соціальні втрати від такої непродуктивної завантаженості багатьох кращих умів. Зважаючи на те, яка надзвичайна рідкість гострий розум, наслідками його використання для інших цілей навряд чи можна знехтувати.

Незгоди чи антагонізм між приватною і державною сферою з самого початку посилив той факт, що відколи феодалні доходи князів перестали відігравати головну роль, держава існувала на доходи, які приватна сфера давала на приватні цілі, а політичні сили переорієнтовували на інші¹¹.

---

¹¹ Теорія, яка порівнює податки з внесками членів якого-небудь клубу чи купівлею послуг, скажімо, лікаря, лише вказує на велику відстань між цією групою соціальних наук і науковим складом розуму.

З одного боку, оподаткування є істотним атрибутом ринкового суспільства чи (якщо ми прийнемо концепцію держави, згадану в першому розділі) держави, а з другого боку, можна сказати, що оподаткування майже неминуче¹² завдає шкоди виробничому процесові. Приблизно до 1914 року (якщо ми погодимось розглядати лише нинішній час) ця шкода обмежувалась вузькими рамками. Але відтоді податки поступово вирости в домінуючий елемент бюджету підприємця і родини та в головний фактор незадовільного функціонування економіки. До того ж, аби, долаючи опір, вичавлювати дедалі більші суми з організму приватної економіки, було створено величезний адміністративний апарат, зайнятий лише боротьбою з буржуазією за кожний долар її доходу. У відповідь цей організм створив органи захисту і з метою самозахисту виконує велетенський обсяг роботи.

Ніщо інше не виявляє так чітко втрат, спричинених суперечністю структурних засад соціального організму. Покладаючись на прибуток як засіб добування хліба на-сущного, сучасний капіталізм водночас не дозволяє цьому засобові стати переважаючим. У соціалістичному суспільстві не буде ні таких суперечностей, ні, отже, такого марнотратства. Оскільки це суспільство контролюватиме всі джерела доходу, податки можуть зникнути разом із державою, чи (якщо моя концепція держави не викликає схвалення) буржуазною державою. Бо, з погляду здорового глузду, для центрального управління було б видимим безглуздом спочатку виплачувати доходи, а потім намагатися частково повернути їх, бігаючи за тими, хто їх одержав. Якби радикали не захоплювалися так дратуванням буржуазії, твердячи, що вони не бачать у податках нічого лихого, крім того, що вони надто низькі, то вже давно було б визнано, що тут у наших руках опинився один із найвагоміших доказів переваги, який може бути висунутий на користь соціалістичної програми.

---

¹² Існують винятки, але вони не мають практичного значення.

Розділ XVIII

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

Цілком імовірно, що численні опоненти соціалізму погодяться з висновками, до яких ми щойно прийшли. Проте їхня згода найчастіше прибиратиме таку форму: «Звичайно, все це цілком можливо, якщо механізмом соціалістичної економіки керуватимуть напівбоги, а обслуговуватимуть його архангели. Та річ у тім, що ви не маєте ні тих, ні тих і що коли брати до уваги людську природу такою, як вона є, капіталістична альтернатива з її системою мотивацій та розподілом обов'язків і винагород, зрештою, приводить хоч і не до найкращого з можливих, зате до найкращого із здійснених устроїв».

У цьому твердженні щось є. З одного боку, тепер нам доведеться зважати не тільки на небезпеку, що таїться в будь-якій спробі порівнювати дану реальність з *ідеєю*, а й на помилку чи обман, притаманні будь-якому порівнянню даної реальності з *ідеалом*¹. З другого боку (хоч я вважаю, що навів більш ніж досить доказів того, що в природі речей не існує аргументації на користь соціалізму взагалі,

---

¹ Ідея, схема, модель чи програма є також втіленням ідеалу, проте лише в розумінні логіки: такий ідеал означає тільки те, що в ньому немає несуттєвих елементів, тобто що йдеться, так би мовити, про незіпсовану різними домішками схему. Що саме слід включати в таку програму, а що відповідно вважати відхиленням, залишається дискусійним питанням. Воно повинно бути питанням методики аналізу, проте на його розв'язання може вплинути і любов, і ненависть: соціалісти намагатимуться включити до програми капіталізму якомога більше рис, які сприймаються як ганебні; антисоціалісти робитимуть те саме з соціалістичною програмою; і ті, й ті намагатимуться «обілити» свою програму, зараховуючи якомога більше її «вад» до несуттєвих, а отже, таких, що їх можна уникнути, відхилень. Навіть якщо прибічники тієї чи іншої партії погодяться в будь-якому даному випадку назвати певні явища відхиленнями, вони можуть однаково розійтися у визначенні, якою мірою їхня система та система їхніх опонентів здатна відступати від ідеалу. Буржуазні економісти, наприклад, робитимуть спроби віднести за рахунок «політичного втручання» все, що їм самим не подобається в капіталізмові, а соціалісти вважатимуть, що ці політичні заходи є неминучим наслідком капіталістичних процесів і ситуацій, створених так само, як працює економічний механізм капіталізму. Я визнаю всі ці труднощі, проте не вважаю, що вони впливають на мій виклад: він, як, мабуть, помітив досвідчений читач, побудований так, щоб їх уникнути.

а лише на користь соціалізму в даних соціальних умовах і на даному історичному етапі), ця відносність тепер набуває набагато більшого значення, ніж коли ми порівнювали різні програми.

І. ІСТОРИЧНА ВІДНОСНІСТЬ АРГУМЕНТАЦІЇ

Проілюструємо це питання за допомогою аналогії. У феодальному суспільстві багато з того, що всі ми, включаючи найрішучіших прихильників приватної власності, тепер уважаємо сферою винятково державної адміністрації, управлялося за допомогою механізму, який створює враження, ніби ці державні функції були перетворені на об'єкти приватної власності та джерела приватного прибутку: кожен лицар чи феодал в ієрархії васальних взаємин володів маєтком як джерелом прибутку, а не як платою за послуги у *формі управління цим маєтком*. Пов'язані з цим, як ми тепер кажемо, державні функції були тільки винагородою за послуги сеньйорові. Проте навіть щойно сказане не зовсім відбиває суть справи: лицар чи феодал володів маєтком, бо мав на це право незалежно від того, що він робив чи чого не робив. Люди, поглядам яких бракує історизму, схильні дивитися на такий стан речей як на «зловживання». Але це нісенітниця. В умовах своєї епохи (як і вся інституціональна система, феодалізм справді пережив «свою» епоху) цей механізм був єдино можливий, втілюючи в собі єдиний метод виконання згаданих державних функцій. Якби Карл Маркс з'явився на світ Божий, скажімо, в чотирнадцятому столітті та якби він виявився настільки безглуздим, щоб захищати інший спосіб державного управління, то наразився б на відповідь, що існуюча система — чудовий механізм, аби робити те, чого без нього робити було б неможливо, й, зокрема, що «коли брати до уваги людську природу такою, як вона є», мотив прибутку конче потрібний для функціонування державного управління; усунення цього мотиву фактично спричинило б хаос і вважалося б чимось неймовірним.

Коли англійська текстильна фабрика була головним досягненням капіталістичної економіки (скажімо, до 1850 року), соціалізм так само не являв собою реалістичної програми, і жоден розсудливий соціаліст ні тепер, ні тоді не висту-

пив би з протилежною думкою. Словами про хазяйський погляд, під яким гладшає худоба і пісок обертається на золото, про курку, що несе золоті яйця, та іншими подібними народними висловами прості некмітливі люди виражали незаперечну істину. В даному випадку я пропоную друзям-соціалістам кращий спосіб заперечення, ніж глузування,— глузування в надії, що опонент, такий самий самовдоволений і вразливий інтелігент, як і вони, припинить дискусію, щойно збагне, що може наразитись на висміювання: краще визнати справедливість твердження цих простаків у їхніх історичних умовах, пов'язавши своє спростування з іншими історичними умовами. Тоді перед нами принаймні постане доречне запитання (чого вони варті сьогодні?) і ще залишиться чималий простір для розходжень.

Оскільки ми маємо уявити собі певну модель капіталізму, якщо є сенс у порівнянні капіталістичної дійсності з шансами соціалізму на успіх, виберімо капіталізм нашої епохи, тобто монополістичний капіталізм у *кайданах*. І зауважимо, по-перше, що, визначивши в такий спосіб епоху та модель, ми не визначаємо ніякого часового відтинку, навіть у межах десятиліть, бо питання про те, наскільки модель капіталізму з обмежувачими факторами розвинула й утвердила свої ознаки на будь-який даний час, скажімо, нинішній, однаково можна розв'язати лише після дослідження фактів; по-друге, що для цієї частини нашої аргументації втрачає значення питання про те, чи ті кайдани, хоч якими б вони були, є наслідком капіталістичного процесу або дії якогось зовнішнього чинника; по-третє, що, маючи намір розглянути більш практичні проблеми (тобто наскільки ймовірно, що соціалізм скористається можливостями, закладеними в його програму), ми однаково говоритимемо лише про шанси й що нам доведеться вдатися до припущень, аби зарадити власному невігластву та краще уявити, який соціалізм нам судився.

II. ПРО НАПІВБОГІВ ТА АРХАНГЕЛІВ

Повертаючись до нашої буржуазії та її мови про напівбогів та архангелів, ми можемо легко відкинути перших: керування механізмом соціалістичної економіки не потребуватиме ніяких напівбогів, бо, як ми вже бачили, завдання, яке чекає свого розв'язання (після того, як труднощі пере-

хідного періоду будуть позаду), виявиться не важчим, а легшим, ніж те, яке стоїть перед керівником великої промислової фірми в сучасному світі. Під архангелами розуміється відоме твердження про те, що соціалістичний спосіб життя має на увазі етичний рівень, недосяжний для такої людини, якою вона є.

Соціалістам нікого звинувачувати, крім себе, якщо аргументи такого роду будь-коли впливали на їхніх опонентів. Бо саме соціалісти говорили про жахи капіталістичного гніту й експлуатації і що варто лише їх усунути, щоб одразу розкрити людську природу у всій її красі чи, у всякому разі, щоб започаткувати процес виховання, який змінив би людську душу й підніс її на потрібний етичний рівень². Таким чином соціалісти дозволили звинуватити себе не тільки у заграванні з масами, доведеному до безглуздя, а й у підтримуванні руссоїзму, досі вже, мабуть, достатньою мірою спростованого. Проте без цього можна цілком обійтися, побудувавши переконливу аргументацію на здоровому глузді.

Для цього погодимось на одну корисну особливість, хоча психологи можуть і заперечити проти неї. По-перше, можна змінити дану групу схильностей до певних почуттів і дій, запровадивши зміни в соціалістичному середовищі, але залишивши в тому самому стані модель, яка лежить у його основі («людську природу»). Ми назвемо це змінами через покращання умов. По-друге, в межах тієї ж таки основної моделі покращання умов може увійти в конфлікт зі схильностями до певних почуттів і дій, і хоча зрештою під впливом змін у соціальному середовищі (надто якщо вони запроваджуватимуться раціонально) ці схильності зміняться, вони протягом певного часу відіграватимуть роль гальма, спричиняючи неспокій. Цей факт ми можемо пов'язати з терміном «звичка». По-третє, сама основна модель може змінитися, або використовуючи той самий людський матеріал, або позбавляючись стійких елементів; людська натура, звичайно, певною мірою податлива, надто у групах, склад яких здатний змінюватися. Відповідь на питання, якою саме

---

² Серед неомарксистів головним грішником був Макс Адлер (якого не слід плутати з двома іншими віденськими Адлерами, що посідають визначне місце в історії австрійського соціалізму, — Віктором Адлером, великим організатором і лідером партії, та його сином Фріцом Адлером, убивцею прем'єр-міністра графа Штюргха).

мірою, дасть лише серйозне дослідження, а не те, яким можна скористатися на трибуні для нерозсудливого твердження чи так само нерозсудливого заперечення. Проте нам не обов'язково ставати на той чи той бік, бо тепер не буде потреби в такому істотному виправленні людської душі, щоб соціалізм запрацював.

У цьому ми можемо легко впевнитись. По-перше, ми можемо вилучити з наших міркувань сільськогосподарський сектор економіки, який, очевидно, створить для нас найсерйозніші труднощі. Навіть якщо соціалістичне керівництво обмежиться аграрним плануванням, яке відрізнятиметься від практики, що вже складається, лише ступенем вияву, наш соціалізм однаково залишиться соціалізмом. Скласти виробничий план; раціоналізувати розміщення виробництва (землекористування); забезпечити фермерів технікою, насінням, племінним поголів'ям, добривами тощо; встановити ціни на продукцію і закуповувати її у фермерів за цими цінами — оце й усі заходи, в яких є потреба і при яких аграрний світ з його ментальністю по суті залишиться без змін. Є й інші шляхи розвитку. Проте для нас важливо, що існує такий шлях, який дозволяє максимально уникати негараздів і яким можна йти нескінченно, не заважаючи суспільству називати себе соціалістичним.

По-друге, є ще світ робітника і службовця. Від них не вимагатиметься ні духовного перевиховання, ні болісного пристосування. Їхня праця по суті залишиться такою ж, і (з урахуванням важливого застереження, яке ми додамо згодом) породжуватиме такі самі погляди та звички. Після роботи робітник чи службовець повертатиметься до свого дому і своїх уподобань, які соціалістична фантазія може назвати як завгодно (він, може, наприклад, грати у пролетарський футбол, тоді як тепер він грає у буржуазний футбол) і які однаково залишатимуться тим самим домом і тими самими уподобаннями. Отож із цього боку великих труднощів не повинно виникнути.

По-третє, існує проблема соціальних груп, які не так уже й неслухно вважають себе майбутніми жертвами соціалістичного ладу, — приблизно це можна назвати проблемою верхньої, або керівної, верстви. Цю проблему неможливо розв'язати за допомогою тієї священної доктрини, що стала одним із положень соціалістичної віри, поширившись далеко за межі соціалістичного табору, — тобто доктрини, згідно

з якою згадана верства складається з одних угодованих хижаків, які завдячують своїм економічним і соціальним становищем лише власній удачі та жорстокості і які не виконують ніякої іншої «функції», крім позбавлення трудящих мас (чи, в залежності від обставин, споживачів) плодів їхньої праці; згідно з якою ці хижаки (що ще гірше) своєю некомпетентністю псують власну гру й (щоб звучало сучасніше) своєю звичкою приховувати більшу частину награбованого спричиняють депресії; і згідно з якою всі турботи соціалістичного суспільства про цю верству мають зводитись до того, щоб швидше позбавити її представників згаданого становища і не дозволити їм удатися до саботажу. Хоч які були б політичні та (коли йдеться про брак розумових здібностей) психотерапевтичні достоїнства цієї доктрини, вона не є навіть прикладом доброго соціалізму. Бо будь-який цивілізований соціаліст, якщо він доброзичливий і бажає, щоб серйозні люди сприймали його серйозно, визнає, що багато фактів, які вказують на якості та досягнення буржуазної верстви, несумісні з такою доктриною, і доведи-тиме, що верхівку цієї верстви зовсім непотрібно переслідувати, а навпаки, звільнити, як і інших, від кайданів системи, яка гнобить цю верхівку морально не менше, ніж вона економічно гнобить маси. Від такого погляду, що відповідає вченню Карла Маркса, не дуже далеко до висновку про те, що, можливо, успіх чи невдача соціалістичного устрою цілком залежатиме від співробітництва буржуазних елементів.

Отож проблема ґрунтується на таких міркуваннях. Маємо клас, який завдяки процесові відбору, що породив цей клас, зібрав людський матеріал надзвичайно високої якості³ й

³ Див. розділ VI. Якщо говорити точніше, то за рівнем інтелекту та вольовими якостями типовий представник буржуазного класу перевищує типового представника будь-якого іншого класу індустріального суспільства. Цей факт ніколи не мав статистичного обґрунтування і навряд чи матиме, але він впливає з аналізу згаданого процесу соціального добору в капіталістичному суспільстві. Природа цього процесу визначає також суть терміну «перевага». Аналізуючи в подібний спосіб інші соціальні середовища, можна показати, що те саме стосується всіх правлячих класів, про які ми маємо історичну інформацію. Тобто у всіх випадках можна показати, по-перше, що люди, наче молекули, піднімаються й опускаються в межах класу, в якому вони народилися, у спосіб, який відповідає гіпотезі про те, що це відбувається згідно з їхніми здібностями; по-друге, можна показати, що так само вони піднімаються іззовні в цей клас і опускаються за його межі. Переміщення з вищого класу в нижчий і навпаки триває

став національним надбанням, використання якого з погляду будь-якого соціального устрою вважається раціональним. Лише це одне означає більше, ніж утримання від його знищення. До того ж, цей клас виконує ті самі життєво важливі функції, які мають виконуватися і в соціалістичному суспільстві. Як ми вже бачили, він мав і має причинні зв'язки практично з усіма культурними досягненнями капіталістичної епохи та з тими її економічними досягненнями, які не можна пояснити зростанням працюючого населення, тобто збільшенням того, що звичайно називається продуктивністю праці (обсягом продукції на людину-годину)⁴. А це досягнення своєю чергою пов'язується з системою унікально ефективних винагород і покарань, яку соціалізм обов'язково скасує. Отже, постає питання, з одного боку, чи існує можливість поставити буржуазну породу на службу соціалістичному суспільству і, по-друге, чи можуть виконуватися буржуазією функції, яких соціалізм має її позбавити, виконувати представники інших верств, або чи можна виконувати ці функції іншими, небуржуазними методами, або чи можливе поєднання того й того.

III. ПРОБЛЕМА БЮРОКРАТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Раціональне використання буржуазії безсумнівно виявиться найскладнішою проблемою для соціалістичного ладу, і потрібен хоч якийсь оптимізм, аби стверджувати, що її буде успішно розв'язано. Однак це залежатиме головним

довше, ніж протягом одного покоління. Отож під згаданими молекулами слід розуміти радше родини, ніж окремі особи. Ось чому дослідники, які зосереджують увагу на окремих особах, так часто не в змозі розкрити зв'язок між здібністю та класовим становищем і схильні навіть протиставляти їх. Бо стартові умови у різних людей настільки різні, що, крім випадків незвичайних особистих досягнень, цей зв'язок (який, до того ж, стосується лише моди, залишаючи місце для численних винятків) проявляється далеко не так явно, якщо ми нехтуємо спостереженням за цілим ланцюгом, у якому кожна особа є ланкою. Ці ознаки, ясна річ, не обґрунтовують мого погляду, вказуючи лише на те, як я мав би його обґрунтовувати, якби це було можливо в межах даної книжки. Проте я можу послатися на мою «*Theorie der sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu*», «*Archiv für Sozialwissenschaft*», 1927.

⁴ Як показано в частині першій, це визнавав сам Маркс, про що свідчить locus classicus із «Комуністичного маніфесту».

чином не від притаманних їй труднощів, а радше від тих, з якими соціалісти зіткнуться, коли дійде до визнання важливості цієї проблеми та до розважливого підходу до неї. Згадана вище доктрина, що стосується природи та функцій капіталістичного класу, сама по собі є ознакою великої відрази до такого кроку і може розглядатися як психотехнічна підготовка до відмови від нього. Та це й не дивно. Хоч ким би він був — незалежним політиком, партійним керівником чи урядовцем,— окремо взятий соціаліст наївно, але природно дивиться на прихід соціалізму як на прихід до влади *його*, цього соціаліста. Соціалізація для нього означає, що «ми» все беремо в свої руки. І усунення існуючого менеджменту є важливою, а може, найважливішою частиною цього спектаклю. Зізнаюсь, що, спілкуючись із войовничими соціалістами, я не раз відчував якийсь сумнів у тому, що деякі чи навіть більшість із них виявлять зацікавленість у соціалістичному режимі (хоч яким би досконалим він був з інших боків), якщо ним керуватимуть інші. Відразу ж додаю, що решта моїх співрозмовників поставилася до цього питання належним чином⁵.

Успішне розв'язання цієї проблеми само по собі насамперед вимагає, щоб буржуазії дозволили робити те, що відповідає її здібностям і традиціям, а отже, щоб метод добору менеджерських кадрів базувався на професійній придатності й не був дискримінаційним стосовно колишніх буржуа. Такі методи можливі, а деякі з них навіть виграють у порівнянні з капіталістичним методом періоду великих корпорацій. Проте одержати дозвіл робити своє діло означає більше, ніж одержати призначення на певну посаду. До такого призначення потрібна ще свобода дії на власну відповідальність. А це ставить перед нами питання бюрократизації економічного життя, що є темою багатьох антисоціалістичних проповідувань.

Щодо мене, то в умовах сучасного суспільства я не можу уявити собі соціалістичної структури в будь-якій іншій формі, крім величезного всеохопного бюрократичного апарату. Будь-який інший варіант, на мою думку, виявився б невдалим і призвів би до економічного краху. Проте це не повинно жахати тих, хто усвідомлює, як далеко зайшла

---

⁵ Стосовно цього див. виноску до дискусії Німецької комісії з питань соціалізації, розділ XXIII, стор. 371.

бюрократизація економічного життя (ба навіть життя взагалі), і знає, як пробитися крізь гущавину фраз, що ними обросла ця тема. Подібно до випадку з «монополією», вплив цих фраз на наші погляди значною мірою має своє історичне джерело. В епоху раннього капіталізму буржуазія утверджувалася насамперед у боротьбі з територіальною владою, представником і виконавцем якої була монархічна бюрократія. І більшість із того, що торговець і фабрикант сприймали як дратівне чи безглузде втручання, пов'язувалося в колективному розумові капіталістичного класу з цією бюрократією, або чиновництвом. Така асоціація — річ надзвичайно тривка, а саме ця виявилася такою тривкою, що навіть соціалісти бояться її, як пугала, і часто аж із шкіри пнуться, аби запевнити нас, що їхня програма взагалі не має нічого спільного з ідеєю бюрократичного режиму⁶.

У наступному розділі ми побачимо, що бюрократія не є перепорою для демократії, а неминучим додатком до неї. Бюрократія є також неминучим додатком до сучасного економічного розвитку, і за соціалізму вона буде важливішою, ніж будь-коли. Але визнати неминучість суцільної бюрократизації не означає розв'язати породжені нею проблеми, і тут, мабуть, варто скористатися можливістю, щоб пояснити, в чому вони полягають.

Усунення мотиву прибутку і втрати, на якому часто винятково наголошують, не є тут істотним. Навіть більше, відповідальність у розумінні необхідності розплачуватися за свої помилки власними грошима у всякому разі відходить у минуле (хоч і не так швидко, як ті, що цього бажають, намагаються нас переконати), а ту відповідальність, яка існує у великій корпорації, безсумнівно можна запровадити і в соціалістичному суспільстві (див. далі). Притаманний бюрократії, або чиновництву, метод добору керівників вищого рангу теж не є таким неефективним, як дехто часто твердить. Правила призначення та службового підвищення чиновників не позбавлені значної міри раціональності. Крім того, ці правила іноді краще спрацьовують на практиці, ніж справляють враження на папері: елемент колективної чи-

⁶ У Росії для таких запевнень існує ще одна причина. Згадане пугало стало козлом розгрішення, і всі керівники, надто Троцький, знали, як його використовувати. Правильно розраховуючи на нерозважливість як своєї, так і зарубіжної громадськості, вони просто звертали на «бюрократію» все, що, на їхню думку, в Росії не можна було назвати захоплюючим.

новницької думки про дану особу здатний, якщо йому надати відповідної ваги, значно допомогти талантові — принаймні талантові певного типу⁷.

Набагато важливішою є інша річ. Бюрократичний метод ведення ділових операцій та створювана ним моральна атмосфера поза сумнівом часто справляє гнітюче враження на найдіяльніших людей. Причина цього здебільшого в тому, що бюрократичній машині за природою важко поєднувати ініціативу окремої особи з технікою свого функціонування... Часто ця машина дає малі можливості для ініціативи і великі можливості для злісних намагань придушити її. Це може викликати почуття краху всіх надій та марності всіх зусиль, що своєю чергою може виробити звичку упиватися нещадною критикою праці інших. Так не повинно бути: багато бюрократичних структур виграють від ближчого знайомства з їхньою роботою. Але цього почуття важко уникнути, і простого рецепту, як це зробити, не існує.

Проте не так уже й важко знайти у бюрократичній машині відповідне місце для цього племені буржуазного походження і трансформувати набуті ним способи праці. Далі ми побачимо, що, принаймні коли настане година соціалізації, умови щодо морального сприйняття соціалістичного стану речей та щодо вірності новому устрою це плем'я, мабуть, виконає, і не виникне потреби в комісарах, щоб наглядати за ним та ганьбити непокірних. І тоді раціональне ставлення до колишніх буржуазних елементів, яке забезпечило б їх максимальну ефективність, не потребуватиме нічого такого, що не застосовується до управлінського персоналу будь-якого іншого походження. На питання, що означає це раціональне ставлення, деякі соціалістичні власті дали такі обгрунтовані та недемагогічні відповіді, що ми можемо вдовольнитися дуже коротким оглядом найважливіших моментів.

Найкраще відразу погодитись із тим, що покладатися на суто альтруїстичне розуміння обов'язку так само нереалістично, як цілком відкидати його важливість і можливості. Навіть якщо повністю врахувати існування різноманітних елементів, близьких до почуття обов'язку, таких, як задоволення від праці та керування, однаково, мабуть, виявиться корисним запровадити певну систему винагород, принаймні

⁷ Див. далі, розділ XXIV.

у формі соціального визнання та престижу. З одного боку, узагальнений досвід учить, що важко знайти чоловіка чи жінку, хоч якими б шляхетними вони були, чий альтруїзм чи почуття обов'язку функціонували б цілком незалежно від їхньої корисливості чи, якщо хочете, марнославства чи бажання відстояти свої претензії. З другого боку, зрозуміло, що ментальність, яка лежить в основі цього часто, на жаль, очевидного факту, має глибше коріння, ніж капіталістична система, і належить до життєвої логіки будь-якої соціальної групи. Отже, цієї ментальності неможливо позбутися, промовляючи фрази про вірус капіталізму, який уражає людські душі, спотворюючи їхні «природні» схильності. Проте цьому типові еготизму зовсім легко зарадити, використовуючи його на користь суспільству. А в соціалістичному суспільстві для цього складаються особливо сприятливі умови.

У капіталістичному суспільстві соціальне визнання праці, або соціальний престиж, має сильно виражене економічне значення і тому, що грошовий прибуток за капіталістичними нормами є типовим показником успіху, і тому, що більшість атрибутів соціального престижу (зокрема, найвишуканіший з усіх економічних товарів — соціальне визнання) доводиться купувати. Цей престиж, або відзначувальна вартість приватного багатства, звичайно, завжди визнавалася економістами. Бачив її і Джон Стюарт Мілль, який не вирізнявся ні чаклунською передбачливістю, ні проникливістю. Ясна річ, що серед стимулів до надзвичайно ефективної праці цей стимул займає перше місце.

У частині II я вже показав, що сама по собі еволюція капіталізму має тенденцію до зменшення сили вияву цього, разом з усіма іншими, мотиву збагачення. Отже, соціалізм навіть приблизно не потребуватиме такої переоцінки життєвих цінностей від тих, з кого зараз складається найвища верства населення, як потребував би сто років тому. До того ж, мотив престижу, більше, ніж будь-який інший, можна переформувати простою зміною умов: кращі працівники можуть вдовольнитися правом (якщо його надаватимуть з розважливою економією) наклеювати собі на штани марку вартістю в один пенс майже так само, як тепер вони вдовольняються тим, що одержують мільйон за рік. Така переміна не буде ірраціональною. Бо якщо припустити, що ця марка справить достатнє враження на оточення, аби воно

вирізняло того, хто її носить, то вона принесе йому чимало з тих переваг, за які він так цінує свій мільйон. Наш аргумент нічого не втрачає від того факту, що ця практика лише відродить широко використовуваний у минулому механізм, який давав чудові результати. А чому ні? Сам Троцький прийняв Орден Червоного Прапора.

Щодо віддання переваги певним особам у формі реально-го доходу, то слід насамперед зауважити, що це певною мірою питання раціональної поведінки стосовно наявних запасів соціальних ресурсів, цілком незалежне від стимулювання. Як скакові коні та бики-рекордисти з вдячністю сприймають увагу, якою було б нераціонально й неможливо оточувати кожного коня й бика, так і кращому працівникові мають бути надані певні привілеї, якщо в державі панують правила економічної раціональності. Звичайно, це річ не-обов'язкова. Суспільство може обрати шлях здійснення іде-алів, які унеможливають таку форму винагороди, й від-мовитися дивитись на людей як на машини. Економіст у цьому випадку має право лише сказати на це, що суспіль-ство у своїй діяльності не повинно нехтувати тим фактом, що ці ідеали мають свою ціну. Ця обставина має досить велике значення. Чимало доходів, доволі високих, щоб викликати вороже сприйняття вищесказаного, не дають їх одержувачам чогось більшого, ніж умови для життя і праці (включаючи визнання і звільнення від дрібних турбот), досить сприятливі, щоб забезпечити належне виконання цими людьми своїх обов'язків.

Взявши цю обставину до уваги, ми водночас розв'яжемо, принаймні частково, проблему забезпечення суто еконо-мічних стимулів. Але я гадаю, що, знову ж таки, з погляду раціональності, соціалістичне суспільство може мати чималу вигоду, якщо трактуватиме людину ширше, ніж скаково-го коня чи машину. І знову причина для цього впливає, з одного боку, із спостережень над поведінкою, а з друго-го — з аналізу економіки та цивілізації капіталізму, який (аналіз) неспроможний підтвердити думку про те, що в людській діяльності спонука, яку суспільство може вико-ристати через диференційований підхід до своїх членів, є продуктом капіталістичних умов. Ця спонука — рушійна сила соціально корисної праці. Якщо таке прагнення в лю-дині нічим не підтримати, то результати виявляться дещо гіршими, ніж могли б бути, хоча ми не можемо сказати,

наскільки гіршими, й хоча, коли настане соціалізм, важливість цього елемента зменшуватиметься із зростанням стабільності.

Це не означає, що, аби віддати належне можливостям такого стимулювання, номінальні доходи слід піднести до їх нинішнього рівня. Зараз вони включають податки, заощадження тощо. Сама ліквідація цих статей суттєво скоротила б цифри, які викликають таку відразу у наших сучасників із дрібнобуржуазним мисленням. До того ж, як ми вже бачили, люди з високими доходами звикають до дедалі скромніших бажань, фактично втрачаючи більшість мотивів (крім мотиву престижу) свого прагнення мати доходи, які дозволяли б робити витрати на рівні феодала; на час сподіваного приходу соціалізму їхні бажання стануть ще скромнішими.

Та попри все сказане економічні фарисеї однаково здійматимуть руки у праведному гніві. Стосовно цих економістів дозволю собі вказати на те, що вже є готові механізми для розвіювання їхніх сумнівів. Ці механізми виникли в капіталістичному світі, проте найбільше розвинулися в Росії. В основному вони зводяться до поєднання оплати натурою з щедрими грошовими сумами, які мають видаватися за належне виконання певних обов'язків. У більшості країн урядовці вищого рангу оплачуються дуже скромно, часто нерационально скромно, а у важливих політичних установах здебільшого одержують символічну платню. Але, принаймні в багатьох випадках, це частково, а іноді дуже відчутно, компенсується не тільки почесностями, а й офіційними резиденціями, умебльованими на державний кошт, сумами на «офіційні» прийоми, наданням адміральських та інших яхт, забезпеченням спеціального обслуговування в міжнародних комітетах чи військових штабах тощо.

IV. ЕКОНОМІЯ І ДИСЦИПЛІНА

Як, зрештою, бути з функціями, які зараз виконує буржуазія і яких соціалістичний режим має її позбавити? У цьому підрозділі ми розглянемо питання економії та дисципліни.

Щодо першого (функції, яку майже цілком виконує буржуазія, надто її вищі верстви), то я не маю наміру доводити, що економія — річ зайва чи антисоціальна. Не

збираюсь я також спонукати читача, щоб він покладався на схильність окремих товаришів до економії. Їхнім внеском не слід нехтувати, але він виявиться малоефективним, якщо не уявити собі соціалістичну економіку квазістабільною. Як ми вже бачили, центральна влада здатна робити набагато ефективніше все те, що робиться сьогодні через приватну економію, спрямувавши частину національних ресурсів безпосередньо на створення нових заводів і нової техніки. Можливо, російський досвід непереконаливий з багатьох поглядів, та тільки не з цього. Тамтешній режим довів населення до таких злиднів і такої «стриманості» у всьому, до чого ніколи не довело б жодне капіталістичне суспільство. На стадії глибшого економічного розвитку для забезпечення капіталістичних темпів прогресу таке самозречення було б цілком зайве. Якби попередній капіталістичний устрій досяг квазістабільної стадії, вистачило б навіть добровільної економії. Отож ця, хоч і завжди розв'язна, проблема свідчить про те, що різні ситуації вимагають різного соціалізму і що іділічний його різновид може досягти успіху лише тоді, коли економічний прогрес нехтують, а економічний критерій втрачає будь-яке значення, або якщо, віддаючи належне економічному прогресові в минулому, вважають, що він зайшов досить далеко, аби не вплинути на майбутнє.

Щодо дисципліни, то існує очевидна залежність між ефективністю економічного механізму і владою над працюючими, яку ринкове суспільство надає буржуазним роботодавцям через інституції приватної власності та принцип «свободи» укладання контрактів. Це не просто привілей, наданий заможним, аби уможливити їм експлуатацію незаможних. За безпосередньо пов'язаними з економікою приватними інтересами стоїть соціальна зацікавленість у добре налагодженому управлінні виробничим механізмом. Можна по-різному оцінювати, наскільки в даній ситуації перше фактично слугує останньому та міру нічим не виправданих злиднів знедолених людей, спричинених принципом, за яким корисливим роботодавцям довіряють піклуватися цим соціальним інтересом. Проте з історичного погляду не може бути різних думок ні щодо існування згаданого соціального інтересу, ні щодо ефективності згаданого принципу взагалі, який, до того ж, в епоху чистого капіталізму був, очевидно, єдино можливим. Отже, ми маємо дати відповіді на два питання. Чи збережеться цей соціальний інтерес у соціалі-

лістичному середовищі? А якщо так, то чи спроможна соціалістична програма забезпечити необхідний рівень влади бодай у якійсь формі?

Нам буде зручніше замінити слово «влада» додатковим терміном «авторитарна дисципліна», вжитим у значенні звички (прищепленої не самими дисциплінованими індивідами, а іншими чинниками) виконувати накази керівництва та сприймати критику. Тут ми розрізняємо самодисципліну (зауважимо, що принаймні почасти вона бере початок у минулому, навіть у далекому минулому, коли вже відчувався дисциплінуючий вплив влади) і групову дисципліну, яка є наслідком тиску колективної думки на кожного члена групи, а також формуючого впливу авторитарного правління в минулому.

Існують два факти, які, можливо, сприятимуть підвищенню самодисципліни та групової дисципліни в умовах соціалістичного ладу. Проте сприйняття цих фактів, як і багатьох інших, майже зіпсувала сліпа ідеалізація — безглузде вихваляння робітників, які шляхом розумних дискусій (відпочиваючи після приємних ігор) нібито придуть до рішень, які потім втілюватимуть у життя, радісно змагаючись за їх краще виконання. Але такі речі не повинні робити нас сліпими до фактів і висновків з них, що дають підстави для більш поміркованих сподівань.

По-перше, соціалістичний устрій, мабуть, викличе до себе оту моральну відданість, у якій дедалі частіше відмовляють капіталізові. І навряд чи потрібно підкреслювати, що це сформує у працівника розумніший погляд на свої обов'язки, ніж система, яку він осуджує. До того ж, його осуд є здебільшого наслідком зовнішнього впливу. Він осуджує, бо йому кажуть так чинити. Його систематично намагаються позбавити почуття лояльності та гордості за якісну працю. Його погляди на життя деформуються під впливом комплексу класової війни. Але те, що я раніше називав обгрунтованою зацікавленістю в соціальних заворушеннях, значною мірою зникне (чи, як ми згодом побачимо, їй допоможуть зникнути) разом з іншими обгрунтованими інтересами. На цьому тлі, звичайно, має бути усунено дисциплінуючий вплив відповідальності за власну економічну долю.

По-друге, одна з головних вартостей соціалістичного ладу полягає в тому, що він розкриває природу економічних явищ з безпомилковою ясністю, тоді як за капіталізму

вони ховаються під маскою зацікавленості в прибутках. Ми можемо як завгодно дивитися на злочини та різні дурниці, які, на думку соціалістів, кояться під цією маскою, але ми не можемо заперечувати значення самої маски. У соціалістичному суспільстві, наприклад, ніхто й не подумає сумніватися в тому, що в міжнародній торгівлі імпорт — це вигода для країни, а експорт — це жертва, яка забезпечує надходження цього імпорту, тоді як у ринковому суспільстві ця оцінка з позицій здорового глузду, як водиться, повністю прихована від звичайної людини, яка, отже, з радістю підтримує не вигідну для неї політику. Соціалістичне керівництво може наробити всіляких помилок, але воно ніколи не винагороджуватиме *припинення* виробництва. Нікому не зійдуть з рук і нісенітниці про економію. Виходячи за межі розглядуваного питання, скажемо, що таким чином буде раціоналізовано економічну політику та уникнуто найголовніших причин марнотратства просто тому, що економічне значення відповідних заходів та процесів стане очевидним для кожного товариша. Серед інших речей кожен товариш усвідомить істинне значення норавливої поведінки на роботі, надто страйків. Те, що він на цій підставі *ex post facto* не осудить страйкарів капіталістичного періоду, нічого не важить за умови, що він дійде висновку, що «тепер» страйки є не що інше, як антисоціальні зазіхання на добробут краю. Якщо цей товариш однаково застрайкує, то вчинить це з нечистою совістю і спіткається з громадським осудом. Не буде вже, зокрема, й буржуа, ні чоловіків, ні жінок, з добрими намірами, які вважали б страшенно захоплюючим аплодувати страйкарям та їхнім лідерам.

V. АВТОРИТАРНА ДИСЦИПЛІНА ЗА СОЦІАЛІЗМУ.

РОСІЙСЬКИЙ УРОК

Однак згадані два факти виводять нас за межі того висновку, що у соціалістичному суспільстві, власне, самодисципліна та колективна дисципліна могли б бути кращими й, отже, не відчувалося б такої потреби в авторитарній дисципліні, як у суспільстві обмеженого капіталізму. Ці факти також говорять про те, що запровадити дисципліну автори-

тарним способом завжди легше⁸. Перш ніж пояснити, чому я так вважаю, я повинен пояснити, чому я вважаю, що соціалістичне суспільство не зможе обійтися без авторитарної дисципліни.

Перш за все, оскільки самодисципліна та колективна дисципліна є, принаймні значною мірою, наслідком давнього, можливо, ще з часів далеких предків, процесу на основі авторитарної дисципліни, то з його припиненням на досить довгий період зникнуть і обидва згадані вище різновиди дисципліни цілком незалежно від того, чи створить соціалістичний устрій додаткові підстави для збереження бажаного типу поведінки, який відповідав би раціональним судженням чи моральній відданості окремих індивідів чи груп. Ці підстави та їхнє сприйняття є важливими чинниками у спонуканні людей підкоритися дисциплінуючому процесові та системі покарань, важливішими, ніж створення для тих же людей можливості самим триматися на відносному рівні. Цей аспект набуває ваги, якщо ми згадаємо, що розглядаємо дисципліну на сірому тлі повсякденної рутини, не звеличену ентузіазмом, часто, а то й завжди обтяжливу, і що соціалістичний лад, м'яко кажучи, послабить тиск мотиву виживання, який значною мірою спонукає до самодисципліни в капіталістичному суспільстві.

По-друге, з необхідністю постійного виховання нормального працівника тісно пов'язана потреба впливу на недбайливця. Цей термін стосується не окремих патологічних випадків, а досить широкої верстви населення, відсотків, мабуть, 25. Поки недбала праця спричиняється браком моральних чи вольових якостей, то немає жодних реальних підстав сподіватися, що вона зникне із зникненням капіталізму. Недбайливий працівник, велика проблема й великий ворог людства, залишатиметься з нами так само, як і тепер. Колективна дисципліна *без сторонньої допомоги* навряд чи

---

⁸ Важливість цієї думки, якщо її обґрунтувати як зважену вірогідність принаймні стосовно деяких типів соціалістичної моделі, навряд чи можна перебільшити. Річ не тільки в тім, що дисципліна покращує якість і, якщо потрібно, продовжує робочий день. Незалежно від цього дисципліна є найголовнішим чинником економії. Вона (дисципліна) відіграє роль мастита в економічному механізмі й надзвичайно скорочує втрати та загальні витрати праці на одиницю продуктивності. Ефективність планування та, зокрема, поточного менеджменту можна піднести до рівня, що перевищує будь-які можливості в сучасних умовах.

перевиховає такого працівника, хоча, звичайно, механізм авторитарної дисципліни можна побудувати так, щоб він функціонував, принаймні почасти, через колектив, членом якого є згаданий недбайливець.

По-третє, хоча можна очікувати, що обґрунтована зацікавленість у соціальних заворушеннях частково зникне, є підстави вважати, що вона не зникне повністю. Порушувати порядок і вставляти палиці в колеса однаково означатиме робити кар'єру, або йти до неї навпростець; і це, не менше ніж тепер, буде природною реакцією як ідеалістів, так і користолюбців, незадоволених своїм становищем або загальним станом речей. До того ж, у соціалістичному суспільстві буде чимало причин для боротьби. Зрештою буде усунуто лише одну з найголовніших підстав для суперечностей. За зовнішньою картиною нібито часткового збереження регіональних інтересів (географічних чи індустриальних) стоятимуть розбіжності в поглядах, наприклад, на те, що краще: надати відносної ваги негайному задоволенню потреб чи подбати про добробут майбутніх поколінь, і керівництво, яке підтримує другий варіант, може зіткнутися зі ставленням, що мало чим відрізнятиметься від нинішнього ставлення робітництва й громадськості взагалі до великого бізнесу та його політики нагромадження капіталу. І останнє, але не менш важливе: пригадавши сказане на тему культурної невизначеності соціалізму, нам доведеться усвідомити, що чимало загальнонаціональних питань залишатимуться такими ж відкритими, як завжди, і що є мало підстав сподіватися на припинення боротьби довкола них.

Оцінюючи здатність соціалістичного менеджменту подолати труднощі, які можуть виникнути довкола трьох згаданих проблем, ми повинні пам'ятати, що робимо порівняння з сьогоденним капіталізмом чи навіть з капіталізмом на майбутній стадії ще глибшого розпаду. Розглядаючи важливість (якої чимало економістів із часів Ієремії Бентама зовсім не помічали) безперечної підпорядкованості в межах окремої фірми⁹, ми бачили, що капіталістична еволюція має тенденцію до руйнування власної соціально-психологічної бази. Готовність робітника підкорятися наказам ніколи не спричинялася раціональною переконаністю в існуванні вартостей капіталістичного суспільства чи раціональним сприй-

⁹ Див. розділ XI, стор. 166.

няттям будь-яких особистих переваг. Ця готовність формувалася під впливом дисципліни, прищепленої феодальним попередником буржуазного хазяїна. На нього пролетарі почасті (проте аж ніяк не повністю) перенесли ту повагу, яку їхні предки у всіх нормальних випадках мали до своїх панів-феодалів, чії нащадки теж значно полегшили справу буржуазії тим, що перебували при політичній владі впродовж більшої частини історії капіталізму.

Виступивши проти власної захисної соціальної верстви, погодившись на рівність у політичній сфері та навчивши робітників, що вони такі ж самі корисні для суспільства громадяни, як і будь-які інші, буржуазія втратила цю перевагу. Протягом певного часу на фабриці залишалося ще досить влади, щоб приховати поступову, але безупинну переїмену, яка мала згодом підірвати дисципліну. На сьогодні її майже немає. Найчастіше бракує також засобів для підтримання дисципліни, а ще більше сили застосувати їх. Бракує моральної підтримки суспільством роботодавця, який бореться з порушеннями дисципліни. Нарешті, бракує (головним чином через послаблення цієї підтримки) колишньої позиції державних установ: ми можемо простежити, як крок за кроком вона змінювалася від повної підтримки хазяїна через різновиди байдужості до підтримки права робітника вважатися рівним партнером і далі до підтримки профспілок як проти роботодавців, так і проти окремих робітників¹⁰. Цю картину завершує позиція найманого керівника, який, — знаючи, що коли він твердитиме, що захищає державні інтереси, то викличе навіть не обурення, а лише сміх, — доходить висновку, що значно приємніше

---

¹⁰ Толерантність, яка означає сприяння таким акціям, як пікетування, може виявитись важливою віхою у процесі, що раніше не розвивався прямолінійно. Особливо цікавими в нашій країні є законодавство, а ще більшою мірою адміністративна практика, бо відповідні проблеми стали відчутними, як ніколи, через те, що надто запізнїла переїмена відбулася за такий короткий час. Брак будь-якого усвідомлення того, що у своєму ставленні до робітничих проблем уряд може керуватися іншими соціальними інтересами, ніж короткотермінові інтереси робітничого класу, є таким самим характерним явищем, як нерішучий але важливий вибір тактики класової війни. Багато з цього пояснюється особливостями політичної ситуації та суто американською неможливістю утворити з пролетаріату ефективну організацію будь-яким іншим способом. Але це не означає суттєвого зменшення наглядної вартості ситуації, що склалася в американському робітничому русі.

одержувати похвали за прогресивність (чи взагалі не втручатися в подібні справи), ніж наражатися на ганьбу чи небезпеку, роблячи те, що ніхто не вважає своїм обов'язком.

Виходячи з цього стану речей, нам не потрібно проектувати притаманні йому тенденції у далеке майбутнє, щоб уявити собі ситуації, в яких *соціалізм може виявитись єдиним засобом відновлення суспільної дисципліни*. Проте у всякому разі нам ясно, що переваги, пов'язані з соціалістичним менеджментом, виявляться надзвичайно вагомими на терезах економічної ефективності виробництва.

По-перше, соціалістичне керівництво матиме до своїх послуг значно більше інструментів для підтримання авторитарної дисципліни, ніж будь-яке капіталістичне керівництво у майбутньому. Нині звільнення — це єдине, що може загрожувати працівникові (відповідно до уявлення Бентама про контракт, який укладається та розривається на раціональних засадах соціально рівними партнерами), але руків'я навіть цього інструмента виготовлене так, щоб скалічити руку, яка намагається ним скористатися. А от загроза звільнення соціалістичним керівництвом може означати позбавлення засобів до існування, яких не забезпечить альтернативна робота. До того ж, у капіталістичному суспільстві, як звичайно, справа стоїть так — або звільнення, або нічого (бо громадська думка в принципі не схвалює самої ідеї вживання дисциплінарних заходів одним учасником контракту щодо іншого), тоді як соціалістичне керівництво матиме змогу виконати свою погрозу в будь-якій формі, що вважатиметься раціональною, а також застосовувати інші відміни покарання. Серед менш суворих із цих останніх є й такі, що до них капіталістичне керівництво вдатися не може через брак морального права. В новій соціальній атмосфері звичайна догана може дати значно кращі наслідки.

По-друге, соціалістичному керівництву буде значно легше користуватися будь-якими авторитарними інструментами для підтримання виробничої дисципліни. Уряд у такі справи не втручатиметься. Інтелігенція вже не становитиме ворожої соціальної групи, а ті її представники, що залишатимуться на давніх позиціях, будуть ізольовані суспільством, яке знову повірить у свої власні принципи. Особливу суворість таке суспільство виявлятиме у вихованні молоді. До того ж, знову повторю, громадська думка більше не підтримуватиме

того, що вважатиме напівкримінальною практикою. Страйк сприйматиметься як заколот.

По-третє, керівництво економікою матиме незліченно більше мотивів для підтримки свого впливу, ніж уряд в умовах капіталістичної демократії. Ставлення сучасних урядів до бізнесу нагадує позицію, яку в політичному житті ми пов'язуємо з опозицією: вона (позиція) критична, контролююча і по суті безвідповідальна. За соціалізму такого не буде. Міністерство виробництва відповідатиме за функціонування економічного механізму. Ця відповідальність, звичайно, буде суто політичною, що, можливо, дозволить приховати ораторськими здібностями чимало гріхів. Проте уряд буде позбавлений опозиційних інтересів, а їх місце займе відчутна спонукка до ефективної праці. Економічна необхідність уже не вважатиметься чимось несерйозним. Спроби паралізувати економіку і підбурювати людей проти виконання своєї роботи розцінюватимуться як виступи проти уряду. І є підстави очікувати, що він на це відповідно реагуватиме.

І знову ж таки, як у випадку з економією, різного роду заперечення, які можуть виникнути проти узагальнень на основі російського досвіду, не зменшують вартості його уроків у ділі, яке у більш зрілому чи з іншого погляду більш нормальному соціалістичному суспільстві повинно породжувати менше, а не більше труднощів. Навпаки, навряд чи ми можемо сподіватися на кращу ілюстрацію головних пунктів згаданого вище аргументу.

Більшовицька революція 1917 року завершила дезорганізацію нечисленного, але високоорганізованого промислового пролетаріату Росії. Маси цілком вийшли з-під контролю і почали втілювати в життя своє поняття нового порядку речей, вдаючись до незліченних страйків типу маївок та захоплення заводів і фабрик¹¹. Перехід керівництва в руки робітничих рад або профспілок був розповсюдженим явищем і сприймався багатьма лідерами як природна річ. Мінімальний авторитет був насилу забезпечений інженерам і верхній раді шляхом досягнутого на початку 1918 року компромісу, цілком незадовільні наслідки якого були однією

---

¹¹ Таке падіння дисципліни досі відбувалося в більшості історичних випадків. Воно, наприклад, стало безпосередньою причиною провалу квазі-соціалістичних експериментів у Парижі під час революції 1848 року.

з головних причин запровадження нової економічної політики в 1921 році. Профспілки тоді повернулись до функцій та позицій, які нагадували про часи суворо обмеженого капіталізму. Проте перша п'ятирічка (1928) все змінила: на 1932 рік промисловий пролетаріат уже перебував під жорсткішим контролем, ніж за останнього царя. Якщо більшовики й зазнали невдачі в чомусь іншому, то тут вони досягли видимого успіху і вже ніколи не втрачали цього здобутку. Спосіб, яким це було зроблено, надзвичайно повчальний.

Профспілок ніхто не забороняв. Навпаки, уряд сприяв їх зростанню: кількість їх членів швидко збільшувалася і вже на початку 1932 року становила близько 17 мільйонів. Але з виразників ідей соціальних груп і порушників дисципліни праці вони перетворилися на виразників інтересів усього суспільства та інструменти організації дисципліни й виробництва, ставши на позиції такі відмінні від тих, які пов'язуються з профспілками в капіталістичних країнах, що дехто із західних лейбористів узагалі відмовився визнавати їх як профспілки. Вони вже не виступали проти труднощів, спричинених швидкими темпами індустріалізації. Вони без вагань погоджувалися на продовження робочого дня без додаткової винагороди. Вони відкинули принципи рівної оплати праці, підтримавши систему премій та інші методи заохочення, стахановський рух тощо. Вони визнали право керівника підприємства (чи підкорилися цьому праву) звільняти робітників за своїм бажанням, виступили проти «мітингової демократії» (практика обговорення одержаних наказів і виконання їх лише в разі схвалення робітниками), а також, співпрацюючи з «товариськими судами» та «комісіями для чистки», зайняли тверду позицію стосовно ледарів та недбайливців. Ніхто вже не говорив про право на страйк і контроль за виробництвом.

З погляду ідеології все це виявилось зовсім не складно здійснити. Химерна термінологія, за допомогою якої все, що хоч якоюсь мірою не співпадало з зацікавленістю уряду в повному використанні праці, оголошувалося контрреволюційним і суперечним Марксовому вченню, може викликати в нас усмішку. Але фактично в такій позиції немає нічого антисоціалістичного: цілком логічно, що з початком класової війни будь-який спротив владі має відійти в минуле, а характер колективних угод має змінитися. Критики помиляються, не зважаючи на масштаби поширення само-

дисципліни та колективної дисципліни, які соціалістична система спромоглася забезпечити і які підтверджують наші сподівання щодо цього питання. Водночас хибно не зважати на роль, яку відіграла в цьому досягненні, такому, як воно є, авторитарна дисципліна, яка щодо інших різновидів дисципліни є впливовою підпорою і не менш впливовим додатком.

Окремі профспілки, так само, як їхній центральний орган, генеральна рада, були поставлені під контроль уряду та комуністичної партії. Те, що раніше називалося робітничою опозицією, було заборонене, а робітничі лідери, які наполягали на визнанні суто робітничих інтересів, позбулися своїх посад. Таким чином, починаючи з урядової реорганізації 1921 року, й напевне з 1929 року профспілки навряд чи були в змозі висловлювати чи зробити хоч щось із того, що суперечило б бажанням правлячої кліки. Профспілки стали органами авторитарної дисципліни — факт, який є доброю ілюстрацією до сказаного вище.

І знову ж таки, оскільки негативне ставлення сучасного робітника до праці формується під впливом зовнішніх чинників, надзвичайно важливо зазначити, що такий стан речей дуже відрізняється від того, коли робітникові повсякчасно нагадують про те, що він повинен мати почуття обов'язку й пишатися своєю працею, замість того, щоб повсякчасно робити навпаки. Той факт, що в процесі навчання та виховання молоді Росія, на відміну від капіталістичних країн, в змозі спрямувати її мислення у відповідності до державних цілей та соціальних ідей, незмірно підвищує здатність Росії створювати сприятливу для економічної дисципліни атмосферу. Інтелігенції не дозволено впливати на неї. А громадська думка не схвалює порушень дисципліни.

Нарешті, звільнення, які призводять до злиднів, переміщення, рівнозначні депортаціям, «відвідини» ударних бригад, а іноді товаришів із Червоної Армії, — все це, незалежно від правового тлумачення, є в руках уряду суттєвими засобами для забезпечення виробництва. Їх застосування мотивоване, і загальновідомо, що застосовуються вони рішуче. За всіма порівняно м'якими психологічними методами стоять такі суворі покарання, до яких капіталістичний роботодавець і не подумав би вдатися.

Ці зловісні натяки не істотні для нашої аргументації. В тому, що я намагаюся сказати, немає нічого зловісного. Жорстокість до окремих осіб і цілих груп населення знач-

ною мірою пояснюється незрілістю ситуації, певними обставинами, що склалися в країні, та якостями, притаманними тим, хто нею править. За інших обставин, на інших стадіях розвитку та з іншими керівниками в цій жорстокості не було б потреби. Якби виявилось, що можна взагалі обійтись без каральних заходів,— тим краще. Суть у тому, що принаймні один соціалістичний режим спромігся підтримати колективну та запровадити авторитарну дисципліну. Важливий сам принцип, а не конкретні форми його здійснення на практиці.

Отже, навіть якщо не брати до уваги ні вартостей, ні вад програм, порівняння з обмеженим капіталізмом виходить не на користь соціалістичній альтернативі. Слід ще раз підкреслити, що йшлося (хоча у розумінні відмінному від того, яке було доречним у нашому розгляді програми) лише про можливість. Чимало припущень потрібні для того, щоб обернути їх у певності чи навіть практичні ймовірності, і безсумнівно, що таке саме право на існування мають інші припущення, які можуть дати інші результати. Власне, досить нам лише припустити переважання ідей, які є підґрунтям для того, що я назвав ідилічним соціалізмом, аби впевнитись в імовірності цілковитої, а то й сміховинної невдачі. Проте це навіть не найгірший з можливих результатів. Невдачі, настільки очевидній, що вона варта сміху, можна якось зарадити. Значно підступнішою та вірогіднішою є не така цілковита невдача, яку політично-психологічними засобами можна зобразити як успіх. До того ж, імовірність відхилень від програми економічного механізму та від принципів управління системою в соціалістичному суспільстві звичайно не менша, ніж у ринковому, проте ці відхилення можуть виявитись серйознішими і менш само виправними. Але якщо читач іще раз перегляне нашу аргументацію, то, я гадаю, він упевниться, що заперечення, які ґрунтуються на судженнях такого роду, не послаблюють істотно наших доказів, чи, точніше кажучи, це заперечення не проти соціалізму *per se* у визначенні для нашої цілі, а проти особливостей, пов'язаних з певними відмінами соціалізму. З цих заперечень не випливає, що боротися за соціалізм безглуздо чи аморально. З них лише випливає, що боротьба за соціалізм характеризуватиметься визначеністю тоді, коли буде пов'язана з уявленням про ефективну відмінну соціалізму. Чи сумісний такий соціалізм із тим, що ми звичайно маємо на увазі під демократією,— то вже інше питання.

Розділ XIX

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

I. ПРО ДВІ РІЗНІ ПРОБЛЕМИ

На мою думку, всі, надто всі ортодоксальні соціалісти, визнають, що перехід від капіталістичного до соціалістичного устрою завжди ставитиме *sui generis* проблеми, хоч у яких би умовах цей перехід відбувався. Але природа й масштаби очікуваних труднощів будуть такими різними в залежності від того, на якій стадії капіталістичної еволюції розпочнеться перехід, і від методів, на які виявляться здатними і до яких прагнутимуть ті, що проводитимуть соціалізацію, що ми краще розглянемо два різних випадки, аби розрізнити дві типові групи умов переходу. Застосування цього способу значно полегшує видимий зв'язок між «коли» і «як». Проте в обох випадках матиметься на увазі лише повністю розвинутий «обмежений» капіталізм — я не витрачатиму паперу на можливості чи неможливості, зумовлені більш ранніми стадіями. Зважаючи на це, ми назвемо наші випадки випадками зрілої та передчасної соціалізації.

Більшу частину аргументації в частині II можна підсумувати марксистським твердженням про те, що економічний процес має тенденцію до соціалізації самого себе й... людської психіки. Тобто ми хочемо сказати, що технічні, організаційні, комерційні, адміністративні та психологічні передумови соціалізму мають тенденцію до дедалі повнішого здійснення. Спробуймо ще раз уявити собі стан речей, який складеться, якщо спроектувати цю тенденцію в майбутнє. Бізнес, крім аграрного сектору, контролюється невеликим числом бюрократизованих корпорацій. Поступ уповільнився, став автоматизованим і планованим. Процентна ставка наближається до нуля не тільки тимчасово чи під тиском урядової політики, а постійно, через зменшення інвестиційних можливостей. Власність і менеджмент у промисловості знеособлені, форми власності звелися до володіння акціями та облігаціями, управлінський персонал набув менталітету, подібного до чиновницького. Капіталістичні мотивація і стандарти майже відмерли. Отож настав час очевидного висновку про перехід до соціалістичного устрою. Але тут варто зупинитися на двох особливостях.

По-перше, різні люди (навіть різні соціалісти) матимуть різні погляди щодо того, який ступінь наближення до такого стану речей їх удовольнить, і по-різному оцінюватимуть фактичний ступінь цього наближення на даний час. Це цілком природно, бо властивий капіталістичному процесові рух до соціалізму відбувається поступово, і уявний світлофор ніколи не покаже всім одночасно, що дорога в цьому напрямку поза всяким сумнівом відкрита. Можливість ширих розбіжностей думок значно зростає через той додатковий факт, що потрібні для успіху умови не обов'язково складаються *pari passu*. Наприклад, можна переконливо доводити, що в 1913 році взята окремо структура промисловості в США була більш «зрілою», ніж у Німеччині. Проте мало хто сумніватиметься, що, якби цей експеримент провели в обох країнах, то виховані державою німці, керовані та вишколені найкращою бюрократією в світі й чудово організованими профспілками, мали б незмірно кращі шанси на успіх. Але за ширими розбіжностями думок (включаючи ті, які можна пояснити різними темпераментами, що, наприклад, змушують однаково компетентних і чесних лікарів розходитися в поглядах на доцільність операції) ми завжди підозрюватимемо, дуже часто не без вагомих причин, що одна сторона в дискусії не хоче й ніколи не захоче визнати, що настав час зрілості, бо щиро не хоче соціалізму, а друга сторона, з причин, що мають чи не мають ідеалістичного підґрунтя, за будь-яких обставин вважатиме, що зрілість уже прийшла.

По-друге, навіть якщо припустити безсумнівне досягнення стану зрілості, то перехідний період однаково вимагатиме виняткових заходів і ставитиме низку проблем.

Капіталістичний процес формує для соціалізму реальності та психічний склад людини. В найкращому випадку цей процес може зайти так далеко, що кінцевий крок виявиться не більш як формальністю. Та навіть тоді капіталістичний лад сам собою не перетвориться на соціалістичний: однаково виникне потреба у такому кінцевому кроці, тобто в офіційному запровадженні соціалізму як закону суспільного життя у формі, скажімо, конституційної поправки. Однак на практиці люди не стануть дочікуватися отого найкращого випадку. Та це й не було б раціонально з їхнього боку, бо зрілість, по суті, може бути досягнута, коли капіталісти та їхні погляди ще не зникли повністю

з усіх закутків соціальної структури. І тоді прийняття конституційної поправки буде чимось більшим, ніж формальністю. Доведеться долати певний опір і певні труднощі. Та перш ніж розглянути їх, познайомимося ще з однією відмінністю.

По суті, зміни на користь соціалізму в реальностях і психічному складі людей відбуваються автоматично, тобто незалежно від будь-якої волі чи будь-яких заходів. Але серед іншого цей процес сам породжує таку волю й, отже, спричиняє такі заходи — законодавчі акти, адміністративні дії тощо. Разом узяті, ці заходи становлять частину політики соціалізації, яку, таким чином, слід розглядати як довготривалий процес, що займе принаймні багато десятиліть. Але історично він природно розпадається на два відтинки, розділені актом про запровадження та організацію соціалістичного ладу. До цього акту політика соціалізації має (випадково чи не випадково) підготовчий характер, після цього акту вона стає визначальною. Перший відтинок ми розглянемо коротко в кінці цього розділу. А зараз зосередимось на другому.

II. СОЦІАЛІЗАЦІЯ У ЗРІЛОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У випадку зрілої соціалізації труднощі, які щонайперше має подолати «соціалізація після акту про запровадження», не тільки переборні, а й не дуже серйозні. Зрілість означає, що опір буде слабким і що більшість в усіх класах займе позицію співпраці (однією з ознак цього буде саме можливість запровадження нового ладу через прийняття конституційної поправки, тобто мирним шляхом, без порушення правонаступництва). Ех hypothesis люди зрозуміють природу цього кроку, і навіть більшість із тих, кому він не сподобається, займе позицію *tolerari posse*. Ніхто не почуватиме себе спантеличеним чи не відчуватиме, що світ навколо нього розвалюється.

Звичайно, навіть за таких обставин не можна повністю відкинути можливість революції. Проте вона не така вже небезпечна. Річ не тільки в тім, що не буде чи майже не буде організованого опору з одного боку та бурхливих заворушень — з другого, а отже, зменшиться можливість виникнення революційної ситуації, а й у тім, що держава матиме групу досвідчених і відповідальних людей, готових стати

біля керма влади, здатних і бажаючих підтримувати дисципліну та скористатися раціональними методами для зведення до мінімуму шокового ефекту. Цим людям допомагатиме добре підготовлена державна та господарська бюрократія, звична до сприймання наказів від законної влади, хоч якою б вона була, й не дуже вболіваюча за капіталістичні інтереси.

Ми почнемо з того, що спростимо проблеми перехідного періоду, які постануть перед новим міністерством чи центральним управлінням, так само, як ми вже спростили їхні постійні проблеми, тобто припустивши, що згадані установи практично не втручатимуться у фермерські справи. Це не тільки усуне перепону, що цілком може виявитися згубною (бо в жодному іншому середовищі власницька психологія не є такою живучою, як у фермерському чи селянському; не всі ж аграрні сектори складаються з *російських* селян), а викличе додаткову підтримку, бо ніхто не відчуває такої ненависті до великої промисловості та самих капіталістів, як фермер. Можливо, центральне управління здобуде також прихильність дрібних власників іншого типу: дрібному ремісникові можуть дозволити, принаймні протягом якогось часу, заробляти прибуток поряд з націоналізованими галузями промисловості, а незалежному торговцеві дрібним товаром — продавати свій крам, як це робить сьогодні торговець тютюновими виробами у країнах, де тютюн і вироби з нього є монополізованою власністю держави. Можна також легко вдовольнити особисті запити людини, яка перебуває на протилежному кінці соціальної драбини і праця якої оцінюється індивідуально (скажімо, працівника керівної ланки) згаданими вище методами, щоб уникнути будь-яких серйозних перешкод в управлінні економічним механізмом. Рішуче утвердження егалітарних ідеалів могло б, звичайно, все зіпсувати.

А як же бути з капіталістами? В належний час, як зазначено вище, ми можемо майже прирівняти їх до власників акцій та облігацій (останній термін означає також власників закладних і страхових полісів). На соціаліста, який не визнає нічого, крім свого «святого письма», і вважає, що ця соціальна група складається з купки надзвичайно багатих нероб, чекає несподіванка: в належний час до цієї групи, можливо, належатиме більшість виборців, які не дуже прихильно поставляться до пропозиції конфіскувати їхнє право

на власність, хоч якою б незначною вона була. Проте для нас не має значення, чи змогла б і чи «повинна була б» соціалістична влада вдатися до такої експропріації без відшкодування збитків. Для нас важливо лише те, що в цьому не буде економічної необхідності й що, коли влада вирішить провести конфіскацію, то це буде вільний вибір суспільства на основі, скажімо, прийнятих ним етичних принципів, а не тому, що не існуватиме іншого виходу. Бо виплата процентів на облігації та закладні, якими володіють фізичні особи, плюс виплата на вимогу за страховими контрактами, плюс виплата, замість дивідендів, процентів на облігації, які центральне управління має випустити для колишніх акціонерів (аби вони, втративши право голосу, зберегли доход, який приблизно дорівнював би відповідно визначеній середній сумі колишніх дивідендів), не являтиме собою, як свідчить статистика, нестерпного тягаря. Поки соціалістична держава використовуватиме приватні заощадження, їх власники підтримуватимуть її. Обмеження в часі можна досягти, або замінивши всі згадані платежі на строкові ануїтети, або належним чином використовуючи доход і податок на спадщину, які в такий спосіб могли б зробити останню послугу, перш ніж зникнути назавжди.

На мою думку, це достатньою мірою характеризує імовірний метод «соціалізації після акту про запровадження», який у розглядуваних умовах, можливо, сприятиме впевненому, вдалому, м'якому перехідному процесові з мінімальною втратою енергії та мінімальною шкодою для культурних та економічних цінностей. Керівництво великими концернами замінятиметься лише тоді, коли на те будуть особливі причини. Якщо на час перехідного періоду між фірмами, призначеними для націоналізації, збережуться приватні товариства, то вони спершу будуть трансформовані в компанії, в потім націоналізовані так само, як інші. Заснування нових фірм звичайно буде припинено. Структура міжкорпоративних зв'язків (надто це стосується холдінг компаній) буде раціоналізована, тобто зведена до таких зв'язків, які сприяють адміністративній ефективності. Всі банки будуть перетворені на філії центрального банку і в такій формі, можливо, й далі виконуватимуть не тільки декотрі зі своїх механічних функцій (до цих філій, мабуть, неодмінно, принаймні частково, перейде суспільний бухгалтерський облік), а й, мабуть, деякі повноваження стосовно керівників

промислових підприємств, наприклад у формі права надавати «кредити» чи відмовляти у їх наданні; в такому випадку центральний банк, можливо, функціонуватиме незалежно від міністерства виробництва в ролі чогось на зразок генерального контролера.

Таким чином, поки центральне управління, діючи спершу повільно, поступово, без різких рухів перебиратиме віжки в свої руки, економічна система матиме час для стабілізації та переорієнтації, водночас розв'язуючи одну за одною другорядні проблеми, притаманні перехідному періоду. Попервах виробництво не потребуватиме великих змін — вони охоплять щонайбільше п'ять відсотків загального обсягу виробництва. Бо перехідний період не дуже вплине на структуру попиту, хіба що егалітарні ідеї пустять корені глибше, ніж я припускав. Правда, переміщення працюючих, наприклад правників, в інші галузі відбуватиметься в трохи ширшому масштабі, бо певних функцій, які слугують капіталістичній промисловості, соціалістична економіка вже не потребуватиме. Але й це не створить серйозних труднощів. Більші проблеми (як от ліквідація неефективних виробничих одиниць, подальше зосередження зусиль на кращих можливостях, раціональне розміщення промислових підприємств і пов'язані з ним переміщення населення, стандартизація товарів широкого вжитку і засобів виробництва тощо) не повинні виникати, поки система засвоює органічні зміни та поки нею успішно управляють старими методами. Не буде безглуздя уважати, що цей різновид соціалізму з часом реалізує всі закладені в його програму економічні переваги.

ІІІ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ У НЕЗРІЛОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. У другому випадку, випадку передчасного запровадження принципів соціалізму, такий прогноз неможливий. Цей випадок можна визначити як перехід від капіталістичного до соціалістичного устрою в той час, коли соціалісти одержали можливість взяти під контроль центральні органи капіталістичної держави, хоча ні реальна ситуація, ні психологія до цього кроку ще не готові. Дозволю собі повторити, що ми не маємо наміру розглядати ситуації, в яких сподівання на успіх будь-якій нормальній людині видавалися б

фантазією, а спроба захопити владу була б не чим іншим, як безглуздим Putsch. Отож я не збираюся доводити, що передчасна соціалізація мусить неминуче закінчитися новим крахом чи що побудований устрій обов'язково розвалиться. Я й далі уявляю собі обмежений капіталізм сучасного типу, відносно якого можна принаймні обґрунтовано ставити цю проблему. За таких обставин навіть імовірно, що вона рано чи пізно постане. В перспективі ситуація дедалі більше сприятиме здійсненню соціалістичних планів. А ще важливішою є можливість виникнення найближчим часом ситуацій (як гарний приклад, візьмімо Німеччину 1918—1919 років; дехто вказав би на Америку 1932 року) з їхніми спокусливими можливостями, спричиненими тимчасовим паралічем капіталістичних верств та їхніх установ.

2. Читач зможе легко уявити собі, що означає ця непідготовленість чи незрілість ситуації та духовного стану, повернувшись на кілька сторінок назад до картини зрілої ситуації. Проте я хотів би додати ще кілька штрихів до конкретного прикладу Сполучених Штатів 1932 року.

Депресії, глибина якої вказувала на масштаби змін, потрібних для пристосування до наслідків «поступу», передував період бурхливої активності в промисловості, хоча нічого незвичайного з погляду темпів розвитку в цьому не було. Цей поступ у головних галузях явно не закінчився — досить згадати електрифікацію сільської місцевості та домашнього господарства, всі новинки в хімії та можливості, що відкривалися в індустрії будівництва. Отож можна було з упевненістю передбачити значні втрати в галузі підприємництва та ефективності виробництва, а також у можливостях підвищення життєвого рівня мас, спричинені соціалізацією на бюрократичних засадах. Смішно усвідомлювати, що загальна думка з цього питання, яку інтелігенції соціалістичної орієнтації вдалося накинути громадськості в істеричній атмосфері депресії, була якраз протилежною. Але це вже більшою мірою стосується соціально-психологічного визначення ситуації, ніж її економічного тлумачення.

Незрілість відчувалася також в організації промисловості й торгівлі. Річ не тільки в тім, що залишалася ще значна кількість дрібних і середніх фірм, а їх співробітництво в торговельних асоціаціях було далеко не досконалим, а й у тім, що розвиток монополій, хоч він і викликав чимало беззастережного подиву та ненависті, зовсім недостатньо

наблизився до рівня, необхідного для впевненого й легкого застосування нашого методу соціалізації. Якщо віднести до великого бізнесу фірми з капіталом у 50 мільйонів доларів і більше, то лише 53,3 відсотки національного капіталу були власністю великих корпорацій, лише 36,2 відсотки, якщо не брати до уваги фінансового капіталу та акцій і облігацій підприємств громадського користування, і лише 46,3 відсотки у виробничому секторі¹. Проте менші корпорації загалом не так легко підуть на соціалізацію і нічого сподіватися, що вони й далі працюватимуть у нових умовах без ніяких змін. Якщо ознакою великого бізнесу вважати капітал 10 мільйонів доларів і більше, то відповідні показники не перевищуватимуть 67,5, 52,7 і 64,5 відсотків. Завдання «перебрати в свої руки» організм із такою структурою було б неймовірно складним. А ще неймовірніше завдання — примусити цей організм працювати та вдосконалити його — довелося б виконувати без досвідченої бюрократії і з робочою силою так недосконало організованою і почасти так сумнівно керованою, що вона, можливо, вийшла б із-під контролю.

Психологія виявилась ще менш підготовленою до змін, ніж реальність. Незважаючи на викликаний депресією шок, не тільки ділові люди, а й дуже значна частина робітників і фермерів мислили й відчували категоріями буржуазного устрою і *насправді* не мали чіткого уявлення про будь-яку альтернативу; для них поняття соціалізму, й навіть чогось менш радикального, залишалось «неамериканським». Впливової соціалістичної партії не існувало — власне, не існувало кількісно вагомої підтримки будь-якої з відомих соціалістичних груп, крім комуністів сталіністських переконань. Фермерам соціалізм не подобався (хоча в них усіма способами намагалися викликати до нього довіру) лише трішечки менше, ніж великий бізнес узагалі чи залізничний зокрема. Підтримка соціалізму була б слабкою і часто або викликаною очевидною зацікавленістю, або позбавленою будь-якого ентузіазму, тоді як опір був би упертим. Це був би опір людей, щиро переконаних, що ніхто, а найменше держава, краще за них не зробить їхнього діла і що, чинячи опір, вони борються не лише за свої інтереси, а й за загальне добро —

¹ Див. В. Л. Крам. «Концентрація корпоративного контролю». «Журнал підприємця». Том VIII. Стор. 275.

за чисте світло проти цілковитої темряви. Американська буржуазія втрачала свою життєздатність, але ще не зовсім втратила її. Буржуазія опиралася б із чистою совістю і мала б змогу відмовити і в згоді, і в співпраці. Однією з примет ситуації, що склалася, була б необхідність застосувати силу не проти окремих осіб, а проти груп і класів; ще однією — неможливість запровадження соціалістичного принципу через прийняття конституційної поправки, тобто без порушення правонаступництва: новий устрій довелося б запроваджувати шляхом революції, найімовірніше кривавої. Проти цього конкретного прикладу недозрілої ситуації можна заперечити, що вона належить до категорії безглуздо безнадійних випадків. Але намальована картина поєднує та ілюструє головні риси, властиві кожному випадкові передчасної соціалізації, а отже, слугуватиме для розгляду загального випадку.

Над цим випадком розмірковують, звичайно, ортодоксальні соціалісти, бо більшість із них просто не в змозі погодитись на менш захоплююче видовище, ніж пролетарський Святий Георгій, що перемагає капіталістичного змія. Проте ми маємо намір розглянути наслідки, які випливають із поєднання політичної можливості та економічної непередготовленості, не тому, що, на жаль, збереглася ще революційна ідеологія ранньої буржуазії, а тому, що проблеми, характерні для акту соціалізації, як його звичайно розуміють, виникають лише в цьому випадку.

3. Отож припустимо, що революційний народ (під час більшовицької революції цей термін став чимось на зразок офіційного титула, як от «його християнська величність») переміг центральний уряд, несоціалістичні партії, несоціалістичну пресу тощо і всюди посадив своїх людей. Персонал урядових установ, як і персонал промислових і торговельних концернів, частково змушений погодитись (*ex hypothesi*) на співпрацю, а частково замінений робітничими лідерами та інтелігентами, які, покинувши свої кав'ярні, шугнули займати нові посади. У розпорядження нового центрального управління ми дамо дві речі: червону армію, доволі сильну, щоб безладною стріляниною придушити відкритий опір чи впоратися з ексцесами (зокрема, дикою соціалізацією²),

² Дика соціалізація (уже офіційно визнаний термін) — це спроби робітників на кожному підприємстві витіснити адміністрацію і взяти діло в свої руки. Кожен поважний соціаліст сприймає це як кошмар.

і досить здорового глузду, щоб залишити в спокої селянство чи фермерство, як про це сказано вище. Ми не робимо ніяких припущень щодо вияву раціоналізму чи гуманності стосовно представників колишніх панівних верств. Важко уявити, щоб у таких умовах до них застосовувалося щось інше, крім надзвичайної жорстокості. Люди, які знають, що їхні дії розцінюються опонентами не інакше, як грубий напад, і що їм загрожує доля Карла Лібкнехта й Рози Люксембург, досить швидко змушені будуть вдатися до такого насильства, про яке спочатку навіть не думали. Навряд чи вони зможуть утриматись від злочинної жорстокості стосовно своїх опонентів, яких, своєю чергою, уважатимуть безжалісними злочинцями, — тих, що захищатимуть старий устрій, і тих, що створюватимуть нову ліву партію, виникнення якої неминуче. Проте ні насильство, ні садизм не розв'яжуть посталих проблем. Що тоді залишатиметься робити центральному управлінню, як не скаржитись на саботаж і вимагати додаткових повноважень для боротьби із змовниками та шкідниками?

Перше, що треба зробити, — це викликати інфляцію. Необхідно захопити банки та об'єднати їх чи скоординувати їх дії з міністерством фінансів, а центральне управління чи міністерство повинне створити депозити й кредитні білети, максимально користуючись традиційними методами. Я вважаю інфляцію неминучою, бо попереду в мене ще зустріч із соціалістом, який не погоджується з тим, що в розглядуваному нами випадку соціалістична революція принаймні тимчасово паралізує економічний процес чи що внаслідок революції міністерству фінансів та фінансовим установам на певний час бракуватиме готівки. Соціалістична система бухгалтерського обліку та одиниць доходу ще не функціонуватиме, отож нічого не залишатиметься, як проводити політику аналогічну тій, яку проводила Німеччина під час і після першої світової війни чи Франція під час і після революції 1789 року, незважаючи на те, що в цих випадках саме небажання відмовитись від системи приватної власності та методів ринкового суспільства спричинилося до такої тривалої інфляції; для «дня, що настане після соціалістичної революції», коли пануватиме цілковитий безлад, ця різниця не матиме значення.

Слід, однак, додати, що, крім необхідності, є ще й інший мотив вибору такого курсу. Інфляція сама з себе є чудовим

засобом для пом'якшення певних труднощів перехідного періоду й проведення часткової експропріації. Що стосується першого, то невідомо, наприклад, чи допоможе різке зростання ставок номінальної зарплатні тимчасово відвернути соціальні вибухи в разі падіння ставок реальної зарплатні, яке, принаймні на якийсь час, доведеться нав'язати масам. Щодо другого, то інфляція чудово спрощує експропріацію претендента на грошові доходи. Центральне управління може навіть полегшити собі справу, виплативши власникам реального капіталу (фабрик тощо) будь-яку компенсацію, якщо водночас вирішить, що ці гроші незабаром утратять свою вартість. Нарешті, не слід забувати, що інфляція завдасть могутнього удару по тих острівцях приватного підприємництва, які ще залишаться на той час. Бо, як указував Ленін, ніщо так не дезорганізує, як інфляція: «...щоб знищити буржуазне суспільство, ви повинні зіпсувати його грошову систему».

4. Друге, що треба зробити, це, звичайно, провести соціалізацію. Дискусія довкола проблем перехідного періоду починається із давньої суперечки між самими соціалістами (а точніше, між соціалістами й тими, кого правильніше називають лейбористами) про повну (чи миттєву) соціалізацію і часткову, чи поступову. Чимало соціалістів, здається, вважають, що, виходячи з чистоти їхнього вчення та істинної віри в ефективність соціалістичного раю, слід за будь-яких обставин захищати перший спосіб, зневажаючи легкодуких лейбористів, яким при розгляді цього питання, як і інших, дуже заважають надзвичайно незручні залишки почуття відповідальності. Однак я маю намір стати на бік істинних соціалістів³. Зараз ми не розглядаємо політики перехідного періоду за капіталістичної системи; це зовсім інша проблема, на якій ми зупинимось незабаром, коли побачимо, що поступова соціалізація *в межах капіталістичної системи* не тільки можлива, а навіть найочевидніша річ, яка може трапитись. Ми ж розглядаємо політику зовсім іншого перехідного періоду, яка має проводитись *після* того, як шляхом політичної революції буде встановлено соціалістичний лад.

---

³ Проте у своєму «святому письмі» вони не знайдуть відчутної підтримки. Заглянувши у «Комуністичний маніфест», читач побачить надзвичайно бентежне «поступово» у найдоречнішому місці.

У цьому випадку, навіть якщо трапиться не більше, ніж неминучий мінімум ексцесів і якщо міцна рука запровадить якийсь порядок у цьому процесі, важко уявити собі стадію, на якій деякі з великих галузей промисловості будуть соціалізовані, тоді як інші працюватимуть далі, ніби нічого не сталося. За революційного уряду, якому доведеться жити хоча б за деякими ідеями, пропагованими в минулі дні безвідповідальності, будь-які з приватних галузей, що залишилися, можуть зупинитись. Я не маю на увазі насамперед перешкоди, які, можливо, чинитимуть підприємці та капіталістичні кола взагалі. Їхню силу перебільшують зараз, а під недремним комісарським оком вона значною мірою щезне. До того ж, у буржуазії не заведено відмовлятися від виконання поточних обов'язків — у буржуазії заведено міцно триматися за них. Опір чинитиметься, але то буде опір радше у сфері політики, поза фабрикою, ніж у її межах. Несоціалізовані галузі економіки зупиняться просто тому, що їм не дозволять працювати у властивий їм спосіб (єдиний спосіб, у який здатна функціонувати галузь капіталістичної економіки) ні наглядачі-комісари, ні настрої власних робітників та громадськості.

Проте цей аргумент стосується лише великих галузей і тих секторів економіки, які можна легко перетворити на великі монополії. Він не завжди стосується ділянки між аграрною сферою і великими галузями. У цій ділянці, що складається головним чином з малих і середніх підприємств, центральне управління маневруватиме, очевидно, так, як йому диктуватиме доцільність, зокрема наступаючи та відступаючи відповідно до зміни умов. Отож досі мовилося про повну соціалізацію в нашому розумінні цього терміну.

Залишається додати ще одне. Має бути очевидним, що соціалізація в ситуації достатньо несприятливій, щоб потребувати революції не тільки в розумінні порушення правонаступництва, а й, як наслідок, у розумінні встановлення терористичного режиму, не може дати користі ні в ближчому, ні в дальшому майбутньому нікому, крім тих, хто цю соціалізацію організував. Намагаючись викликати до неї почуття ентузіазму та прославляючи мужність тих, хто відважиться на все, що може бути пов'язаним з нею, професійний агітатор навряд чи говоритиме щось повчальне. А що стосується непрактичного інтелігента, то єдиний різновид мужності, який може зробити йому честь, — це мужність критикувати, застерігати й стримувати.

IV. СОЦІАЛІСТИЧНА ПОЛІТИКА ДО СХВАЛЕННЯ АКТА ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ. ПРИКЛАД АНГЛІЇ

Та чи повинні ми справді прийти до висновку, що в найближчі п'ятдесят чи сто років серйозним соціалістам нічого не залишається, як проповідувати й чекати? Той факт, що це більше, ніж можна сподіватися від партії, яка бажає зберегти своїх членів, та всі аргументи (й глузування), що виходять із цього типово людського джерела, не повинні приховувати від нас іншого факту — наявності вагомого аргументу на користь цього висновку. Ми можемо навіть цілком логічно довести, що соціалісти зацікавлені у сприяттві розвиткові подій, які працюють на них, а отже, у тому, щоб радше звільнити капіталізм від його кайданів, ніж накладати на нього нові.

Проте, на мою думку, це не означає, що соціалістам нічого робити, принаймні в сучасних умовах. Незважаючи на те, що спроби негайно впровадити соціалізм для більшості великих країн і для багатьох малих безсумнівно означали б накликання невдачі (мабуть, невдачі соціалізму як такого, але безперечно невдачі соціалістичних груп, які, не спитавши броду, полізли б у воду, тоді як інша група, не обов'язково соціалістична у звичайному розумінні, могла б легко вкрасти їхню одягу) і хоч, отже, політика соціалізації після прийняття акта про запровадження соціалізму справа дуже сумнівна, політика соціалізації до прийняття цього акта має значно кращі шанси на успіх. Соціалісти можуть узяти в ній участь так само, як інші партії, але з кращим усвідомленням своєї мети і не компрометуючи ідеї кінцевого успіху. Все, що я хочу сказати з цього питання, найкраще побачити на конкретному прикладі.

Всі особливості, які нам хотілося б показати на цьому прикладі, зосереджені в сучасній Англії. З одного боку, структура її промисловості й торгівлі явно не дозріла для успішної миттєвої соціалізації, зокрема тому, що концентрація корпоративного контролю ще далека від належного рівня. Через те ні адміністрація, ні капіталісти, ні робітники не готові до сприйняття соціалізації: ще активно виявляється «індивідуалізм», досить активно принаймні, щоб боротися і не погоджуватися на співпрацю. З другого боку, приблизно з початку століття, помітно послабилася підприєм-

ницька діяльність; одним із наслідків цього було не просто рішення, а вимога *всіх* партій передати під державне управління й державний контроль важливі галузі економіки, наприклад, виробництво електроенергії. Стосовно Англії можна доводити обгрунтованіше, ніж стосовно будь-якої іншої країни, що більшу частину своєї роботи капіталізм уже виконав. До того ж, англійський народ уже звик підкорятися державі. Англійські робітники добре організовані і, як звичайно, мають відповідальних лідерів. Досвідченій бюрократії з бездоганними культурними та моральними ідеалами можна було б довірити засвоєння нових елементів, потрібних для розширення сфери впливу держави. Незрівнянна чесність англійського політика та наявність унікально талановитого й цивілізованого панівного класу полегшують багато речей, які виявилися б просто неможливими деінде. Зокрема, ця панівна верства поєднує в практично найкращих пропорціях прихильність до формальних традицій з надзвичайною здатністю пристосовуватися до нових принципів, ситуацій та людей. Ця верства бажає управляти, але вона цілком готова управляти від імені інших верств. Вона управляє індустріальною Англією так само, як управляла аграрною Англією, протекціоністською Англією — так само, як Англією безмитної торгівлі. І ця верства має незрівняний талант до привласнення не тільки опозиційних програм, а й умів. Вона перевиховала Дізраелі, який в іншому місці став би ще одним Лассалем. Вона, якби виникла необхідність, перевиховала б самого Троцького, чи радше графа Прінкіпо К. Г. (звичайно, саме таке ім'я він мав би в цьому випадку).

В цих умовах можлива така політика соціалізації, яка, здійснюючи широку програму націоналізації, з одного боку, зробила б великий крок до соціалізму, а з другого — на невизначений час створила б можливість для того, щоб ніхто не зачіпав соціальних верств, не включених до цієї програми, і не втручався в їхню діяльність. Власне, їх могли б звільнити від багатьох обмежень і тягарів, фінансових та інших, що перешкоджають їм тепер.

Ось ділянки ділової активності, які могли б бути соціалізовані без серйозних втрат ефективності чи серйозного впливу на ділянки, що мають залишитись під приватним керівництвом. Питання відшкодування збитків можна було б розв'язати методами, запропонованими в нашому розгляді

дозрілої соціалізації; за сучасних ставок прибуткового податку та податках на спадщину це була б не дуже складна справа.

Перше. Банківський механізм Англії безсумнівно цілком дозрів для соціалізації. Англійський банк — це щось не набагато більше, ніж міністерство фінансів США; власне, щось менш незалежне, ніж фінансовий орган, який бажало б мати добре організоване соціалістичне суспільство. В системі комерційних банків концентрація і бюрократизація, здається, повністю зробили своє діло. Великі концерни можна змусити поглинути стільки самостійних банків, скільки їх ще залишатиметься непоглинутими, а потім злитися з англійським банком у національну банківську адміністрацію, яка могла б також поглинути ощадні банки, житлово-будівельні кооперативи тощо, і жоден клієнт не помітив би цієї переміни, хіба що дізнався б із газети. Вигода від раціоналізації координації послуг могла б бути істотною. З погляду соціаліста цей захід дав би ще й користь у формі збільшення впливу уряду на ненаціоналізовані сектори економіки.

Друге. Страхове підприємництво — давній кандидат у націоналізовані галузі; на сьогодні воно значною мірою автоматизоване. Його інтеграція, принаймні з деякими галузями соціального страхування, може виявитись цілком можливою; витрати на реалізацію страхових полісів можна було б значно скоротити, а соціалісти ще раз потішилися б тим, що держава, здобувши контроль над капіталами страхових компаній, ще більше зміцнила свою владу.

Третє. Мало хто був би схильний опиратися націоналізації залізниць чи навіть вантажного автотранспорту. Перевезення від морського узбережжя вглиб країни — справді підходящий об'єкт для успішного запровадження державного управління.

Четверте. Націоналізація гірничої справи, зокрема вуглевидобутку, продуктів переробки вугілля та смоли, а також торгівлі вугіллям і згаданими продуктами могла б навіть одразу підвищити економічну ефективність і пройти з великим успіхом, якщо задовільно розв'язати проблеми робочої сили. З технологічного та комерційного погляду тут усе зрозуміло. Але зрозуміло й те, що, враховуючи активність приватного підприємництва у хімічній галузі, навряд чи

можна сподіватися, що вихід за визначені межі виявиться таким же успішним.

П'яте. Виходячи з того, що націоналізація виробництва, передачі та розподілу електроенергії, по суті, завершується, ми скажемо лише, що електротехнічна промисловість — типовий приклад того, чого можна ще сподіватися від приватного підприємництва. І тут ми бачимо, як, з погляду економіки, мало сенсу в тому, щоб виступати або за повну соціалізацію, або проти будь-якої. Але приклад з виробництвом електроенергії показує, як складно змусити соціалізовану галузь давати прибутки, а саме це буде істотною умовою успіху, якщо держава має поглинути таку велику частину національної економіки й водночас виконувати всі завдання, що стоять перед сучасною державою.

Шосте. Соціалізація чорної металургії викличе значно більше заперечень, ніж будь-яка з уже згаданих пропозицій. Проте ця галузь пережила безвідповідальну пору молодості, а отже, годиться для «адміністрування» — адміністрація, звичайно, має включати величезний дослідницький відділ. Певний прибуток може дати координація. І навряд чи є тут велика загроза втратити результати будь-якої підприємницької спонуки.

Сьоме. За можливим винятком участі архітекторів у цьому ділі, промисловостями будівельною та будівельних матеріалів може, на мою думку, успішно управляти відповідно організований державний орган. У цих галузях так багато вже в той чи інший спосіб регулюється, субсидується й контролюється, що ця переміна може навіть спричинитися до підвищення економічної ефективності, якої, мабуть, виявиться більш ніж досить, що компенсувати можливі збитки.

Це не обов'язково все. Проте для будь-якого кроку за межі цієї програми мають бути особливі, здебільшого нееконімічні причини — як приклади можна назвати технічну озброєність провідних галузей промисловості, індустрії кіно, суднобудування, торгівлі харчовими продуктами. У всякому разі, згаданих семи пунктів вистачить для досить довгих роздумів, а також для того, щоб відповідальний соціаліст, виконавши оце все, поздоровив себе й погодився на поступки, які водночас було б раціонально зробити поза націоналізованим сектором. Якщо цей соціаліст наполягатиме також на націоналізації землі (сподіваюсь, без зміни фермерського статусу), тобто на передачі державі залишків земельної

ренти та ліцензійних платежів, то я, як економіст, не заперечуватиму⁴.

Ця війна, звичайно, змінить соціальні, політичні та економічні характеристики нашої проблеми. Багато що стане можливим, багато що інше — неможливим. Я коротко виклав цей аспект на кількох сторінках у кінці книжки. Проте заради ясності політичних міркувань мені видається істотним подивитися на проблему, не зважаючи на наслідки війни. Інакше ми ніколи не побачимо природи цієї проблеми в належному світлі. Отож я залишаю цей розділ, за формою і за змістом, таким самісіньким, яким він був написаний влітку 1938 року.

---

⁴ Тут не місце для обнародування особистих уподобань. Проте я хотів би, щоб читач зрозумів, що наведене вище твердження зроблене з фахового обов'язку і не означає, що я захопаний у цю пропозицію; якби я був англійцем, то, навпаки, опирався б їй всіма силами.

Частина IV

СОЦІАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ

Розділ XX

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

I. ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ

Ніщо не є таким підступним, як очевидне. Події останніх двадцяти чи двадцяти п'яти років навчили нас бачити проблему, яка ховається за назвою цієї частини книжки. Приблизно до 1916 року зв'язок між соціалізмом і демократією видавався цілком очевидним для більшості людей і найочевиднішим для визнаних представників ортодоксального соціалізму. Навряд чи комусь спало б на думку заперечувати право соціалістів на членство в демократичному клубі. Самі соціалісти, звичайно (крім декількох синдикалістських груп), навіть претендували на звання єдино істинних демократів, єдиних продавців справжнього товару, якого ніколи не слід плутати з буржуазною підробкою.

Для них не тільки були природними намагання обґрунтувати цінності свого соціалізму цінностями демократії: вони висунули теорію, яка, на їх задоволення, доводила, що обидві цінності нерозривно пов'язані між собою. У відповідності з цією теорією приватна власність на засоби виробництва лежить в основі здатності капіталістичного класу експлуатувати робітників і накидати свої класові інтереси політичному керівництву суспільства; таким чином виявляється, що політична влада класу капіталістів є лише особливою формою економічної влади. Звідси висновки, з одного боку, що, поки ця влада існує, демократія неможлива (що одна лише політична демократія є неминуче шахрайством) і, з другого боку, що ліквідація цієї влади одночасно покладе край «експлуатації людини людиною» і приведе до «народовладдя».

По суті, цей аргумент, звичайно, марксистський. Саме тому, що він логічно (власне, тавтологічно) впливає з термінологічних визначень марксистської схеми, йому доведеться розділити долю останньої, зокрема долю теорії «екс-

плуатації людини людиною»¹. Трохи далі я запропоную читачеві те, що видається мені реалістичнішим аналізом зв'язку між соціалістичними групами та демократичними поглядами. Проте нам потрібна також реалістичніша теорія можливого зв'язку між соціалізмом і демократією, тобто зв'язку, який може існувати, незалежно від бажань і гасел, між соціалістичним устроєм, як ми його визначили, та *modus operandi* демократичного уряду. Щоб розв'язати цю проблему, ми маємо спершу дослідити природу демократії. Але тут нам потрібно негайно з'ясувати ще одну річ.

Можливо, існуючий соціалізм і є той самий ідеал демократії. Але соціалісти не завжди виявляють вибагливість у виборі способу його запровадження. З їхніх священних текстів на нас грізно дивляться слова «революція» та «диктатура», й чимало нинішніх соціалістів недвозначно визнали, що не заперечують проти того, щоб розчахнути браму соціалістичного раю за допомогою насильства й терору, які мають сприяти демократичнішим засобам його побудови. Марксова позиція в цьому питанні безсумнівно допускає тлумачення, що очищає його в очах демократів. У частині I показано, що його погляди на революцію та еволюцію сумісні. Революція необов'язково має означати спробу меншості накинути свою волю упертому народові: революція може означати не більше, ніж усунення перепон на шляху здійснення волі народу, поставлених застарілими інституціями під контролем верств, зацікавлених у їх збереженні. Так само можна тлумачити й диктатуру пролетаріату. На підтвердження своєї думки ще раз нагадаю відповідні фрагменти з «Комуністичного маніфесту», коли Маркс говорить про те, як «поступово» виборювати те чи інше у буржуазії, та про зникнення класових відмінностей «у процесі розвитку». Попри наголошення на «силі», ці фрази, здається, вказують на процес, який можна сумістити з поняттям демократії у його звичайному розумінні².

Проте підстави для такого тлумачення, яке зводить знамениту соціальну революцію та не менш знамениту диктатуру до агітаційних жестів, призначених для розпалювання уяви,

¹ Той факт, що ні владу особи, ні владу групи неможливо визначити як суто економічну (як це робить Марксова теорія соціальних класів), є, однак, ще вагомішою причиною, з якої цей аргумент стає неприйнятним.

² У розділі XXV я повернуся до питання про те, як Маркс особисто уявляв собі проблему демократії.

не зовсім переконливі. Чимало соціалістів, які були Марксовими учнями чи оголошували себе такими, дотримувались іншої думки. Під впливом авторитету істинних книжників і фарисеїв, які мають знати закон краще від мене, та враження, базованого на уважному вивченні «Neue Zeit», я повинен визнати, що, якби Марксові довелося вибирати, то він, мабуть, поставив би соціалізм вище демократичних принципів.

У цьому випадку Маркс безсумнівно заявив би, як це багато хто зробив після нього, що він, власне, не відхиляється від істинно демократичного шляху, бо для втілення в життя справжньої демократії потрібно розвіяти отруйні випари капіталізму, які душать її. Для того, хто вірить у демократію, важливість дотримання демократичних принципів очевидно зростає пропорційно до важливості поставленого на розгляд питання. Отже, дотримання цих принципів ніколи не вимагатиме пильнішого нагляду і ретельнішого забезпечення всіма наявними гарантіями, ніж у випадку докорінної соціальної перебудови. Той, хто готовий пом'якшити цю вимогу й погодитись або на відверто недемократичний процес, або на якийсь спосіб забезпечити формально демократичне розв'язання недемократичними засобами, переконливо доводить, що є речі, які він цінує вище за демократію. Радикальний демократ вважатиме таку перебудову зіпсованою в самому зародку, хоч як би схильний він був до неї на інших засадах. Намагання змусити людей погодитися на те, що вважається корисним і чудовим, але чого вони, власне, не бажають (навіть якщо наслідки запропонованого могли породити прихильність до нього), — це і є та сама ознака антидемократичності поглядів. То вже казуїстові вирішувати, чи можна робити виняток для недемократичних акцій, вчинених з *єдиною* метою встановити справжню демократію, за умови, що інших засобів для цього не існує. Бо це, навіть якщо припустити таку можливість, не стосується соціалізму, що його, як ми вже бачили, демократично можна запровадити лише тоді, коли є надія на його практичний успіх.

У всякому разі, однак, очевидно, що будь-який аргумент на користь відкладення демократії до кінця перехідного періоду дає чудову можливість уникнути всякої відповідальності за нього. Такі тимчасові заходи цілком можуть розтягтися на століття, а то й довше, а правляча верхівка,

приведена до влади переможною революцією, матиме у своєму розпорядженні засоби для того, щоб продовжити ці заходи на невизначений час або встановити формальну демократію, позбавлену своєї суті.

II. ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

Щойно ми починаємо знайомитися з діяльністю соціалістичних партій, у нас виникають сумніви щодо обґрунтованості їхніх тверджень про постійний захист демократичних принципів.

По-перше, існує велика соціалістична держава, якою управляє партія меншості, позбавивши всі інші партії будь-яких шансів на прихід до влади А вислуховування доповідей та одноголосне прийняття рішень представниками цієї партії на своєму вісімнадцятому з'їзді аж ніяк не нагадувало те, що ми звикли називати обговоренням. Згідно з офіційним повідомленням, вони закінчили свою роботу, проголосувавши за те, що «російський народ [?], беззастережно відданий партії Леніна-Сталіна та великому вождеві особисто, приймає програму великих звершень, накреслених у найвеличнішому документі нашої епохи, доповіді товариша Сталіна, для неухильного виконання» і що «наша більшовицька партія під керівництвом генія великого Сталіна входить у нову фазу свого розвитку»³. Все це, а також вибори єдиного кандидата разом із показовими судами та методами ДПУ, може, й складає поза всяким сумнівом «найповнішу в світі демократію», якщо цьому термінові надати відповідного значення,— але це не зовсім те, що розуміє під цим терміном більшість американців.

Однак, принаймні по суті і в принципі, ця держава є соціалістичною, і такими самими були недовговічні утворення подібного типу в Баварії, а надто в Угорщині. Тепер, поза сумнівом, існують соціалістичні групи, які й досі послідовно дотримуються того, що в нашій країні розуміють під демократичними ідеалами: це, наприклад, більшість англійсь-

³ Я не знаю російської мови. Наведені вище фрагменти ретельно перекладені з німецькомовної газети, яка виходила в Москві, й проти зробленого нею перекладу російського тексту можливі певні заперечення, хоча ця газета, звичайно, не мала змоги друкувати нічого без цілковитого схвалення владою.

ких соціалістів, соціалістичні партії в Бельгії, Нідерландах і Скандинавських країнах, американська партія, очолювана паном Норманом Томасом, і німецькі групи у вигнанні. Всі вони, як і автор, відчують спокусу заперечити проти того, що російська система являє собою «справжній» соціалізм, і вважати, що, принаймні з такого погляду, це є відхиленням від істинного шляху. Але що таке «справжній» соціалізм, як не «соціалізм, який нам подобається»? А отже, що означають такі твердження, крім визнання того факту, що існують форми соціалізму, серед них і недемократичні, які не у всіх соціалістів викликають почуття відданості? Заперечувати тому, що соціалістичний режим може бути недемократичним, як ми вже бачили, справді неможливо на тій суто логічній підставі, що визначальна риса соціалізму ніяк не пов'язана з політичним процесом. Щодо останнього виникає єдине питання — чи *може* він бути демократичним і в якому саме розумінні.

По-друге, ті соціалістичні групи, які послідовно підтримували демократичні принципи, ніколи не мали ні можливості, ні мотиву сповідувати будь-які інші принципи. Вони перебували в оточенні, в якого недемократичні розмови та дії викликали б глибоке обурення і яке, власне, завжди виступало проти синдикалістів. У деяких випадках соціалісти мали всі підстави підтримувати демократичні принципи, щоб прикривати ними свою діяльність. В інших випадках багатьох із них влаштовували майбутні наслідки, політичні та інші, поступу на демократичних засадах. Легко уявити собі, що сталося б із соціалістичними партіями, скажімо, Англії чи Швеції, якби вони виявили серйозні ознаки антидемократичних схильностей. Водночас ці партії відчували, що їхній вплив постійно зростає і що влада поволі сама наближається до них. І коли вона опинилася в їхніх руках, це їх вдовольнило. Таким чином, заявляючи про свою вірність демократії, вони просто весь час робили те, що було природним. Ленінові їхня політика не подобалась, але це не є доказом того, що на їхньому місці він поведився б інакше. В Німеччині, де розвиток партії йшов іще краще, але до 1918 року шлях до політичної влади видавався закритим, соціалісти, маючи перед собою сильну й ворожу до них державу та будучи змушені покладатися на симпатії буржуазії та вплив у кращому разі напівсоціалістичних профспілок, мали ще менше можливостей відхилитися від демо-

кратичних принципів, бо таке відхилення було б лише на руку їхнім ворогам⁴. Називати себе соціал-демократами було для соціалістів справою звичайної розважливості.

Проте, по-третє, вдалих прикладів небагато і вони не дуже переконливі⁵. В 1918 році соціал-демократична партія Німеччини певною мірою справді мала вибір, вибрала демократію і (якщо це є свідченням демократичних поглядів) жорстоко розправилася з комуністами. Але на цій основі партія розкололася. Її ліве крило зазнало відчутних втрат, і дисиденти, які вийшли з партії, мають більше, а не менше прав називати себе соціалістами, ніж ті, хто в ній залишився. До того ж, чимало з них, хоч і підкорилися партійній дисципліні, не схвалювали прийнятого рішення. А багато тих, хто схвалював, чинили так з тієї простої причини, що, принаймні з літа 1919 року, шанси досягти успіху радикальнішими (тобто, в даному випадку, антидемократичними) діями зійшли нанівець і що, зокрема, політика лівих у Берліні означала б серйозну загрозу відокремлення землі Рейн і земель, що на південь від Майну, навіть якби вона не зазнала негайного краху. Нарешті, більшість, принаймні її профспілковий елемент, одержала від демократії все, що хотіла, в тому числі владу. Ця більшість без вагань поділилася посадами з центристською (католицькою) партією. Угода виявилася вигідною для обох сторін. Невдовзі соціалісти справді підняли голос на захист демократії. Але це сталося вже тоді, коли опозиція виступила проти них як антидемократична сила.

Я не маю наміру звинувачувати німецьких соціал-демократів за виявлене ними почуття відповідальності чи навіть за те самовдоволення, з яким вони повсідалися у зручні крісла влади. Останнє — це звичайна людська вада, а перше робить їм честь, і я спробую показати це в останній частині книжки. Однак треба бути оптимістом, щоб говорити про них, як про приклад непохитної відданості соціалістів демократичним принципам. Не можу я також запропонувати кращого показового прикладу, хіба що ми погодимось визнати такими російський та угорський випадки, які станов-

⁴ Ці ситуації розглядатимуться докладніше в частині V.

⁵ Ми маємо намір обмежитися розглядом позиції соціалістичних партій в державній політиці. Їхнє ставлення і ставлення профспілок до робітників, які не були членами соціалістичних партій чи профспілок, звичайно, ще менш переконливе.

лять катастрофічне поєднання можливості захопити владу з неможливістю зробити це демократичними методами. Нашу проблему добре ілюструє австрійський приклад, який своїм значенням набагато перевищує значення самої країни завдяки винятковому становищу провідної (неомарксистської) групи. Австрійські соціалісти справді виявляли прихильність до демократії в 1918 і 1919 роках, коли це ще не було, як невдовзі сталося, справою самозахисту. Але протягом кількох місяців, коли можливість монополізувати владу видавалась соціалістам такою реальною, позиціям багатьох із них бракувало ясності. В той час Фріц Адлер називав принцип більшості фетишизуванням «примх арифметики» («Zufall der Arithmetik»), а багато хто лише знизував плечима на згадку про застосування демократичних методів. А ці ж люди були офіційними членами партії, не комуністами. Коли в Угорщині запанував більшовизм, питання про вибір шляху стало нагальним. Ніхто не зрозумів би суті аналізу тієї епохи, не усвідомивши, що дух партії непогано відбитий у формулі: «Нас не дуже приваблює перспектива полівіння [запровадження радянських методів]. Але якщо ми повинні полівіти, то ми зробимо це всі разом»⁶. Ця оцінка загальної ситуації в країні та небезпеки, що нависла над партією, була винятково розважлива. Так само, як і висновок. Але ні там, ні там не відчувалося палкої прихильності до демократичних принципів. Зрештою австрійські соціалісти повернулися на іншу віру. Проте не внаслідок каєття, а внаслідок угорської контрреволюції.

Нехай читач не вважає, що я звинувачую соціалістів у нещирості чи хочу взяти їх на глузи як поганих демократів чи безпринципних інтриганів та опортуністів. Я цілком вірю, попри дитячий макіавеллізм, яким так захоплювалися деякі пророки соціалізму, що, по суті, більшість соціалістів були не менш щирими у своїх висловлюваннях, ніж будь-хто інший. Крім того, я не вірю в нещирість соціальних суперечок, бо люди завжди думають про те, про що ба-

---

⁶ Просто кажучи, цей вислів відомого лідера означає, що соціалісти цілком усвідомлювали ризикованість запровадження більшовизму в країні. постачання якої харчовими продуктами повністю залежало від капіталістичних держав і практично на порозі якої стояли французькі та італійські війська, але якби тиск з боку Росії через Угорщину став надто відчутним, то соціалісти не пішли б на розкол партії, а спробували б завести всю свою паству в більшовицький табір.

жають думати і про що безупинно й відверто заявляють. Що стосується демократії, то соціалістичні партії, мабуть, не більш опортуністичні, ніж інші; просто соціалістичні партії підтримують демократію тією мірою і тоді, коли вона слугує їхнім ідеалам та інтересам, а не навпаки. А щоб читач не почувався приголомшеним і не вважав, що таку аморальну точку зору можуть мати лише найбездушніші політики, ми відразу влаштуємо уявний експеримент, який водночас означатиме відступ від початкового пункту нашого дослідження природи демократії.

ІІІ. УЯВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Припустимо, що суспільство, у спосіб, який задовольняє читачеві критерії демократії, прийшло до рішення про переслідування за релігійне дисидентство. Приклад цей не надуманий. Суспільства, які більшість із нас без вагань назвали б демократичними, вдавалися до спалення єретиків (як от Женевська республіка за часів Кальвіна) чи переслідували їх іншими способами, несумісними з нашими моральними нормами (як приклад назвемо колоніальний Мас-сачусетс). Такі випадки не втрачають своєї доречності від того, що трапляються в недемократичних країнах. Бо наївно вважати, що в умовах автократії демократичний процес повністю припиняється чи що в автократа ніколи не виникає бажання діяти відповідно до волі народу чи підкоритися їй. В кожному такому випадку ми можемо зробити висновок, що подібний крок був би зроблений і в демократичній системі. Громадська думка Стародавнього Риму, наприклад, звичайно ж схвалювала ранні переслідування християн, і ці переслідування, мабуть, не пом'якшала б, якби в Римі панувала чиста демократія⁷.

⁷ Проілюструємо докази на користь цього твердження на прикладі. Светоній у біографії Нерона («De vita Caesarum, liber VI») спочатку розповідає про ті діяння в часи правління останнього, які він, Светоній, вважає почасти бездоганними, а почасти навіть похвальними («partim nulla reprehensione, partim etiam non mediocri laude digna»), а потім про Неронові злочини («probra ac scelega»). Переслідування християн Светоній поставив не на друге, а на перше місце в середину переліку доволі похвальних адміністративних заходів («afflicti supplicii Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae»). Немає підстав припускати, що Светоній висловлював щось інше, ніж думку (а отже, й волю) народу. Не буде, власне, нічого дивного, якщо запідозрити, що ці Неронові вчинки мотивувалися його бажанням вдовольнити народ.

Іншим прикладом може бути «полювання на відьом». Воно виросло із самої душі мас і було чим завгодно, тільки не диявольською вигадкою священиків та принців, які, навпаки, поклали йому край, щойно вони відчули, що здатні це зробити. Правда, католицька церква карала за відьомство. Проте якщо ми порівняємо її заходи з тими, що їх вживали проти єресі, коли Рим не збирався жартувати, то в нас одразу виникне враження, що у справі відьомства Папський престол радше поступався перед громадською думкою, ніж провокував її. Єзуїти боролися проти «полювання на відьом», спочатку без успіху. На кінець сімнадцятого та у вісімнадцятому столітті (тобто коли на Європейському континенті міцно утвердився монархічний абсолютизм) стали зрештою переважати урядові заборони. Дивна обережність, з якою така могутня володарка, як Марія Терезія, підходила до заборони цього явища, ясно показує — вона знала, що виступає проти волі народу.

Нарешті, візьмімо приклад, певною мірою пов'язаний з сучасними проблемами. Антисемітизм завжди був однією з найглибше укорінених народних рис у більшості країн, де євреї складали відчутну частину загальної кількості населення. Сьогодні ці погляди почасти відступили перед раціоналізуючим впливом еволюції капіталізму, проте їх дотримується ще досить багато людей, щоб забезпечити широку підтримку будь-якому політикові, який надумався б апелювати до таких поглядів. Більшість сучасних антикапіталістичних рухів, крім чисто соціалістичного, фактично засвоїли цей урок. Але не буде перебільшенням сказати, що в середні віки євреї виживали завдяки церкві та принцам, які захищали їх від народного невдоволення і врешті емансипували⁸.

А тепер повернімося до нашого експерименту. Перенесімося в гіпотетичну країну, яка в демократичний спосіб переслідує християн, спалює відьом і знищує євреїв. Ми звичайно не повинні схвалювати такі дії на тій підставі, що рішення про них було прийнято у відповідності з принципа-

⁸ Те, що папи стояли на позиції захисту євреїв, можна показати на прикладі булли «Etsi Judaes» (1120), неодноразове підтвердження якої наступниками Калістуса II свідчить про послідовність цієї політики та спротив, який вона зустрічала. Аналогічну позицію принців легко зрозуміти, коли зважити на те, що вигнання та масові винищення євреїв означали для принців утрату такого необхідного прибутку.

ми демократичного процесу. Але кардинальне питання полягає ось у чому: чи надали б ми перевагу демократичній конституції, що спричинилася до таких наслідків, перед недемократичною, яка уникнула б їх? Якщо не надали б, то наша поведінка нічим не відрізняється від поведінки завзятих соціалістів, для яких капіталізм — це щось гірше, ніж «полювання на відьом», і які, отже, готові погодитись на недемократичні методи, аби лише ліквідувати його. Щодо цього, то ми в однаковому становищі з тими соціалістами. Є основні ідеали та інтереси, які найпалкіший демократ поставить вище демократії, і, заявляючи про безкомпромісну відданість їй, він має на увазі лише свою переконаність у тому, що демократія гарантуватиме згадані ідеали та інтереси, як от свободу совісті та слова, справедливість, порядний уряд тощо.

Причину цього далеко шукати не треба. Демократія є політичний *метод*, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а отже, вона не може бути самоціллю, незалежно від породжених нею рішень у даних історичних умовах. І з цього має починатися будь-яка спроба дати їй визначення.

Хоч якою була б характерна риса демократичного методу, щойно розглянуті приклади з історії навчили нас декільком речам стосовно цього методу, доволі важливим, щоб їх детально повторити.

По-перше, наведених прикладів досить, щоб запобігти будь-якій спробі поставити під сумнів щойно висловлене твердження, а саме, що демократія як політичний метод — не самоціль, так само, як і будь-який інший метод. Однак метод сам по собі може бути абсолютним ідеалом чи основною цінністю. Це так. Цілком припустимо вважати, що, хоч якої б злочинної чи безглуздої мети намагався хтось досягти демократичним методом у межах даної історичної моделі, він має спиратися на волю народу чи що його ідея не повинна викликати опозиції, принаймні у формі, дозволеної демократичними принципами. Проте в таких випадках, здається, природніше говорити не про народ, а про набрид і боротися проти його злочинності й тупості всіма доступними засобами.

По-друге, коли погодитись, що безоглядна відданість демократії може бути зумовлена беззастережною вірністю певним інтересам чи ідеалам, яким демократія має слугувати

ти, то наші приклади запобігають і такому запереченню: хоча демократія — це необов'язково абсолютний ідеал з огляду на його власні якості, вона, однак, замінює його, бо обов'язково, завжди і всюди слугує певним інтересам чи ідеалам, за які ми безумовно готові боротися і вмерти. Але це явно не відповідає дійсності⁹. Демократія дає ті самі наслідки чи сприяє утвердженню тих самих інтересів або ідеалів не більшою мірою, ніж будь-який інший політичний метод. Отже, раціональна відданість їй передбачає не тільки систему надраціональних цінностей, а й певний стан суспільства, в якому демократія здатна працювати у прийнятний для нас спосіб. Твердження про дієвість демократії позбавлені будь-якого сенсу поза конкретним часом, місцем та умовами¹⁰, так само, звичайно, як і антидемократичні аргументи.

На жаль, це, зрештою, очевидно. І не повинно нікого дивувати, а ще менше приголомшувати. Бо в будь-яких умовах це не має нічого спільного з палкістю чи величчю демократичних переконань. Здатність усвідомлювати відносну вагомість своїх переконань і все-таки рішуче обстоювати їх — це те, що відрізняє цивілізовану людину від варвара.

ІV. У ПОШУКАХ ВИЗНАЧЕННЯ

Ми маємо вихідну точку, від якої можемо повести своє дослідження. Проте до визначення, яке має слугувати нам у нашій спробі проаналізувати зв'язки між демократією та соціалізмом, ще далеко. На початковій стадії перед нами стоїть кілька перешкод.

Звернення до Арістотеля, який вживав термін «демократія» для визначення одного з відхилень від його ідеалу добре організованої держави, допомогло б нам небагато. Проте можна пролити трохи світла на наші труднощі, пригадавши значення, яке ми надали термінові «політичний

---

⁹ Зокрема, твердження про те, що демократія завжди краще гарантуватиме свободу совісті, ніж автократія, не відповідає дійсності. Про це свідчить найвідоміший з усіх судів. З погляду євреїв Пілат звичайно ж репрезентував автократію. Однак він намагався захищати свободу. І поступився перед демократією.

¹⁰ Див. далі, розділ XXIII.

метод». Це метод, який держава застосовує для прийняття рішень. Такий метод ми ніби могли б охарактеризувати, вказавши, хто і як приймає ці рішення. Прирівнявши «прийняття рішень» до «правління», ми могли б визначити демократію як «народне правління». Чому ж цьому визначенню бракує точності?

Не тому, що воно має стільки значень, скільки є комбінацій усіх можливих визначень поняття «народ» («*demos*», римське «*populus*») з усіма можливими визначеннями поняття «правити» («*kratein*»), і що ці визначення не є незалежними від аргументу, який стосується демократії. Щодо першого поняття, то «*populus*» з конституційних засад може не включати в себе рабів і частково інших категорій населення; закон може визнати будь-яке число *status* від рабства до повного чи навіть привілейованого громадянства. І незалежно від правового тлумачення різні групи в різні часи вважали себе народом¹¹.

Звичайно, ми могли б заперечити, що в демократичному суспільстві така диференціація не застосовується, принаймні в питаннях, що стосуються державних справ, таких, як виборче право. Проте, по-перше, були країни, де практикувався згаданий поділ і водночас виявлялися риси, які ми звичайно пов'язуємо з демократією. По-друге, обійтися без диференціації взагалі неможливо. Наприклад, жодна країна, хоч яка демократична, не надає права особам стати виборцями до визначеного віку. Проте якщо нас зацікавить логічне пояснення цього обмеження, то виявиться, що воно також стосується невизначеної кількості громадян, вік яких перевищує згадане обмеження. Якщо особам до певного віку не дозволяється брати участь у голосуванні, то ми не можемо назвати недемократичною державу, яка з тих самих чи аналогічних причин вилучає з цього процесу інших людей. Зверніть увагу: визнаємо ми, дослідники, законність цих причин або практичних правил чи ні, не має значення:

¹¹ Див., наприклад, визначення, дане Вольтером у «Листах про англійський народ» (англомовний переклад, 1733 р.; передрук першого видання, опублікований Пітером Девісом 1926 р., стор. 49): «Найчисленніша, найкорисніша, навіть найдоброчесніша, а отже, найшановніша частина людства, яка складається з тих, що вивчають закони та науки; торговців, ремісників,— одне слово, тих, що не були тиранами; тобто тих, кого називають народом». Нині «народ», мабуть, означає «маси», проте Вольтерове поняття стоїть ближче до народу, для якого була написана конституція нашої держави.

важить лише те, що її визнає те чи інше суспільство. Не слід вдаватися до заперечень і в тому плані, що тут ідеться про обмеження на ґрунті особистої непридатності (наприклад, «повноліття»), а не про масові обмеження на основі, що не має нічого спільного із здатністю розумно скористатися своїм правом голосу. Бо придатність — це питання переконань і ступеня вияву. Її наявність повинна встановлюватися системою норм. *Не будучи ні безглуздим, ні нещирим*, можна вважати, що придатність вимірюється здатністю утримувати себе. У державі глибоких релігійних переконань може панувати думка (і знову ж таки, вона не буде ні абсурдною, ні нещирою), що підставою для позбавлення того чи іншого права є сектантство, а в державі з антифеміністськими настроями — що такою підставою є стать. У державі з расовими забобонами поняття здатності може пов'язуватися з расовими міркуваннями¹². Перелік цей неважко продовжити. Хочу повторити, що важить не те, якої ми думки про будь-яку чи про всі оті можливі різновиди непридатності. Важить те, що при відповідних поглядах на ці та подібні речі позбавлення прав на підставі економічного статусу, релігії та статі потрапить у ту саму категорію обмежень, яку ми всі вважаємо сумісною з демократією. Звичайно, ми можемо їх не схвалювати. Але в такому випадку ми радше маємо логічно обґрунтувати наше критичне ставлення до теорій про важливість власності, релігії, статі, раси тощо, ніж називати суспільства, що визнають ці теорії, недемократичними. Релігійний запал, наприклад, звичайно сумісний з демократією, хоч яке визначення ми б їй дали. Є такі релігійні погляди, що в їхньому світлі еретик видається гіршим за божевільного. Хіба з цього не випливає, що еретика слід відсторонити від участі в політичних рішеннях так само, як божевільного?¹³ А може, кожен *populus* повинен сам дати собі визначення?

Цього неминучого висновку звичайно уникають, упрова-

¹² Так, Сполучені Штати позбавляють громадянства вихідців зі Сходу, а Німеччина — євреїв; на півдні Сполучених Штатів негрів теж часто позбавляють виборчого права.

¹³ Для більшовика будь-який небільшовик належить до тієї самої категорії. Отже, влада більшовицької партії не дає *per se* нам права називати Радянську республіку недемократичною. Ми матимемо таке право лише тоді, коли в самій більшовицькій партії управління здійснюватиметься в недемократичний спосіб, — як воно очевидно і є.

джуючи додаткові припущення в теорію демократичного процесу; деякі з них ми розглянемо в наступних двох розділах. А тим часом просто зауважимо, що згаданий висновок значно прояснює справу. Серед інших речей він відкриває той факт, що зв'язок між демократією та свободою, очевидно, значно складніший, ніж ми звикли вважати.

Ще більші труднощі виникають із другим елементом, що входить у поняття демократії,— *kratein*. Як природу, так і *modus operandi* будь-якого «правління» завжди важко пояснити. Юридичні повноваження ніколи не гарантують здатності користуватися ними, але вони багато в чому допомагають, як і багато що ускладнюють; традиційний престиж завжди має якусь вагу, але не у всьому; особистий успіх і, почасти незалежний від нього, особистий авторитет впливає на правові й традиційні складники інституційної системи та викликає відповідну реакцію. Жоден монарх, диктатор чи олігархічна група не мають абсолютної влади. Їхнє правління залежить не тільки від загальної ситуації в країні, а й від необхідності з одними діяти спільно, з іншими ладнати, ще інших нейтралізувати, а решту підкорити. І на все це є майже безконечна кількість способів, і кожен з них визначить, що насправді означає дана офіційна структура для країни, в якій вона визнана, чи для вченого-дослідника; говорити про монархію як про щось конкретне означає бути дилетантом. Але якщо *kratein* має народ (хоч яке б визначення ми йому дали), то постає ще одна проблема. Як технічно може «народ» правити?

Існує категорія випадків, у якій ця проблема не виникає, принаймні в гострій формі. У невеликих примітивних суспільствах з простою соціальною структурою¹⁴, де мало підстав для розбіжностей поглядів, можлива практична участь усіх індивідів, які становлять народ відповідно до конституційного визначення, у виконанні всіх законодавчих і виконавчих обов'язків. Певні труднощі можуть залишатися навіть у таких випадках, і психолог, який вивчає колективну поведінку, матиме підстави говорити про управління, рекламу та інші причини відхилення від розповсюдженого ідеалу демократії. Однак тут є сенс говорити про волю

---

¹⁴ Нечисленність і концентрація населення суттєво важливі. Примітивність цивілізації та простота соціальної структури не такі важливі, проте вони значно сприяють функціонуванню демократії.

чи дію суспільства або народу як такого (про народовладдя), надто коли народ приймає політичні рішення шляхом обговорень у фізичній присутності всіх, як це відбувалося, наприклад, у грецькому *polis* чи на міських зборах у Новій Англії. Останній приклад, який іноді називають прикладом «прямої демократії», власне, слугував вихідною точкою для багатьох політиків-теоретиків.

Усі інші випадки пов'язані з нашою проблемою, проте ми досить легко збулися б її, якби погодилися відмовитись від народовладдя, замінивши його владою, схваленою народом. На захист такої пропозиції можна сказати чимало. Багато тверджень про демократію, які ми звичайно висуваємо, пасують до всіх урядів, що вселяють загальне почуття відданості у значної більшості народу чи, ще краще, у значної більшості кожного класу. Це, зокрема, стосується вартостей, які звичайно пов'язуються з демократичним методом: людська гідність, задоволення, викликане відчуттям того, що в цілому політичні реальності відповідають поглядам даного громадянина, координація політики з громадською думкою, довір'я громадянина урядові та співробітництво з ним, впевненість останнього в тому, що він має повагу і підтримку від пересічної людини. Все це, як і ще багато з того, в чому ми схильні вбачати суть демократії, цілком відповідає ідеї влади, схваленої народом. А позаяк очевидно, що, крім випадку «прямої демократії», народ як такий фактично ніколи не зможе правити державою, то це останнє визначення здається повністю обґрунтованим.

І все-таки для нас воно неприйнятне. Є безліч прикладів (серед історичних вони, мабуть, складають більшість) автократій, як *dei gratia*, так і диктаторських, різних монархій неавтократичного типу, аристократичних і плутократичних олігархій, які звичайно викликали почуття безперечної, часто палкої відданості переважаючої більшості всіх класів і які, зважаючи на їхнє оточення, досягли великих успіхів у забезпеченні того, що, на нашу думку, має забезпечувати демократичний метод. На цьому варто наголосити, так само, як і визнати, що згадані приклади включають у себе значний елемент демократії (у цьому сенсі). Така протиотрута від культу форми, чи навіть фразеології, надзвичайно бажана. Але це не змінює того факту, що, прийнявши подібне розв'язання проблеми, ми втрачаємо явище, якому хотіли дати визначення: всі різновиди демократії увійдуть до знач-

но ширшої категорії політичних устроїв, у якій є місце для осіб явно недемократичного забарвлення.

Однак наша невдача навчила нас одному: поза «прямою» демократією існує безліч можливих форм, де «народ» може брати участь в управлінні державою чи впливати на тих, хто фактично керує, чи контролювати їх. Жодна з цих форм, особливо реальних, не має ніякого очевидного чи виняткового права називатися владою народу, якщо ці слова брати в їх природному значенні. Коли якась форма претендувати на таке право, то вона може це зробити лише через розважливу угоду, що визначить, як розуміти термін «правити». Така угода, звичайно, завжди можлива: народ ніколи практично не править, але він завжди може це робити через визначення.

Правові «теорії» демократії, що розвинулися в сімнадцятому та вісімнадцятому століттях, саме й призначалися для того, щоб дати визначення, які б пов'язували певні існуючі або ідеальні форми правління з ідеологією народовладдя. Чому утвердилася саме ця ідеологія, зрозуміти не важко. В ті часи, принаймні в країнах західної Європи, короновані особи швидко втрачали атрибути освяченої Богом влади¹⁵ (процес, звичайно, почався раніше) й, за принципом етики та логіки, воля народу, чи суверенна влада народу, виступила на передній план як найприйнятніша заміна для ментальності, яка виявилася готовою відмовитися від такого *charisma*, як абсолютна влада, але неготовою обійтися без нього взагалі.

Поставлений перед такою проблемою, правничий розум обшукав свою комірчину, де зберігалися різноманітні конструкції, намагаючись знайти інструменти для суміщення цього найвищого постулату з існуючими політичними моделями. Фіктивні угоди про підлеглисть принцеві¹⁶, за якими незалежні люди нібито продали свою свободу чи повнова-

¹⁵ «Patriarcha» сера Роберта Філмера (видання 1680 р.) можна розглядати як останній важливий виклад доктрини права помазанця Божого в англійській політичній філософії.

¹⁶ Ці угоди були *fictionses juris et de jure*. Але вони мали одну реалістичну аналогію — добровільне договірне підпорядкування вільного землевласника середньовічному феодалові, яке широко практикувалося в шостому — дванадцятому століттях. Вільний землевласник переходив під юрисдикцію феодала і брав на себе певні економічні зобов'язання. Він відмовлявся від свого статусу цілком вільної людини, користуючись натомість захистом з боку феодала та іншими перевагами.

ження, або не менш фіктивні угоди, за якими ці люди делегували свої повноваження, чи їх частину, вибраним представникам,— ось що, по суті, можна було знайти в тій комірчині. Хоч би як добре ці механізми підходили для певних практичних цілей, для нас вони позбавлені будь-якої вартості. Вони не підлягають захисту навіть з погляду права.

Бо для того, щоб терміни «делегування» та «представництво» взагалі мали якийсь сенс, вони повинні стосуватися не окремих громадян (це була б доктрина середньовічних маєтків), а народу в цілому. Тоді можна собі уявити, що народ як такий делегує свої повноваження, скажімо, парламентові як своєму представникові. Але тільки (фізична чи моральна) особа має законне право делегувати свої повноваження чи бути представленою. Так, американські колонії, чи штати, які посилали делегатів на континентальні конгреси, що відбувалися з 1774 року в Філадельфії (так звані «революційні конгреси»), були фактично представлені цими делегатами. Проте народ цих колоній, чи штатів, представлений не був, бо народ як такий не є юридичною особою: сказати, що він делегує свої повноваження парламентові чи що парламент представляє його, однаково, що сказати річ, цілком позбавлену правового сенсу¹⁷. Що ж тоді є парламент? Відповідь не треба шукати далеко: це державний орган, такий самий, як уряд чи суд. Якщо парламент узагалі представляє народ, то це повинно відбуватися по-іншому, про що ми ще маємо дізнатися.

Однак згадані «теорії» про суверенітет народу, делегування повноважень та представництво відбивають щось більше, ніж ідеологічний постулат і кілька правничих прийомів. Ці теорії доповнюють соціологію чи соціальну філософію політичного утворення, яке, сформувавшись і досягнувши апогею свого розвитку на кінець вісімнадцятого століття, під впливом почасти відродження давньогрецьких поглядів на це питання, почасти тогочасних подій¹⁸, фактично спробувало розв'язати згадану проблему. Хоча загальні

¹⁷ Так само немає правового сенсу в тому, щоб називати судове переслідування з боку держави справою «народу проти такого-то». В даному випадку звинувачує держава як юридична особа.

¹⁸ Це добре видно на прикладі Англії, надто у випадку Джона Лока. Як політичний філософ, прикриваючись загальною аргументацією, він виступав проти Якова II і захищав своїх друзів вігів, які взяли на себе відповідальність за «славетну» революцію. Цим пояснюється успіх аргументації

терміни, які я вживатиму, ніколи не бувають достатніми чи абсолютно правильними, я наважуся назвати цю філософію (як заведено) по суті своїй раціоналістичною, гедоністичною та індивідуалістичною: щастя (визначене в гедоністичних термінах) індивідів, які наділені ясним баченням (чи до яких воно приходить з освітою) цієї мети та засобів її здійснення, уявлялося як сенс життя і головний принцип діяльності в приватній та політичній сферах. Через термін, запроваджений Джоном Стюартом Міллем, ми можемо також визначити цю соціологію, чи соціальну філософію (продукт раннього капіталізму), як утилітаризм. За цією філософією поведінка, що відповідала згаданому принципові, була не просто єдино раціональною й виправданою, а й *ipso facto* «природною». Це твердження є перехідним містком між надзвичайно різними теоріями Бенґама та *contract social* Руссо — імена, що можуть слугувати нам маяками там, де все, крім уже згаданого, доведеться залишити в темряві.

Якщо така надзвичайна стислість не заважає читачам стежити за моєю аргументацією, то зв'язок між згаданою філософією і темою демократії повинен бути очевидним. Ця філософія породила, серед інших речей, теорію природи держави та цілей, для яких вона існує. Крім того, завдяки наголосові на раціональному й гедоністичному індивідові та його етичній незалежності ця філософія, здається, спромоглася навчити єдино правильним політичним методам керування такою державою і досягнення таких цілей — найбільшого щастя для найбільшого числа людей тощо. Нарешті ця філософія дала те, що нагадує раціональну основу для віри у волю народу (*volonté générale*) та в пораді, яка підсумовує все, що означала демократія для групи авторів, які стали відомими як філософи-радикали¹⁹: навчайте людей і давайте їм можливість вільно голосувати.

Лока, яка без такого практичного підтексту була б нічого не варта. Метою уряду є добро народу, а це добро полягає в захисті приватної власності, заради якого люди «об'єднуються в суспільство». Для цього вони збираються й укладають першу угоду про підпорядкування спільній владі. Ця угода порушується, власності та свободі загрожує небезпека, а опір є виправданим, коли, відверто кажучи, так вважають аристократи віги та лондонські торговці.

¹⁹ Для загальної орієнтації див. особливо: Кент. «Філософ-радикал»; Грехем Уоллес. «Життя Френсіса Плейса»; Леслі Стівен. «Англійські утилітаристи».

Ворожа критика цієї конструкції почалася майже відразу як складова частина загальної реакції проти раціоналізму вісімнадцятого століття, що утвердився після революційних і наполеонівських війн. Хоч що б ми там думали про вартості та вади течії, яку охрестили романтизмом, вона звичайно ж поглибила розуміння докапіталістичного суспільства та історичного розвитку взагалі, розкривши в такий спосіб істотні хиби утилітаризму й тієї політичної теорії, для якої утилітаризм слугував підґрунтям. Згодом історичний, соціологічний, біологічний, психологічний та економічний аналіз виявився згубним для них обох, і сьогодні серед тих, хто вивчає соціальні процеси, важко знайти когось, хто сказав би про них добре слово. Це може видатися дивним, але протягом усього часу, поки цю теорію нищівно критикували, її застосовували на практиці. Що переконливіше доводилася неспроможність згаданої теорії, то частіше вона фігурувала в офіційній фразеології та промовах політиків. Ось чому в наступному розділі ми повинні розглянути те, що можна назвати класичною доктриною демократії.

Проте ні інституції, ні практична діяльність, ні погляди не залежать повністю від теорії, яка їх колись обґрунтовувала. Демократія не є винятком. Власне, ми можемо побудувати теорію демократичного процесу, яка врахує всі реальності групових дій та громадської думки. З цією теорією читач познайомиться в розділі XXII, і тоді ми врешті зможемо розповісти, як, мабуть, почуватиметься демократія в умовах соціалізму.

Розділ XXI

КЛАСИЧНА ДОКТРИНА ДЕМОКРАТІЇ

I. ЗАГАЛЬНЕ ДОБРО І ВОЛЯ НАРОДУ

Суть філософії демократії вісімнадцятого століття можна викласти у формі такого визначення: демократичний метод — це така інституційна система для прийняття політичних рішень, що працює для загального добра, даючи народові можливість самому розв'язувати питання через обрання індивідів, які на своїх зібраннях виконують його волю. Розглянемо детальніше, що мається на увазі.

Отож вважається, що існує загальне добро, очевидний

маяк для проведення певної політики, яке завжди легко визначити і сенс якого кожній нормальній людині можна показати, навівши раціональні аргументи. Отже, немає виправдання тому, хто його не бачить, а наявності таких людей немає іншого пояснення, крім невігластва (якому можна зарадити), глупоти та антисоціальних інтересів. До того ж, розуміння цього загального добра дає точні відповіді на всі питання, тож створюється можливість недвозначно класифікувати кожен соціальний факт і кожен вжитий або запланований захід як «добрий» чи «поганий». Крім того, що всі громадяни повинні доходити принаймні принципової згоди, є ще загальна воля народу (= воля всіх розсудливих індивідів), яка збігається з поняттям загального добра, інтересу, добробуту або щастя. Єдина річ (крім глупоти й зловорожих інтересів), яка може спричинити незгоду та появу опозиції,— це розбіжність поглядів на швидкість, з якою має бути досягнута спільна майже для всіх мета. Таким чином, кожний член суспільства, свідомий цієї мети й свого ставлення до неї, розрізняючи, що є добре, а що зле, з почуттям відповідальності бере активну участь у сприянні першому й боротьбі з останнім, а всі члени суспільства разом контролюють стан справ у державі.

Правда, ця робота іноді потребує певних здібностей та методів, а отже, має бути довірена фахівцям, які ними володіють. Це, однак, не порушує самого принципу, бо згадані фахівці виконують волю народу, так само, як лікар виконує волю хворого, який хоче видужати. Правда й те, що в суспільстві будь-якої величини, надто якщо в ньому застосовується поділ праці, було б дуже незручно для кожного окремого громадянина звертатися до всіх інших громадян з кожного питання, щоб брати участь у правлінні чи управлінні. Набагато зручніше залишити за окремими громадянами право брати участь у прийнятті найважливіших рішень (скажімо, шляхом референдуму), а решту доручити призначеному тими ж таки громадянами комітетові — зборам чи парламентові, який обиратиметься народним голосуванням. Як ми вже бачили, цей комітет, чи група делегатів, репрезентуватиме народ не в правовому сенсі, а в ширшому — виражатиме, відбиватиме чи репрезентуватиме волю виборців. Знову ж таки, для зручності цей комітет, будучи завеликим, може розділитися на менші відповідно до різних ділянок державної діяльності. Зрештою,

серед цих менших комітетів буде один комітет загального призначення, головним чином для поточного керівництва, який називатиметься кабінетом чи урядом, можливо, на чолі з генеральним секретарем чи козлом розгрішення, так званим прем'єр-міністром¹.

Щойно ми приймаємо всі припущення, які зроблені (чи маються на увазі) в цій теорії державного устрою, демократія справді набуває чітко окресленого сенсу, і в нас не залишається ніяких проблем, крім однієї — як цю демократію запровадити. Більше того, досить нам забути про кілька сумнівів, які стосуються логіки, аби додати, що в цьому випадку демократичний устрій не тільки був би найкращим з усіх можливих устроїв, а й що мало хто виявив би бажання розглядати будь-яку альтернативу. Але не менш очевидне й те, що ці припущення є лише констатацією певних фактів, і якщо ми маємо прийти до згаданого висновку, то кожне таке твердження має бути доведене. А спростувати ці твердження значно легше.

По-перше, не існує однозначного поняття загального добра, на яке всі люди погодилися б самі чи під тиском раціональної аргументації. І не тому, головним чином, що дехто, мабуть, бажає чогось іншого, ніж загального добра, а тому (і це значно істотніше), що різні індивіди та соціальні групи розуміють загальне добро по-різному. Цей факт, прихований від утилітариста вузькістю його погляду на світ людських оцінок, призведе до розбіжності в поглядах на принципові питання, яку неможливо зменшити за допомогою раціональної аргументації, бо найвищі цінності (наше бачення життя і суспільства) не вкладаються в рамки звичайної логіки. В деяких випадках ці розбіжні погляди можна наблизити за допомогою компромісу, але в інших — ні. Американці, які кажуть: «Ми бажаємо, щоб наша країна, озброївшись до зубів, боролася у всьому світі за те, що ми вважаємо справедливим», і американці, які кажуть: «Ми бажаємо, щоб наша країна розв'язувала свої власні проблеми, бо для неї це єдиний спосіб слугувати людству», мають таку різницю в поглядах на найвищі цінності, що компроміс може лише призвести до їх спотворення та деградації.

---

¹ Офіційно визнана теорія функцій міністра, який входить до складу кабінету, власне, твердить, що міністра призначають для того, щоб він забезпечував виконання своїми підлеглими волі народу.

По-друге, навіть якби достатньою мірою визначене загальне добро (як-от максимальне з погляду утилітариста вдоволення економічних потреб²) виявилось прийнятним для всіх, то це не означало б існування однаково ясних відповідей на всі питання. Тут розбіжності в поглядах можуть виявитися доволі вагомими, щоб спричинити появу більшості ознак «істотних» розходжень у поглядах на самі цілі. Проблеми, які полягатимуть у порівняльній оцінці рівнів нинішнього та майбутнього задоволення потреб, навіть соціалізму й капіталізму, після, наприклад, навернення кожного окремого громадянина до утилітаризму й далі залишатимуться нерозв'язаними. «Здоров'я» може бути бажане для всіх, але щодо щеплення віспи та вазектомії думки можуть розійтись.

Утилітаристські творці доктрини демократії не збагнули цілком значення сказаного просто через те, що жоден з них серйозно не розглядав суттєвих змін в економічній структурі та звичаях буржуазного суспільства. Світогляд цих людей мало чим відрізнявся від світогляду торговця залізними виробами вісімнадцятого століття.

Проте, по-третє, з появою таких тверджень, як два попередні, саме поняття волі народу, чи *volonté générale*, яке утилітаристи привласнили собі, зникає безслідно. Бо це поняття передбачає існування зрозумілого для всіх однозначного поняття загального добра. На відміну від романтиків, утилітаристи не мали уявлення про оту напівмістичну реальність, наділену власною волею, — оту «душу народу», якій історія правознавства надавала такого великого значення. Вони щиро виводили свою волю народу з волі окремих індивідів. Без центру, тобто загального добра, до якого, принаймні в кінцевому підсумку, тяжіє воля кожного індивіда, ми не матимемо отого особливого типу «природної» *volonté générale*. З одного боку, утилітарний центр притягання об'єднує волю окремих індивідів, виявляє тенденцію до сплавлення, через раціональні обговорення, їхньої волі в єдину волю народу, а з другого боку, надає останній ви-

---

² Самий сенс «найбільшого щастя» викликає серйозний сумнів. Та навіть якби можна було усунути цей сумнів і точно визначити загальний обсяг необхідного для економічного вдоволення групи людей, цей максимум однаково залежав би від ситуацій та оцінок, на які демократичним способом неможливо вплинути ні зміною, ні компромісом.

няткової етичної вартості, на яку претендує класичний демократичний принцип. Цей принцип полягає не тільки в простому поклонінні волі народу як такій, а й підпирається певними припущеннями про «природний» об'єкт цієї волі, освячений утилітарною розважливістю. Та щойно ідея загального добра перестає нам слугувати, як існуванню й вартості такого роду *volonté générale* приходить кінець. І обидві підпори класичної доктрини неминуче розсипаються на порох.

II. ВОЛЯ НАРОДУ ТА ОСОБИСТЕ ПРАГНЕННЯ

Звичайно, хоч би як переконливо промовляли ці аргументи проти такого поняття волі народу, вони не завадять нам спробувати висловити інший, реалістичніший погляд. Я не маю наміру сумніватися ні в реальності, ні у важливості соціально психологічних фактів, які ми маємо на увазі, говорячи про волю народу. Їхній аналіз є, звичайно, передумовою поступу у вивченні проблем демократії. Проте нам краще відмовитися від терміну «воля народу», бо він має тенденцію приховувати від нас той факт, що, як тільки ми відділяємо це поняття від його утилітарного значення, ми починаємо створювати не просто іншу теорію того самого поняття, а теорію цілком іншого поняття. Ми маємо всі підстави остерігатися пасток, що чигають на тих захисників демократії, які, приймаючи під тиском зростаючої кількості доказів усе нові й нові факти демократичного процесу, намагаються мастити його наслідки єлеєм із посудин вісімнадцятого століття.

Та хоча все-таки можна сказати, що надзвичайно безладна плутанина індивідуальних і групових ситуацій, прагнень, впливів, дій та реакцій «демократичного процесу» породжує загальну волю, чи щось на зразок громадської думки, результатіві бракує не тільки раціональної єдності, а й раціонального схвалення. Перше означає, що, хоча з погляду аналізу демократичний процес є не просто хаотичним (для аналітика все, що можна пояснити за допомогою принципів, не є хаотичним), його результати не матимуть сенсу, хіба що випадково, — як, наприклад, у випадку здійснення будь-якої визначеної мети чи ідеалу. Останнє (брак раціонального схвалення) означає (оскільки така воля вже не відпові-

дає будь-якому поняттю «добра»), що тепер для того, щоб результат мав етичну вартість, необхідно беззастережно повірити в демократичні форми правління як такі,— а ця віра, в принципі, повинна бути незалежною від бажання мати певні результати. Як ми вже бачили, не так легко прийняти цей погляд. Та навіть якщо ми це зробимо, то, відмовившись від утилітарного поняття загального добра, однаково опинимось перед низкою труднощів.

Зокрема, ми й далі стоїмо перед практичною необхідністю надати волі індивіда цілком нереалістичних форм незалежності й раціональності. Якщо ми хочемо довести, що воля громадян *per se* є вартим уваги політичним фактором, то він спочатку має існувати. Тобто він має бути чимось значимішим, ніж випадковий набір невиразних імпульсів, що хаотично спалахують у відповідь на дані гасла та помилкові враження. Кожен має чітко знати, що він обстоює. Ця спрямована воля повинна здійснюватися через здатність спостерігати й правильно тлумачити факти, до яких є безпосередній доступ, і критично аналізувати інформацію про факти, до яких такого доступу немає. Зрештою, на підставі цієї спрямованої волі та цих з'ясованих фактів мають бути *швидко* зроблені ясні висновки щодо окремих питань у відповідності з законами логіки — і з високою загальною ефективністю, тим більше, що думку одного громадянина можна приблизно вважати (і це не буде видимим безглуздям) не гіршою за думку іншого³. І все це типовий громадя-

³ Цим пояснюється надзвичайно егалітарний характер як класичної доктрини демократії, так і розповсюджених демократичних поглядів. Далі ми пояснимо, як рівність може набути статусу етичного постулату. Ствердження факту стосовно людської природи не відповідає дійсності в будь-якому сенсі. Як визнання сказаного, формулювання самого цього постулату часто змінювалось так, щоб означати «рівність можливостей». Проте, якщо навіть не зважати на труднощі, тісно пов'язані зі словом «можливості», така зміна формулювання не дуже допомагає, бо для того, щоб у прийнятті рішень голос кожного мав однакову вагу, потребується фактична, а не потенційна рівність у галузі політики на рівні практичної діяльності.

Побіжно слід зауважити, що саме завдяки демократичній фразеології будь-яка нерівність стала більше пов'язуватися з «несправедливістю», таким важливим елементом психіки невдах та арсеналу політиків, які їх використовують. Однією з найцікавіших ознак цього явища була афінська інституція остракізму, чи радше, те, як його застосовували. Остракізм полягав у вигнанні індивіда шляхом народного голосування, для чого конкретна причина була необов'язкова; іноді в такий спосіб усували громадянина, який мав небажану популярність і «був вартий багатьох».

нин має робити сам і незалежно від тиску соціальних груп та пропаганди ⁴, бо нав'язані виборцям прагнення й висновки не можна вважати основними даними демократичного процесу. На питання, чи ці умови виконуються достатньою мірою, щоб забезпечити функціонування демократії, не слід відповідати ні необачним ствердженням, ні так само необачним запереченням. Відповідь може дати лише трудомістка оцінка плутанини суперечливих доказів.

Та перш ніж приступити до діла, я хотів би впевнитись, що читач до кінця збагнув іншу щойно висловлену думку. Отож я повторюю, що навіть якби думки та бажання окремих громадян були цілком певними й незалежними даними, придатними для демократичного процесу, і якби кожен діяв у відповідності з ними з ідеальною раціональністю та швидкістю, то це не обов'язково означало б, що політичні рішення, вироблені з такої сировини, як згадані особисті прагнення, репрезентували б хоч щось доволі переконливе, аби бути названим волею народу. Кожного разу, коли індивідуальні вияви волі дуже різнитимуться між собою, не тільки можливо, а й вельми ймовірно, що вироблені політичні рішення не відповідатимуть тому, «чого насправді бажають люди». Ми не можемо також сказати, що люди одержать якщо не те, чого хочуть, то принаймні «чесний компроміс». Взагалі це можливо. Найкращі шанси для такого розв'язання мають кількісні за природою питання, або які допускають поступовість, а саме: скільки витратити на допомогу безробітним за умови, що всі згодні на такі витрати. Проте щодо якісних питань, як от переслідування єретиків чи війна, то одержаний результат може, хоч і з різних причин, у всіх викликати огиду, тоді як рішення, накинуте недемократичним керівним органом, може виявитись набагато прийнятнішим.

Проілюструємо сказане прикладом. На мою думку, пе-

---

⁴ Тут цей термін уживається в його оригінальному значенні, а не в тому, якого він швидко набуває сьогодні і яке наводить на таке визначення: пропаганда — це твердження, що виходить із джерела, яке нам не подобається. На мою думку, цей термін походить від назви комісії кардиналів для розповсюдження католицької віри, *congregatio de propaganda fide*. Отож у ньому немає нічого принизливого; зокрема, він не означає перекручення фактів. Можна, наприклад, пропагувати науковий метод. Цей термін просто означає наведення фактів та аргументів для певного спрямування дій та думок.

ріод, коли Наполеон був першим консулом, можна назвати військовою диктатурою. Однією з найпекучіших потреб того часу було розв'язання релігійного питання, щоб припинити хаос, який панував після революції та директорії, і принести мир у серця мільйонів людей. Це питання Наполеон розв'язав за допомогою низки вдалих заходів, серед яких кульмінаційним був конкордат із папою римським (1801) та «основний договір» (1802), які, примиривши непримириме, дали необхідний ступінь свободи релігійним культурам і водночас міцно підтримали державну владу. Наполеон також реорганізував французьку католицьку церкву та змінив систему її фінансування, розв'язав делікатне питання «конституційного» духівництва й успішно, з мінімальними незгодами, запустив механізм державної церкви. Якщо взагалі можна виправдати думку про те, що люди, власне, хочуть чогось певного, запроваджена Наполеоном система дає нам один із найкращих в історії прикладів такого явища. Це мусить бути очевидним для кожного, хто погляне на тогочасну класову структуру Франції, й підтверджується тим, що така політика стосовно церкви надзвичайно сприяла майже повсюдній популярності влади консульства. Проте важко сказати, як можна було б досягти цього результату демократичним способом. Антицерковні настрої не відмерли і сфера їх розповсюдження аж ніяк не обмежувалася переможеними якобінцями. Люди цих переконань, чи їхні лідери, не пішли б на такий компроміс⁵. З другого боку, наростала дедалі могутніша й грізніша хвиля прокатолицьких настроїв. Ті громадяни, що поділяли ці настрої, чи лідери, які залежали від їхньої доброї волі, не зупинилися б на визначеному Наполеоном рубежі; зокрема, вони не повелися б так твердо з Папським престолом, якого, до того ж, зважаючи на тенденцію розвитку подій, ніщо не спонукало б на поступки. А волю селянства, якому більш за все хотілося зберегти своїх священиків, свої церкви та процесії, паралізував би природний страх, що революційне розв'язання земельного питання опиниться під загрозою, якщо духівництво (надто єпископи) знову візьме гору. Безвихідне становище або нескінченна боротьба, які спричиняли б дедалі гостріше протистояння, були б найімовірнішим наслід-

⁵ Законодавчі органи, хоч і залякані, фактично не підтримали Наполеона в його заходах. А деякі з найдовірениших його паладинів були навіть проти них.

ком будь-якої спроби розв'язати питання демократичним способом. Але Наполеон виявився здатним на розсудливе розв'язання саме тому, що всі соціальні групи, неспроможні поступитися з власної волі, водночас могли й хотіли прийняти нову систему, якби їм її нав'язали.

Це, звичайно, не єдиний приклад⁶. Якщо на результатах, що в кінцевому підсумку вдовольняють широкі верстви населення, випробовувати владу для народу, то влада народу у відповідності з класичною доктриною демократії часто не витримує такого випробування.

ІІІ. ЛЮДСЬКА ВДАЧА В ПОЛІТИЦІ

Нам залишається відповісти на власне питання про визначеність і невизначеність волі виборця, його здатність спостерігати за фактами й тлумачити їх, уміння і з того, й з того чітко й швидко робити раціональні висновки. Ця тема належить до розділу соціальної психології, який можна назвати «Людська удача в політиці»⁷.

Протягом другої половини минулого століття уявлення про людську особистість як гомогенну одиницю та уявлення про спрямовану волю як першопричину дії неухильно відмирало ще до часів Теодюля Рібо та Зигмунда Фрейда. Зокрема, ці уявлення дедалі знецінювались у галузі соціальних

⁶ Інші приклади можна було б, власне, навести з практики Наполеона. Він був автократом, який, коли не йшлося про його династичні інтереси та зовнішню політику, просто намагався робити те, чого, на його думку, бажав чи потребував народ. До цього ж зводились і поради, які Наполеон дав Еженові Богарне стосовно управління Північною Італією.

⁷ Це назва відвертої чарівної книжки, написаної одним із найулюблених англійських радикалів Грехемом Уоллесом. Попри все, написане відтоді на цю тему, надто попри всі детальні дослідження, які сьогодні дозволяють багато чого бачити краще, цю книжку можна й далі рекомендувати як найкращий вступ до політичної психології. Проте, виклавши з захоплюючою щирістю свої аргументи проти беззастережного прийняття класичної доктрини, автор не спромігся на очевидний висновок. Це тим більше дивно тому, що він слушно наполягає на необхідності наукового підходу й не упускає можливості дати нагінку лордові Брайсу за те, що у книжці про американську державу він заявив про свій «непохитний намір» побачити клаптик блакитного неба серед хмар розчаровуючих фактів. І Грехем Уоллес, здається, вигукує: «А що тоді казати про метеоролога, який з самого початку запевняє, що бачить клаптик блакитного неба?» Проте в конструктивній частині книжки Уоллес займає майже таку саму позицію.

наук, де все більше уваги зверталось на важливість позараціонального та ірраціонального елемента в нашій поведінці, як, наприклад, у Парето («Інтелект і суспільство»). Серед багатьох джерел доказів, що зібралися проти гіпотези раціональності, я згадаю лише про два.

Перший (попри наявність пізніших і детальніших праць), мабуть, досі пов'язується з іменем Гюстава Лебона — засновника чи, у всякому разі, першого, хто переконливо пояснив психологію натовпу (*psychologie des foules*)⁸. Показавши (хоча й переоцінивши) реальності людської поведінки під впливом фактору скупчення (зокрема раптову втрату, в стані збудження, моральності та цивілізованих способів мислити й почувати, раптовий вибух примітивних імпульсів, інфантилізму та схильності до злочинних дій), Лебон змусив нас подивитися на огидні факти, які були всім відомі, але яких ніхто не хотів бачити, і в такий спосіб завдав серйозного удару існуючому уявленню про людську вдачу, яка є підґрунтям класичної доктрини демократії та демократичного фольклору про революції. Поза сумнівом, можна багато чого сказати про вузькість фактичної основи Лебонових висновків, які, наприклад, зовсім не відповідають нормальній поведінці англійського чи англоамериканського натовпу. Критики, надто ті, для яких зміст цієї галузі соціальної психології був чужим, скористалися її вразливими місцями. Та, з другого боку, не слід забувати, що явище психології натовпу аж ніяк не обмежується тими юрбами, що порушують громадський порядок на вузьких вулицях латиноамериканських міст. Кожен парламент, кожен комітет, кожна військова рада, що складається з десятка генералів, яким уже за шістьдесят, виявляє, хай навіть у надзвичайно м'якій формі, деякі з разючих особливостей поведінки, притаманних натовпові, зокрема притуплене почуття відповідальності, нижчий рівень енергії думки та підвищену чутливість до нелогічних впливів. Більше того, ці явища не обмежуються натовпом у сенсі фізичного скупчення великої кількості людей. Читачів газет, слухачів радіо, членів партії, навіть за їхньої фізичної відсутності, психоло-

---

⁸ Німецький термін *Massenpsychologie* містить у собі застереження: психологію натовпу не слід сплутувати з психологією мас. Перша необов'язково має класове значення і сама по собі не має нічого спільного з вивченням способів мислення й почування, скажімо, робітничого класу.

гічно надзвичайно легко перетворити на натовп і довести до стану шаленства, коли раціональні аргументи лише розпалюють звірячі пристрасті.

Друге джерело розчаровуючих доказів, про яке я хочу згадати, значно спокійніше: тут ідеться не про кров, а лише про безглуздя. Економісти, які вчаться дедалі уважніше спостерігати за фактами, стали помічати, що навіть у звичайнісіньких буденних ритмах поведінка споживачів не зовсім відповідає приписам підручників з економіки. З одного боку, потреби цих споживачів далеко не такі визначені, а пов'язані з ними дії далеко не такі раціональні й швидкі. З другого боку, споживачі настільки піддаються впливові реклами та інших методів переконання, що виробники часто, здається, диктують їм свої умови замість того, щоб керуватися їхніми потребами. Техніка успішної реклами особливо повчальна. Вона майже завжди якоюсь мірою апелює до здорового глузду. Але просте твердження, часто повторюване, важить більше, ніж раціональний аргумент, так само, як і безпосередній вплив на підсвідомість, який виявляється у спробах викликати й сформувані приємні асоціації, за своєю природою цілком позараціональні, а дуже часто — сексуальні.

Висновок очевидний, але підійти до нього слід обережно. Приймаючи часто повторювані рішення, людина зазнає корисного і раціоналізуючого впливу сприятливого й несприятливого досвіду. Вона також перебуває під впливом відносно простих і зрозумілих мотивів та інтересів, які лише вряди-годи порушуються станом збудження. З історичного погляду бажання людини придбати черевики формувалось, мабуть, принаймні почасти, зусиллями виробників, які пропонували привабливе взуття і рекламували його; проте в кожен даний момент усе вирішує справжня потреба, ступінь визначеності якої виходить за рамки поняття «черевиків узагалі» і яке, завдяки тривалим експериментам, очистилося від атмосфери ірраціональності, що оточувала його, мабуть, від самого початку⁹. До того ж, під впливом цих простих

---

⁹ У даному випадку ірраціональність означає неспроможність діяти раціонально у відповідності з даним бажанням. Вона не відбиває думки дослідника про розважливність самого бажання. Це варто зазначити, бо економісти, оцінюючи ступінь ірраціональності споживача, іноді перебільшують її, сплутуючи ці дві речі. Так, для професора вишукане вбрання фабричної робітниці може видатися ознакою ірраціональної поведінки, яка

мотивів стосовно деяких речей (будинки, автомобілі) споживачі привчаються чинити відповідно до безсторонніх порад знавців, а стосовно інших речей самі стають знавцями. Твердження, що хатнім господаркам можна легко підсунути щось не те (харчові продукти, загалом знайомі їм предмети домашнього вжитку чи одяг), просто не відповідає дійсності. До того ж, кожен продавець знає на власному гіркому досвіді, що більшість хатніх господарок уміють наполягти на своєму й придбати саме те, чого хочуть.

Ще очевидніше, що те саме стосується виробників. Поза сумнівом, виробник може бути ледачим, нерозважливо оцінювати свої можливості чи виявляти некомпетентність у якийсь інший спосіб; але існує ефективний механізм, який або виправить цього виробника, або усуне його від діла. З другого боку, в основі тейлоризму лежить той факт, що людина може тисячі років виконувати прості ремісничі операції і все-таки робити це неефективно. Проте ні намір діяти найраціональніше, ні постійні практичні зусилля в цьому напрямку не можна серйозно ставити під сумнів, хоч на якому б рівні ми розглядали промислову чи комерційну діяльність¹⁰.

Те саме стосується більшості рішень повсякденного життя в межах того невеликого поля, що його, як цілком відчутну реальність, охоплює своїм розумом окремих громадянин. Воно приблизно складається з явищ, які безпосередньо стосуються його самого, його родини, ділової діяльності, захоплень, друзів і ворогів, його містечка чи виборчої дільниці, його суспільного класу, церкви, профспілки чи будь-якої іншої соціальної групи, активним членом якої він є,— з явищ, які він особисто спостерігає, які знайомі йому незалежно від того, що про них пише його газета, на які він може безпосередньо впливати чи керувати ними і стосовно яких у нього виробляється те почуття відповідальності, яке спричиняється безпосереднім зв'язком із сприятливими або несприятливими наслідками дій згаданого громадянина.

Я хотів би повторити, що це знання людей та явищ чи

пояснюється лише мистецтвом реклами. Насправді це може бути вершиною дівочих бажань. А коли так, то у згаданому вище сенсі її витрати, мабуть, ідеально раціональні.

¹⁰ Цей рівень, звичайно, різний не тільки в різні епохи і в різних місцях, а й у межах даного періоду й місця, наприклад, у різних галузях промисловості та класах. Єдиної моделі раціональності не існує.

почуття реальності або відповідальності не гарантують визначеності й раціональності думки та дії¹¹. Для цього потрібно ще чимало умов, які часто не виконуються. Наприклад, покоління за поколінням може страждати від ірраціональної поведінки у питаннях гігієни, не пов'язуючи своїх страждань зі шкідливими звичками. І поки цього не буде зроблено, об'єктивні наслідки, хоч які систематичні, звичайно, не спричиняться до появи суб'єктивного досвіду. Так, для людства виявилось неймовірно важко усвідомити зв'язок між інфекцією та епідемією: факти, як нам сьогодні здалося б, безпомилково свідчили про нього, проте до кінця вісімнадцятого століття лікарі нічого не робили для ізоляції людей з інфекційними захворюваннями, такими, як кір чи віспа. Ще гірших наслідків слід чекати кожного разу, коли ми будемо свідками не тільки неспроможності, а й небажання визнавати причинні зв'язки чи коли певні кола опиратимуться такому визнанню.

Проте і попри всі застереження, які напрошуються мимоволі, в межах ширшого поля кожен має свою, вужчу ділянку (дуже різного розміру у стосунках з різними соціальними групами та індивідами й обмежену радше широкою смугою, ніж виразною лінією), якій відповідає певне почуття реальності, чи обізнаності, чи відповідальності. Згадана ділянка пов'язана з порівняно визначеними особистими прагненнями. Вони, мабуть, часто вражають нас невіглаством, обмеженістю, егоїзмом; і коли діло доходить до політичних рішень, то не кожному, мабуть, зрозуміло, чому ми повинні відвідувати храм цих прагнень, і ще менше зрозуміло, чому ми повинні почуватися зобов'язаними враховувати кожне з них окремо. Якщо ж ми однаково вирішимо поклонитися їм, то принаймні в нашому храмі ніколи не буде порожньо¹².

¹¹ Раціональність думки і раціональність дії — дві різні речі. Раціональність думки не завжди гарантує раціональність дії. А наявність останньої можлива й без свідомого обмірковування і незалежно від здатності правильно формулювати обґрунтування своєї дії. Дослідник, надто той, який користується методами усного та письмового опитування, часто не звертає на це уваги, а отже, має перебільшене уявлення про значення ірраціональності в поведінці людини. Це ще одне джерело тих перебільшень, які нам так часто трапляються.

¹² Слід зауважити, що, говорячи про визначені істинні прагнення, я не мав на увазі підносити їх до рівня основних даних для всіх різновидів соціального аналізу. Звичайно, всі ці дані самі є продуктом соціального процесу і соціального середовища. Я хотів сказати лише те, що ці дані мо-

Ця відносна визначеність прагнення і раціональність поведінки не зникають одразу з нашого поля зору в міру того, як ми віддаляємося від щоденних домашніх і ділових турбот, які навчають і дисциплінують нас. У сфері громадських справ є ділянки, на які дія інтелекту громадянина розповсюджується більше, ніж на інші. По-перше, це стосується місцевих справ. Навіть тут ми знаходимо послаблену здатність розрізняти факти, послаблену готовність діяти у відповідності з ними, послаблене почуття відповідальності. Ми всі добре знаємо його, цього часто дуже приємного типа, який каже, що місцеве самоуправління — то не його справа, і байдуже знизує плечима, коли чує про речі, яких він нізащо в світі не потерпів би у своєму офісі. Шляхетні громадяни, які виступають за відповідальність виборця чи платника податків, постійно опиняються перед фактом, що цей виборець не відчуває відповідальності за те, за що її відчувають місцеві політики. І все-таки, надто там, де чисельність громадян не утруднює особистих контактів, місцевий патріотизм міг би зіграти дуже важливу роль, «змушуючи демократію працювати». Крім того, міські проблеми з багатьох боків нагадують проблеми виробничого концерну. Той, хто розуміє останні, певною мірою розуміє й перші. Власникові фірми-виробника, торговцеві бакалійними товарами чи робітникові не потрібно виходити за межі сфери своєї діяльності, щоб скласти раціонально обґрунтовану думку (яка, звичайно, може виявитись і правильною, і хибною) про прибирання вулиць чи ратуші.

По-друге, є чимало національних питань, які безсумнівно й безпосередньо стосуються окремих громадян і соціальних груп, а отже, викликають прагнення доволі істинні й визначені. Найважливіший приклад — це питання, що охоплюють особисті грошові прибутки окремих виборців і груп ви-

---

жуть використовуватись при спеціальному аналізі, який має на увазі економіст, коли виводить ціни зі смаків чи потреб, які є «даними» на будь-який момент і не вимагають кожного разу подальшого аналізу. Так само для нашої цілі ми можемо говорити про істинні визначені прагнення, дані на будь-який момент незалежно від спроб штучно сформувати їх, хоча ми визнаємо, що самі ці істинні прагнення є наслідком впливу середовища в минулому, в тому числі пропаганди. Визначення різниці між істинним і сформованим прагненням (див. далі) — складна операція, що не може застосовуватися у всіх випадках і для всіх цілей. Проте для нашої цілі досить показати, що таке визначення можна обґрунтувати очевидними аргументами здорового глузду.

борців, як от прями платежі, протекціоністське мито, срібні сертифікати тощо. Досвід ще з часів античного світу показує, що на такі шанси широкі верстви виборців реагують швидко й раціонально. Проте класична доктрина демократії, очевидно, мало що виграє від такої раціональності. В цих питаннях виборці виявляють свою некомпетентність і корумпованість¹³, а часто навіть погано розуміють власні довготермінові інтереси, бо лише обіцянки на найближче майбутнє дають політичний ефект і лише короткотермінова раціональність може впевнено претендувати на існування.

Але в міру того, як ми ще далі відходимо від приватних інтересів сім'ї та бізнесу, у сфері національних та міжнародних справ, де бракує безпосереднього очевидного зв'язку з цими приватними інтересами, особисте прагнення, володіння фактами та метод висновку невдовзі перестають відповідати вимогам класичної доктрини. Що мене найбільше вражає і видається мені суттю лиха, це факт цілковитої втрати почуття реальності¹⁴. У психіці типового громадянина серйозні політичні питання уживаються поруч з інтересами, які стосуються дозвілля, але ще не перетворилися на захоплення, та з темами безвідповідальних розмов. Питання великої політики видаються такими далекими, не те що ділові пропозиції; загрози можуть не здійснитися, а якщо здійсняться, то виявляться не такими серйозними; людині здається, що вона перебуває в якомусь нереальному світі.

Цим послабленим почуттям реальності пояснюється не тільки послаблене почуття відповідальності, а й брак результативного прагнення. Є, звичайно, фрази, бажання, мрії, нарікання; а надто — симпатії й антипатії. Але звичайно вони не відповідають тому, що ми називаємо волею — психічним аналогом цілеспрямованої розумної дії. Власне,

¹³ Цей аспект повністю залишився поза увагою прихильників Бентама, бо вони не розглядали можливостей масової корупції в умовах сучасного капіталізму. Припускаючись у своїй політичній теорії тієї самої помилки, що й в економічній, вони не відчували докорів сумління, твердячи, що самі «люди» найкраще зрозуміють, у чому полягають їхні особисті інтереси і що вони мають обов'язково співпадати з інтересами всіх людей разом узятих. Прихильникам Бентама було легко дійти такого висновку, бо фактично, хоч і несвідомо, вони мислили категоріями буржуазії, яка більше вигравала від оцадливості держави, ніж від особистих хабарів.

¹⁴ «Разюче почуття реальності» у Вільяма Джеймса. На доречності цієї думки особливо наголошував Грехем Уоллес.

приватна особа, яка розмірковує над загальнонаціональними питаннями, не має ні можливості застосувати цю волю, ні завдання, яке б її потребувало. Ця особа є членом недієвої комісії, комісії, до якої входить уся нація, і тому, оволодіваючи політичною проблемою, згадана особа діє менш цілеспрямовано, ніж коли грає в бридж ¹⁵.

Послабленим почуттям відповідальності та браком результативного прагнення пояснюється, в свою чергу, невігластво звичайного громадянина і брак розважності у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, у всякому разі, більш приголомшливі в освічених людей і тих, хто успішно працює в позаполітичних сферах, ніж у неосвічених і тих, хто має скромне громадське становище. Інформації багато і вона доступна. Але це, здається, не має значення. Досить порівняти ставлення правника до зробленого ним короткого викладу судової справи і ставлення того ж таки правника до газетного викладу політичного факту, щоб зрозуміти, в чім річ. В одному випадку правник здобув право оцінювати зібрані факти за роки цілеспрямованої праці під цілком певним впливом зацікавленості у своїй фаховій компетентності; далі він вкладає свій досвід, свій інтелект, свою волю у зміст згаданого документа. В другому випадку правник нічого не зробив для здобуття відповідної кваліфікації. Він не виявляє бажання засвоювати інформацію чи застосовувати до неї критерії, якими він так добре володіє; і його дратує багатослів'я або складність аргументації. Все це показує, що без ініціативи, пов'язаної з безпосередньою відповідальністю, невігластво і далі пануватиме попри величезні обсяги інформації, хоч би якою повною і точною вона була. Воно панує навіть попри всі зусилля не просто надавати інформацію, а й навчати на лекціях, у гуртках і дискусійних групах, як нею користуватися. Не можна сказати, щоб результатів узагалі не було.

---

¹⁵ Ми зможемо прояснити цю думку, якщо спитаємо себе, чому люди поза політикою, граючи в бридж, виявляють значно більше інтелекту й тверезого розуму, ніж, скажімо, в політичних дискусіях. Граючи в бридж, ми маємо певне завдання, нас дисциплінують правила, успіх і невдача чітко визначені, безвідповідальна поведінка неможлива, бо кожна помилка не тільки негайно позначиться на грі, а й негайно буде віднесена на наш рухунок. Саме цих умов звичайному громадянину бракує в його політичній поведінці, й тому у політиці він не виявляє такої пильності та розсудливості, як у своїй професії.

Але вони незначні. Людей не можна поставити на вищий щабель, якщо вони самі не докладуть до того зусиль.

Таким чином, щойно типовий громадянин опиняється у сфері політики, він опускається на нижчий рівень ментальної діяльності. Спосіб, у який він аргументує й аналізує, він сам назвав би інфантильним, якби це стосувалося сфери його реальних інтересів. Він знову перетворюється на примітивну людину. Його мислення стає асоціативним¹⁶. А це тягне за собою ще два зловісних наслідки.

По-перше, навіть якби на типового громадянина не намагалися впливати ніякі політичні групи, у політичних питаннях він однаково піддався б впливові позараціональних або ірраціональних забобонів та імпульсів. Аби пояснити це, досить згадати про слабкість раціональних процесів, які згаданий громадянин застосовує до політики, та брак ефективного логічного контролю над одержаними результатами. Навіть більше, просто через те, що в цього громадянина «не всі вдома», він не буде із звичною суворістю дотримуватися своїх моральних приписів і час від часу піддаватиметься дії таємничих спонук, яку йому вдалося тамувати в умовах приватного життя. А щодо мудрості чи раціональності його висновків, то тут вибух щирого обурення, мабуть, нічого не змінить на краще. Він ще дужче утруднить для нашого громадянина бачення правильного співвідношення явищ чи навіть бачення водночас більше ніж одного аспекта одного й того ж явища. Отже, якщо цей громадянин колись вийде із свого непевного стану і виявить спрямованість волі, передбачену класичною доктриною демократії, то цілком імовірно, що він стане ще більшим невігласом і ще безвідповідальнішим, ніж звичайно. За певних обставин це може виявитися згубним для його країни¹⁷.

Однак, по-друге, що слабкіший логічний елемент у розвиткові громадської думки й що відчутніший брак раціональної критики та раціоналізуючого впливу особистого досвіду

¹⁶ Див. розділ XII.

¹⁷ Важливість таких вибухів безсумнівна. Проте їхню природність можна поставити під сумнів. У багатьох випадках аналіз показує, що вони спричинені дією певної групи, а не відбуваються стихійно. В такому разі вони належать до (другого) класу явищ, які ми розглянемо трохи далі. Я справді вірю, що бувають випадки природних вибухів. Але я не певен, що ретельніший аналіз не виявить, що їхньою причиною є якась психологічна обробка.

й відповідальності, то ширші можливості для діяльності груп, які мають на меті свою користь. Ці групи можуть складатися з професійних політиків, прихильників певного економічного напрямку, різного роду ідеалістів чи просто людей, зацікавлених у політичних спектаклях. Соціологія таких груп для нашої аргументації істотного значення не має. Тут важить лише те, що, коли брати до уваги, як виявляється людська вдача в політиці, згадані групи можуть формувати, а в дуже широкому розумінні навіть творити волю народу. Аналізуючи політичні процеси, ми здебільшого стикаємося не з істинною, а сформованою волею. Часто цей штучний витвір є фактично єдиним відповідником *volonté générale* з класичної доктрини демократії. А оскільки це так, то воля народу — це продукт, а не рушійна сила політичного процесу.

Способи формування спірних питань та народної волі щодо цих питань повністю аналогічні способам комерційної реклами. Тобто ми бачимо ті самі спроби впливати на підсвідомість. Ми бачимо ту саму техніку створення сприятливих і несприятливих асоціацій, які є тим ефективніші, чим менше в них раціонального. Ми бачимо ту саму ухильність, те саме замовчування й те саме спритне формування думки багаторазовим твердженням, ефект якого залежить саме від того, наскільки воно уникає раціональної аргументації та небезпеки збудити в людині критичне сприйняття. І так далі. Проте ці хитрощі незрівнянно ефективніші в суспільній сфері, ніж у царині приватного чи професійного життя. Фотографія найвродливішої дівчини зрештою виявиться нездатною забезпечити збут сигарет низького гатунку. Політичні рішення не мають такого надійного захисту. Природа багатьох суттєво важливих рішень не дозволяє суспільству експериментувати з ними на дозвіллі й недорогим коштом. А навіть якщо дозволяє, то скласти собі думку про такі речі звичайно не так легко, як про сигарети, бо тут не так просто передбачити наслідки.

Проте комерційній рекламі дуже далеко до тих спотворень, що їх унаслідок застосування згаданих прийомів зазнають форми політичної реклами, яка нібито апелює до розважливості. Таке звернення до антираціонального чи, в усякому разі, до позараціонального та беззахисності обраної жертви значно очевидніші для дослідника, коли вони приховані фактами й аргументами, ніж навпаки. Вище

ми бачили, чому так важко донести до загалу неупереджену інформацію про політичні проблеми й логічно правильні висновки з неї та чому інформація й аргументи, що стосуються політики, «засвоюються» лише тоді, коли вони відповідають упередженим ідеям громадянина. Проте, як звичайно, вони бувають не досить чітко визначені, щоб спричинитися до формування певних висновків. А позаяк ці ідеї теж можна штучно сформувати, то ефективна політична аргументація майже неминуче означає спробу змінити існуючі передумови того чи іншого прагнення, а не просто спробу здійснити їх чи допомогти громадянину прийти до якогось рішення.

Отже, інформація та аргументація, що їх, власне, втовмачують у людські голови, очевидно, працюють на певні політичні наміри. Оскільки брехня — найперше, до чого вдасться людина заради свого ідеалу чи інтересу, то слід уважати (і так, власне, й буває), що ефективна інформація майже завжди сфальсифікована чи вибіркова¹⁸ й що ефективна політична аргументація полягає головним чином у спробах піднести певні твердження до рівня аксіом, водночас спростовуючи інші й зводячись таким чином до вищезгаданих методів психологічної обробки. Читачеві, який вважає мене надто великим песимістом, досить лише спитати себе, чи він ніколи не чув (або й сам не казав), що про той чи той незручний факт не слід говорити на людях чи що певна аргументація, попри свою переконливість, не бажана. Хіба люди, за нинішніми стандартами вельми поважні чи навіть шляхетні, але які погоджуються на такі методи, не показують тим самим, якої вони думки про вартості чи навіть саме існування волі народу?

Звичайно, все це має свої межі¹⁹. І у вислові Джефферсона про те, що народ зрештою мудріший за будь-яку окрему людину, є істина, так само, як у словах Лінкольна про неможливість «весь час ошукувати всіх людей». Проте обидва вислови багатозначно наголошують на далекій перспективі. Поза сумнівом, можна доводити, що, маючи доволі часу, колективний розум породжуватиме думки, які не так

¹⁸ Вибіркова інформація, хай навіть правдива, — це спроба брехати, говорячи правду.

¹⁹ Можливо, ці межі були б видніші, якби проблеми частіше розв'язувалися шляхом референдуму. Політики, мабуть, знають причину свого майже постійно ворожого ставлення до цієї інституції.

уже й рідко вражатимуть нас своєю аргументованістю і навіть проникливістю. Однак історія — це низка короткотермінових ситуацій, які здатні назавжди змінити перебіг подій. Якщо всіх людей можна «ошукувати» протягом короткого часу, крок за кроком утягуючи їх у щось, чого вони насправді не бажають, і якщо це не винятковий випадок, яким можна було б знехтувати, то хоч скільки б здорового глузду ми виявляли, вивчаючи минуле, факт лишається фактом, що люди не ставлять і не розв'язують ніяких питань, а навпаки, питання, що вирішують їхні долі, звичайно ставлять і розв'язують інші. Прихильник демократії, більше ніж будь-хто, має всі підстави погодитись із цим фактом, очистивши своє вчення від наклепницького твердження про те, що в його основі лежать вигадки.

IV. ЯК ЗБЕРЕГЛАСЯ КЛАСИЧНА ДОКТРИНА ДЕМОКРАТІЇ

Але як могло статися, що доктрина, яка явно суперечить дійсності, збереглася до сьогоднішнього дня й досі займає своє місце і в серцях людей, і в офіційній мові урядів? Факти, які спростовують цю доктрину, відомі всім; кожен визнає їх відверто, часто навіть цинічно. Теоретична основа доктрини, утилітарний раціоналізм, мертва: ніхто не сприймає її як теорію, на основі якої може виникнути політичне утворення. А проте на поставлене питання відповіді неважко.

Насамперед, хоча класична доктрина колективної дії, можливо, не підтверджується результатами емпіричного аналізу, могутньою підпорою їй слугує асоціація з релігійними віруваннями, про що я вже згадував. Може, це й важко помітити з першого погляду. Проповідники утилітаризму аж ніяк не були релігійними у звичайному розумінні цього слова. Фактично вони вважали себе антирелігійними, і їх теж повсюдно вважали такими. Вони пишалися своїм, як на їхню думку, неметафізичним світоглядом і ніяк не вписувалися в рамки релігійних інституцій та релігійних течій свого часу. Та нам досить лише ще раз глянути на зображену ними картину соціального процесу, аби зрозуміти, що вона містить у собі суттєві риси протестантства й фактично виводиться з нього. Для інтелігента, який відмовився від своєї релігії, утилітаризм запропонував заміну. А для багатьох із

тих, хто зберіг свої релігійні погляди, класична доктрина демократії стала політичним доповненням до них²⁰.

Таким чином, перекладена на релігійні категорії, ця доктрина (а отже, базовані на ній демократичні переконання) змінює свою природу. Тепер уже немає потреби логічно виважувати поняття загального добра та основних цінностей. Все це тепер є складовою частиною задуму Творця, і його мета все визначає і все дозволяє. Те, що здавалося невизначеним чи немотивованим, раптом набуває цілковитої визначеності й переконливості. Наприклад те, що голос народу є голос Божий. Чи візьмімо рівність. Саме її значення залишається під сумнівом, а для піднесення її до рівня постулату навряд чи є хоч якась раціональна підстава, поки ми перебуваємо у сфері емпіричного аналізу. Проте християнство приховує в собі відчутний егалітарний елемент. Спаситель прийняв смерть за всіх: він не розрізняв людей за їх суспільним становищем. Тим самим він засвідчив справжню цінність окремої душі — цінність, яка не визнає ніякого розшарування. Хіба це не підтвердження (як на мене, єдино можливе підтвердження²¹) того, що «кожна людина варта не більше за іншу», — підтвердження, яке надає неземного значення тим положенням демократичного вчення, яким не так легко надати якогось іншого значення? Це тлумачення напевно не є повним. Проте воно, здається, пояснює багато речей, що інакше залишалися б непоясненими й фактично позбавленими будь-якого значення. Це тлумачення показує, зокрема, ставлення прихильника демократії до критики: знову ж таки, як у випадку соціалізму, істотна розбіжність у поглядах вважається не просто по-

---

²⁰ Зверніть увагу на аналогію з соціалістичним ученням, яке для одних є заміною християнства, а для інших — доповненням до нього.

²¹ На це можна заперечити, що при всій складності надати слову «рівність» загального значення, його можна вивести з контексту у більшості, якщо не у всіх випадках. Наприклад, із обставин виголошення геттисберзького звернення припустимо виснувати, що під «твердженням, що всі люди створені вільними та рівними», Лінкольн просто мав на увазі рівність юридичного статусу на відміну від різновиду нерівності, закладеного у визнанні рабства. Таке значення було б доволі ясним. Але якщо ми спитаємо себе, чому це твердження має зобов'язувати морально й політично, й відмовимось відповісти: «Бо кожна людина за природою така сама, як інша», то нам залишається лише спертися на Божественне схвалення з християнського віровчення. На це рішення нас, мабуть, наштовхує слово «створені».

милкою, а гріхом, а отже, породжує не просто логічну контраргументацію, а й моральне обурення.

Ми можемо викласти нашу проблему інакше: мотивована в такий спосіб демократія перестає бути просто засадою, що її можна раціонально розглядати як парову машину чи дезинфікуючий засіб. Демократія в цьому випадку стає тим, чим, як я вважав (дивлячись на неї з іншого погляду), вона не могла стати — ідеалом, чи, скоріше, частиною ідеальної системи. Саме слово «демократія» може стати прапором, символом всього, чим людина дорожить і що любить у своїй країні, пов'язане воно раціонально з нею чи ні. З одного боку, питання про те, як різні твердження, зумовлені демократичними поглядами, пов'язані з політичними фактами, так само мало цікавитиме цю людину, як віруючого католика цікавить питання про зв'язок між діяльністю Олександра VI і надприродним ореолом, який оточує Папський престол. З другого боку, такий демократ, визначаючи постулати, які містять у собі загальні висновки щодо рівності та братерства, буде в спроможі цілком щиро погодитися майже з будь-якою кількістю спричинених його власною поведінкою чи становищем відхилень від цих висновків. Це не є навіть нелогічним. Слабка пов'язаність з дійсністю не є аргументом проти етичного принципу чи містичної надії.

По-друге, в багатьох країнах форми та фразеологія класичної демократії пов'язані з історичними подіями, які більшість населення захоплено схвалює. Будь-яка опозиція існуючому режимові, мабуть, скористається цими формами та фразеологією незалежно від свого спрямування та соціальних коренів²². Якщо вона переможе і якщо далі події розвиватимуться задовільно, то ці форми вкоріняться в національній ідеології.

Яскравим прикладом цього можуть бути Сполучені Штати. Саме їх існування як суверенної країни пов'язане з боротьбою проти монархічно-аристократичної Англії. Якщо не брати до уваги її прихильників, тобто меншість, то саме за

²² Нам може здатися, що слід зробити виняток для опозицій, які закінчуються запровадженням відверто автократичних режимів. Та навіть більшість таких режимів з погляду історії виростили на демократичній основі, спираючись на підтримку народу. Цезаря вбили не плебеї. А аристократи-олігархи, від руки яких він загинув, теж послуговувалися демократичними фразами.

уряду Гренвілля американці, мабуть, перестали вважати англійського монарха *своїм* королем, а англійську аристократію — *своєю* аристократією. Під час Війни за незалежність американці вели боротьбу, яка і фактично, і в їхньому розумінні була боротьбою проти іноземного монарха та іноземної аристократії, що втручалися в політичні й економічні справи Америки. Проте, починаючи з перших сутичок, американці твердили, що йдеться про суперечності між «народом» (а йшлося справді про загальнонаціональні інтєреси) і його «правителями», тобто оцінювали ситуацію з погляду невід'ємних прав людини і в світлі загальних принципів класичної демократії. На них ґрунтуються формулювання Декларації незалежності та Конституції США. Далі відбулися грандіозні події, що викликали інтерес і задоволення у більшості населення і в такий спосіб, здавалося, підтвердили доктрину, увічнену в священних документах народу.

Опозиція рідко бере гору над правлячою верхівкою, коли остання перебуває у розквіті сил і на вершині успіху. В першій половині дев'ятнадцятого століття народилися опозиційні рухи, що мали класичні погляди на демократію і зрештою взяли верх над деякими урядами — тими (надто в Італії), які перебували в стані занепаду й стали символом некомпетентності, брутальності та корупції. Природно, хоч і не зовсім логічно, що це сприяло зростанню впливу згаданих поглядів, які, до того ж, мали переваги у порівнянні з безглуздими забобонами, що їх підтримували ці уряди. За таких обставин демократична революція означала прихід свободи й порядності, а демократичні погляди — пропаганду розважливості та моралі. Звичайно, попереду була ще втрата цієї переваги й усвідомлення суспільством прірви між теорією та практикою демократії. Але то був світанок нової епохи, яка не так швидко втрачала свій романтичний ореол.

По-третє, не слід забувати про соціальні системи, в яких класична доктрина демократії практично відповідає дійсності з достатнім ступенем наближення. Я вже вказував на те, що це стосується багатьох невеликих примітивних суспільств, які, власне, слугували прототипом авторам цієї доктрини. Це може торкатися й непримітивних суспільств за умови, що вони не надто диференційовані й не таять у собі серйозних проблем. Найкращий приклад такого суспільства — Швейцарія. У цьому селянському світі, де,

крім готелів та банків, немає великої капіталістичної індустрії, так мало причин для чвар, а проблеми державної політики такі прості й постійні, що можна сподіватися на їх розуміння більшістю населення та на однакові погляди на способи їх розв'язання. Але якщо ми можемо виснувати, що в таких випадках класична доктрина демократії наближається до реальності, то ми повинні відразу додати, що річ тут не в ефективному механізмі прийняття політичних рішень, а лише в тому, що великих рішень приймати не доводиться. Нарешті, як приклад, можна знову назвати Сполучені Штати, аби показати, що іноді класична доктрина демократії, виявляється, не суперечить дійсності навіть у великому суспільстві з високим ступенем диференціації та серйозними проблемами за умови, що сприятливі обставини позбавлять їх гостроти. До вступу Сполучених Штатів у Першу світову війну увага суспільства була головним чином зосереджена на використанні економічних можливостей навколишнього середовища. Поки ніхто як слід не втручався в це діло, пересічний громадянин нічим особливо не переймався, а на блазенство політиків дивився з добродушною зневагою. Окремі верстви хвилювали проблеми тарифів, срібного стандарту, некомпетентності місцевих владних структур чи випадкові конфлікти з Англією. Широкі маси залишались у подібних ситуаціях байдужими, крім одного випадку розбрату, який, власне, спричинився до національної катастрофи — громадянської війни.

І по-четверте, політики, звичайно, високо цінять фразеологію, яка лестить масам і створює чудову можливість не тільки уникнути відповідальності, а й іменем народу розгромити опозицію.

Розділ XXII

ЩЕ ОДНА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ

I. ЗМАГАННЯ ЗА ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ

Я гадаю, що більшість із тих, хто вивчає політику, вже погодилася з викладеною у попередньому розділі критикою класичної доктрини демократії. Я сподіваюсь також, що більшість із цих науковців сприйняла, або невдовзі сприйме, іншу теорію, яка є значно реалістичнішою й водночас

великою мірою ґрунтується на тому, що прихильники демократичної засади розуміють під цим терміном. Виклад її суті, як і класичної теорії, можна звести до певного визначення.

Я хочу нагадати, що головні вади класичної теорії демократії зосереджені у твердженні про те, що погляди «народу» на кожне окреме питання є визначеними й раціональними і що в демократичному суспільстві народ здійснює їх, обираючи «представників», які забезпечують дотримання цих поглядів. Таким чином, вибір представників є другорядним порівняно з головною метою демократичного суспільства — наділити виборців правом вирішувати політичні питання. Уявімо, що ми поміняли ролі цих двох елементів, тобто на друге місце поставили вирішення виборцями політичних питань, а на перше — вибори людей, які мають приймати рішення. Інакше кажучи, тепер ми вважаємо, що роль народу зводиться до обрання уряду чи проміжного органу, який своєю чергою обере президента [national executive¹] чи уряд. Отож маємо визначення: демократична засада — це така інституціональна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців.

Захищаючи та пояснюючи цю думку, ми швидко побачимо, що вона значно поліпшує теорію демократичного процесу — припущення робить імовірнішими, а твердження — логічнішими.

Насамперед ми одержуємо досить ефективний критерій для відрізнєння демократичних урядів від інших. Ми вже бачили, що класична теорія демократії у зв'язку з цим стикається з труднощами, бо виконувати волю народу й працювати для його добра так само або й краще здатні уряди (історія знає чимало таких випадків), які не можна назвати демократичними, хоч якого б значення ми надавали цьому термінові. Тепер ми дещо покращили своє становище, твердо вирішивши наголосити на *modus procedendi*, наявність чи брак якого в більшості випадків легко перевірити².

---

¹ Оманливе слово «executive» [дослівно «виконавець»] викликає не ту асоціацію. Проте ця оманливість зникає, коли йдеться про «виконавців», тобто керівників виробничої чи торговельної корпорації, які теж роблять набагато більше, ніж просто «виконують» волю акціонерів.

² Однак див. далі, пункт 4.

Парламентська монархія, як, наприклад, в Англії, виконує вимоги демократичної засади, бо монарх практично змушений призначати тих самих членів кабінету, яких вибрав би парламент. «Конституційну» монархію не можна назвати демократичною, бо в ній виборці та парламенти мають ті самі права, що й у парламентських монархіях, крім права накидати свій вибір щодо керівного органу: міністри кабінету в цьому випадку є слугами монарха як по суті, так і формально, і він, у принципі, звільняє їх і призначає. Така система може задовольнити народ. Виборці можуть проголосувати проти будь-яких змін. Популярність монарха може допомогти йому припинити будь-яке змагання за верховну владу. Та позаяк тут бракує механізму забезпечення ефективності цього змагання, то такий випадок не підпадає під наше визначення.

По-друге, теорія, відбита в цьому визначенні, залишає нам усі можливості для належної оцінки життєво важливого факту влади. Класична теорія не дає нам такого шансу, зате, як ми вже бачили, вона приписує виборцям цілком нереалістичну ініціативу, що фактично зводиться до нехтування владою. Проте суспільство майже завжди визнає владу — це домінуючий механізм практично будь-якої колективної дії чимось більшої, ніж рефлекс. Твердження про дієвість демократичної засади, в яких ураховується цей факт, незрівнянно реалістичніші, ніж твердження, де цей факт не береться до уваги. Вони не зупиняються на виконанні *volonté générale*, а йдуть трохи далі, показуючи, як вона виникає або як її заміняють чи підробляють. Те, що ми назвали штучно сформованою волею, тепер не є поза теорією як помилка, якої ми так щиро намагалися уникнути: цей фактор, як і має бути, входить у нашу теорію нарівні з іншими факторами.

По-третє, однак, поки існують істинні прагнення певних соціальних груп (наприклад, воля безробітних одержати допомогу чи воля інших груп надати її), наша теорія не нехтує цими прагненнями. Навпаки, тепер ми маємо змогу використовувати їх саме у притаманній їм ролі. Такі прагнення, як звичайно, не заявляють про себе прямо. Навіть будучи сильними й визначеними, вони часто десятиліттями перебувають у прихованому стані, аж поки їх покличе до життя, перетворивши на політичні фактори, той чи той політичний лідер. Він, або його представники, робить це,

надаючи цим прагненням організованого характеру, збуджуючи їх та включаючи відповідні положення у свою програму. Взаємодія між груповими інтересами та громадською думкою, а також спосіб, у який вони створюють модель, що ми її називаємо політичною ситуацією, під цим кутом зору постають у новому, яснішому світлі.

По-четверте, наша теорія є, звичайно, не більш визначеною, ніж поняття змагання за владу. Це поняття так само складне, як і поняття економічної конкуренції, і між ними є багато спільного. Економічне життя ніколи повністю не обходиться без конкуренції, але навряд чи вона будь-коли буває досконалою³. У політичному житті теж завжди існує певна конкуренція (хоча, мабуть, лише потенційна) за прихильність народу. Щоб спростити справу, ми обмежили змагання за владу, яке має визначати демократію, до вільного змагання за вільне голосування. Це зроблено, виходячи з того, що демократія, здається, передбачає визнаний метод боротьби і що вибори є практично єдиною доступним методом для суспільств будь-якої чисельності. Та хоча таким чином ми вилучаємо багато способів здобувати владу, які слід вилучити⁴ (як-от боротьба шляхом військового повстання), ми не виключаємо випадків, які дуже нагадують економічні явища і які ми називаємо «нечесною конкуренцією», «шахрайством» чи обмеженням конкуренції. А якби ми їх виключили, то залишилися б із цілком нереалістичним ідеалом⁵. Між цим ідеальним, неіснуючим випадком і випадками, коли будь-яка конкуренція з тим, хто при владі, припиняється силою, є ще низка варіантів, у межах якої демократична форма правління непомітно переходить в автократичну. Але якщо ми хочемо щось зрозуміти, а не просто філософувати, то так і повинно бути. Це не віді-б'ється серйозно на значенні нашого критерію.

³ У частині II наводилися приклади проблем, що виникали у зв'язку з цим.

⁴ Тут ми вилучаємо також засади, яких не слід вилучати, наприклад, здобуття політичної влади за мовчазною згодою народу або шляхом виборів *quasi per inspirationem*. Останнє лише технічно відрізняється від виборів голосуванням. Але перше ще зберігає певне значення навіть у сучасній політиці: влада партійного боса *в межах своєї партії* часто ґрунтується лише на мовчазній згоді її членів. Проте якщо говорити про порівняння, то в такому схематичному викладі цими деталями, я гадаю, можна знехтувати.

⁵ Деякі обмеження закладені в правові та моральні (так само, як і в економічні) засади суспільства.

По-п'яте, наша теорія, здається, проясняє зв'язок між демократією та свободою особи. Якщо під цією свободою ми розуміємо існування сфери індивідуального самоуправління, межі якого є історично змінними (жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова, й жодне суспільство не звужує згадану сферу абсолютно), то питання, певна річ, зводиться до ступеня вияву даного явища. Ми вже бачили, що демократична засада не обов'язково гарантує більший ступінь свободи особи, ніж будь-яка інша політична засада за таких самих умов. Цілком можливо, що буває й навпаки. Однак зв'язок між демократією та свободою особи при цьому не зникає. Якщо ж, принаймні з принципу, кожному вільно змагатися за політичну владу⁶, виносячи свої погляди на суд виборців, то це найчастіше, хоч і не завжди, означатиме чималий ступінь свободи слова для всіх. Зокрема, це звичайно означатиме досить великий ступінь свободи преси. Цей зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати. Проте з погляду інтелігента він має дуже велике значення, хоч і не більше, ніж я сказав.

По-шосте, слід зауважити, що, говорячи про створення уряду (безпосередньо або через проміжний орган) як про головну функцію виборців, я мав на увазі також функцію його відкликання. Перше означає просто згоду на певного керівника чи групу керівників, друге — просто відмову від попереднього рішення. Йдеться про деталь, на яку читач, можливо, не звернув уваги. Йому могло здатися, що виборці не тільки обирають, а й контролюють. Та оскільки вони не мають іншого способу контролювати політичних керівників, крім відмови переобрати їх чи парламентську більшість, що підтримує їх, то нам залишається звузити поняття про цей контроль так, як це зроблено в нашому визначенні. Зміни настрою виборців іноді безпосередньо викликають відставку уряду чи міністра або спричиняються до обрання іншого політичного курсу. Однак ці зміни є не тільки винятками: вони, як ми далі побачимо, суперечать духові демократичної засади.

По-сьоме, наша теорія проливає таке жадане світло на одну давню суперечність. Кожного, хто сприймає класичну

---

⁶ Вільно в тому самому розумінні, в якому кожному вільно придбати ще одну текстильну фабрику.

доктрину демократії, а отже, вірить, що демократична засада гарантує вирішення питань і формування політики згідно з волею народу, неодмінно вразить той факт, що навіть якби ця воля була нзаперечно істинною й визначеною, прийняте простою більшістю рішення в багатьох випадках радше перекручувало б, аніж здійснювало б її. Річ ясна, що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу». Остання — це мозаїка, яку перша ніяк не може «репрезентувати». Прирівняти їх через визначення не означає розв'язати проблему. Проте автори різних схем пропорційної виборчої системи робили спроби знайти істинне її вирішення.

Ці схеми зазнали нищівної критики з практичних міркувань. Адже очевидно не тільки те, що пропорційна система сприятиме утвердженню різного роду відхилень, а й те, що вона може перешкодити демократії сформуванати ефективний уряд і в такий спосіб стати небезпечним фактором у тяжкі часи⁷. Та перш ніж виснувати, що в разі послідовного додержання її власного принципу демократія втрачає свою дієвість, варто запитати себе, чи цей принцип справді передбачає пропорційну систему виборів. Фактично — ні. Якщо сприйняття влади є істинною функцією виборців, то аргументація на користь пропорційної системи розвалюється, бо її передумови вже не є обов'язковими. В такому разі принцип демократії просто означає, що біля керма влади слід ставити тих, хто має більшу підтримку, ніж їхні суперники, окремі індивіди чи групи. А це своєю чергою, здається, утверджує в межах логіки демократичної засади мажоритарну систему, хоча ми могли б відкинути її з причин, що виходять за межі цієї логіки.

II. ЯКИЙ ПРИНЦИП ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ НА ПРАКТИЦІ

Тепер ми перевіримо викладену в попередньому підрозділі теорію на більш важливих особливостях структури та функціонування політичного механізму демократичних країн.

---

⁷ Вдалу аргументацію проти пропорційної системи знаходимо у професора Ф. А. Герменса в його «Троянському коні демократії». «Соціальні дослідження». Листопад 1938.

1. Як я вже сказав, за демократичного устрою головною функцією електорату є створення уряду. Це може означати обрання всіх його членів у повному складі. Однак така практика стосується головним чином місцевих органів влади, а отже, не братиметься нами до уваги⁸. Коли ж ідеться лише про національний уряд, то можна сказати, що фактично все зводиться до вибору його керівника⁹. Як і раніше, ми називатимемо його прем'єр-міністром.

Лише в одній демократичній країні електорат обирає його безпосередньо — в Сполучених Штатах¹⁰. В усіх інших випадках виборці не обирають безпосередньо уряд, а лише

---

⁸ Ми чинимо так лише заради спрощення. Це явище чудово пасує до нашої схеми.

⁹ Це лише частково відповідає дійсності. Насправді електорат приводить до влади групу, яка звичайно висуває свого лідера, проте, як буває, є ще лідери другої та третьої величини, які користуються власними політичними важелями і яким головний лідер змушений пропонувати відповідні посади. Трохи далі ми визнаємо цей факт.

Слід пам'ятати ще одну річ. Загалом є підстави сподіватися, що, незалежно від інших своїх якостей, людина, яка досягає вершини влади, — це доволі сильна особистість (до цього ми ще повернемося), але з цього не випливає, що так буває завжди. Отже, термін «керівник» чи «керівна особа» не означає, що названі так індивіди обов'язково наділені якостями керівника чи що вони завжди показують у чомусь особистий приклад. Іноді політичні обставини сприяють кар'єрі людей, яким бракує якостей керівника (та інших якостей), і не сприяють утвердженню сильних особистостей. Отже, як окремі партії, так і міжпартійні об'єднання іноді можуть виявитись позбавленими керівництва. Проте кожен погодиться з тим, що це є відхиленням від звичайного стану та однією з типових причин поразки.

¹⁰ Я гадаю, що ми можемо знехтувати електоратом. Називаючи президента Сполучених Штатів прем'єр-міністром, я хочу наголосити на істотну схожість між посадами нашого президента й прем'єр-міністрів інших демократичних країн. Але я не хотів би зводити до мінімуму різницю між цими посадами, хоча іноді вона має радше формальний, ніж суттєвий характер. Найменш важливою є та обставина, що президент США також виконує ті самі значною мірою церемоніальні функції, що й, скажімо, французький президент. Набагато важливішим є те, що президент США не має права розпускати конгрес, але прем'єр-міністр Франції теж не може цього зробити. З другого боку, в американського президента більше повноважень, ніж у прем'єр-міністра Англії, бо йому необов'язково мати більшість у конгресі, принаймні юридично; фактично брак підтримки більшості паралізує дії президента. Він може також (майже) на власний розсуд призначати й звільняти членів уряду. Їх навряд чи можна назвати міністрами в британському розумінні: насправді вони є не чим іншим, як «секретарями» у найпростішому розумінні цього слова. Отож можна сказати, що президент певною мірою є не тільки прем'єр-міністром, а єдиним міністром, хіба що ми знайдемо аналогію між функціями англійського кабінету й функціями члена федерального адміністративного апарату США.

проміжний орган, що надалі називатиметься парламентом¹¹, до якого переходить обов'язок формування уряду. Може видатися, що створення, чи радше еволюцію, такого органу, а також різноманітність його форм у різних соціальних системах легко пояснити як з погляду історії, так і з погляду доцільності. Але парламент — не логічна структура: це — природне утворення, значення та наслідки функціонування якого ніяк не пояснюють ні офіційні, ні, тим більше, правові доктрини.

Як парламент формує уряд? Найочевидніший спосіб — обрати його чи, що реалістичніше, обрати прем'єр-міністра, а потім проголосувати за запропонований ним список міністрів. До цього методу вдаються рідко¹². Проте він краще, ніж інші, розкриває природу самого процесу. Навіть більше, усі інші способи можна звести до згаданого, бо в усіх нормальних випадках прем'єр-міністром стає той, кого обрав би парламент. Хто фактично призначає на посаду прем'єр-міністра — монарх, як в Англії, президент, як у Франції, чи спеціальний орган або комітет, як у вільній прусській державі веймарського періоду, — то вже питання форми.

Розглянемо класичну англійську практику. Після загальних виборів партія-переможниця звичайно одержує найбільше місць у парламенті, а отже, й можливість виявити вотум недовіри всім, крім власного лідера, якого «парламент» таким способом заперечення призначає національним лідером. Він одержує своє призначення від монарха («цілує руки») й вручає йому свій список міністрів, куди входять і члени кабінету. До цього списку він включає, по-перше, деяких ветеранів партії, які одержують те, що можна було б назвати почесними посадами; по-друге, лідерів нижчого рангу, на яких цей національний лідер розраховує у поточній внутрішньопарламентській боротьбі і які завдячують

Витлумачити й пояснити ці та багато інших особливостей, притаманних США чи будь-якій іншій країні, керованій на демократичній засаді, неважко. Проте для скорочення викладу ми спиратимемося головним чином на англійський варіант, розглядаючи всі інші випадки як більш чи менш важливі «відхилення» на тій підставі, що досі розвиток логіки демократичного управління державою базувався майже повністю на практиці Англії, хоча й не на її правових нормах.

¹¹ Нагадаю, що я дав визначення парламенту як державного органу. Хоча, вчинивши так, я виходив з формальної (правової) логіки, це визначення особливо пасує до нашого поняття демократичної засади. Отже, членство в парламенті — це посада.

¹² Ним, наприклад, скористалися в Австрії після розпаду імперії в 1918 році.

цьому вирізненню своїми позитивними політичними якостями, а також своєю потенційною здатністю нашкодити; по-третє, перспективні особистості, яких головний лідер запрошує до вибраного кола високих посадових осіб для «використання умів, не пов'язаних тісно з політикою партії»; та іноді, по-четверте, кількох чоловік, які, на думку національного лідера, особливо придатні до певних посад¹³. Але знову ж таки, у всіх нормальних випадках ця практика найчастіше даватиме ті самі результати, що й голосування в парламенті. Читач, мабуть, також усвідомлює, що там (як, наприклад, в Англії), де прем'єр-міністр дійсно має право розпускати парламент («апелювати до виборців»), наслідки певною мірою наближаються до результатів, яких слід очікувати від прямих виборів кабінету за умови, що електорат підтримує прем'єр-міністра¹⁴. Це можна проілюструвати на відомому прикладі.

2. 1879 року, коли уряд Біконсфілда (Дізраелі) після шести років успішного перебування при владі, яке увінчалось тріумфом на Берлінському конгресі¹⁵, за всіма звичайни-

¹³ Нарікати, як робить дехто, що придатність до посади в таких випадках важить дуже мало, не до речі: суть демократичного правління саме в тому й полягає, що політичні якості беруться до уваги найчастіше, а фатові — лише іноді. Див. далі, розділ XXIII.

¹⁴ Якщо ж, як було у Франції, прем'єр-міністр не має такого права, незалежність парламентських груп зростає настільки, що вірогідність вибору того самого кандидата парламентом та електоратом послаблюється або зводиться нанівець. За таких обставин у парламенті процвітають політичні ігри. З нашого погляду, це — відхилення від нормальної роботи політичного механізму. Такої самої думки дотримувався Раймон Пуанкаре.

Звичайно, подібні ситуації трапляються і в Англії. Право прем'єр-міністра розпускати парламент (а точніше, його право «радити» монархові розпускати палату громад) не діє, якщо керівництво партії, до якої належить прем'єр, виступає проти цього або якщо немає надії на те, що вибори посилять його вплив на парламент. Тобто прем'єр-міністр (хоча позиція його залишатиметься слабкою) може мати більшу владу над парламентом, ніж над країною. Така ситуація найчастіше можлива після того, як даний уряд пробує кілька років при владі. Проте за англійської системи це відхилення від схеми триває не дуже довго.

¹⁵ Я не хочу цим сказати, що тимчасове розв'язання питання, поставленого російсько-турецькою війною, та придбання острова Кіпр, з якого Англії не було ніякої користі, являли собою такі вже шедеври державної політики. Проте я хочу сказати, що з погляду внутрішньої політики це був саме той поверховий успіх, який лестить самолюбству пересічного громадянина, створюючи в атмосфері шовінізму великі перспективи для уряду. Всі, власне, вважали, що, розпустивши парламент одразу після повернення з Берліна, Дізраелі здобув би перемогу на виборах.

ми оцінками мав би здобути перемогу на виборах, Гладстон раптом збурих усю країну низкою промов незрівнянної сили (кампанія в графстві Центральний Лотіан), так вдало використавши факти жорстокості турків, що маси піднесли його особисто на вершину слави. Партія, до якої він належав, жодним чином не була пов'язана з цими подіями. Кілька її лідерів навіть осуджували його виступи. За багато років до того Гладстон відмовився від партійного лідерства, тож провадив кампанію самотужки. Та коли завдяки його бурхливій діяльності ліберальна партія домоглася приголомшливого успіху на виборах, для всіх стало очевидним, що Гладстона знову доведеться визнати лідером партії,— власне, що, ставши національним лідером, він уже став лідером партії й що ніхто інший не може претендувати на це місце. Гладстон прийшов до влади в ореолі слави.

Отож наведений приклад значною мірою розкриває механізм демократичного способу правління. Для початку слід усвідомити, що він є однозначним лише за драматичних обставин, і ні за яких інших. Це просто більший за масштабами вияву різновид звичайного явища. Випадки Пітта, Піля, Пальмерстона, Дізраелі, Кемпбелла-Баннермана різняться лише ступенем вияву.

Спочатку кілька слів про політичну владу прем'єр-міністра¹⁶. Наш приклад показує, що вона складається з трьох

¹⁶ Характерним для англійців фактом є те, що офіційно посаду прем'єр-міністра було визнано лише в 1907 році, коли про неї дозволили згадати в офіційному судовому визначенні порядку старшинства. Проте вона існує стільки ж, скільки існує демократична форма правління. Та позаяк демократичне правління ніколи не запроваджувалося окремим законом, а повільно еволюціонувало як складова частина загального соціального процесу, то важко хоча б приблизно визначити день чи період появи посади прем'єр-міністра. Окремі випадки траплялися протягом досить довгого часу. Спокусливо віднести зародження цієї інституції до часів Вільяма III, чие становище, послаблене його іноземним походженням, здається, додає імовірності такому припущенню. Заперечити можна не стільки тим, що в Англії на тоді ще не було «демократії» (читач, мабуть, пригадує, що ми не визначаємо демократію ступенем поширення виборчого права), скільки тим, що, з одного боку, окремий випадок Данбі був за Карла II і що, з другого боку, Вільям III не примирився з існуючим станом речей, з успіхом утримуючи певні справи в своїх руках. Звісно, не слід плутати прем'єр-міністрів з простими радниками, хоч який би вплив вони мали на своїх монархів і хоч якими б міцними були їхні позиції в самому центрі механізму державної влади; для прикладу назвімо Рішельє, Мазаріні чи Страффорда. Годолфін і Харлі за королеви Анни були явно перехідними випадками. Першим прем'єр-міністром Англії, що здобув загальне визнання сучас-

різних елементів, які не слід плутати між собою і які в кожному випадку поєднуються в різних пропорціях, визначаючи природу правління кожного окремого прем'єр-міністра. На перший погляд, він приходить до влади як лідер своєї партії *в парламенті*. Та водночас прем'єр одразу стає в певному сенсі лідером *парламенту*: безпосередньо — своєї палати, опосередковано — другої. Це — щось більше, ніж офіційний евфемізм, а також більше, ніж те, що розуміється під впливом на власну партію. Прем'єр у такий спосіб дістає можливість впливати й на інші партії та їхніх окремих членів (чи викликати в них невдоволення), суттєво змінюючи свої шанси на успіх. В окремому випадку, найкраще проілюстрованому діяльністю сера Роберта Піля, прем'єр може чинити тиск на власну партію через іншу партію. Нарешті, хоча у всіх звичайних випадках він залишатиметься також лідером своєї партії *в країні*, становище досвідченого прем'єр-міністра в країні відрізнятиметься від того становища, в якому він автоматично опиняється, очоливши партію. Він творчо ставитиметься до партійної думки — формуватиме її, — і зрештою підніметься до формування громадської думки, не зважаючи на партійну політику, а також до становища національного лідера, можливо, певною мірою незалежного від вузькопартійних поглядів. Нічого й казати, наскільки особистим є таке досягнення та наскільки важливою є наявність такої опори за межами і партії, й парламенту. В руці у лідера з'являється батіг,

---

ників та істориків, був сер Роберт Уолпол. Але йому, так само, як герцогові Ньюкаслу (чи його братові Генрі Пелему, чи обом разом), та й, власне, всім прем'єрам Англії аж до лорда Шелбурна (включаючи Пітта Старшого, який навіть у ранзі міністра закордонних справ дуже наблизився *по суті* до рівня наших вимог) бракувало певних якостей. Першим цілком сформованим діячем такого типу був Пітт Молодший.

Цікаво зазначити, що визнання сера Роберта Уолпола (а далі лорда Картерета [графа Гранвілла]) не було визнанням того, що кризь атрофовані тканини соціальної структури пробивається суттєво важливий для демократичного правління орган. Навпаки, громадська думка розцінювала це явище як страшну ракову пухлину, що загрожувала національному добробуту й демократії: «єдиний» чи «перший міністр» — такими словами ганьбили Уолпола вороги. Це — факт істотний. Він не тільки вказує на те, який опір звичайно зустрічає запровадження нових інституцій. Цей факт також показує, що така інституція вважалася несумісною з класичною доктриною демократії, в якій, власне, немає місця для політичного керівництва в нашому розумінні, а отже, — для реалій, пов'язаних з посадою прем'єр-міністра.

цьовхнувши яким, можна підкорити своїй волі тих послідовників, що чинять відкритий чи таємний опір, хоча невміла рука може й на собі відчути цей батіг.

Це наводить нас на застереження, яке слід додати до нашого твердження про те, що в парламентській системі функція формування уряду переходить до парламенту. Звичайно він справді вирішує, кому бути прем'єр-міністром, але в своєму виборі парламент не зовсім вільний. Він скоріше погоджується на певну кандидатуру, ніж виявляє власну ініціативу. Крім патологічних випадків на кшталт французької *chambre*, бажання членів парламенту не є головними даними в процесі, що породжує уряд. Парламентарями керує той, кого вони «обирають», — керує до моменту «виборів», і так само після того, як його «обрали». Звісно, кожному коникові у цьому запрязі вільно брикатися, тож іноді котрийсь виходить із послуху. Проте цей бунт або пасивний опір владі лідера лише вказує на стосунки, які звичайно панують між ним і рештою членів парламенту. А ці стосунки — істотний елемент демократичної засади. Особиста перемога Гладстона в 1880 році є відповіддю на офіційну теорію про те, що парламент формує уряд і позбавляє його влади ¹⁷.

3. А тепер розглянемо природу та роль кабінету міністрів ¹⁸. Це на диво дволика «істота», спільне творіння парла-

¹⁷ Гладстон сам був палким прихильником цієї теорії. 1874 року, попри поразку на виборах, він наполягав на зустрічі з парламентом, бо саме парламент мав приймати рішення про його звільнення. Це, звичайно, нічого не означає. Гладстон так само старанно демонстрував свою безмежну шанобу до корони. Біографи навипередки захоплювалися таким шляхетним ставленням великого демократичного лідера до престолу. Та королева Вікторія виявила, безсумнівно, більшу проникливість, ніж згадані біографи, якщо судити з її глибокої неприязні до Гладстона, яка стала помітною, починаючи з 1879 року і яку ті ж таки біографи просто приписували зловроможому впливові Дізраелі. Чи треба говорити про те, що вияви шаноби можуть означати дві різні речі? Чоловік, який ставиться до своєї дружини з вишуканою шанобливістю, не визнає товариських стосунків між чоловіком і жінкою як між рівними партнерами. Така шанобливість є, власне, способом уникнути цих стосунків.

¹⁸ Історична цілісність, приховуючи зміни в природі будь-якої інституції, не дозволяє належним чином простежити за еволюцією посади прем'єр-міністра, надто за еволюцією кабінету міністрів. В Англії він і досі юридично вважається діючим підрозділом таємної ради, яка, звісно, була інструментом державного управління в період, що безперечно передував зародженню демократії. Проте за цим фасадом поступово формувалася

менту й прем'єр-міністра. Останній, як ми вже бачили, називає кандидатури членів кабінету, а перший не просто затверджує їх, а й впливає на вибір прем'єра. З погляду правлячої партії, кабінет — це група керівників нижчого рангу, в якій більшою чи меншою мірою відбита структура самої партії. З погляду прем'єр-міністра, в кабінеті зібрані не тільки соратники, а й партійні діячі з власними інтересами та планами на майбутнє,— тобто парламент у мініатюрі. Для того, щоб він сформувався й запрацював, майбутні члени кабінету мають вирішити (необов'язково з великої любові), що вони працюватимуть під керівництвом пана Х і на пана Х, складаючи його програму так, щоб його колеги по кабінету не дуже часто відчували потребу (висловлюючись офіційно) «переглянути свої позиції» чи оголосити сидячий страйк. Отже, в демократичному процесі кабінет (а також ширше коло міністрів поза його межами) виконує свою функцію, відмінну від функцій прем'єр-міністра, правлячої партії, парламенту й електорату. Ця функція проміжної керівної ланки пов'язана з поточною діяльністю (але жодною мірою не базується на ній) окремих членів кабінету в межах своїх міністерств, спрямованою на те, щоб правляча група тримала руку на пульсі бюрократичного механізму. До того ж, ця функція дуже слабко пов'язана (якщо взагалі пов'язана) з «наглядом за тим, щоб кожне міністерство виконувало волю народу». В кращому випадку народ знайомлять з результатами, про які він ніколи й не думав і на які ніколи заздалегідь не погодився б.

4. А тепер повернімося до парламенту. Я вже визначив те, що видається мені його головною функцією, і дав їй свою оцінку. Однак на це можна заперечити, що моє визначення не відбиває інших функцій. Адже очевидно, що парламент не тільки формує та скидає уряди. Він видає закони. Й навіть управляє. Бо хоч кожна його постанова, крім резолюцій та декларацій, формально сприймається як «закон», чимало парламентських постанов слід розглядати як адміністра-

---

цілком інший орган. З усвідомленням цього нам буде легше визначити, коли він виник, ніж виконати аналогічне завдання щодо посади прем'єр-міністра. Хоча зародки кабінету міністрів з'явилися ще за Карла II («кабальна» рада та комітет чотирьох, створений у зв'язку з експериментом Темпла), першість слід віддати «клиці» вігів за Вільяма III. Починаючи від правління Анни, не погоджуватися можна лише з деякими питаннями членства та функціонування кабінету.

тивні заходи. Найважливіший приклад — це бюджет. Його формування є адміністративною функцією. Проте в Сполучених Штатах бюджет — то справа конгресу. Навіть там, де бюджет складає міністр фінансів, а затверджує кабінет міністрів, як от в Англії, парламент голосує з цього приводу, надаючи бюджетові форми постанови. Хіба це не спростовує нашу теорію?

Коли дві армії протистоять одна одній, їхні дії завжди спрямовані на певні об'єкти, визначені стратегічною чи тактичною ситуацією. Воюючі сторони можуть змагатися за оволодіння певною територією чи певною височиною. Проте бажання захопити цю територію чи височину повинно впливати зі стратегічної чи тактичної цілі, яка полягає в перемозі над ворогом. Було б очевидним безглуздя виводити це бажання з позавоєнних вартостей згаданої території чи височини. Так само найголовніша мета кожної політичної партії — взяти гору над іншими партіями, щоб прийти до влади чи утриматись при ній. Подібно до оволодіння певною територією чи височиною, з погляду політика розв'язання політичних питань є не мета, а лише матеріал для парламентської діяльності. Оскільки політики замість куль стріляють словами, а їх набір залежить лише від обговорюваних питань, то, можливо, такий приклад не завжди буде так само зрозумілий, як попередній. Проте в обох випадках суть гри полягає в перемозі над суперником ¹⁹.

Отож, по суті, поточне вироблення рішень з питань національної ваги є саме тим методом, за допомогою якого парламент утримує чи відмовляється утримувати уряд при владі або за допомогою якого парламент погоджується чи відмовляється погодитись на лідерство прем'єр-міністра ²⁰.

---

¹⁹ Іноді політики виринають із свого фразеологічного туману. Наведемо цілком серйозний приклад. Ось як сер Роберт Піль, політик високого рангу, взявши гору в парламенті над урядом вігів при обговоренні його політики на Ямайці, охарактеризував природу свого ремесла: «Ямайка виявилася добрим початком». Над цим варто поміркувати.

²⁰ Це, звичайно, стосується як довішійської практики у Франції та дофашистської в Італії, так і англійського досвіду. Про Сполучені Штати цього, мабуть, сказати не можна, бо там поразка уряду у вирішенні важливого питання не тягне за собою відставки президента. Однак до цього спричинився той факт, що Конституція США, яка втілює в собі іншу

За винятками, про які йтиметься трохи далі, *кожне* голосування — це вотум довіри або недовіри, й голосування, які професійно так називаються, просто виявляють in abstracto суттєвий елемент, спільний для всіх випадків голосування. В цьому нас може впевнити те, що, як звичайно, ініціативу у висуненні питань на парламентське обговорення виявляють уряд або тіньовий кабінет опозиції, а не рядові парламентарі.

Саме прем'єр-міністр вибирає серед нескінченного потоку проблем ті, які він має намір зробити предметом парламентського обговорення, тобто ті, які уряд цього прем'єра пропонує використати для внесення законопроектів або, якщо він не певен, що має міцний ґрунт під ногами, хоча б проектів резолюцій. Звичайно, кожний уряд одержує у спадщину від свого попередника відкриті питання, які неможливо відсунути на безрік; інші питання розглядаються як поточні; блискучим досягненням слід вважати випадок, коли прем'єр-міністрові вдається нав'язати свої заходи для вирішення порушеного ним самим політичного питання. У всякому разі, однак, урядовий вибір або ініціатива, неприпустимі чи навпаки, є домінуючими факторами в парламентській діяльності. Якщо законопроект вносить опозиція, це означає, що вона оголошує війну; уряд повинен або розладнати ці плани, перехопивши ініціативу, або відбити напад. Якщо незапланований урядом важливий законопроект вноситься на обговорення групою з правлячої партії, то це ознака бунту, тож міністри оцінюють такий випадок саме під цим кутом зору, а не шукають у діях парламентарів якихось позатактичних вартостей. Це стосується навіть дискусій. Якщо такі речі відбуваються без ініціативи чи схвалення уряду, то вони є симптомами того, що урядові сили виходять з-під контролю. Нарешті, якщо за міжпартійною згодою парламент зупиняється на якомусь зако-

---

політичну теорію, не дозволила парламентській практиці розвинутися у відповідності з її власною логікою. Фактично ця логіка виявилася не зовсім відкинutoю. Хоча поразки в обговоренні важливих питань не можуть спричинити відставки президента, вони настільки підривають його престиж, що президент перестає бути лідером. На певний час створюється ненормальна ситуація. Та виграє він наступні президентські вибори чи ні, цей конфлікт далі вирішується у спосіб, що не відрізняється істотно від методу, який застосовує прем'єр-міністр Англії у подібній ситуації після того, як він розпускає парламент.

нопроекті, то це означає, що боротьба не виявила переможців або що її уникнули із стратегічних міркувань²¹.

5. Винятки з цього принципу урядового лідерства в «представницьких» органах лише підкреслюють його реалістичність. Є два різновиди цих винятків.

По-перше, жодне лідерство не є абсолютним. Політичне лідерство, здійснюване на демократичній засаді, навіть менш абсолютне, ніж інші, через отой суттєво важливий для демократії елемент конкуренції. Оскільки кожен прихильник має право усунути свого лідера від влади та оскільки майже завжди знайдуться прихильники, які мають реальну можливість зробити це, рядовий член парламенту або міністр, який входить чи не входить до кабінету, й почувається на силі піднятися вище, прокладає курс між беззастережною вірністю прапорці лідера та сміливим піднесенням свого власного прапорця, балансуючи між ризиком та зиском із спритністю, що часом справді варта захвату²². У відповідь лідер теж тримається середини, з одного боку, вимагаючи від своїх прихильників послуху, а з другого — дозволяючи їм розкладувати свої плани. Він перемижує тиск і

---

²¹ У зв'язку з цим можна згадати про ще один надзвичайно вагомий елемент з англійської практики. Обговорення важливого законопроекту звичайно припиняється, чи припинялось, якщо під час другого читання за нього висловлюється дуже незначна більшість. Така практика насамперед свідчить про важливе обмеження принципу більшості, як його фактично застосовують у добре організованих демократичних системах: було б помилкою говорити про те, що в демократичній системі меншість завжди мусить підкорятися більшості. Але тут слід зважити на ще один бік справи. Хоча меншість не завжди мусить поступатися при обговоренні певного питання, їй практично завжди (хоча й тут бували винятки) доводиться поступатися більшості, коли йдеться про відставку кабінету міністрів. Можна сказати, що таке голосування під час другого читання важливого урядового законопроекту поєднує в собі висловлення вотуму довіри з голосуванням за відкладення законопроекту. Якщо значення законопроекту полягає в його змісті, то навряд чи є сенс голосувати, не маючи певності в тому, що цей проект стане законом. Але якщо парламент насамперед зацікавлений у залишенні кабінету міністрів при владі, така тактика відразу стає зрозумілою.

²² Один із найповчальніших прикладів цього — курс, обраний в 1880-х роках Джозефом Чемберленом щодо ірландського питання. Зрештою він перехитрив Гладстона, хоча офіційно починав кампанію як його палкий прихильник. Винятковість цього випадку полягає лише у впливовості та блискучому інтелекті Чемберлена. Кожен політичний лідер знає, що розраховувати можна лише на вірність посередностей. Ось чому найвидатніші з таких лідерів (наприклад Дізраелі) оточували себе справді другорядними людьми.

більш-менш розважливі поступки, невдоволення й похвали, покарання й винагороди. Відповідно до відносних можливостей діючих осіб та їхнього становища ця гра створює дуже різні, але найчастіше значні ступені свободи. Зокрема, групи, доволі впливові, щоб їхнє обурення було відчутним, але не досить впливові, щоб вигадати користь із включення своїх програм до урядових заходів та участі своїх лідерів у їхньому здійсненні, загалом одержують можливість по-своєму розв'язувати другорядні питання чи, у всякому разі, питання, які прем'єр-міністр під впливом цих груп буде змушений визнати такими, що мають другорядне значення чи репрезентують лише групові інтереси. Так, групи чи навіть окремі парламентарі іноді мають можливість провести свій законопроект; ще з більшою поблажливістю стикаються вони, коли просто критикують урядову пропозицію чи відмовляються автоматично голосувати за неї. Проте досить нам лише подивитися на це з практичного боку, аби, зваживши на обмеження згаданої свободи, усвідомити, що вона втілює в собі не принцип роботи парламенту, а відхилення від цього принципу.

По-друге, іноді політичний механізм не охоплює певних питань або тому, що вище керівництво урядових та опозиційних сил не оцінило їхніх політичних вартостей, або тому, що ці вартості фактично є сумнівними²³. Отож такі питання можуть бути порушені людьми, які воліють домагатися влади самотужки, ніж у партійних шерегах. З погляду політики це, звичайно, виглядає цілком нормально. Проте існує й інша можливість. Людина може так перейнятися певним питанням, що вийде на політичну арену лише заради того, аби розв'язати його по-своєму, не маючи ніякого потягу до звичайної політичної кар'єри. Однак це винятковий випадок, і його важко проілюструвати відповідними прикладами першорядного значення. Хіба що згадати Річарда Кобдена. Правда, приклади другорядного значення трапляються частіше, надто приклади типу кампаній. Проте ніхто не вважає, що ці випадки є чим завгодно, тільки не відхиленням від звичайної практики.

---

²³ Питання, що ніколи не розглядалося — типовий приклад першого різновиду. Типовими ж причинами, з яких за мовчазною згодою уряду та опозиційного тіньового кабінету питання не ставиться на обговорення, незважаючи на розуміння прихованих у ньому потенційних можливостей, є специфічні труднощі та побоювання, що це може призвести до зіткнення групових інтересів.

Підіб'ємо підсумки. Спостерігаючи за різними суспільствами, ми, як звичайно, приходимо до висновку, що не так уже й важко окреслити хоча б приблизно, керуючись здоровим глуздом, розмаїття цілей, що їх ці суспільства прагнуть здійснити. Усвідомлення згаданих цілей дозволяє нам досягнути основну причину або значення відповідної діяльності індивіда. Проте з цього не випливає, що, пізнавши соціальне значення даного типу діяльності, ми обов'язково розкриємо її рушійну силу, а отже, зрозуміємо все, що пов'язано з нею. Таким чином, теорію, для якої досить аналізу соціальної цілі чи потреби, яким ця теорія слугує, не можна вважати достатнім поясненням діяльності, що слугує самій теорії. Наприклад, економічна діяльність пояснюється тим, що люди потребують їжі, одягу тощо. Тож соціальна ціль чи значення виробництва полягає в тому, щоб дати засоби для задоволення цих потреб. А проте кожен погодиться, що це твердження було б найнереалістичнішим вихідним положенням для теорії економічної діяльності в ринковому суспільстві й що значно краще почати з тверджень про прибутки. Подібно до цього соціальне значення чи функція парламентської діяльності безсумнівно полягає в законодавстві та, почасти, в адміністративних заходах. Але щоб зрозуміти, як демократична політика слугує цій соціальній цілі, ми повинні почати з конкурентної боротьби за владу та посади, усвідомивши, що соціальна функція виконується, так би мовити, принагідно, так само, як виробництво є принагідним щодо одержання прибутків.

6. Нарешті, слід згадати ще про одну деталь, яка стосується ролі електорату. Ми вже бачили, що бажання членів парламенту не є головними даними в процесі, що породжує уряд. Те саме слід сказати й про електорат. Його вибір (який ідеологія гучно назвала голосом народу) не впливає з власної ініціативи: його формують, і це формування є істотною частиною демократичного процесу. Виборці самі не розв'язують ніяких питань. Але не можна говорити й про їхню цілковиту неупередженість у виборі парламентарів серед тих, хто має на це право. У всіх нормальних випадках ініціатива належить кандидатові, який претендує на місце в парламенті та місцеве лідерство, що впливає з такого становища. Виборці можуть лише надати даній кандидатурі перевагу перед іншими чи відкинути її. Навіть більшість тих виняткових випадків, коли виборці *справді* вибирають, належить до тієї самої категорії з якоїсь однієї причини: людині,

що вже стала лідером, природно, немає потреби претендувати на лідерство; може статися так, що місцевий лідер, здатний контролювати процес голосування чи впливати на нього, неспроможний чи не бажає брати участі у виборчих змаганнях і призначає на цю роль іншого, а виборцям здається, що це вони висунули його з власної ініціативи.

Проте навіть та невелика ініціатива, яку виявляє електорат, погоджуючись на ту чи іншу кандидатуру, обмежується наявністю партій. Партія не є, як намагається переконати нас класична доктрина демократії (чи Едмунд Берк), група людей, що ставить собі за мету сприяння суспільному добробуту «на прийнятній для всіх засаді». Небезпека такої раціоналізації полягає в її спокусливості. Бо, звичайно ж, будь-яка партія в будь-які часи бере на озброєння певні засади чи положення програми, й ці засади чи положення, мабуть, так само характеризують дану партію і сприяють її успіху, як якість товарів характеризує крамницю та сприяє її процвітанню. Але крамниці неможливо дати визначення через якість її товарів, а партії — через її засади. Партія — це група, члени якої ставлять собі за мету спільними діями в конкурентній боротьбі здобути політичну владу. Якби це було не так, то різні партії не мали б однакових чи майже однакових програм. А такі випадки є, і кожен про це знає. Партія та політична машина — це просто реакція на той факт, що виборці нездатні на інші дії, крім масового переходу на бік того чи іншого кандидата, тобто намагання регулювати політичну боротьбу шляхом точного повторення відповідної практики торговельної асоціації. Психологічні методи партійного керівництва та партійної реклами, гасла та маршові мелодії — це не другорядні речі. Це суттєво важливі складові політики. Так само, як керівник місцевої партійної організації.

Розділ XXIII

ВИСНОВОК

I. НА ЯКІ ДУМКИ НАВОДИТЬ ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ

Як виявилось, теорія політичної конкуренції переконливо тлумачить факти демократичного процесу. Тож природно, що ми скористаємось цією теорією у нашій спробі розкрити

зв'язок між демократією та соціалістичним ладом. Як уже мовилося раніше, соціалісти не тільки вказують на їхню несумісність: вони твердять, що демократія передбачає соціалізм і що справжня демократія неможлива ні за якого іншого устрою, крім соціалізму. З другого боку, читачеві напевно знайомі принаймні деякі з численних брошур, виданих у США за останні кілька років, автори яких доводять, що планова економіка, не кажучи вже про зрілий соціалізм, жодною мірою не сумісна з демократією. Обидві точки зору легко зрозуміти, якщо зважити на психологічне підґрунтя цього змагання та природне бажання обох сторін заручитися підтримкою народу, величезна більшість якого — палкі прихильники демократії. То, може, спитаємо себе: де ж правда?

Відповідь легко знайти в нашому аналізі в цій та попередніх частинах книжки. Між соціалізмом у нашому визначенні та демократією в нашому ж визначенні необов'язково є зв'язок: одне може існувати без другого. Водночас не доводиться говорити про їхню несумісність: за відповідного стану соціального середовища соціалістичним механізмом можна управляти на принципах демократії.

Проте не слід забувати, що ці прості твердження спираються на наше бачення соціалізму та демократії. Отож вони, ці твердження, означають не тільки менше, а й дещо відмінне від того, що має на увазі та й та сторона. З цієї причини, а також через те, що за питанням простої сумісності неминуче постає питання, чи дасть демократична засада за соціалізму хоч якоюсь мірою той самий ефект, що й за капіталізму, нам доведеться ще чимало пояснити. Зокрема, ми повинні спробувати окреслити умови, що могли б сприяти успіхові демократичної засади. Ми зробимо це в наступному підрозділі. А тим часом подивимося, на які думки наводить наш аналіз демократичного процесу.

Насамперед, згідно з нашою точкою зору, демократія не означає і не може означати, що народ дійсно править у будь-якому очевидному значенні слів «народ» і «правити». Демократія означає лише те, що народ має можливість погодитись чи не погодитись, аби ним правила та чи інша особа. Та позаяк він може розв'язати це питання також у цілком недемократичний спосіб, то нам довелося звузити своє визначення, додавши до нього ще один критерій, що характеризує демократичну засаду, тобто вільну боротьбу

серед майбутніх керівників за голоси виборців. Один бік розглядуваного питання можна розкрити через твердження, що демократія — це правління політика. Для нас украй важливо точно зрозуміти, що це означає.

Чимало тлумачів доктрини демократії доклали великих зусиль, аби позбавити політичну діяльність будь-яких ознак професіоналізму. Ці люди твердо, іноді палко, відстоювали думку про те, що політика не повинна бути професією, а щойно таке станеться, політика вироджуватиметься. Однак це просто ідеологія. Бізнесмени або правники, скажімо, обрані до парламенту чи навіть призначені на певну посаду, справді можуть і далі залишатися насамперед бізнесменами чи правниками. Крім того, багато з тих, що передусім займаються політикою, водночас справді мають інші засоби для існування¹. Однак звичайно особистий успіх у політиці означає (більшою мірою, ніж випадкове здобуття певної посади в кабінеті міністрів) зосередження на ній як на професійній діяльності, зводячи інші різновиди зайнятості даної особи до побічної чи необхідної роботи. Якщо ми хочемо рахуватися з фактами, то мусимо визнати, що в сучасних демократичних системах, крім швейцарської, політика — це обов'язково кар'єра. Звідси й визнання очевидної професійної зацікавленості в окремому політикові та очевидного групового інтересу до професії політика як такої. Ми повинні доконечно включити цей чинник до нашої теорії. Взявши його до уваги, ми розгадаємо не одну загадку². Крім усього іншого, ми відразу перестанемо дивуватися, чому політики так рідко слугують інтересам свого класу чи груп, з якими вони особисто пов'язані. З погляду політики людина, яка не запам'ятала назавжди оцей вислів, що його приписують одному з найудачливіших політиків усіх часів, має дитячий розум: «Бізнесмени не розуміють,

---

¹ Прикладів, звісно, безліч. Особливо повчальний — це правники у французькій *chambre* та *sénat*. Деякі видатні політичні лідери були також славетними *avocats*: згадайте хоча б Вальдека—Руссо та Пуанкаре. Проте здебільшого (і якщо ми знехтуємо випадками, коли правничі фірми чудом функціонують попри часті відволікання одного з партнерів, провідного політика, на політичні справи) успіх у правничій галузі та успіх у політиці не є взаємопов'язані.

² Слід звернути увагу на те, як у розділі XIII, підрозділі II, цей аргумент пов'язаний з нашим аналізом становища та поведінки інтелігенції.

що я торгую голосами так само, як вони торгують нафтою»³.

Зауважимо: немає підстав вважати, що соціалістична організація суспільства змінить тут щось на краще чи на гірше. Лікар чи інженер, який прагне задовольнити своє честолюбство, домігшись успіху як лікар чи інженер, залишатиметься своєрідною особистістю зі своєрідними інтересами; лікар чи інженер, який прагне керувати національними інституціями чи реформувати їх, залишатиметься іншою особистістю з іншими інтересами.

По-друге, дослідники, які вивчають політичні системи, завжди мали сумнів щодо ефективності демократії в галузі управління великим складним суспільством. Ці люди, зокрема, наголошували на тому, що порівняно з іншими системами ефективність демократичного уряду неминуче падає через колосальні втрати енергії, яких зазнають політичні лідери, беручи участь у безкінечних баталіях у парламенті та поза ним. З тієї самої причини на згадану ефективність також негативно впливає необхідність пристосовувати політичні заходи до потреб політичної боротьби. Жодне з цих двох тверджень не підлягає сумніву. Вони є лише винівками з нашого попереднього твердження про те, що демократична засада породжує законодавство та державне управління як побічні наслідки боротьби за політичну владу.

Спробуймо уявити собі, наприклад, у яких умовах працює прем'єр-міністр. Там, де становище уряду таке ж хитке, як воно було у Франції з 1871 року до катастрофи 1940-го, прем'єрова увага майже повністю мусить бути прикута до завдання, схожого на спробу побудувати піраміду з біль-ярдних куль. За таких умов лише надзвичайно енергійна людина знаходить у собі сили для поточної адміністративної роботи над законопроектом тощо; і лише така виняткова

³ Цю точку зору іноді осуджують як легковажну або цинічну. Я, навпаки, вважаю легковажним або цинічним визнавати гасла на словах, а на самоті, на згадку про них, лише зловісно посміхатися. Проте варто вказати й на те, що ця точка зору не так принижує політиків, як здається. Вона не виключає таких понять, як ідеали чи почуття обов'язку. Аналогія з бізнесменом допоможе краще зрозуміти мою думку. Я вже згадував про те, що жоден економіст, який хоч трохи знається на реаліях ділових стосунків, навіть на хвилину не припустить, що почуття обов'язку та ідеали як чинники ефективної праці не грають ніякої ролі у формуванні поведінки ділової людини. Проте той самий економіст має рацію, коли пояснює цю поведінку, спираючись на мотив прибутку.

людина здобуває хоч якийсь авторитет серед підлеглого їй чиновництва, хоча воно, як і всі довкола, знає, що його шеф не втримається довго у своєму кріслі. В Англії, звісно, справа стоїть не так погано. Непевне становище уряду — явище виняткове; звичайно він може розраховувати на п'ять-шість років спокійної праці. Міністри не хвилюються за свої посади, а в парламенті їх не так легко вибити із сідла. Проте це не означає, що їм узагалі не доводиться боротися. Змагання не припиняється, і якщо існуванню урядів немає постійної загрози, то лише тому, що їм, як звичайно, вдається стримувати безнастанні напади опонентів, перш ніж ці напади переростають у справжню загрозу. Прем'єр-міністрові доводиться весь час стежити за опонентами, ніколи не забувати про вплив на прихильників, бути готовим у будь-яку хвилину скористатися незгодою в стані опозиції, не випускати з поля зору питань, що обговорюються, тримати в руках свій кабінет, — одне слово, поки триває парламентська сесія, добре, якщо прем'єрові трапляється нагода протягом пари вранішніх годин щось обміркувати чи над чимось справді попрацювати. Окремі невдачі та поразки уряду в цілому часто спричиняються фізичним виснаженням прем'єра чи його команди⁴. Цілком слушно було б спитати, як же він наважується брати на себе такі широкі зобов'язання: і керувати, й контролювати адміністративний механізм, який своїми функціями охоплює всі питання економічного життя?

Однак таке марнотратство урядових сил — це ще не все. Постійна конкурентна боротьба за владу або за те, щоб при ній утриматись, надає кожному обговоренню програми чи законопроекту того упередженого підходу, який так чудово розкритий у згаданому висловлюванні про «торгівлю голосами». Той факт, що в демократичній системі уряд змушений

---

⁴ Ось дивовижний приклад. Немає такого дослідника причин світової війни 1914—1918 років, якого б не вразила пасивність англійського уряду у період від відомого вбивства ерцгерцога до оголошення війни. Не те, щоб нічого не робилось, аби уникнути цієї всесвітньої пожежі. Просто вжиті заходи виявилися на диво неефективними й далекими від того, що можна було зробити. Звичайно, це можна пояснити, припустивши, що уряд Асквіта насправді не прагнув уникнути війни. Проте якщо вважати це припущення непереконливим (а я гадаю, що його слід уважати саме таким), то це наштовкує нас на іншу думку: можливо, політична гра так поглинула панів із урядових кіл, що вони усвідомили небезпечність міжнародної ситуації лише тоді, коли було вже запізно.

насамперед зважати на політичний бік програми, чи законопроекту, чи адміністративної постанови (тобто саме факт здійснення демократичного принципу урядової залежності від голосів парламентарів і виборців), мабуть, спотворює всі «за» і «проти». Цей факт, зокрема, робить тих, хто стоїть біля чи трохи далі від керма влади, короткозорими, надзвичайно утруднюючи їм служіння довготерміновим інтересам нації, яке потребує послідовних зусиль для досягнення далекої мети; зовнішній політиці, наприклад, загрожує виродження у внутрішню політику. Крім того, згаданий факт не дає можливості раціональніше регулювати кількість обговорюваних законопроектів. Регулювання, що його застосовує уряд, виходячи зі своїх політичних шансів, необов'язково дає найкращі наслідки для нації.

Отож прем'єр-міністр демократичної країни скидається на вершника, надто заклопотаного тим, щоб утриматись у сідлі, аби усвідомлювати, куди несе його кінь, або на генерала, який так потерпає за виконання своїх наказів, що йому вже не до стратегії. І це залишається правдою (а у випадку деяких країн, як от Франція та Італія, повинно відверто визнаватись як одне з джерел антидемократичних настроїв), навіть якщо ми прикличемо на допомогу виправдувальні факти.

Взяти хоча б для початку той факт, що випадки, коли згадані наслідки видаються нестерпними, можна часто пояснити нездатністю соціальної системи використовувати демократичні інституції. Як показують приклади Франції та Італії, таке може трапитись у країнах, значно цивілізованіших за ті, що впоралися з цим завданням. У зв'язку з цим, однак, суть критики в даному випадку зводиться до твердження, що успішне використання демократичної засади залежить од виконання певних умов — тема, до якої ми підійдемо трохи згодом.

Крім того, є ще питання альтернативи. Згадані вади, очевидно, притаманні також недемократичним системам. Прокладання шляху до високого становища, скажімо, при королівському дворі, може забрати стільки ж сил і так само змінити погляди претендента, як боротьба за вплив на демократичне суспільство, хоча ця марна трата сил і ці метаморфози з поглядами в останньому випадку дещо приховані від громадськості. Інакше кажучи, порівняльна оцінка урядових механізмів вимагатиме від нас уваги не

тільки до інституціональних засад, а й до багатьох інших чинників.

Навіть більше, у відповідь на цю критику дехто з нас скаже: можливо, нижча ефективність уряду — це саме те, що нам потрібно. Ми, зрозуміло, не хочемо стати об'єктами ефективності диктатури, просто матеріалом для складних ігор. Сьогодні в Сполучених Штатах така річ, як держплан, мабуть, неможлива. Проте хіба це не є доказом саме того, що так само, як російський держплан, його гіпотетичний аналог у нашій країні порушив би дух та органічну структуру держави?

Нарешті, за допомогою відповідних інституціональних механізмів можна зменшити тиск на державне керівництво. З цього боку американська система вирізняється своєю перевагою. Поза сумнівом, американський прем'єр-міністр повинен постійно тримати на оці свою політичну шахівницю. Та не беручи водночас участі у засіданнях конгресу, він позбавлений принаймні фізичного перенапруження. Він має всі можливості для збереження сили.

По-третє, наш аналіз у попередньому розділі виразно окреслює проблему здібностей тих людей, яких демократична засада висуває на керівні посади. Навряд чи потрібно нагадувати в зв'язку з цим добре відомий аргумент: демократична засада формує професійних політиків, яких вона потім перетворює на аматорів — адміністраторів і «державних діячів». І хоча їм самим бракує всіх якостей, потрібних для виконання завдань, що стоять перед ними, ці люди призначають на посади тих, кого лорд Маколей називав «суддями без закону та дипломатами без французької мови», руйнуючи в такий спосіб систему державної служби та знеохочуючи кращих її працівників. Що гірше, є ще одна проблема, відмінна від питання фахової компетенції та досвіду: риси інтелекту й характеру, необхідні удачливому кандидатові, не обов'язково потрібні доброму адміністраторові, тож вибір електорату може стати на перешкоді людям, які могли б успішно провадити державні справи. Та навіть якщо вибрані кандидатури досягнуть успіху при владі, то цей успіх може цілком обернутися невдачею для країни. Політик, якщо він добрий тактик, зуміє пережити скільки завгодно адміністративних невдач.

Якщо у всьому цьому є елементи істини, то таке визнання

слід, знову ж таки, пом'якшити визнанням виправдувальних фактів. На користь демократії, зокрема, промовляє те, що вона бере до уваги альтернативу: жодна система відбору, незалежно від соціального середовища (крім хіба що капіталізму конкурентного типу), не орієнтується лише на функціональні якості й не добирає політичних діячів так, як добирають коней для перегонів. Усі системи, хоч і не однаковою мірою, виявляють прихильність і до інших якостей, часто несприятливих для виконання певних функцій. Проте ми, мабуть, можемо піти ще далі. Було б не зовсім правильно твердити, що пересічно політичний успіх нічого не означає чи що політик — це не хто інший, як аматор. Тут є одна дуже важлива річ, якою він володіє професійно, — вміння працювати з людьми. Здатність захопити політичне лідерство майже завжди пов'язується з певним особистим впливом та іншими здібностями, що можуть знадобитися в роботі прем'єр-міністра. Зрештою, є чимало перешкод, здатних зупинити політика на шляху до високої державної посади, якщо цей політик недоумок чи базікало. В тому, що при розгляді подібних питань загальна аргументація в той чи інший бік не приводить до певного наслідку, немає нічого несподіваного. Значно цікавіше й істотніше те, що фактичні свідчення, принаймні на перший погляд, не набагато переконливіші. Немає нічого легшого, ніж зробити вражаючий перелік невдач демократичної форми правління, надто якщо згадати не тільки приклади фактичного провалу чи краху національних планів, а й випадки, коли, хоча країна жила здоровим і заможним життям, успіхів у політичній галузі було явно менше, ніж в інших. Але так само легко зібрати не менш вражаючі свідчення на користь політиків. Наведемо один важливий приклад. Відомо, що в античні часи війна не була таким специфічним явищем, як в останні роки. Проте можна припустити, що навіть тоді здатність добре воювати мала дуже мало спільного із здатністю бути обраним на політичну посаду. А римські полководці республіканської ери були всі політиками і всі одержували свої військові призначення безпосередньо через виборні посади, які вони обіймали на той час або раніше. З цим пов'язані деякі з найстрашніших поразок Риму. Але загалом ці політики-солдати чудово справлялися із своїми завданнями.

Чому? На це питання є лише одна відповідь.

II. УМОВИ УСПІХУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЗАСАДИ

Якщо фізик помічає, що один і той самий механізм працює по-різному в різний час і в різних місцях, то цей фізик робить висновок, що функціонування механізму залежить від зовнішніх умов. Ми не можемо не прийти до подібного висновку. Зрозуміти, що це за умови, так само легко, як було легко збагнути, за яких умов можна очікувати, що класична доктрина демократії в прийнятній мірі відповідатиме дійсності.

Цей висновок безсумнівно утверджує нас на тій суто релятивістській точці зору, до якої ми весь час привертаємо увагу читача. Як не існує доказів на користь чи проти соціалізму, які пасували б для всіх часів і народів, так само неможливо навести прийнятну для всіх і завжди аргументацію на користь чи проти демократичної форми правління. І, як у випадку з соціалізмом, це утруднює аргументацію із застереженням *ceteris paribus*, бо «інші умови» *не можуть* бути рівними й тоді, коли демократія є одним із здійснених варіантів чи єдиним здійсненим варіантом, і тоді, коли справи стоять навпаки. Демократія процвітає в соціальних системах з певними ознаками, тож навряд чи є сенс з'ясувати, як вона спрацює там, де цих ознак бракує, чи як поведеться людям у такій ситуації. Умови, необхідні, на мою думку, для успішного застосування демократичної форми правління⁵ (у суспільствах, де це взагалі можливо), я розділив би на чотири категорії, зосередившись на великих індустріальних країнах сучасного типу.

Перша умова полягає в тому, що людський матеріал для політики (працівники партійного апарату, парламентарі, члени кабінету міністрів) має бути доволі високої якості. Це означає більше, ніж наявність достатньої кількості людей з відповідними здібностями та моральними якостями. Як уже вказувалося раніше, демократична засада передбачає не просто відбір серед населення, а лише серед тієї його

---

⁵ Під «успішним застосуванням демократичної форми правління» я розумію не більше, ніж те, що демократичний процес має постійно відновлюватися, не створюючи ситуацій, які вимагали б застосування недемократичних методів, і що він має розв'язувати поточні питання у спосіб, який у кінцевому підсумку виявився б прийнятним для політично впливових соціальних груп. Я не хочу цим сказати, що кожен дослідник має схвалювати, виходячи з власної точки зору, наслідки цього процесу.

частини, яка придатна для політичної діяльності чи, точніше, яка висуває свої кандидатури для виборів. Це, звісно, стосується всіх методів відбору. Отже, залежно від того, якою мірою дана галузь приваблює талановитих людей з відповідними якостями, всі ці методи забезпечать її функціонування на рівні вищому чи нижчому середнього по країні. Проте конкурентна боротьба за відповідальні посади призводить, з одного боку, до марнотратства сил і кадрів. З другого боку, демократичний процес може легко створити у сфері політики умови, які відштовхуватимуть більшість із тих, хто здатний досягти успіху в будь-якій галузі. З обох цих причин якість людського матеріалу надзвичайно важлива для успіху демократичної форми правління. Це неправда, що в демократичній країні люди завжди мають ту форму і тієї якості державне управління, яких хочуть і заслуговують.

Існує чимало способів забезпечити країну доволі здібними політиками. Проте дотеперішній досвід, здається, наводить на думку, що єдина гарантія такого забезпечення — це наявність соціальної верстви, теж наслідку суворого відбору, з природним потягом до політики. Якщо ця верства не буде ні надто замкненою, ні надто доступною для сторонніх і матиме в собі доволі сили для асиміляції більшості поглинутих елементів, то вона не тільки поповнить шерехи політиків людьми, які витримали численні випробування в інших галузях (пройшли, так би мовити, приватну школу), а й зробить цих людей придатнішими для політичної кар'єри, прилучивши їх до втіленого у традиціях досвіду, професійного кодексу та певної системи поглядів.

Навряд чи випадково Англія — єдина країна, що повністю задовольняє наші умови, — є також єдиною країною, яка має політичне суспільство в цьому розумінні. Ще повчальнішим є приклад Німеччини періоду Веймарської республіки (1918—1933). Як я сподіваюсь показати в частині V, у німецьких політиків того часу не було нічого, що звичайно оцінюється як разючий недолік. Пересічний парламентар, прем'єр та член кабінету міністрів — всі вони були чесні, розважливі та сумлінні. Те саме стосується всіх партій. Проте, віддаючи належне талантам, що подекуди давали про себе знати, хоча рідко займали високі посади чи наближались до них, слід додати, що більшість згаданих вище політиків явно не відповідали своєму призначенню, а іноді

являли собою жалюгідні фігури. Певна річ, це пояснюється не браком здібностей та сил у цілої нації, а тим, що ці здібності та сили зневажали політичну кар'єру. Не існувало ні класу, ні соціальної групи, представники яких дивилися б на політику як на своє призначення. Чимало факторів спричинилося до невдач цієї політичної системи. Але той факт, що зрештою вона зазнала нещівної поразки від антидемократичного лідера, вказує, проте, на брак надихаючого демократичного керівництва.

Друга умова успіху демократії полягає в тому, що сфера ефективної дії політичного рішення не повинна бути надто широка. Наскільки широкою їй бути, залежить не тільки від загальних обмежень демократичної форми правління, що випливають з аналізу в попередньому підрозділі, а й від обставин, характерних для кожного окремого випадку. Спробуємо конкретизувати нашу думку. Сфера дії даного рішення залежить не тільки, наприклад, від якості та кількості питань, що їх у змозі успішно розв'язати уряд, постійно напружений у боротьбі за своє політичне виживання; у будь-який даний час і в будь-якому даному місці межа поширення прийнятого рішення залежить також від якості людей, з яких складається даний уряд, і від типу політичного механізму та характеру громадської думки, з якими цим людям доводиться мати діло. З погляду нашої теорії демократії немає потреби вимагати (як це було б необхідно з точки зору класичної теорії), щоб політичний апарат розглядав лише ті питання, які б широкі верстви населення цілком розуміли й сприймали серйозно. Проте є ще одна, менш категорична вимога подібного характеру. Отож міркуймо далі.

Звичайно, не може бути ніяких правових обмежень щодо питань, з яких парламент, очолюваний прем'єр-міністром, при потребі приймає рішення шляхом внесення конституційної поправки. Проте, як доводив Едмунд Берк, розглядаючи позицію англійського уряду та парламенту щодо американських колоній, аби функціонувати належним чином, цей всемогутній парламент повинен накласти на себе обмеження. Так само й ми можемо сказати, що навіть у межах того переліку питань, які повинні ставитись на парламентське голосування, і урядові, й парламентові часто доводиться схвалювати законопроекти, які потребують суто формального чи, щонайбільше, суто контролюючого рішення.

В противному разі демократична форма правління здатна породжувати законодавчі потвори. Візьмемо для прикладу такий об'ємистий та специфічний законопроект, як карний кодекс. Демократична засада придатна для з'ясування, чи країні взагалі потрібна така кодифікація. Ця засада годиться також для розгляду певних «проблем», які уряд, можливо, забажає розглянути, щоб прийти до більш ніж формальних політичних рішень,— наприклад, чи вважати певні підступи робітничих або наймацьких асоціацій кримінальними діями. А щодо решти, то урядові й парламентові доведеться, нехтуючи власними поглядами, покладатися на поради фахівців. Бо злочинність — явище складне. Цей термін, власне, охоплює чимало явищ, які мають дуже мало спільного між собою. Популярні гасла стосовно злочинності майже завжди хибні. А раціональний підхід до цієї проблеми потребує захисту відповідного законодавства як від мстивості, так і від сентиментальності — настроїв, у які час від часу схильні впадати аматори в цій галузі з уряду та парламенту. Саме це я й хотів сказати, наголошуючи на сфері *ефективної дії* політичних рішень — сфері дії, в межах якої політики приймають рішення і фактично, й формально.

І знову ж таки, розглядувану умову можна справді задовольнити, відповідно обмеживши активність держави. Проте читач неправильно зрозумів би нас, якби вирішив, що це обмеження має бути обов'язковим. Демократія не вимагає підпорядкування своїй політичній засаді кожної державної функції. У більшості демократичних країн, наприклад, судді значною мірою незалежні від політичних установ. Ще один приклад — становище Англійського банку до 1914 року. Деякі його функції фактично мали державний характер. Однак ці функції було надано організації, яка мала правовий статус торговельної (а не фінансової) корпорації, доволі незалежної від державної політичної машини, щоб проводити свою власну політику. Як приклад можна також назвати певні федеральні установи в Сполучених Штатах. Комітет з питань міжштатного транспорту й торгівлі є спробою розширити сферу державного впливу без розширення сфери дії політичних рішень. Або ще один приклад: деякі наші штати фінансують свої університети «не ставлячи ніяких умов», тобто не втручаючись у те, що іноді являє собою практично повну автономію.

Отже, майже будь-який тип людської діяльності можна

включити в державну сферу, не використовуючи його в конкурентній боротьбі за політичну владу, якщо не враховувати того, що передбачається законопроектом для надання відповідних повноважень та створення установи для їх реалізації, а також зв'язків, що їх вимагає здійснюваний урядом загальний нагляд. Правда, цей нагляд може виродитись у негативний вплив. Часто досить лише надати політикові право добору кадрів для позаполітичних державних установ, щоб, за жорсткого застосування цього права, скорумпувати їх. Але це не змінює принципу, який ми розглядаємо.

Третя умова. Для досягнення всіх державних цілей (багато їх чи мало) демократичний уряд у сучасному індустріальному суспільстві повинен мати можливість користуватися послугами добре вишколеної бюрократії з репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та не менш сильним *esprit de corps*. Використання такої бюрократії — головна відповідь на аргумент про управління аматорів. Потенційно це єдина відповідь на питання, яке ми так часто чуємо в нашій країні: якщо політика демократів виявилася нездатною сформувати пристойну міську владу, то хіба можна сподіватися забезпечення якогось життєвого рівня нації, якщо все, включаючи зрештою весь виробничий процес, має перейти в їхні руки? Нарешті, це є також принциповою відповіддю на питання про те, як задовольнити нашу другу умову⁶ там, де широко застосовується державний контроль. Самої ефективності бюрократії в галузі сучасного управління та здатності чиновників взагалі давати компетентні поради замало. Бюрократія має бути доволі впливовою, щоб давати поради, а в разі потреби настанови політикам, які очолюють міністерства. А для цього вона повинна мати можливість розробляти власні засади й достатній ступінь незалежності, щоб їх запроваджувати. Бюрократія повинна бути самостійною силою. Інакше кажучи, фактично, проте не формально, призначення на посаду, визначення посадових термінів, службові підвищення мають значною мірою залежати (в межах правил державної служби, яких

---

⁶ Згадка про деякі думки щодо бюрократії в розділі XVIII переконує читача, що з усіх трьох поглядів вирішення питання за допомогою бюрократії в жодному разі не вважається ідеальним. З другого боку, читачеві не слід занадто підпадати під вплив асоціацій, які цей термін викликає в повсякденному вживанні. У всякому разі, згадана відповідь — єдино реалістична.

політики не наважуються порушувати) від корпоративної думки чиновництва попри неодмінні (й, звичайно ж, часті) протести невдоволених політиків чи громадськості.

І знову ж таки, як у випадку з політичними кадрами, питання про відповідний людський матеріал має першорядне значення. Навчання відіграє істотну, але далеко не таку важливу роль. І знову ж таки, проблема необхідних для функціонування чиновництва людського матеріалу й традиційного кодексу розв'язується дуже легко при наявності соціальної верстви, з якої можна набирати кадри відповідної якості та репутації, — верстви не забідної й не забагатої, не надто замкненої й не надто доступної. Приклад бюрократії європейських країн, хоча доволі ворожа критика й заплямувала її репутацію, дуже добре показує, що я маю на увазі. Європейська бюрократія — це продукт тривалого розвитку, починаючи від ministeriales, що слугували середньовічним магнатам (спершу це були призначені для виконання адміністративних та військових обов'язків кріпаки, які з часом одержали статус дрібної шляхти) протягом віків, аж поки сформувався потужний механізм, який ми бачимо сьогодні. Бюрократію неможливо створити за короткий час. Її неможливо «найняти» за гроші. Але вона виростає всюди, за будь-якого політичного устрою. Її розростання — єдина певна річ у нашому майбутньому.

Четверту групу умов можна окреслити двома словами — демократичний самоконтроль. Кожен, звичайно, погодиться, що застосування демократичної засади не обійдеться без ускладнень, якщо всі впливові соціальні групи не виявлять готовності підтримати будь-який законопроект, що не суперечить чинному законодавству, та виконувати всі розпорядження правосильних органів влади. Проте демократичний самоконтроль означає значно більше.

Насамперед електорат і парламент повинні мати доволі високий інтелектуальний та моральний рівень, щоб відкидати пропозиції дурисвітів і твердолобих, інакше під їхній вплив підпадатимуть люди, які не є ні тими, ні тими. Навіть більше, до невдач, які дискредитують демократію та підривають прихильність до неї, можуть також спричинитися законопроекти, прийняті без урахування інших думок або ситуації в країні. Окремі пропозиції щодо реформування законодавства чи адміністративних заходів повинні, так би мовити, терпляче дотримувати черги, а не водночас кидати-

ся на приступ парламенту, мов зголоднілий люд на хлібницю. Пригадавши те, що говорилося у попередньому розділі про *modus operandi* демократичної засади, читач зрозуміє, що така поведінка значною мірою потребує добровільних поступок.

Політики в парламенті, зокрема, не повинні піддаватися спокусі використовувати кожен можливість, аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика неможлива. Це означає, що прихильники уряду мусять погодитися на його провідну роль і дозволити йому розробляти та здійснювати власну програму, а опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» й дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил. Виконання цієї вимоги (систематичне порушення якої означає початок кінця демократії) потребуватиме помірною традиціоналізму — ні забагато, ні замало. Захист цього традиціоналізму — одна з тих цілей, для досягнення яких існують парламентський регламент і правила етики. Електорат своєю чергою повинен дотримуватися поділу праці між собою та політиками, яких він обирає. У міжвиборчий період виборці не повинні поспішати висловлювати недовіру своєму депутатові, усвідомлюючи, що з моменту обрання депутата політична діяльність — то його справа, а не їхня. Це означає, що вони повинні утримуватись від постійного повчання депутата — засада, загальне визнання якої знаходить відбиття в конституціях і політичній теорії ще з часів Едмунда Берка. Проте не всі розуміють, що ця засада означає. З одного боку, мало хто усвідомлює, що вона суперечить класичній доктрині демократії, спричиняючись на практиці до відмови від неї. Бо якщо народ має правити в плані розв'язання окремих питань, то хіба може він чинити природніше, ніж давати своїм обранцям настанови на кшталт тих, що їх давали французи своїм представникам у генеральних штатах до 1789 року включно? З другого боку, ще менше людей усвідомлює, що, прийнявши згадану засаду, слід також заборонити не тільки формальні настанови, як оті французькі *cahiers*, а й менш формальні спроби обмежувати свободу дії парламентарів — наприклад, бомбардування їх листами й телеграмами.

Ми не маємо можливості заглиблюватися у кожен складну проблему, що виникає у зв'язку з цим стосовно справ-

жньої природи демократії у нашому визначенні. Єдине, що тут важить — це те, що успішне застосування демократичної засади у великих складних суспільствах завжди було несумісним із небажаним для політиків втручанням у їхню діяльність (аж до таємної дипломатії та фальшивих намірів і зобов'язань) і що від громадян вимагається неабияке самовладання, щоб утриматись від такого втручання.

Нарешті, ефективне змагання за владу потребує великої терпимості до розбіжності в поглядах. Раніше ми вже вказували на те, що ця терпимість не є й ніколи не буде цілковитою. Проте кожному претендентові на лідерство має бути надана можливість (хіба що його поставлено поза законом) викласти свої аргументи, не порушуючи громадського порядку. А це може означати, що люди повинні терпіти, коли хтось виступає проти їхніх життєво важливих інтересів або чорнить їхні найдорожчі ідеали; чи, навпаки, означати, що претендент на лідерство, який дотримується таких поглядів, повинен відповідно стримувати себе. Ні те, ні те не є можливим без щирої поваги до поглядів співвітчизника аж до готовності поступитися своїми власними.

Кожна система здатна витримати певні відхилення. Та навіть необхідний мінімум демократичного самоконтролю, очевидно, потребуватиме національного характеру та національних звичаїв, для розвитку яких не всюди є можливість, а від демократичної системи годі чекати, що вона створить їх сама. І немає країни, де цей самоконтроль здатний витримати більш чи менш суворі випробування. Читачеві, власне, досить ще раз переглянути наші умови, аби впевнитись, що переваги демократичної форми правління виявляться повністю лише тоді, коли всі впливові верстви будуть практично одноставні не тільки у вірності батьківщині, а й у вірності засадам її соціальної структури. Всюди, де ці засади ставляться під сумнів, породжуючи проблеми, які розколюють країну на два ворожі табори, демократія функціонує в несприятливих умовах. А коли з'являються інтереси та ідеали, що виключають будь-який компроміс, її механізм взагалі може зупинитись.

Узагальнюючи, ми можемо сказати, що в лиху годину демократична засада потрапляє в несприятливі умови. Демократичні системи всіх типів практично одноставно визнають, що в певних ситуаціях краще відмовитись від політичної конкуренції, погодившись на монополію на владу. У Стародавньому Римі невиборна посада, що за виняткових

обставин давала монополію на владу, передбачалася конституцією. Той, на кого покладалися такі обов'язки, називався *magister populi* або *dictator*. Подібні положення мають практично всі конституції, включаючи нашу: за певних умов президент Сполучених Штатів одержує повноваження, які фактично перетворюють його на римського диктатора, попри всі відмінності в правовій структурі та практичних деталях. Якщо монополію на владу ефективно обмежити, визначивши часові рамки або для цієї монополії (як це було зроблено ще в Римі), або для короткотермінового надзвичайного стану, то дія демократичної засади політичної конкуренції буде лише тимчасово зупинена. Якщо монополію на владу не обмежити в часі юридично чи фактично (а необмежена в часі, вона звичайно може стати необмеженою стосовно всього іншого), то демократичну засаду можна вважати скасованою, і ми матимемо диктатуру в сучасному розумінні цього слова⁷.

III. ДЕМОКРАТІЯ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Викладаючи свої висновки, нам краще почати із зв'язку між демократією та капіталістичним устроєм.

Ідеологія демократії, відображена в її класичній доктрині, спирається на раціоналістичні системи людської поведінки та життєвих цінностей. Якщо виходити з попереднього аргументу (розділ XI), то цього факту досить, щоб навести нас на думку про буржуазне походження демократії. Історія цілком підтверджує це припущення: сучасна демократія зародилася одночасно з капіталізмом, у причинному зв'язку з ним. Але те саме торкається її практичного застосування: демократія в світлі нашої теорії політичної конкуренції була головним чинником у процесі політичних та інституціональних змін, за допомогою яких буржуазія перебудувала й від-

⁷ Ми звикли до неправильного вживання римського терміну «диктатура». У Стародавньому Римі справді розвинувся тип автократії, певні риси якого протягом кількох століть не відрізнялися від ознак сучасних диктатур, хоча цією аналогією не слід зловживати. Проте згаданий тип автократії ніколи не використовував республіканської посади диктатора, крім одного випадку,— коли йшлося про Г. Юлія Цезаря. Диктатура Сулли означала просто тимчасову посаду магістрата, створену з певною метою (конституційна реформа). Всі інші випадки належать до категорії цілком «типових».

повідно до своїх поглядів раціоналізувала попередню соціальну та політичну структуру; в цій перебудові демократична засада відіграла роль політичного інструмента. Ми вже бачили, що вона працює також, і особливо добре, в певних типах поза- й докапіталістичного суспільства. Проте сучасна демократія є продуктом капіталістичного процесу.

Є чи не є демократія одним із тих витворів капіталізму, що мають відмерти разом із ним,— то вже, звичайно, інше питання. А ще інше — наскільки здатне чи нездатне капіталістичне суспільство скористатися демократичною засадою, яку само поступово створило.

Стосовно останнього питання зрозуміло, що з одного погляду капіталістичне суспільство має перевагу. Буржуазія у свій, притаманний їй спосіб розв'язує проблему обмеження сфери дії політичних рішень так, щоб на них можна було впливати, застосовуючи засаду політичної конкуренції. Буржуазна система обмежує сферу політичного впливу, обмежуючи сферу впливу органів державної влади; розв'язання згаданої проблеми цією системою полягає у створенні ідеалу ощадливої держави, головна мета якої — гарантувати легалізацію буржуазії та створити міцну законодавчу структуру для забезпечення вільного приватного підприємництва у всіх галузях. А якщо ще взяти до уваги певні притаманні (як ми вже з'ясували) буржуазному суспільству особливості — його миролюбний (у всякому разі, антимілітаристський) характер і прагнення до розвитку вільної торгівлі,— то ми побачимо, що в буржуазній країні роль політичного рішення можна звести майже до будь-якого мінімуму залежно від ступеня неспроможності політичної галузі.

Нині такий тип держави, поза сумнівом, утратив для нас свою привабливість. Буржуазна демократія — це звичайно дуже специфічне історичне явище, і будь-які спроби оцінити його залежать, зрозуміло, від визнання норм, яких ми вже не дотримуємось. Але безглуздо заперечувати, що розв'язання проблеми, яке нам не подобається, однаково є розв'язання, а буржуазна демократія залишається демократією. Навпаки, тепер, коли кольори її блякнуть, для нас іще важливіше визнати, якими яскравими вони були в часи її розквіту; якими великими й рівними були можливості, що вона їх створювала для сімей (якщо не для окремих осіб); яку широкую свободу особи надавала тим, хто

витримував її випробування (чи їхнім дітям). Важливо визнати й те, що вона стійко зносила, принаймні протягом кількох десятиліть, напругу несприятливих для неї умов і чудово функціонувала, зіткнувшись із зовнішніми, ворожими щодо буржуазних верств вимогами.

Капіталістичне суспільство в період свого розквіту сприяло успіхові демократії ще й з іншого погляду. Для класу, інтереси якого найбільше виграють, коли ними ніхто не цікавиться, легше виявляти демократичну стриманість, ніж для класів, що за своєю природою намагаються жити за рахунок держави. Загалом буржуа, який насамперед поринає у власні турботи, значно більше, ніж будь-хто, схильний (якщо цим турботам нічого серйозного не загрожує) виявляти терпимість до політичних незгод і повагу до поглядів, яких він не поділяє. До того ж, оскільки буржуазні принципи панують у суспільстві, то ця позиція пошириться й на інші класи. Англійські землевласники досить спокійно сприйняли поразку 1845 року; англійське робітництво боролось за скасування обмежень у правах, але до початку нашого століття не поспішало вимагати привілеїв. В інших країнах така стриманість справді виявлялася значно меншою мірою. Ці відхилення від принципу були не завжди серйозними й не завжди пов'язаними лише з класом капіталістів. Але іноді політичне життя майже зводилось до боротьби між впливовими політичними колами, й часто їхні підступи, що суперечили духові демократичної засади, виявлялися доволі дійовими, щоб спотворити її *modus operandi*. Проте доводити, що в капіталістичному суспільстві справжня демократія «неможлива», — це явне перебільшення⁸.

Однак з обох згаданих поглядів капіталізм швидко втрачає свої переваги. Буржуазна демократія, віддана згаданому ідеалові держави, певний час функціонувала з дедалі більшими ускладненнями. Почасти тому, що, як ми вже бачили, демократична засада ніколи не спрацьовує найкращим чи-

---

⁸ Слід сказати про те, що деякі відхилення від демократичної засади пов'язані з наявністю організованого класу капіталістів. Але й після такого виправлення наведене твердження залишається правильним як з погляду класичної, так і нашої теорії демократії. З першого погляду, результатом є те, що кошти, якими володіють приватні підприємці, часто використовуються для того, щоб перешкодити здійсненню волі народу. З другого погляду, результат полягає в тому, що ці приватні кошти часто використовуються для втручання в роботу механізму політичної конкуренції.

ном у випадку розколу країни через розбіжність у поглядах на кардинальні питання соціальної структури. Ця перешкода, своєю чергою, набула серйозного значення, бо буржуазне суспільство виявилось цілковито нездатним виконати ще одну умову, щоб забезпечити дієвість демократичної засади. Буржуазія породжувала індивідів, які ставали політичними лідерами, приєднавшись до класу політиків небуржуазного походження, але вона не створила власної верстви удачливих політиків, хоча третя генерація родин промисловців, мабуть, мала всі можливості сформувати її. У частині II докладно пояснюється, чому так сталося. Всі ці факти, разом узяті, здається, наводять нас на песимістичний прогноз щодо такого типу демократії. Вони також підказують, чому в деяких випадках вона з такою очевидною легкістю поступалася диктатурі.

2. Ідеологія класичного соціалізму є продуктом буржуазної ідеології. Вона, зокрема, має цілком спільну з останньою раціоналістичну та утилітаристську основу і чимало спільних ідей та ідеалів, які увійшли до класичної доктрини демократії. Соціалісти, по суті, без жодних ускладнень привласнили цю частину буржуазної спадщини й висунули аргументи на користь твердження про те, що елементи класичної доктрини, які соціалізм нездатний засвоїти (надто, скажімо, захист приватної власності), дійсно суперечать його головним засадам. Теорії такого роду можуть зберегтися навіть у цілком недемократичних формах соціалізму, і нехай книжники та фарисеї шукають зручні фрази, щоб усунути суперечливість між теорією та практикою. Проте нас цікавить саме практика — доля демократичної практики, як вона тлумачиться в доктрині політичної конкуренції. Отже, позаяк ми вже бачили, що недемократичний соціалізм цілком можливий, то справжнє питання, знову ж таки, полягає в тому, здатний чи нездатний соціалізм у разі потреби забезпечити функціонування демократичної засади.

Тут треба збагнути одну істотну річ. Жодна відповідальна людина неспроможна зважити наслідки поширення демократичної засади, тобто сфери «політики», на всі економічні галузі. Вважаючи, що саме в цьому полягає суть демократичного соціалізму, така людина зробить природний висновок про його неминучий крах. Але цей висновок недоко-нечно логічний. Як зазначалося вище, розширення сфери

державного управління не означає відповідного розширення сфери політичного управління. Отже першою можна охопити економіку країни, а останню залишити в межах, визначених демократичною засадою.

З цього, проте, випливає, що в соціалістичному суспільстві такі обмеження породять значно серйознішу проблему. Бо соціалістичному суспільству бракує обмежень, які буржуазна система автоматично застосовує щодо політичної сфери. Більше того, у соціалістичному суспільстві вже не буде можливості утішатися думкою про те, що неефективність політичної системи зрештою гарантує свободу. Брак ефективного управління призведе до браку хліба. Однак рівень організації та забезпечення кадрами установ, призначених для управління економічним механізмом (згадуваного в частині III центрального управління, а також підпорядкованих йому установ, яким довірено керівництво окремими галузями промисловості чи концернами), може виявитись доволі високим, щоб достатньою мірою послабити втручання у виконання їхніх обов'язків з боку політиків чи, на додаток, метушливих громадських комісій, чи своїх власних працівників. Тобто ці установи можуть виявитись досить далекими від атмосфери політичної боротьби, щоб не показувати ніяких вад, крім пов'язаних з терміном «бюрократія». Та й їхню кількість *можливо* значно скоротити, належно зосередивши відповідальність на окремих працівниках та запровадивши систему ретельно добраних заохочень і покарань, найважливішою частиною якої є порядок службових призначень і підвищень.

Серйозні соціалісти, коли вони не на трибуні й не позбавлені почуття відповідальності, завжди пам'ятали й пам'ятають про цю проблему, а також про те, що марно шукати її розв'язання в слові «демократія». Цікаву з цього погляду ілюстрацію знаходимо в міркуваннях Німецької комісії з питань соціалізації (Sozialisierungs Kommission). У 1919 році, коли Німецька соціал-демократична партія рішуче виступила проти більшовизму, більш радикальні її члени однаково вважали, що часткова соціалізація неминуча як практична необхідність, отож і було створено відповідну комісію для визначення цілей цього заходу та методів його здійснення. Комісія не складалася виключно з соціалістів, але їх вплив був домінуючим. Очолював її Карл Каутський. Певні рекомендації було зроблено лише стосовно вуглевидо-

бувної галузі, проте вони не дуже цікаві, бо формулювалися під загрозливими хмарами антисоціалістичних настроїв, що саме збиралися над країною. Значно цікавішими є погляди, які виявилися в дискусії тоді, коли серед її учасників ще переважали честолюбніші надії. Думка про те, що керівників підприємств мають обирати ті, хто на цих підприємствах працює, була відкинута відверто й однострійно. Робітничі ради, що утворилися за місяці повсюдного розвалу, були об'єктами невдоволення й підозри. Намагаючись відійти якомога далі від популярних ідей «виробничої демократії»⁹, комісія мало дбала про дієвість цих рад, докладаючи всіх зусиль, аби перетворити їх на нешкідливі утворення. Тим більше дбала вона про зміцнення впливу та забезпечення автономності управлінського апарату. Чимало міркувалося про те, як убезпечити керівників підприємств від утрати капіталістичної активності та впадання у бюрократичне рутинерство. Власне (якщо можна говорити про наслідки дискусій, які незабаром мали втратити своє практичне значення), ці соціалістичні менеджери не дуже відрізнялися б від своїх капіталістичних попередників, а в багатьох випадках на відповідні посади знову попризначали б тих самих людей. Таким чином, вибравши інший шлях, ми однаково знову прийшли до висновку, з яким уже познайомилися в частині III.

Однак тепер ми маємо змогу пов'язати цей висновок з розв'язанням проблеми демократії в умовах соціалізму. В певному сенсі, звичайно, сучасні форми та органи демократичної системи є тією самою мірою продуктом соціальної структури й проблем буржуазного світу, що й сама демократична засада. Проте цього не досить, щоб згадані

⁹ У квазіутопіях слова «виробнича» або «економічна демократія» трапляються так часто, що в них дуже мало збереглося від їх точного значення. На мою думку, цей термін означає головним чином дві речі: по-перше, панування профспілок у сфері виробничих відносин; по-друге, демократизацію монархічної системи управління підприємством через робітниче представництво в правлінні та інших механізмах, розрахованих на забезпечення контролю за запровадженням технологічних удосконалень, діловою політикою взагалі та, звичайно, дисципліною зокрема, включаючи порядок наймання та звільнення. Низка програм передбачає участь у розподілі прибутків як універсальний засіб демократизації виробництва. Можна з певністю сказати, що за соціалістичного режиму чимало з цієї економічної демократії як вітром здує. Та й не така вже вона відразлива, як може видатись. Бо багатьох із тих інтересів, що їх цей різновид демократії мав би захищати, тоді вже не існуватиме.

форми та органи демократичної системи зникли разом із капіталізмом. Загальні вибори, парламенти, кабінети й прем'єр-міністри ще можуть виявитись найпридатнішими інструментами для того, щоб упоратися з тими питаннями, які соціалістичний лад, можливо, залишить для розв'язання політичним способом. Серед них ми вже не знайдемо тих, які сьогодні виникають через зіткнення приватних інтересів і потребу їх регулювання. Натомість постануть нові питання: про обсяги інвестицій, зміни в існуючих правилах розподілу соціального продукту тощо. Загальні дискусії з проблем ефективності, комісії для вивчення різних питань на кшталт англійських королівських комісій і далі виконуватимуть свої нинішні функції.

Отже, політики, що входитимуть до кабінету міністрів (надто політик, який очолюватиме міністерство виробництва), безсумнівно, посилюватимуть роль політичного елемента, використовуючи для цього як законодавчі акти про загальні засади управління економічним механізмом, так і своє право на здійснення службових призначень, без якого не можна ні повністю обійтись, ні повністю його формалізувати. Але це не повинно відбиватися на ефективності праці. Міністр виробництва не повинен втручатися у внутрішні справи окремих галузей більшою мірою, ніж англійські міністри оборони чи охорони здоров'я втручаються у внутрішні справи своїх установ.

3. Цілком очевидно, що застосування соціалістичної демократії у зазначений спосіб — справа безнадійна, хіба що суспільство задовольнятиме всі згадані у частині III вимоги щодо своєї «зрілості», зокрема щодо здатності запровадити соціалістичний лад демократичним способом та щодо наявності бюрократії з відповідними репутацією й досвідом. Але суспільство, що задовольнятиме такі вимоги (інших варіантів я не маю наміру розглядати), насамперед матиме перевагу, яка, можливо, буде вирішальною.

Я вже наголошував на тому, що від демократії годі чекати задовільного функціонування, якщо переважна більшість у всіх суспільних верствах не буде готова виконувати правила демократичної гри, й що це своєю чергою означає принципову згоду стосовно найсуттєвішого в інституціональній структурі. На сьогодні остання умова не виконується. Від норм капіталістичного суспільства відмовилось так багато людей, і так багато ще має намір відмовитись, що лише

з цієї одної причини механізм демократії приречений на функціонування з дедалі більшими ускладненнями. Проте на розглядуваній стадії соціалізм міг би усунути цю незлагодю. Він міг би відновити згоду щодо засад суспільного ладу. Якщо це станеться, то решта антагоністичних протиріч належатиме саме до тієї категорії, з якою демократична система цілком здатна упоратись.

У частині III вказувалось також на те, що згадана решта антагоністичних протиріч далі втрачатиме вагу кількісно і якісно завдяки усуненню суперечливих капіталістичних інтересів. Відносини між сільським господарством і промисловістю, велико-та дрібносерійним виробництвом, галузями, що продукують і споживають сталь, захищеними протекціоністськими заходами та експортними галузями, перестануть бути питаннями, що розв'язуються під тиском політично впливових кіл, і перетворяться на спеціальні питання, на які спеціалісти даватимуть об'єктивні недвозначні відповіді. Хоча було б, мабуть, утопією сподіватися, що різні галузі не матимуть власних інтересів чи конфліктів, а ще більшою утопією — покладати надію на те, що позаекономічні питання не стануть предметом незгод, можна зробити цілком аргументоване припущення, що загальна кількість спірних питань скоротиться навіть порівняно з незайманим капіталізмом. Не буде, наприклад, прихильників срібних грошей. Політичне життя очиститься.

Схоже на те, що соціалізм неспроможний запропонувати однозначного розв'язання проблеми, яка в інших формаціях вирішується завдяки наявності політичного класу зі сталими традиціями. Я вже говорив про те, що політика стане професією. Можливо, сформується корпус політиків; робити припущення про його якісний склад — марна річ.

Поки що соціалізм бере верх. Можна було б і далі доводити, що ця перевага легко компенсуватиметься важливістю імовірних відхилень. Певною мірою ми передбачили це, наполягаючи на економічній зрілості суспільства, яка серед інших речей означає, що від одного покоління не вимагається великих жертв заради наступного. Та навіть якщо не буде потреби експлуатувати людей за допомогою держплану, завдання тримати курс на демократію може виявитись надзвичайно складним. Обставини, за яких люди, що прийшли до стерна влади, успішно виконали б його, не легше уявити, ніж обставини, за яких ці люди, вражені картиною

поширення паралічу від політичної ділянки на всю національну економіку, були б змушені вдатися до дій, які, мабуть, завжди певною мірою спокушатимуть тих, хто матиме величезну владу над народом як невід'ємною частиною соціалістичної системи. Зрештою, ефективне управління соціалістичною економікою означає диктатуру не *пролетаріату*, а над *пролетаріатом*. Правда, люди, які на підприємствах підкорятимуться твердій дисципліні, почуватимуться незалежними на виборах і, мабуть, скористаються цією незалежністю, щоб послабити виробничу дисципліну. Проте уряд — той самий уряд, у якого тільки й думки про майбутнє свого народу,— мабуть, скористається із згаданої дисципліни, щоб обмежити згадану незалежність. З погляду практичної необхідності, соціалістична демократія зрештою може виявитися більшим шахрайством, ніж капіталістична за весь час її існування.

В усякому разі, соціалістична демократія не означатиме ні більшої свободи особи, ні, знову ж таки, подальшого наближення до ідеалів, увічнених у класичній доктрині демократії.

Частина V

НАРИС ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

ВСТУП

Історію соціалістичних партій годилося б писати не мені. Як історичні обставини, в яких вони виникли й занепали, так і способи, що з їхньою допомогою вони намагалися розв'язати свої проблеми, потребують ширших полотен і майстернішого пензля, ніж мій. Крім того, не настав ще час удаватися до такої спроби: попри те, що за останні двадцять років з'явилося чимало вартісних монографій, які достатньо висвітлюють окремі історичні ситуації та фази, потрібно провести ще багато досліджень, перше ніж буде створено таку історію розвитку новітнього соціалізму, яка задовольнятиме наукові вимоги. Але певних фактів оминати не можна: вони допоможуть доповнити й зобразити в належній перспективі досить велику частину матеріалу, вже обговореного в попередніх частинах цієї книжки. Я прагну подати також і деякі міркування, яких я дійшов на основі студій і особистих спостережень¹, оскільки вони мені видаються цікавими самі по собі. Задля цієї подвійної мети я й упорядкував наступні фрагменти, сподіваючись, що навіть вони вказують на контури цілого.

Не кожен читач — навіть не кожен читач-соціаліст — погодиться з тим, що в цих моїх фрагментах центральне місце відведене Марксові і марксизмові. Я охоче визнаю, що в цьому виявились мої особисті вподобання. Бо для мене найпривабливішим елементом соціалістичної політики — елементом, що надає їй осібних претензій на увагу, а також на власну як інтелектуальну, так і моральну гідність — є її ясний і тісний зв'язок із доктринальною основою. Принаймні в принципі це теорія, запроваджувана діями чи бездіяльністю, що спираються на правдиве або хибне розуміння історичної необхідності (див. частину I). Навіть суто

---

¹ Одне з цих міркувань уже розглянуте. Див. розділ XX.

практичні й тактичні міркування мають цей character indelebilis і їх завжди обговорюють у світлі цього принципу. Але все це слухне тільки щодо марксистського напрямку, хоча, звичайно, не менш слухне й щодо — в межах буржуазного табору — радикальних бентамістів чи, як їх промовисто називають, «філософів-радикалів». Усі немарксистські соціалістичні групи більш-менш подібні до решти груп і партій; тільки переконані марксистки незмінно простують у світлі доктрини, що містить для них усі відповіді на всі запитання. Як з'ясується згодом, я не захоплююся беззастережно такою позицією. Її цілком можна назвати обмеженою або навіть наївною. Але доктринери всіх типів, хоч якою буде їхня практична неспроможність, мають певні естетичні якості, що високо їх підносять над звичайними політиками-практиками. Крім того, їм приступні джерела сили, що завжди залишалися незбагненими для чистих практиків.

Розділ XXIV

ДОБА НЕЗРІЛОСТІ

Соціалістичні доктрини, що почасти мають, либонь, таке ж давнє коріння, як і сформована думка, залишалися мріями, чи то прекрасними, чи то ненависними, — безсилим прагненнями, що не мали ніякого зв'язку з соціальною реальністю, — поки їм бракувало засобів переконати, що процес розвитку суспільства працює на втілення в життя соціалізму. Допоки не було тісного зв'язку з наявним або потенційним джерелом соціальної сили, соціалісти спробували лише на проповідь у пустелі — проповідь платонівського типу, яка не тривожила жодного з політиків і яку жоден дослідник соціальних процесів не зараховував до активних чинників.

Таким є ядро Марксової критики більшості соціалістів — чи то його попередників, чи то сучасників, що висували власні теорії, — саме в цьому криється причина, чому він називав їх утопістами. Суть полягала не так у тому, що більшість соціалістичних схем були вочевидь химерні або якимсь іншим чином засвідчували свою інтелектуальну нездалість, як у тому, що їх не запровадили і їх, по суті, не можна було запровадити. Кілька прикладів проілюструє це

твердження, зробивши непотрібним огляд великого масиву літератури. До того ж їх буде досить, аби показати, якою мірою Марксова думка хибна.

Книжку сера Томаса Мора (1478—1535 рр.) «Утопія» читали — ба навіть захоплювались нею і наслідували її — навіть у ХІХ ст., і про це свідчить успіх Кабе й Белламі. В принципі, в ній зображене ощадливе, високоморальне і егалітарне суспільство, що становило пряму протилежність англійському суспільству Морової доби. Такий ідеал — лише літературна форма соціальної критики. Можливо, нам не слід приймати його за відображення Морових уявлень про цілі практичного соціального планування. Проте якщо трактувати його в цьому останньому розумінні — а так його й справді трактували, — то труднощі тут не в тому, що він нездійснений. У деяких аспектах він менш нездійснений, ніж окремі сучасні форми ідилічного соціалізму. Наприклад, він не уникає питання про владу і щиросердо схвалює перспективу — піднесену, звичайно, до чесноти — скромного життєвого рівня. Справжні труднощі полягають у тому, що він не містить спроби показати, яким чином розвиватиметься суспільство до цього ідеального стану (окрім хіба навернення) або які реальні чинники можуть сприяти запровадженню цього ідеалу. Цей ідеал може нам подобатись або не подобатись, але якось скористатися ним ми не можемо. І, якщо вже ставити практичну крапку над і, в ньому нема нічого, на чому можна було б засновувати партію і будувати програму.

Ще один тип соціалізму можна проілюструвати на прикладі вчення Роберта Оуена (1771—1858 рр.). Фабрикант і реформатор-практик, він не вдовольнився тим, що сконструював — чи засвоїв — ідею невеличких самодостатніх громад, які вироблятимуть і споживатимуть свої життєві засоби відповідно до комуністичних принципів, коли їх тлумачити в найширшому розумінні цього слова. Оуен і справді заходився втілювати їх. Попервах він сподівався на урядові заходи, потім намагався переконувати власним прикладом. Тож, як можна бачити, цей план дівіший за Морів: тут був не тільки ідеал, а й місточок, що вів до нього. Проте насправді такий місточок лише править за точнішу ілюстрацію природи утопізму. Адже і урядові заходи, і індивідуальні зусилля вводяться як *dei ex machina* — те чи те слід зробити саме тому, що комусь це видається вартісним.

Не вказано і не можна вказати на соціальну силу, що працюватиме задля тієї мети. Ніякого ґрунту не підготовлено для троянд — і вони мусили житися власною красою¹.

Те саме стосується й Прудонівського (1809—1865 рр.) анархізму, проте в цьому випадку вирішальна економічна хиба набагато очевидніша, ніж у більшості інших класиків анархізму, що зневажали економічні аргументи і, наголошуючи чи то на ідеалі вільної і бездержавної співпраці індивідів, чи то на руйнуванні, яке слід здійснити для його втілення, уникали помилок у розважаннях здебільшого тим, що уникали самих розважань. Як «навіженці, коханці і поети — бреднею виповнені вщерть», вони були конституційно неспроможні робити щось інше, крім сплутувати карти соціалістів і сприяти ще більшій плутанині в ситуаціях революційного піднесення. Важко не проїнятися симпатією до Марксової відрази, до якої часом домішувався розпач, із приводу діянь М. Бакуніна.

Але анархізм аж надміру утопічний. Ці патологічні різновиди згадано лиш на те, аби з усією ясністю показати, що такі відродження духовних особливостей XIV ст. не слід сплутувати зі справжнім типом утопічного соціалізму, найкраще відображеним у творах Сен-Сімона (1760—1825 рр.). В них ми бачимо глузд і відповідальність, поєднані з великими аналітичними здібностями, поставлена попереду мета — аж ніяк не абсурдна або візіонерська. Чого бракувало, так це шляху: за єдиний спосіб досягнення тієї мети знов-таки вважано урядові заходи — заходи того уряду, що на той час був наскрізь буржуазний.

Якщо погодитись із цим поглядом, великий розрив, що

---

¹ Те саме слухне й щодо схожого плану Шарля Фур'є (1772—1837 рр.), якого, щоправда, не кожен назве соціалістом, оскільки робітничому класові він залишав тільки 5/12 суспільного продукту, решта діставалася капіталістам і управителям. Дарма що такий розподіл — це сама по собі примітна спроба зважити на реалії, цікаво відзначити, що становище робітничого класу за такого ідеального ладу було б гіршим за його реальне становище в капіталістичному суспільстві. Наприклад, у довоєнній Англії (див. A. Bowley, *The Division of the Product of Industry*, 1921, p. 37) зарплати, нижчі за 160 фунтів, становили в промисловості і гірничій справі 62% вартості сукупного продукту, а коли взяти зарплати, вищі за 160 фунтів — 68%. Ідеали Фур'є не були, звичайно, передусім економічні, але тією мірою, якою це стосується економіки, вони чудово ілюструють, який великий елемент невідання капіталістичних фактів стає частиною реформістських поглядів.

став кінцем незрілих літ соціалізму, й справді слід пов'язувати з ім'ям та діяльністю К. Маркса. За його дату — якщо тільки в таких речах узагалі можливе датування — можна вважати вихід у світ «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.) або заснування 1-го Інтернаціоналу (1864 р.): саме в цьому періоді сталося поєднання теоретичних та політичних критеріїв серйозності. Проте ця подія, з одного боку, лише підсумувала розвиток протягом довгих сторіч незрілості, а з другого — узагальнила його в такій особній формі, що, мабуть, була єдиною можливою практично, але аж ніяк не логічно. Отже, думку правовірних соціалістів про своїх попередників із доби незрілості слід певною мірою переглянути.

По-перше, якщо соціалістичні проекти тих сторіч були мріями, більшість тих мрій — раціоналістичні. І те, що окремим мислителям щастило більш або менш досконало раціоналізувати, було не просто їхніми індивідуальними мріями, а мріями непанівних класів. Таким чином ті мислителі не жили цілковито в хмарах: вони ще й допомагали виявитись тому, що дрімало внизу, але було готове прокинутись. У такому аспекті навіть анархісти — аж до їхніх середньовічних попередників, що буйно проквітали в багатьох монастирях, а ще буйніше — серед світських прихильників францисканського ордену, — набувають ваги, якої марксисті їм звичайно не надають. Хоч якими гідними зневаги можуть видаватися їхні погляди правовірним соціалістам, значна частина рушійної сили соціалізму навіть сьогодні корениться в ірраціональних прагненнях зголоднілих душ — не шлунків, — що їх ті душі висловлюють².

По-друге, соціалістичні мислителі доби незрілості підготували чимало матеріалів та інструментів, які згодом виявились корисні. Зрештою, сама ідея соціалістичного суспільства була їхнім витвором, і лише завдяки їхнім зусиллям Маркс та його сучасники могли обговорювати її як річ, уже

---

² Ось чому намагання освічених соціалістів позбутися того, що самі вони вважають за безглуздя або візіонерство в переконаннях неосвічених вірних, ніколи не матимуть цілковитого успіху. Привабливість соціалізму для народу полягає не в тому, що він піддається раціональному поясненню, а саме в тих містичних ересях, які спільно засуджують і соціалістичні, і буржуазні економісти. Намагаючись вирізнитись, соціаліст не тільки виявляє невдячність хвилі, що винесла його, а й наражає себе на небезпеку: адже силу тієї хвилі може використати хтось інший.

всім знайому. Але багато утопістів заходило ще далі. Вони виробили деталі соціалістичного плану або певних його варіантів, сформулювавши таким чином проблеми — хоч і як неадекватно — і значною мірою розчистивши ґрунт. Не можна нехтувати навіть їхній внесок до суто економічного аналізу. Він став дріжджами, що їх так потребував той аж надміру ситний пиріг. Крім того, більша частина цього внеску — це звичайна фахова робота, що вдосконалила наявну теорію і зокрема дуже придалася Марксові. Англійські соціалісти та квазісоціалісти, що розробляли трудову теорію вартості, як-от Вільям Томпсон, правлять тут за найкращий приклад.

По-третє, нікому з тих, кого марксисты зарахували до утопістів, не бракувало зв'язків із масовим рухом. Певні зв'язки неминуче є наслідком того факту, що соціальні та економічні обставини, які спонукають рухатись перо інтелігента, спричиняються й до руху певної соціальної групи або класу — селян, ремісників, сільськогосподарських робітників або просто волоцюг і потолочі. Але багато утопістів мало й куди тісніші зв'язки. Селянські вимоги під час революцій XVI ст. уже були сформульовані інтелігентами, а з плином сторіч координація та співпраця ставали все тісніші. «Гракхові» Бабефові, провідному діячеві єдиного чисто соціалістичного руху в межах Французької революції, уряд надавав досить великої ваги, щоб належно пошанувати його стратую в 1797 р. А загалом такі відносини найкраще ілюструє знов-таки Англія. Нам треба лише порівняти з цього погляду історію левелерського руху в XVII ст. та чартистського руху в XIX ст. У першому випадку Вінстенлі приєднався до руху й очолив його як індивід; у другому випадку гурток інтелігентів реагував як цілісне утворення, і хоча їхня співпраця змаліла до християнського соціалізму, це була аж ніяк не суто академічна справа, нітрохи не пов'язана з тогочасним масовим рухом. Найкращий приклад у Франції становить діяльність Луї Блана 1848 р. Отже, в цьому та й у інших аспектах утопічний соціалізм відрізнявся від «наукового» соціалізму радше кількісно, а не якісно: зв'язок соціалістів доби незрілості з класовими рухами був принагідний і, як правило, не становив фундаментального принципу, натомість у Маркса та в післямарксового соціалізму він обернувся на фундаментальний принцип, уподібнившись до зв'язку уряду зі своєю постійною армією.

Тут слід зробити одне дуже істотне застереження — сподіваюсь, воно не стане каменем спотикання. Я сказав, що доктрина, яка стверджує наявність тенденції до соціалізму³, та постійний зв'язок із наявним або потенційним джерелом соціальної сили — два доконечні атрибути соціалізму як серйозного політичного чинника, — була остаточно сформульована близько середини ХІХ ст. у формі, яка з погляду логіки не була єдиною можливою. Маркс і більшість його сучасників надали своїй доктрині осібної риси, вважаючи, що робітничий клас — це єдиний клас, який може бути активно пов'язаний із тією тенденцією, а звідси він становить те єдине джерело сили, що його мають захопити соціалісти. Для них соціалізм означав головно визволення робітничого класу від експлуатації, і «визволення робітників має стати завданням самого робітничого класу».

Тепер уже легко зрозуміти, чому практична справа завоювання робітничих інтересів видалась Марксові привабливішою за будь-який інший курс і чому відповідно до цього й було сформульовано його доктрину. Але ця ідея так глибоко вкоренилася навіть у головах несоціалістів, що цілковито приховала певні факти, які їй самій було б украй важко пояснити, приміром, чому робітничий рух, хоч і часто поєднуваний із соціалізмом, зостається відмінним від нього аж донині і чому, як виявитось, соціалістам дуже важко встановити свої сфери впливу в робітничому світі, в яких їхні погляди визнавали б без заперечень. Хоч як ми могли б тлумачити ці факти, слід збагнути, що робітничий рух не конче є соціалістичним, так само як соціалізм не конче є робітничим або пролетарським. Це й не дивно. Адже в ІІ частині ми бачили, що хоча капіталістичний процес малопомалу соціалізує економічне життя і багато іншого поза ним, це означає перетворення *всього* соціального організму, всі частини якого зазнають однакового впливу. Протягом цього процесу зростають реальні прибутки і соціальна вага робітничого класу, а капіталістичне суспільство стає дедалі

---

³ Аби знати, що точно означає ця фраза, читач знову повинен повернутись до нашого обговорення в частинах І і ІІ. Тут вона означає дві речі: по-перше, що є реальні соціальні сили, незалежні від чийось бажань чи небажань, які йдуть до соціалізму, і той таким чином дедалі більше набиратиме характеру практичної справи, а по-друге, що така ситуація створює *реальний* простір для партійної діяльності на соціалістичних засадах. Останній пункт буде обговорено в ХХV розділі.

нездатнішим справлятися з робітничими труднощами. Але це жалюгідний замітник Марксової картини, згідно з якою дедалі нестерпніші страждання підганяють робітничий клас до великої революції. Якщо відкинути цю картину й усвідомити, що насправді зростає лише частка робітничого класу в капіталістичній системі, ми неминуче менше думатимемо про осібний заклик до робітничого класу, адресований логікою еволюційного розвитку. Ще менш переконливою є роль, яку марксизм приписує пролетаріатові в катастрофі, якою закінчиться соціальна драма. Йому майже нема чого робити, якщо перетворення поступове. А якщо станеться велика революція, пролетаріат балачками і силою буде просто змушений узяти в ній участь. Передовий загін сформує інтелігенти, яким допомагатиме напівкримінальна голота. А Марксові міркування на цю тему — не що інше, як «ідеологія», така ж утопічна, як і будь-які ідеї утопістів.

Таким чином, хоч, по суті, зостається правдою, що Маркс, на відміну від більшості своїх попередників, намірявся раціоналізувати наявний рух, а не мрію, і, крім того, разом із своїми послідовниками почасти таки здобув контроль над тим рухом, різниця між ними менша, ніж прагли переконати нас марксисти. Як ми вже бачили, в мисленні утопістів було більше реалізму, а в Марксовому мисленні — більше нереалістичного мрійництва, ніж гадали марксисти.

Знаючи цей факт, нам слід покращити свою думку про соціалістів доби незрілості, *оскільки* вони не ставили виняткового наголосу на пролетарському аспекті. Зокрема їхнє звертання до урядів або до класів, відмінних від пролетарського, видаватиметься нам менш візіонерським і реалістичнішим, ніж видавалося Марксові. Щодо держави, то її бюрократія і групи, що становлять політичну машинерію, є цілком прийнятними перспективами для соціаліста, що шукає свого джерела соціальної сили. Як тепер уже очевидно, вони, либонь, рухатимуться в бажаному напрямі з не меншою «діалектичною» необхідністю, ніж маси. Таке розростання буржуазного прошарку, що його ми назвемо (*a potiori*) фабіанським соціалізмом⁴, є лиш імовірним.

⁴ Див. розділ XXVI. Марксисти, звичайно, заперечать, скажуть, що такі феномени є лише похідними від суттєвого явища, лише наслідками пролетарського поступу. Це твердження слухне, якщо воно означає, що те суттєве явище є одним із чинників у ситуації, яка призводила і призводить до появи тих феноменів. Тож якщо саме так розуміти це твердження, воно

Таким чином Марксів вибір соціальної рушійної сили становить особний випадок, який, хоч і найважливіший практично, з погляду логіки все-таки стоїть на одному рівні з іншими випадками, що їх ортодокси трактують як облуду і ересі.

Розділ XXV

СИТУАЦІЯ, З ЯКОЮ ЗІТКНУВСЯ МАРКС

1. За Енгельсовими словами, Маркс 1847 р. прийняв термін «комунізм», надавши йому перевагу над терміном «соціалізм», бо соціалізм на той час набув присмаку буржуазної респектабельності. Хоч як могло бути насправді і хоч як ми пояснюватимемо цей факт, якщо це факт, — адже ми не раз мали обгрунтовані підстави інтерпретувати соціалізм як продукт буржуазних духовних особливостей, — не може бути жодного сумніву, що самі Маркс та Енгельс — типові буржуазні інтелігенти. Вигнанці з буржуазного стану і традицій — ця формула багато пояснює як у Марксовому мисленні, так і в політиці та в політичній тактиці, що він їх рекомендував. Дивує те, якого величезного поширення і впливу набули його ідеї.

По-перше, вирваний із коренем інтелігент, душу якого остаточно сформували вирішальні враження 1848 р., відкинув свій клас і був відкинутий своїм класом. Відтоді такі самі вирвані з коренем інтелігенти та пролетарські маси, які стояли лише на один крок далі від них, становили все, що зоставалося йому приступним і на що він міг би покластися. Саме це й пояснює теорію, що, як ми бачили в попередньому розділі, потребує пояснення: думку, буцімто «робітники самі себе визволять».

По-друге, той самий вирваний із коренем інтелігент цілком природно стає інтернаціоналістом за своїми почування-

---

не становитиме заперечення. А якщо твердження означає, що існує лише єдиний шлях або чистий причинно-наслідковий зв'язок між пролетарським і державним соціалізмом, тоді воно заперечення становить, але саме твердження — хибне. Соціопсихологічний процес, описаний у II частині, й без усякого тиску зісподу породжуватиме державний і фабіанський соціалізм, який *навіть допомагатиме створювати той тиск*. Як ми тепер бачимо, слушно було б запитати, чи може соціалізм хоч де-небудь обійтися без супутників. Адже зрозуміло, що соціалізм (як течія, відмінна від робітничого руху профспілкового типу) завжди потребуватиме лідерства інтелігенції буржуазного походження.

ми. Це означає набагато більше, ніж те, що проблеми і прикрощі якоїсь окремої країни — навіть окремого національного пролетаріату — не становлять для нього найбільшого інтересу і завжди перебувають на периферії його зацікавлень. Це означає, що для нього набагато легше створити наднаціональну соціалістичну релігію і уявити собі міжнародний пролетаріат, складові частини якого принаймні в принципі набагато тісніше пов'язані одна з одною, ніж кожна з них зі своїми співвітчизниками, належними до іншого класу. Будь-хто, дотримуючись холодної логіки, міг би побудувати цю вочевидь нереалістичну концепцію і все, що впливає з неї, задля інтерпретації минулої історії та поглядів марксистської партії на закордонну політику. Але потім йому довелося б боротися з усіма емоційними впливами, породженими національним середовищем, і його б ніколи не обняла щиро людина, пов'язана з рідною їй країною безліччю зв'язків. Але в Маркса таких зв'язків не було. Сам не маючи батьківщини, він охоче переконав себе, що й пролетаріат її не має.

Тепер подивімося, чому — і якою мірою — це вчення вижило і що воно означало за різних обставин. Сам Маркс, безперечно, визнавав його неінтервенційний і пацифістський характер. Він, напевне, не тільки гадав, що «капіталістичні війни» нітрохи не обходять пролетаріат, а й уважав, що вони стають знаряддям ще більшого уярмлення робітничого класу. Поступка, яку він міг зробити, як-от, що участь в обороні рідної країни від напасників не є несумісною з обов'язками соціалістичного ортодокса, вочевидь не що інше, як украй доконечний тактичний хід.

По-третє, хоч яким може бути його вчення¹, вирваний із коренем буржуа має демократію в крові. Тобто, так би мовити, віра в ту частину буржуазної системи вартостей, що зосереджена навколо демократії, була для нього не тільки питанням раціонального сприйняття обставин, притаманних соціальному устроєві його або будь-якої іншої доби. Не була вона й чисто тактичним питанням. Звичайно, правда, що соціалістичну діяльність (а так само і особисту роботу самого Маркса) не можна було б провадити чи принаймні не можна було б створити хоч трохи сприятливих умов для неї в середовищі, що дотримувалося б інших принципів, а не

¹ Див. розділи XX та XXIII.

демократичних у тодішньому розумінні. Окрім украй виняткових випадків, усяка опозиція мусить обстоювати свободу — що для вирваного з коренем буржуа означає демократію — і здаватися на ласку «народу». Звичайно, цей елемент був, а в деяких країнах і зараз є дуже важливим. Саме в цьому, як я вже вказував, криється причина, чому демократичні заяви соціалістичних партій так мало важать доти, доки політична сила цих партій стане досить великою, щоб дозволити їм вибір альтернативного курсу, і чому зокрема їм не вигідно встановлювати будь-яку фундаментальну взаємозалежність між логікою соціалізму і логікою демократії. Проте, здається, ми не помилились, сказавши, що для Маркса демократія стояла понад усяким сумнівом і він цінував її більше, ніж будь-який інший політичний устрій. Та це й природно для революціонера 1848 р.² Ясно, що в Маркса навіть гадки не було визнавати таку важливу статтю тодішнього буржуазного кредо. Адже при цьому виявилось б, що в Маркса і в буржуазії є вкрай незручний для нього чималенький обшир спільного ґрунту. Але в попередній частині ми вже бачили, як Маркс обминув ці труднощі, сміливо заявивши, що тільки соціалістична демократія є істинною демократією, а буржуазна демократія взагалі не є демократією.

2. Таким було тодішнє Марксове політичне аргіорі³. Нема потреби наголошувати, що воно цілковито відрізнялося від аргіоріс пересічного англійського соціаліста не тільки Марксової, а й будь-якої доби, — так відрізнялося, що лише це одне, мабуть, унеможливило взаємну симпатію і навіть повне взаєморозуміння між ними незалежно від гегельянства та інших теоретичних бар'єрів. Ота різниця проступить іще виразніше, коли порівняти Маркса з іншим німецьким інтелігентом, Фердінадом Лассалем (1825—1864 рр.), з яким у нього багато спільного. Потомок того самого народу, продукт того самого соціального прошарку, людина, що виросла в атмосфері дуже близької культурної традиції

² Емоційне ставлення, набуте 1848 р., цілком унеможливило для Маркса зрозуміти — вже не кажучи про те, щоб належно поцінувати — той недемократичний режим, що випхав його у вигнання. Безсторонній аналіз звичайно з'ясував би його досягнення і можливості. Але такий аналіз у цьому випадку був Марксові не під силу.

³ Жодна відома мені мова не вживає офіційно це слово як іменник. Проте вжити його в такій функції — дуже зручний солецизм.

і сформувалася під впливом досвіду 1848 р. та ідеології буржуазної демократії, Лассаль усе-таки відрізняється від Маркса, і цю різницю не можна цілком пояснити через просте порівняння цих постатей. Набагато більшу вагу має факт, що Маркс був вигнанцем, а Лассаль — ні. Лассаль ніколи не відривав себе від своєї країни або від непролетарських класів. На відміну від Маркса, він ніколи не був інтернаціоналістом. Під пролетаріатом він розумів здебільшого німецький пролетаріат. Лассаль не мав ніяких заперечень проти співпраці з державою, яка на той час існувала. Він не цурався особистих контактів із Бісмарком або з баварським королем. Такі речі важливі, можливо, навіть важливіші, ніж найглибші доктринальні розбіжності, і досить важливі, щоб породити два різні види соціалізму і непримиренний антагонізм.

А тепер станьмо на Марксове аргіогі і подивімось на ті політичні обставини, з якими він зіткнувся.

Передусім тих гігантських індустріальних мас, про які Маркс писав і думав, не було ніде, окрім Англії. Навіть там, коли чартистський рух занепав, давши свої плоди, робітничий клас ставав дедалі реалістичнішим та консервативнішим. Розчаровані невдачами попередніх радикальних рухів, люди відкасулися від разючих програм та пісень про свої права, зосередившись на сукупному продукті. Вони твердо заповзялися до спроби збільшити свою частку в ньому. Лідери обережно намагалися встановити, зміцнити і посилити правовий статус і економічну владу профспілок у межах політичної системи буржуазного суспільства. Як з принципових, так і з очевидних тактичних міркувань революційні ідеї та діяльність вони вважали за перешкоду і за нерозумний або легковажний саботаж серйозних завдань робітництва. Тож їх цікавив лише верхній прошарок робітничого класу; до нижнього вони живили почуття, близькі до зневаги.

Хай там як, ні Маркс, ні Енгельс, опинившись у тих обставинах і будучи такими, як є, ніколи навіть помислити не могли про те, щоб іти вперед і організовувати промисловий пролетаріат або будь-яку окрему його групу відповідно до власних ідей. Усе, на що вони могли сподіватися, — це контакти з лідерами та бюрократією профспілок. Маючи, з одного боку, оті позиції «респектабельного» робітника, а з другого — позиції (тоді) ще не організованої голоти

великих міст, з якою вони навряд чи бажали взаємодіяти ⁴, Маркс і Енгельс зіткнулися з неприємною дилемою. Вони не могли не помітити ваги профспілкового руху, який крок за кроком от-от уже закінчував величезне завдання організації мас у щось подібне до сформованого класу і, так би мовити, розв'язав проблему, яку самі вони вважали за найважливішу. Але не беручи в рухові ніякої участі і усвідомивши небезпеку, що цей клас може здобути буржуазне становище і засвоїти буржуазні погляди, Маркс і Енгельс були немов змушені зневажати і підозрювати профспілки такою самою мірою, якою профспілки — якщо взагалі їх помічали — зневажали й підозрювали їх самих. Таким чином Маркс і Енгельс були витиснені на позиції, притаманні класичному соціалізму, і ті позиції, дарма що їхня вага значно зменшилась, аж до сьогодні репрезентують фундаментальний антагонізм між соціалістами-інтелігентами та робітничим класом (у важливих випадках цей антагонізм можна приблизно ототожнити з антагонізмом між соціалістичними партіями і профспілками). Як на них, профспілковий рух слід було повернути до доктрини класової боротьби; одним із засобів такого повернення була й принагідна співпраця з ним, дозволена ортодоксам у випадках, коли робітничі заворушення радикалізували маси і достатньо стривожували або збуджували профспілкових лідерів, щоб спонукати їх прислухатися до соціалістичної доктрини. Та допоки цілковитого повернення нема і зокрема допоки профспілки принципово відкидали революційну або просто політичну діяльність, профспілковий рух не мав ніяких симпатій і з боку соціалістів, навпаки, на їхню думку, він ішов хибним шляхом, не розумів своїх справжніх цілей, дурив себе всякими дрібницями, ще гіршими, ніж просто марними; отже, крім випадків, коли рух треба підривати зсередини, соціалістичному ортодоксові слід триматись оподалік від нього.

Ця ситуація змінилася ще за Марксового життя і ще більше змінилася протягом Енгельсового життя. Чисельне зростання промислового пролетаріату, що кінець кінцем обернуло його на силу й на континенті, та безробіття, властиве тогочасним економічним кризам, посилили вплив Маркса

---

⁴ Слід пам'ятати, що марксистки не уникали говорити й про пролетарську голоту (Lumpenproletariat).

й Енгельса на робітничих лідерів, проте вони ніколи не мали безпосереднього впливу на маси. Але зрештою їхнім головним робочим матеріалом стали інтелігенти. Хоч успіхи Маркса та Енгельса в цій царині були великі, інтелігенти завдали їм ще більшого клопоту, ніж байдужість, яка принагідно оберталась на ворожість, трудового люду. Існував цілий прошарок соціалістів-інтелігентів, які не цуралися ототожнювати себе чи то з профспілками, чи то з соціальним реформаторством буржуазно-радикального або навіть консервативного типу. І вони, звичайно, проповідували зовсім інший соціалізм, що, пропонуючи обіцянку негайного поліпшення, був небезпечним конкурентом. Крім того, були інтелігенти, поміж яких на чільному місці стояв Лассаль, що здобули позиції серед мас і становили ще безпосередніших конкурентів. І нарешті, були інтелігенти, що пішли набагато далі в своєму революційному запалові, але Маркс і Енгельс цілком слушно вважали їх за найстрашніших ворогів серйозного соціалізму,— «путчисти», як-от Бланкі, мрійники, анархісти тощо. Доктринальні, так само як і тактичні міркування спонукали реагувати на всі ці групи категоричним «ні».

3. Маючи таку доктринальну основу і опинившись у такій тактичній ситуації, Марксові було вкрай важко знайти відповіді на два важливі запитання, які напевне ставив кожен реальний або майбутній послідовник: про ставлення до політики буржуазних партій і про найближчу програму.

Щодо першого, то соціалістичним партіям не можна було порадити мовчки спостерігати буржуазну політику. Їхнім очевидним завданням ставала критика капіталістичного суспільства, викриття замаскованих класових інтересів, пояснення, наскільки все буде кращим у соціалістичному раю, і набирання рекрутів,— отже, критикувати та організовувати. Проте цілком негативного ставлення, хоча й задовільного в принципі, було б неможливо дотримуватись жодній партії, яка прагнула мати бодай невелике політичне значення. Це неминуче призвело б до суперечності з більшістю реальних вимог організованого робітничого класу і, якби визнавати той принцип навіть короткий час, чисельність послідовників зменшилася б до вузького гурту політичних аскетів. Зваживши на вплив, який аж до 1914 р. справляло Марксове вчення на чисельну німецьку соціалістичну партію

і на цілу низку менших груп, цікаво подивитись, як Маркс подолав ці труднощі.

Тією мірою, якою, на його думку, це можливо було робити, Маркс займав єдину позицію, бездоганну з погляду логіки. Соціалістам слід відмовлятися брати участь у тих нібито поліпшеннях, з допомогою яких буржуазія намагається одурити пролетаріат. Така участь — згодом названа реформізмом — означала відступ від Учення, зраду справжніх цілей, підступну спробу підлатати те, що слід зруйнувати. Учні, як-от Бебеля, що, спершу збочивши таким чином з істинного шляху, згодом пішли на прощу до святинь, галасливо висварювали. Правда, в часи своєї комуністичної партії 1847 р. Маркс і Енгельс самі йшли на співпрацю з буржуазними групами лівого крила. Тож і «Комуністичний маніфест» визнавав необхідність принагідних компромісів і альянсів, — так само як проголошував, що й тактика має мінятися залежно від конкретних обставин часу і місця. Все це містилося в принципі, що зобов'язував ортодоксів використовувати всі суперечності між буржуазією різних країн і між буржуазними партіями всередині однієї країни: адже цього навряд чи можна досягти без певної співпраці з окремими партіями. Але такі дії тільки допомагали визначити принцип, щоб можна було послідовніше дотримуватися його. У всякому разі відступи від нього годилося ретельно аналізувати, до них завжди ставились упереджено. Крім того, співпрацю передбачали за цілком конкретних надзвичайних обставин, бажано в часи революцій, ніхто не вважав її за тривалий союз, що вимагав би взаєморозуміння в звичайному перебігу політичного життя: адже він міг би зазнати чистоту доктрини.

Те, як слід поводитись марксистам, коли вони зіткнуться з конкретною політикою буржуазного ворога, яка вочевидь поліпшує становище пролетаріату, можна висувати з прикладу, що його дав нам сам учитель в одному дуже важливому випадку. Вільна торгівля була одним з головних брусів у платформі англійського лібералізму. Маркс був надто добрий економіст, щоб не бачити, яким добром за тодішніх обставин ставала вільна торгівля для робітничого класу. Але те добро можна применшити, мотиви буржуазних фрітредерів спаплюжити. Проте це не розв'язок проблеми, бо соціалісти напевне підтримуватимуть вільну торгівлю, надто продуктами харчування. Що ж, нехай тоді підтримують, але не

тому, що дешевий хліб — це добро — зовсім ні! — а тому, що вільна торгівля прискорить темп суспільного розвитку, отже, й прихід соціальної революції. Тактичний викрут просто чудовий. Твердження, крім того, цілком слушне, і його можна застосувати в багатьох інших випадках. Оракул, проте, не сказав, як соціалістам слід ставитись до політики, яка, хоч і поліпшує становище пролетаріату, не сприяє капіталістичному розвитку — це, приміром, більшість заходів соціального поліпшення, соціального забезпечення тощо — або яка, хоч і сприяє капіталістичному розвитку, не впливає безпосередньо на становище пролетаріату. Та якщо буржуазний табір розколеться, по-різному підходячи до цих питань, дорога буде вільна, бо ж існує припис використовувати капіталістичні суперечності. Стоячи на цих самих позиціях, Маркс оцінював би і реформи, пропоновані опозиційними до буржуазії небуржуазними елементами, як-от земельною аристократією та дворянством, хоча в його схемі подій не було окремого місця для такого феномена.

Друге запитання не менш важке. Жодна партія не може існувати без програми, яка містить обіцянки негайних вигод. Та коли дотримуватися суворой логіки, марксизм не має такої програми. Робити або збиратися робити щось позитивне в зіпсутій атмосфері капіталізму — *ipso facto* занепащати себе. Маркс та Енгельс і справді непокоїлися цим, завжди відкидаючи програми, які містили конструктивну політику за наявного капіталістичного устрою й неминуче відгнали буржуазним радикалізмом. Проте коли 1847 р. вони самі зіткнулися з проблемою, то рішуче розрубали гордіїв вузол. «Комуністичний маніфест» цілком усупереч логіці подає низку безпосередніх цілей соціалістичної політики, ставлячи соціалістичну баржу біля самого борту ліберального лайнера.

Вільна освіта, загальне виборче право, заборона дитячої праці, прогресивний прибутковий податок, націоналізація землі, банків, транспортних систем, розвиток державного підприємництва, відновлення занедбаних земель, *обов'язкова промислова праця для всіх*, поширення індустріальних центрів по всій країні — все це ясно показує той ступінь, до якого (на той час) Маркс і Енгельс дозволяли собі бути опортуністами, хоча в такому привілеї вони й далі відмовляли решті соціалістів. У цій програмі вражає брак бодай

одного пункту, який можна було б визнати за типово або винятково соціалістичний, якби ми побачили його десь на іншому тлі; будь-який окремо взятий пункт цілком міг би стояти в несоціалістичній програмі — адже дехто з буржуазних авторів, маючи свої особні підстави, обстоює навіть націоналізацію землі, — а більшість цих пунктів просто вихоплено з радикального казана. Звичайно, це була єдина розумна річ, яку можна було зробити. Та водночас це становило і явну підміну, мета якої вочевидь полягала в тому, щоб приховати прикру практичну слабкість. Якби Маркса ці питання цікавили самі по собі, він не мав би іншої альтернативи, як приєднатися до радикального крила буржуазного лібералізму. Але, як виявилось, вони небагато важили для нього і він не відчував ніяких зобов'язань робити задля них якісь жертви; якби буржуазні радикали домоглися виконання всіх цих пунктів, це, певне, стало б для Маркса вкрай прикрою несподіванкою.

4. Ті самі принципи, та сама тактика і схожі політичні обставини витворили й Установчий маніфест Міжнародного товариства робітників («1-го Інтернаціоналу») 1864 р. Заснування 1-го Інтернаціоналу й справді означало велетенський крок уперед, порівнюючи з німецьким Arbeiterbildungsverein, Робітничим освітнім товариством, 1847 р. і невеличкою інтернаціональною групою, створеною того самого року. Він, звичайно, не був організацією соціалістичних партій — хоча, наприклад, до нього ввійшло аж дві німецькі соціалістичні партії, проте Лассалів Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, Загальнонімецький робітничий союз, швидко відступився — і ще меншою мірою був інтернаціональною організацією пролетаріату. Проте в ньому справді були представлені найрізноманітніші робітничі групи з багатьох країн; навіть англійські профспілки виявили досить цікавості, щоб якийсь час потерпіти, щоправда, не беручи на себе ніяких зобов'язань і сподіваючись можливих негайних вигод, не дуже близький їм альянс. Джордж Оджер був одним із засновників⁵. До великих претензій, висунутих Товариством і деякими його істориками з приводу ролі

⁵ Він навіть працював головою ради Інтернаціоналу. Це важило дуже багато, бо Оджер найактивніше сприяв об'єднанню і злиттю профспілок, організував Лондонську профспілкову раду і був провідним діячем реформістської ліги, що домогалася надання політичних прав міським робітникам.

Товариства в революційному рухові і найзначніших робітничих заворушеннях того часу, слід поставитися скептично. Та якщо воно мало невеликий вплив і ніколи не очолювало й не контролювало, то принаймні запропонувало об'єднавчу фразеологію. Товариство встановило зв'язки, завдяки яким — з ласкавою допомогою його буржуазних ворогів, що були досить дурні, аби розрекламувати його — воно кінець кінцем могло б справді набути реальної ваги. Спочатку все йшло гаразд і перші чотири «конгреси» були вочевидь успішні, на певні несоціалістичні інциденти, як-от голосування, що підтримало принцип успадкування, ортодоксальні члени воліли не зважати. Проте навала Бакуніна (1869 р.) і його вигнання (1872 р.) завдали удару, від якого Товариство виявилось неспроможним оклигати, хоча й животіло до 1874 р.

Маркс із самого початку усвідомлював можливості й небезпеки, притаманні цьому караван-сараю, що об'єднував інтелігентів, які не мали певного становища, та робітників, вочевидь налаштованих залежно від обставин або використати Товариство, або відцуратися його. Там були можливості, за які Маркс завжди боровся, і небезпеки, проти яких він завжди виступав. Першим завданням було забезпечити єдність організації, другим — надати їй марксистського ухилу, і обидва ці завдання Маркс мав розв'язувати попри те, що його особисті прихильники завжди були в меншості, а його вплив на решту членів був набагато слабшим, ніж можна було б сподіватися, знаючи, що Марксові доручили — чи радше дозволили — написати установчий маніфест. Унаслідок цього в маніфесті є поступки немарксистським поглядам, подібні до тих, якими сам Маркс був шокований, виявивши їх у Готській програмі німецької Соціал-демократичної партії (1875 р.). Так само й розумне маневрування та компроміси тут очевидніші, ніж будь-коли згодом, — саме такі речі колись примусили Маркса вигукнути в напівгумористичному розпачі: «Je ne suis pas marxiste!» Але значення компромісу залежить від людини, яка згоджується на нього, і стану її духу при цьому. Маркс, дбаючи лише про генеральну лінію, міг стерпіти не одне відхилення. Він вочевидь довіряв собі, знаючи, що ніколи не випустить з очей своєї лінії і неодмінно повернеться до неї після кожного відступу. Але нам слід зрозуміти, що Маркс відчував тривогу, коли бачив, як інші грають ту саму гру. Отже, і його тактичні

хитання, і злобне викриття хитань інших людей — це більше, ніж простий егоїзм.

Зрозуміло, і тактика, і принципи того, що відтоді зоставалося класичною політикою ортодоксального соціалізму, відкриті для критики. Тактичний приклад, поданий Марксом, надав його послідовникам волю виправдовувати практично будь-який курс діяльності чи бездіяльності вчинком або словом Учителя. Принципи було засуджено, бо вони виводили на шлях, що нікуди не вів. Тим важливіше усвідомити їхню розумну підставу. Маркс вірив у пролетарську революцію. Крім того, він вірив, — хоча його власна доктрина мала б породити сумнів у цьому, — що слухна мить для неї настане дуже скоро — так само й більшість перших християн вірили, що от-от почнеться Страшний суд. Отже, політичний метод Маркса і справді спирався на помилку в діагнозі. Ті інтелігенти, що вихваляли політичну прозорливість Маркса⁶, цілковито не спромоглися добачити того масиву бажаного, що додався до його практичних суджень. Та якщо зважити на факти в межах Марксових обривів і визнати слушність його висновків з них, то цей Марксів метод, як і його погляди, ґрунтується на питанні про безпосередні результати та на застільному приятелюванні Маркса з буржуазними реформаторами. З цього погляду заснування однорідної партії, зіпертої на організований пролетаріат усіх країн, що простуватиме до мети, не втрачаючи по дорозі своєї революційної віри і завжди зберігаючи порох сухим, справді було завданням найвищої ваги, порівнюючи з яким усе інше видавалося нікчемним.

Розділ XXVI

ВІД 1875-ГО ДО 1914 Р.

1. РОЗВИТОК ПОДІЙ В АНГЛІЇ І ДУХ ФАБІАНСТВА

Обидві ці дати мають певне символічне значення. 1875 р. став свідком народження першої чисто соціалістичної партії, що була досить сильною, аби на неї зважали як

⁶ Див., наприклад, Benedetto Croce, *Materialismo Storico ed Economia Marxista*, translation by C. M. Meredith, 1914.

на політичний чинник. Ця важлива подія сталась унаслідок злиття двох німецьких груп — Лассалевої та іншої, заснованої 1869 р. Бебелем та Лібкнехтом, — у Соціал-демократичну партію, яка, хоч і зробила на той час (Готська програма) значні поступки Лассалевому вченню¹, кінець кінцем вибрала марксизм (Ерфуртська програма 1891 р.) і незмінно пробивала свій шлях до тієї гордої позиції, яку вона посідала 1914 р., коли, як і в решти соціалістичних партій, сталася вирішальна для її долі криза². Перше ніж коментувати дивовижний успіх, досягнутий без будь-яких компромісів, що вимагали б пожертвувати принципом, марксистською партією, — їй уже от-от усміхалося лідерство в парламенті, — слід поглянути на перебіг подій в інших країнах і передусім на тодішній англійський соціалізм, що на позір становив різучий і повчальний контраст із тим успіхом.

Та коли подивитися глибше, і там, і там відбувалися істотно схожі суспільні процеси і як частини їх — істотно схожі робітничі рухи. Різницю в тоні, ідеології і тактиці між англійським і німецьким соціалізмом пояснити дуже легко. Відколи 1834 р. розпалася оуенівська Велика національна об'єднана профспілка і вщух чартизм, англійський робітничий рух позбувся будь-яких певних виявів агресивності. Деякі з його економічних цілей підтримала ліберальна партія, а інші — консервативна партія³. Наприклад, ухвали законів про профспілки 1871-го, 1875-го та 1876 рр. не породили серед робітництва ніякої войовничості. Крім того, боротьбу за надання політичних прав провадили несоціалістичні угруповання, масам зоставалося небагато роботи, окрім схвальних оплесків або невдоволеного тупоту. При всіх цих подіях ніколи не тьмяніла найшляхетніша риса рядових представників англійського робітничого класу. Ніко-

¹ Головною Лассалевою панацеєю була організація робітників у підтримувани державою виробничі кооперативи, які мали конкурувати з приватною промисловістю і зрештою витиснути її. Ця теза так явно відгонить утопізмом, що неважко зрозуміти Марксову відразу.

² Тоді їй належало 110 із 397 місць у райхстазі, а беручи до уваги нездатність буржуазних груп утворювати великі сконсолідовані партії, це важило навіть більше, ніж можна було б сподіватися, зважаючи на саму цифру.

³ Украй дивною видається поява проробітничих настроїв у консервативному таборі. Для ілюстрації можна згадати, з одного боку, групу, очолену лордом Ешли, а з другого боку — групу «Молода Англія» (торі-демократи під проводом Дізраелі).

ли не тьмяніла й найшляхетніша риса англійського політичного суспільства: довівши свою спроможність уникнути чогось подібного до Французької революції та позбутися небезпек, якими загрожував дорогий хліб, воно й далі навчалось, як залагоджувати всі складні соціальні ситуації і як, не втрачаючи певної грації, поступатися — про це свідчить закон 1906 р. про суперечки з профспілками⁴. Внаслідок цього англійський пролетаріат набагато довше набував «класову свідомість», підходячи до етапу, коли Кейр Гарді спромігся організувати Незалежну робітничу партію (1893 р.). Проте піднесення нового юніонізму⁵ кінець кінцем провістило такий стан речей, який, крім словесного оформлення, істотно не відрізнявся від німецького.

Природа і ступінь такої різниці проступить іще виразніше, якщо на хвилину поглянути на групу, чиї цілі та методи

⁴ Тепер уже важко усвідомити, як той захід мав приголомшити людей, що й далі вірили в державу та в правову систему, оснований на інституті приватної власності. Бо пом'якшивши закон про змови там, де йшлося про мирне пікетування — практично це означало легалізацію профспілкової діяльності, що до неї могли належати і погрози силою, — та вивівши профспілкові фонди з-під дії позовів про відшкодування збитків за *правопорушення* — практично це означало узаконити твердження, що профспілки ніколи не помиляються, — цей захід фактично відступив профспілкам частину державної влади і надав їм привілейоване становище, якого не могло захитати формальне поширення такого виведення на спілки роботодавців. А проте законопроект був результатом звіту королівської комісії, призначеної 1903 р., коли влада належала консервативній партії. І лідер консерваторів (Бальфур) у своїй промові під час третього читання схвалив його, не виказуючи ніякого невдоволення. Безперечно, що чимало в такому ставленні пояснює політична ситуація 1906 р., але це аж ніяк не спростовує моєї тези.

⁵ Новий юніонізм означає поширення офіційних постійних організацій, які всередині дев'яностих років охоплювали здебільшого робітників кваліфікованих професій; щодо нижчих більш-менш некваліфікованих прошарків робітництва в членів тих організацій сформувалося почуття професійних гордоців та буржуазної респектабельності (дехто з лідерів вісімдесятих років, як-от Кроуфорд, не раз наголошував на прірві, яка відокремлює респектабельний люд у профспілках від пролетарської маси). Ці нижчі прошарки почувалися менш певними щодо своїх спроможностей вести переговори, а відтак їх легше було схилити до соціалістичної пропаганди і до твердження, що самі страйки — це ненадійний засіб боротьби і їх слід заступити політичними акціями. Таким чином існує важлива сполучна ланка між поширенням юніонізму та зміною ставлення профспілок, з одного боку, до політичної діяльності, а з другого — до соціалізму. Саме тоді — через кілька років після великого докеського страйку 1889 р. профспілкові конгреси почали ухвалювати соціалістичні резолюції.

виявляють її найвиразніше, — на «Фабіанське товариство». Марксисти лише зневажливо посміхнуться з приводу того, що їм видається надмірним перебільшенням важливості невеличкого гурту інтелігентів, які ніколи не хотіли ставати кимось іншим. Насправді фабіанці в Англії, або ж погляди, що їх вони обстоювали, мали не меншу вагу, ніж марксисти в Німеччині.

Фабіанство зародилося 1883 р. і протягом усього розглядуваного нами періоду фабіанці становили невеличкий гурт буржуазних інтелігентів⁶. Вони спиралися на Бентама та Мілля і далі вели їхню традицію. Вони плекали ті самі великодушні сподівання щодо людства, що й філософ-радикали перед ними. Фабіанці почали працювати задля раціональної перебудови та вдосконалення суспільства, дотримуючись того самого духу практичного поступовства.

Фабіанці були дуже обережні зі своїми фактами, дехто з них невтомно нагромаджував їх із допомогою широких досліджень. Фабіанці критично ставились до аргументів і заходів. Але вони були зовсім некритичні щодо культурних та економічних підвалин своїх цілей. Фабіанці приймали їх за безперечну істину, а це тільки інший спосіб сказати, що вони як добрі англійці і себе приймали за істину. Вони були неспроможні добачити різницю між хижкою і палатою лордів. А навіщо, хіба тверезий глузд не підказує, що і те, і те — «погані речі»? І не менш очевидно, що більша економічна рівність, самоврядування в Індії, профспілки або вільна торгівля — «хороші речі», хто тут іще сумніватиметься? Все необхідне мислення має перейматися тим, як поправити погані речі і зберегти хороші; все інше — надокучлива марнота. В цьому всьому прямодушна відданість державній службі проступала не менш очевидно, ніж нетерпимість до інших поглядів на індивідуальні та національні вартості — виражена по-своєму так само яскраво, як і марксистська — та елемент дрібнобуржуазного обурення всім аристократичним, зокрема і красою.

---

⁶ Цей гурт, чисельність якого завжди залишалася в межах трьох-чотирьох тисяч чоловік, насправді був іще меншим, ніж засвідчує число членів. Адже оперативне ядро становили 10—20% чоловік від усієї кількості. Це ядро було буржуазне за походженням і традиціями, а крім того, ще й у іншому аспекті: більшість його членів зберігали економічну незалежність — принаймні в тому розумінні, що мали невеличкі статки, аби жити на них.

Попервах за фабіанцями ніхто не стояв. Вони заходились переконувати всіх, хто тільки слухав їх. Фабіанці читали лекції робітничому класові й перед буржуазними натовпами. Полемізували вони вправно і широко. Фабіанці рекомендували або виборювали ту або ту політику, плани, законопроекти. Проте найважливішим з їхніх засобів впливу zostалися їхні зв'язки з окремими «впливовими людьми» чи радше з особами, що оточували політичних, промислових та робітничих лідерів. Країна, в якій вони жили, та їхнє власне політичне й соціальне становище в тій країні пропонували унікальну нагоду для налагодження і використання таких зв'язків.

Англійське політичне суспільство не завжди приймає поради чужих людей, але радніше, ніж будь-яке інше суспільство, воно ладне вислуховувати їх. А дехто з фабіанців аж ніяк не був просто чужою людиною. Деякі могли скористатися зі своїх зв'язків, утворених в Оксфордській та Кембріджській студентських громадах та університетських кімнатах відпочинку. Про них не можна сказати, ніби вони жили в духовній атмосфері якоїсь іншої планети. Більшість із них не були прямими ворогами наявного тоді ладу. Всі вони набагато сильніше наголошували на бажанні співпрацювати, ніж на ворожих почуттях. Вони не почувалися такими чужими, щоб засновувати партію, і вкрай не полюбили фразеологію класової боротьби та революції. Де тільки траплялася можливість, вони воліли дати користь, а не ставати на заваді. Вони мали що запропонувати парламентарям чи урядовцям, які часто охоче дослухалися до припущень, що слід робити і як саме.

Сучасний міністр у стінах свого міністерства може знайти загалом більшість потрібної йому інформації та ідей. Зокрема він ніколи не страждатиме від браку статистичних матеріалів. Але не так було у вісімдесятих та дев'яностих роках. За рідкісними винятками, державні службовці всіх рангів знали тільки свої рутинні обов'язки і нічого більше. Поза межами визначеного політичного курсу парламентарій на посаді, а ще більшою мірою — парламентарій без посади, досить часто тільки з великими труднощами міг дізнатися про факти та ідеї, надто в царині «нових» соціальних проблем. Групу, що має ці факти та ідеї під рукою і завжди охоче надає їх, добре впорядкувавши та підготувавши до використання як з урядової, так і з будь-якої іншої лави,

звичайно ж прийматимуть усюди, надто через затильні двері. Державні службовці поставились до неї прихильно. Ба навіть більше: значною мірою симпатизуючи принаймні найближчим цілям фабіанців, вони дозволили, щоб ті освічували їх. Фабіанці своєю чергою погодились на цю роль неофіційних державних службовців, і, по суті, вона цілком їх задовольняла. Фабіанці не мали особистих амбіцій, а воліли служити за лаштунками. Дія через бюрократію, зростання чисельності і сили якої вони передбачили і схвалили, дуже добре узгоджувалась із загальною схемою їхнього демократичного державного соціалізму.

Але як — так запитав би Маркс і так справді запитало невеличке угруповання англійських марксистів (Гайндмено-ва Демократична федерація, заснована 1881 р.) — це досягнення могло дати якийсь результат, якщо, по суті, воно означало змову з політичними виразниками буржуазних інтересів? Як цей рух узагалі можна назвати соціалістичним, а якщо він соціалістичний, то хіба це не ще один різновид утопічного соціалізму (у визначеному вище марксистському розумінні)? Легко собі уявити, якими огидними мали видаватись одні одним і фабіанці, і марксисти і як щиро вони, і ті, і ті, мали зневажати ілюзії супротивної партії, хоча на практиці фабіанці уникали дискусій про фундаментальні принципи і тактику — натомість марксисти кохались в тих дискусіях — і ставились до марксистів із трохи зверхньою симпатією. А проте для безстороннього спостерігача відповісти на такі запитання не важко.

Соціалістичні зусилля фабіанського типу ніколи не дали б якогось результату в будь-яку іншу добу. Фабіанцям пощастило досягти так багато протягом трьох десятиріч до 1914 р., оскільки і обставини, і люди були готові сприйняти саме таку проповідь, а не більш чи менш радикальну. Сформулювати та організувати вже наявну думку — ось що було потрібне, аби перетворити можливості на ясну політику, і це «організаційне формулювання» фабіанці провадили найефективнішим способом. Вони були реформаторами, дух часу зробив із них соціалістів. Вони були справжні соціалісти, бо прагли сприяти фундаментальній перебудові суспільства, яке, зрештою, турботу про економіку мало обернути на державну справу. Це були соціалісти волонтаристського штибу, і тому на будь-якій попередній стадії вони б цілком уклалися в Марксову концепцію утопізму. Але, як вияви-

лось, діяльність фабіанців не зосталася безплідною, так що та концепція не годиться для пояснення їхнього феномена. З погляду фабіанців було б просто безглуздям попереджати буржуазну жертву про небезпеку, говорячи про революції і класову боротьбу. Пробудження класової свідомості було саме тим, чого вони намагались уникнути, принаймні попервах, оскільки це б унеможливило мирне, проте ефективне поширення їхніх принципів через політичні та адміністративні органи буржуазного суспільства. Коли ж обставини досягли достатнього ступеня розвитку, фабіанці не завагалися допомогти народитись Незалежній робітничій партії, співпрацювати з Лейбористським представницьким комітетом 1900 р. — не тільки з ним, а і в ньому, — допомогати профспілкам у їхній політичній діяльності, сформувавши курс Поступової партії в раді Лондонського графства, проповідувати спершу муніципальний, а потім і загальний соціалізм, і наостанку вихваляти переваги радянської системи.

Безперечно, у фабіанському рухові є й така сторона, яку було б дуже легко зробити об'єктом неприхильного коментування. Але, зрештою, якщо фабіанці ніколи не проголошували гучної воєнної декларації *to be Marxiano* і ніколи не казали точно своїй жертві, що вони збираються заподіяти їй, вони так само нічого не робили, аби захистити її. По-іншому фабіанців можна критикувати з цілком протилежних позицій, як-от, що їхній *modus procedendi*, пов'язаний із небезпекою загрузнути на передових лініях оборони капіталістичної системи і що він ніколи не приведе до грандіозної вирішальної битви, бо неспроможний привернути увагу громадськості до поглядів фабіанців. Від імені фабіанців можна було б відповісти, що коли *par l'impossible* їхньому нападові на капіталістичну систему пощастило б достатньою мірою реформувати її і при цьому не знищити, то що ж, нехай, такий успіх можна тільки вітати. А щодо вирішальної битви фабіанці самі наперед відповіли своїм революційним критикам, назвавшись, причому з надзвичайною влучністю, ім'ям римського полководця, що, попри всю свою обережність, більше спричинився до вигнання Ганнібала, ніж будь-хто з його нетерплячих попередників.

Отже, хоча й не буде неправдою сказати, що в питанні класової боротьби, як і в багатьох інших питаннях, фабіанство є прямою протилежністю марксизмові, можна

обстоювати також думку, що в певному розумінні фабіанці були кращими марксистами, ніж сам Маркс. Зосередження на проблемах, приступних практичній політиці, рух уперед нога в ногу з процесом соціального розвитку, байдужість до кінцевої мети — все це насправді більше узгоджується з Марксовою фундаментальною доктриною, ніж революційна ідеологія, яку він сам прищепив їй. А брак жодних ілюзій щодо неминучої катастрофи капіталізму, усвідомлення, що соціалізація — це повільний процес, який намагається змінити погляди *всіх* суспільних класів, свідчать про незмірну вищість фабіанців в основних теоретичних питаннях.

II. З ОДНОГО БОКУ ШВЕЦІЯ, А З ДРУГОГО — РОСІЯ

У кожної країни свій власний соціалізм. Проте його характер не дуже істотно відрізняється від англійського зразка в тих континентальних країнах, чиї внески до загальнолюдського фонду культурних цінностей так різюче не відповідають їхнім розмірам, і це зокрема стосується Нідерландів та Скандинавських країн. Візьмімо, наприклад, Швецію. Як і шведське мистецтво, наука, політика, соціальні інститути і, крім того, ще багато іншого, шведський соціалізм і шведські соціалісти вирізняються завдяки не якимсь особливостям принципу або мети, а матеріалу, з якого створено шведський народ, і надзвичайно добре збалансованій соціальній структурі Швеції. Ось чому так безглуздо для всіх інших народів намагатися скопіювати шведський приклад; єдиний ефективний спосіб наслідування полягав би в імпорті шведів і призначенні їх на урядові посади.

Зваживши на прикметні риси шведського народу та його соціальної структури, нам буде неважко зрозуміти дві головні особливості шведського соціалізму. Соціалістична партія, що майже завжди мала розумне і сумлінне керівництво, повільно виростала у відповідь на дуже нормальний процес суспільного розвитку, не вдаючись до жодних спроб іти попереду нормального розвитку й розпалювати суперечності задля самих суперечностей. Через те її прихід до політичної влади не породив ніяких суспільних струсів. Відповідальні посади цілком природно дісталися її лідерам,

що були здатні співпрацювати з лідерами решти партій на основі рівності і здебільшого на спільному ґрунті; навіть сьогодні, хоча, звичайно, сформувався і комуністичне угруповання, розбіжності в поточній політиці зводяться до таких питань, як на скільки мільйонів крон більше або менше слід витратити на той чи той соціальний захід, який схвалюють усі. В середині самої партії антагонізм між інтелігентами та робітниками можна додати хіба під мікроскопом — саме тому, що і ті, і ті мають високий освітній рівень і між ними немає широкої культурної прірви; до того ж шведське суспільство постачає, порівнюючи з іншими суспільствами, набагато менше безробітних інтелігентів, у Швеції озлоблені і дратливі інтелігенти не такі численні, як в інших країнах. Цей факт часом описують як «вплив зневіри», що його чинять профспілки та соціалістичний рух узагалі і соціалістична партія зокрема. Спостерігачам, що скотилися до фразеології сучасного радикалізму, він і справді може видаватися таким, проте цей діагноз цілковито не враховує того соціального та національного середовища, продуктом якого є не тільки робітники, а й інтелігенти, і яке і тим, і тим не дає піднести їхній соціалізм до релігії. Хоча в Марксовому вченні можна знайти місце й для такого варіанта, не слід, звичайно, сподіватися, що пересічний марксист поставиться прихильно до соціалістичної партії шведського типу або визнає, що вона здійснює справді соціалістичну політику. Шведські соціалісти своєю чергою були тільки ледь забарвлені марксизмом, хоча часто використовували мову, яка відповідала тому, що вони вважали за соціалістичний етикет, надто у своїх міжнародних відносинах з іншими соціалістичними угрупованнями.

На іншому краї шкали, в Росії, ми бачимо соціалізм майже чисто марксистський, який, отже, найповнішою мірою потішився цією своєю барвою, хоча його, зваживши на середовище, в якому він сформувався, аж ніяк не важче зрозуміти. Царська Росія була аграрна країна з переважно докапіталістичним устроєм. Промисловий пролетаріат — тією мірою, якою він був приступний професіональним соціалістам — становив лише невелику частку всього населення, що сягало 150 мільйонів⁷. Торговельна та промислова бур-

⁷ 1905 р. налічувалося десь півтора мільйони фабрично-заводських робітників.

жуазія, так само дуже слабка чисельно, була не ефективніша за будь-яку іншу суспільну верству, хоча капіталістична еволюція, маючи урядову підтримку, швидко набирала сили. В цю структуру було вставлено інтелігенцію, чиї ідеї були такі ж чужі питомому ґрунтові, як паризькі сукні російським світським жінкам.

Для багатьох інтелігентів панівна на той час форма врядування — абсолютний монарх (автократ) на чолі величезної бюрократії і в союзі з земельною аристократією та церквою — була, звичайно, гидотою. І громадська думка всього світу погодилася з їхнім трактуванням історії. Навіть автори, найбільш ворожі режимові, що прийшов на зміну царському, незмінно квапливо запевняли своїх читачів, що їх просто жахала нелюдськість царату. Таким чином просту правду було остаточно втрачено в лабіринті лицемірних фраз. Фактично, та форма врядування була не менш властива соціальному устроєві, що породив її, ніж парламентська монархія в Англії та демократична республіка в Сполучених Штатах. Робота бюрократії, зваживши на умови, за яких їй доводилось працювати, набагато перевершує те, в що примусили повірити світ; її соціальні реформи, аграрна та інші, та її нерівна хода до пом'якшеної форми конституціоналізму були всім, чого можна було б сподіватися за тих обставин. Саме імпортований радикалізм і груповий інтерес інтелігентів зіткнувся з духом нації, а не царат, який, навпаки, мав сильний вплив на величезну більшість населення всіх класів.

З цього випливають два висновки, які, на перший погляд, видаються парадоксальними, хоча жоден серйозний дослідник історії за такі їх не вважатиме. З одного боку, будь-який великий або раптовий рух у напрямі, бажаному для тих ліберальних адвокатів, докторів, професорів та державних службовців, що сформували кадетську партію (партію конституційних демократів), був неможливий, і не так через те, що їхня програма була неприйнятна для монархії, як тому, що вони були вкрай слабкі. Допустити їх до влади означало б допустити елемент, який мав не більшу, а меншу підтримку серед мас і мав не більше, а менше спільного з почуттями та інтересами мас, ніж мали групи, що підтримували царат. Не було жодного місця для буржуазного режиму, вже не кажучи про соціалістичний. І не було ніякої аналогії між французькою ситуацією 1789 р. і російською

ситуацією 1905 р. Соціальна структура, що завалилась 1789 р., становила анахронізм, стоячи на заваді майже всьому, що мало в нації бодай трохи життєвої сили, і не могла розв'язати тогочасних фінансових, економічних та соціальних проблем. Зовсім не так було в Росії 1905 р. Тут держава втратила престиж, зазнавши поразки від японських рук, унаслідок цього поширились невдоволення і нелад. Але держава виявилась спроможною справитись із завданням не тільки ліквідації неладу, а й розв'язку проблем, що стояли за ним. У Франції результатом був Робесп'єр, у Росії — Столипін. Це було б неможливим, якби царат позбувся життєвих сил, як позбувся їх ancien régime у Франції. Немає ніяких підстав припускати, що, якби не сталося перенапруження соціальної структури, спричиненого світовою війною, Російська монархія не спромоглася б мирно й успішно перетворити себе під впливом економічного розвитку країни і нога в ногу з ним⁸.

⁸ Цей аналіз, звичайно, порушує дуже важливі питання, пов'язані, з одного боку, з тим, що ми звикли називати історичною конечністю, а з другого — з роллю в історичному процесі особистих якостей лідера. Гадаю, було б важко довести, ніби Росія втяглась у війну внаслідок неминучої необхідності. Як не казати більшого, інтереси, про які йшлося Росії в сербській сутичці, не мали для неї життєвої ваги. 1914 р. ситуація всередині країни аж ніяк не була такою, щоб удатись як до останнього засобу до воєнної агресії. Сербське питання, безперечно, активізувало націоналістів, а внутрішньополітична ситуація — частину (не всіх) крайніх реакціонерів, а обидва ці чинники — певну кількість індивідів і груп, що тільки й чекали часу гострити сокиру. Якби останній цар мав хоч трохи тверезого глузду і твердості, Росія, безперечно, не брала б участі у війні. Набагато важче — та не можна сказати неможливо — було б запобігти катастрофі згодом, коли вже з'ясувалася ситуація і коли, після битви при Горлиці, було втрачено всі надії на перемогу у війні. Навіть коли впала монархія, аж ніяк не є певним, що уряд Керенського не врятував би ситуації, якби дбайливо порядкував своїми ресурсами і відмовлявся коритись настирливості союзників, замість віддавати наказ про останній відчайдушний наступ. Але царське суспільство до буржуазного бунту і буржуазне суспільство після нього спостерігали наближення долі в стані паралічу — такого ж абсолютного, як і незбагненного. Звісно, в наш час колективну некомпетентність в одному таборі та спритність і завзяття в другому вже не можна приписувати випадкові. Але саме в цьому випадку некомпетентність старого режиму досягла ступеня, коли він уже не міг справитись з ситуацією цілковитого неладу, а цієї ситуації, звичайно, можна було б уникнути.

Читач навряд чи сподівається виявити, що мій аналіз російського соціалізму та обставин, за яких він сформувався, узгоджується з аналізом Троцького (*History of the Russian Revolution*, English translation by M. Eastman, 1934). Але тим важливіший факт, що ці обидва аналізи не різняться

З другого боку, якраз унаслідок фундаментальної стабільності соціальної структури інтелігенти, що не могли сподіватися здобути перевагу будь-якими нормальними методами, були змушені вдатися до відчайдушного радикалізму і методів злочинного насильства. Їхній радикалізм — це радикалізм, що перебуває у зворотній пропорції до своїх практичних можливостей, радикалізм безсилля. Вбивства можуть бути марними й не давати ніяких результатів, крім репресій, але чогось іншого й не зоставалося. Брутальність репресивних заходів своєю чергою породжувала помсту, і таким шляхом розвивалася трагедія, трагедія жорстокості й злочину, що ненастанно посилювали одне одного, — все те сприймав і бачив світ, поставивши діагноз, якого й слід було сподіватися.

Тепер Маркса вже ніхто не вважає за пугчиста. До деяких витівок російських революціонерів, зокрема бакунінського типу, він живив стільки ненависті, скільки можна сумістити із зневагою. Крім того, він повинен був бачити — і, певне, бачив, — що соціальна та економічна структура Росії не відповідає жодній з тих умов, які, згідно з його високою доктриною, доконечні для успіху і навіть для виникнення Марксового типу соціалізму. Та якщо, коли спиратися на логіку, це мало б відвернути російських інтелігентів від переймання Марксового вчення, то ми легко зрозуміємо, чому сталося навпаки і це вчення мало серед них нечуваний успіх. Вони були — більш-менш серйозно — революціонерами, а справи їхні посувалися кепсько. А тут перед ними постало революційне вчення неперевершеної сили. Марксові полум'яні фрази і натхненні пророцтва були саме тим, чого вони потребували, аби вибратись із мертвотної пустелі нігілізму. До того ж ця суміш економічної теорії, філософії та історії найдосконаліше задовольняла російські смаки. То дарма, що отримане вчення було цілком незастосовним до російського випадку і таки справді не містило жодних обіцянок для них. Адже вірний завжди чує те, що прагне почути, байдуже, що насправді казав пророк. Чим

---

toto coelo і що Троцький розглядав зокрема питання, що́ сталося б, якби революційний рух зіткнувся з «іншим царем». Щоправда, Троцький не робить очевидних висновків з таких міркувань. Проте він визнає, що марксистська доктрина не змушує нас нехтувати елемент особистості, хоча, здається, не припускає всієї важливості його для діагнозу російської революції.

дальша була реальна ситуація від стану зрілості, уявлюваного Марксом, тим ладніші були російські інтелігенти — а не тільки професіональні соціалісти серед них — чекати від нього розв'язку власних проблем.

Отже, марксистська група з'явилася в Росії дуже рано — 1883 р.— і розвинулась до Соціал-демократичної партії (1898 р.). Серед лідерів, а на початку і серед членів переважали, звичайно, інтелігенти, хоча досить високий успіх мала й підпільна організаційна діяльність серед «мас», даючи співчутливим спостерігачам змогу говорити про об'єднання робітничих груп під марксистським проводом. Це пояснюється браком тих численних труднощів, із якими зіткнулись інші марксистські групи в країнах із сильними робітничими спілками. Хай там як, але попервах робітники, що входили до організації, якнайпокірніше визнавали провід інтелігентів і навряд чи коли претендували на те, щоб самим щось вирішувати. Внаслідок цього розвиток і в теорії, і на практиці відбувався на несхитно марксистських засадах, і то на високому рівні. Природно, що це призвело до благословень із боку німецьких оборонців віри, які, знезброєні такою чеснотою, вочевидь зрозуміли, що повинні бути якісь винятки з Марксової тези, нібито серйозний соціалізм може виникнути тільки з цілком сформованого капіталізму. Проте Плеханов, засновник групи 1883 р. і провідна постать перших двох десятиріч, чий розумний і зважений внесок до марксистської теорії здобув загальну повагу, щиро повірив у ту тезу й через те не міг сподіватися на реальне втілення соціалізму. Цей істинний марксист, що гідно боровся проти реформізму та решти тогочасних ересей, які загрожували чистоті вчення, і невідступно дотримувався віри в революційну мету та метод, мусив зразу стривожитись, коли всередині партії почала формуватися група, що, здається, була схильна до дії в найближчому майбутньому, дарма що він симпатизував їй та її ватажкові — Ленінові.

Неминучий конфлікт, що розколов партію на більшовиків та меншовиків (1903 р.) означав щось набагато серйозніше, ніж прості незгоди щодо тактики, як можна було зрозуміти з назв обох груп. Під ту добу жоден спостерігач, навіть найдосвідченіший, не міг цілком усвідомити природи того розколу. Але тепер діагноз уже очевидний. Марксистська фразеологія, якої дотримувались обидві групи, заважала

помітити той факт, що одна з них без усякого вороття розірвала з класичним марксизмом.

Ленін вочевидь не мав жодних ілюзій щодо російської ситуації. Він бачив, що на царат можна здійснити успішний напад тільки тоді, коли той буде тимчасово ослаблений воєнною поразкою, і що в ситуації безладдя, яке виникне, рішуча й добре дисциплінована група, зіпершись на безжальний терор, зможе повалити який завгодно режим, що спробує заступити царський. Для цієї можливості, ймовірність якої Ленін усвідомив ясніше, ніж будь-хто інший, він вирішив підготувати потрібний інструмент. Йому не було ніякої користі з селян — хоча селянство в Росії становило важну соціальну проблему, — бо ті дотримувались напівбуржуазної ідеології, а ще менше — з теорій про необхідність чекати, поки робітники піднімуться зі своєї власної ініціативи, аби здійснити грандіозну революцію. Чого він потребував — так це добре тренованої лейб-гвардії революційних яничарів, глухих до будь-яких аргументів, крім його власних, вільних від усяких заборон, нечутливих до голосів розуму або людяності. За таких обставин і з огляду на потрібну якість таке військо можна було набрати лише з прошарку інтелігенції, а найкращий доступний матеріал — знайти всередині партії. Отже, Ленинова спроба здобути владу над партією дорівнювала спробі зруйнувати саму її душу. Більшість та її лідер, Л. Мартов, повинні були це збагнути. Мартов не критикував Маркса і не обстоював якихось нових тез. Він опирався Леніну Марксовим ім'ям і стояв за марксистську доктрину пролетарської масової партії. Нові тези висунув якраз Ленін.

З давніх-давен еретики незмінно проголошували, ніби вони не руйнують те чи те вчення, що дісталось у їхні руки, а навпаки, намагаються відновити його первісну чистоту. Ленін, перейнявши усталену часом традицію, вихваляв і надміру омарксював Маркса замість зректися його вчення. У всякому разі він дав лише приклад, який впливав із фрази, такої популярної за Троцького і Сталіна: «Марксизм епохи імперіалізму». Читачеві, певне, легко добачити, що до певного критичного ступеня Ленінові було зовсім не важко засвоїти як форму, так і зміст невикривленого марксизму. Проте не важче й побачити, що він виступив із тієї твердині, аби зайняти позиції, які істотно відрізнялися від маркси-

стських. Немарксистською була не тільки ідея соціалізації через *propunciamiento*, запроваджуваної в очевидячки незрілій ситуації,— ще більш немарксистською була ідея, нібито «визволення» має бути плодом зусиль не, як навчала марксистська догма, самого пролетаріату, а зграї інтелігентів, які очоляють голоту⁹. Це свідчило не просто про різні погляди на агітаторську роботу і компроміси, не просто про незгоди щодо другорядних питань марксистського вчення. Це означало відступ від його найглибшої суті¹⁰.

⁹ Зв'язки з кримінальними елементами й справді були утворені, хоча й не самим Леніном, а його поплічниками. Це призвело до діяльності «ексів» (ударних груп, що здійснювали практичні «експропріації» тобто грабунки) як у самій Росії, так і в Польщі. Це був чистісінький бандитизм, хоча західні інтелігенти проповідували апологетичну «теорію» про нього.

¹⁰ Для нашої мети нема потреби далі коментувати подробиці добре відомої історії. Вистачить і наступних зауважень. Ленінові не пощастило підгорнути під себе російську соціалістичну партію, чії лідери, навпаки, дедали більше відсахувалися від нього; труднощі їхньої ситуації, породжені їхнім прагненням підтримувати щось подібне до об'єднаного фронту, не поступаючись своїми принципами, добре ілюструють вагання Плеханова. Зате Ленінові пощастило збити свою групу, накинути їй власну волю і пристосувати її курс до проблем, що постали внаслідок бунту 1905 р. та його наслідків; ленінський елемент був присутній навіть у Думі. Водночас Ленін спромігся зберегти зв'язки з 2-им Інтернаціоналом (див. нижче) і певне становище в ньому: він брав участь у трьох конгресах і якийсь час репрезентував у бюро російську партію. Це навряд чи було б можливим, якби його поглядам та діяльності дозволялося впливати на представників інших народів так само, як вони впливали на більшість російських соціалістів. На ту пору це представницьке утворення, та й узагалі західні соціалісти, вважали Леніна просто за видатну постать лівого крила ортодоксії і терпіли його та його несхитний екстремізм, захоплюючись ним у деяких аспектах і не сприймаючи його поважно в інших. Таким чином у своїй сфері політики Ленін відіграв подвійну роль, аналогією до якої є подвійна роль царату, чії міжнародні заходи (за ілюстрації тут править сприяння розвитку міжнародних арбітражів та безпеки) також істотно відрізнялися від заходів, запроваджуваних усередині країни.

Ні ці досягнення, ні внесок Леніна до соціалістичної теорії — здебільшого вочевидь пересічні (як, до речі, й писання Троцького) — не забезпечили б йому місця в перших лавах соціалістів. Велич прийшла до нього після поразки Росії у світовій війні і стала наслідком лише дивовижного збігу обставин, що зробили його зброю адекватною, бо він надзвичайно вправно володів нею. В цьому аспекті, хоча аж ніяк не в інших, шанобливе схилення професора Ласкі в «Енциклопедії суспільних наук» (стаття «Ульянов») цілком зрозуміле, якщо, звичайно, інтелігенти мусять простиратися перед кумирами свого часу.

III. СОЦІАЛІСТИЧНІ ГУРТКИ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

У Сполучених Штатах цілком відмінний соціальний устрій виявивсь таким же несприятливим для розвитку справді соціалістичного масового руху, як і російський. Отже, схожість між американським і російським розвитком подій не менш цікава, ніж відмінності між ними. Коли аграрний світ Росії, попри прожилок комунізму, притаманній структурі російського села, був практично непроникний для впливів сучасного соціалізму, то аграрний світ Сполучених Штатів становив антисоціалістичну силу, що була ладна силоміць припинити будь-яку діяльність на марксистських засадах, якщо та мала достатню інтенсивність, щоб привернути до себе увагу. Якщо індустріальний сектор Росії не спромігся створити масової соціалістичної партії, оскільки капіталістичний розвиток ішов дуже повільно, індустріальний сектор Сполучених Штатів не спромігся створити партії, оскільки капіталістичний розвиток відбувався там запаморочливими темпами¹¹.

Найбільшу вагу має різниця між інтелігенцією обох країн; на відміну від Росії, Сполучені Штати до кінця XIX ст. не витворили типу безробітного і розчарованого інтелігента. Система вартостей, що виникла на основі національного завдання невинного розвитку економічних можливостей країни, дала роботу майже кожній розумній голові і наклала відбиток ділової людини на душу всієї нації. За межами Нью-Йорка інтелігентів у нашому розумінні було дуже мало, щоб зважати на них. До того ж більшість інтелігентів визнали сформовану систему вартостей. Якби вони не визнали, Мейн-стріт перестала б дослухатися до них і мимоволі невдоволено спохмурніла б; це був набагато ефективніший засіб муштрування інтелігентів, ніж методи російської політичної поліції. А загалом усе те, що становило в США «революційне» завзяття, зводилось до ворожості середнього

---

¹¹ Наявність «кордону» між білим та тубільним населенням Америки, звичайно, набагато зменшувала можливості соціального тертя. Проте вагу цього складника, хоч і дуже важливого, схильні перебільшувати. Хода індустріального розвитку ненастанно створювала нові індустріальні кордони, і цей факт був набагато важливіший, ніж можливість спакувати торби і рушити на захід.

класу до залізниць, комунальних послуг та великого підприємства.

Пересічний тямущий і респектабельний робітник був, і почувався зобов'язаним бути, бізнесменом. Він успішно реалізовував себе через експлуатацію власних індивідуальних можливостей, беручи від своєї праці якнайвищі прибутки або принаймні якомога вигідніше продаючи її. Робітник розумів і здебільшого поділяв погляди свого роботодавця. Коли він уважав за корисне об'єднатися з рівними собі задля якоїсь справи, то робив це з тих самих міркувань. Приблизно з середини ХІХ ст. така практика дедалі більше прибирала форми робітничих комітетів, попередників післявоєнних профспілок, створюваних підприємцями; ці профспілки набули свого повного економічного та культурного значення в містечках, усе населення яких працювало на підприємствах однієї компанії¹².

Крім того, досить непоганий бізнес для робітника часто полягав у тому, щоб об'єднатися в національному масштабі з іншими представниками свого фаху, аби ще більше поліпшити свої переговірні позиції як супроти безпосередньо самих роботодавців, так і, опосередковано, супроти решти професій. Цей інтерес призвів до утворення багатьох профспілок, які є типово американськими — здебільшого через побудову на суто фаховому принципі, що набагато ефективніший, ніж будь-який інший принцип, у відтрученні випадкових претендентів на вступ, а також став основою виникнення справжніх робітничих картелів. Досить природно, що ці картелі виявляли той брак радикалізму, на

---

¹² Загальний сенс утворення таких «компанійних» спілок та їхня практична придатність для американських умов не менш очевидні, ніж те, що вони були кісткою в горлі профспілок, а також радикальних інтелігентів пізнішого типу. Гасла наших днів — нещодавно офіціалізовані — загаврували компанійні профспілки як наслідок диявольської спроби роботодавців перешкодити зусиллям, спрямованим на ефективне представництво робітничих інтересів. Тимчасом як цей погляд цілком зрозумілий з позицій, з яких військова організація пролетаріату видається своєрідною моральною аксіомою — а також із позицій корпоративної держави, що постає на наших очах — він викривлює історичну інтерпретацію. Факт, що роботодавці сприяли утворенню такого типу організацій, часто брали ініціативу в свої руки й намагалися впливати на свої спілки, щоб можна було давати собі з ними раду, не повинен відкидати або спростовувати інший факт: компанійні спілки та організації, які передували їм, виконували вкрай потрібні функції і за нормальних умов дуже добре обстоювали інтереси людей.

який так велемовно нарікали й нарікають вітчизняні і закордонні соціалісти та їхні супутники. Ці картелі цікавив тільки рівень зарплати та тривалість робочого дня, в усьому іншому і зокрема в своїй фразеології вони ладні були зважати на бажання публіки і навіть роботодавців. Таке становище досконало ілюструють тип і поведження лідерів як окремих спілок, так і Американської федерації праці, що втілювали цей рух, а також намагання профспілкової бюрократії потрапити, скориставшись профспілковими фондами, до сфери індустріального та фінансового підприємництва, що була їм вельми близька¹³.

Проте, звісно, сам по собі той факт, що переконання і гасла — ідеології — були такі нереволюційні і такі неприхильні до класової боротьби, не має великого значення. Американські профспілкові діячі не дуже полюбляли теоретизувати. А якби полюбляли, то, напевне, їхній діяльності можна було б надати марксистського забарвлення. Проте нема жодного сумніву, що, ведучи переговори з підприємцями про конкретні питання, вони аж ніяк не вважали, ніби стоять із ними по різні боки бар'єру геть в усьому, і це співробітництво — ті з нас, кому воно не подобається, назвуть його зіткненням — з підприємцями цілком узгоджувалось не тільки з їхніми принципами, а й з логікою їхньої ситуації. Поза межами вузького кола питань політична активність була для них не тільки непотрібною, а й просто пустою. Щодо впливу, який могла б мати проповідь радикального інтелігента, то він з таким самим успіхом міг би намагатися повернути раду директорів Пенсільванської залізниці.

Але в світі американського робітничого класу був іще й інший світ. Поряд з елементами найвищої якості до іммігрантських лав із самого початку вливались і неясні

---

¹³ Постає Уоррена Сенфорда Стоуна з Братства локомотивних інженерів — чудовий (хоча й пізніший) приклад цього останнього аспекту, так само як і багатьох інших. Давніші приклади з часів Семюеля Гомперса так яскраво постануть перед читачем, що немає потреби згадувати їх. Але сказане вище не слід розуміти так, ніби профспілки з високим вступним внеском і довгими списками вступників, що видаються не менш дивними, ніж мідний ажіотаж на біржі, є або були єдиним різновидом профспілок у Сполучених Штатах. Навпаки, іммігранти завозили всілякі європейські різновиди, проте й незалежно від цього там, де обставини були сприятливі, зокрема у відносно давніх і стабільних районах і галузях індустрії, утворювались групи, подібні до поширених у Європі.

елементи, число яких відносно і абсолютно збільшилось після світової війни. Це число зросло коштом індивідів, що, хоча й були цілком нормальні щодо фізичної придатності, розумових здібностей та завзяття, тяжіли до цієї групи внаслідок або пережитих у минулому нещасть, або неприхильного середовища, з якого вони вийшли і яке й далі чинило на них вплив, або просто невгамовності, нестерпної вдачі, злочинних схильностей. Усі ці типи ставали легкою жертвою для експлуатації, що її полегшував брак моральних зобов'язань; дехто реагував сліпою і поривною ненавистю, що охоче кристалізувалась у злочин. У багатьох нових і швидко ростучих індустріальних округах, де були зібрані до купи люди найрізноманітнішого походження та схильностей, а закон та порядок, якщо ставало снаги, можна було підтримати тільки з допомогою засобів, що самі виходили за межі закону, брутальні люди ставали ще брутальніші, зіткнувшись із нелюдським ставленням до себе або підприємців, або їхніх агентів з іще не сформованим почуттям відповідальності, які часто бували змушені вдаватися до насильства, боячись не тільки за свою власність, а й за своє життя.

Отже, як сказав би спостерігач-соціаліст, існувала класова боротьба в найбезпосереднішому розумінні цього слова — лунали справжні рушничні постріли, аби проілюструвати марксистську концепцію. Проте насправді такого і близько не було. Адже важко уявити собі якесь інше поєднання умов, менш сприятливе для розвитку політичного лейборизму або серйозного соціалізму, і поки ті умови зберігались, і лейборизм, і соціалізм лише прокльовувались.

Історія «Рицарів праці», єдиної справді важливої загальнонаціональної організації всіх найманих робітників незалежно від кваліфікації та фаху — а по суті, всіх, хто хотів приєднатися до неї — охоплює близько десятиріччя інтенсивної і плідної діяльності (1878—1889 рр.). 1886 р. кількість членів цього шляхетного ордену сягала майже 700 000 чоловік. Та частина, яку склали промислові — переважно некваліфіковані — робітники, завзято брала участь у страйках та бойкотах, властивих тогочасним кризам, і навіть ініціювала їх. Вивчення програм та заяв виявляє строкату мішанину всіх різновидів соціалістичних, кооперативних та, подеколи, анархістських ідей, походження яких при бажанні можна простежити до широкого розмайт-

тя джерел — Оуена, англійських аграрних соціалістів, Маркса і зокрема фабіанців. Упадали у вічі виразно політичні позиції авторів, а також ідеї загального планування і соціальної перебудови. Але така визначеність цілей, яку нам під силу виявити, насправді породжена лише нашим прочитанням минулого з позиції сучасності. В дійсності не було ніяких визначених цілей, і до широких народних мас, зокрема і до фермерів, і до людей вільних професій, промовляв якраз зрозумілий і вичерпний характер ідеології доброго життя — Урія Стефенс, її засновник, вчився на священика — та ідей американської конституції. Таким чином Орден рицарів праці був своєрідною біржею планів усіляких реформаторів. У цьому аспекті він справді виконував ту функцію, яку мали на увазі його лідери, наголошуючи на освітньому спектрі своєї діяльності. Але організація, сформована з таких розмаїтих верств, за самою своєю природою була нездатна до дії. Зазнавши тиску виразно соціалістичних ідей, вона розпалася. Те саме сталося і з подібними до неї рухами (популісти, Генрі Джордж та ін.).

З цього випливає очевидний висновок, що американське середовище на той час не давало і не могло дати ні потрібного матеріалу, ні потрібної рушійної сили для масового соціалістичного руху. Його можна потвердити, простеживши ниточку, що вела від «Рицарів праці» до Індустріальних робітників світу. Ця ниточка втілена в кар'єрі марксиста-інтелігента Даніеля де Леона і тому для соціаліста-ортодокса вона повинна мати особну і велику вагу¹⁴. Саме під його проводом соціалісти в лавах Ордену рицарів 1893 р. виступили проти старого лідера, Павдерлі, завдавши, як виявилось, смертельного удару організації. Ідея полягала у створенні інструмента політичної дії на більш-менш марксистських засадах. Тези класової боротьби, революції, зруйнування капіталістичної держави та її залишків мала обстоювати пролетарська партія, проте і Соціалістична робітничка партія (1890 р.) і Де Леонів Соціалістичний професійний трудовий альянс (1895 р.) не спромоглись піднятися до неї. Вони не тільки мали мізерну кількість послідовників серед робітничого класу — цей факт сам по собі не вирі-

¹⁴ Тим паче, що навіть сам Ленін усупереч власним звичаям високо поцінував діяльність та ідеї Де Леона.

шальний,— не було досягнуто навіть успіху на російський штиб, не пощастило, так би мовити, завоювати контрольне ядро інтелігентів. Соціалістична робітничка партія спершу розкололась, а потім відступила більшість своїх збережених позицій новій Соціалістичній партії.

Ця остання партія ближче, ніж будь-яке інше угруповання в Сполучених Штатах, підійшла до можливого успіху ортодоксів. Почнімо з того, що ортодоксальне саме її походження. Вона виникла в часи робітничої боротьби 1892—1894 рр., коли страйки було припинено з допомогою сили, а федеральний уряд і судочинство рішуче підтримали підприємців¹⁵. Це навернуло до марксизму багатьох людей, що раніше були прихильниками «консервативних» цехових профспілок. Принаймні це навернуло Юджіна Дебса спершу до індустріального юніонізму, а згодом до принципу політичної дії. По-друге, погляди, яких згодом дотримувалася Соціалістична партія, були ортодоксальні. Вона намагалася працювати з профспілками і «підривати їх зсередини». Партія постала як професійна політична організація. В принципі, вона була революційна в тому самому розумінні, що й великі соціалістичні партії Європи. Проте доктрина цієї партії була не зовсім ортодоксальна. Фактично вона не дуже наголошувала на доктринальних аспектах — чи то за Ю. Дебса, чи згодом — і дозволяла вести проповідницьку діяльність усередині своїх лав у широкому діапазоні. Хоча партія ніколи не спромоглася поглинути невеликі локальні робітничі партії, що й далі то тут, то там з'являлись у країні, вона досить успішно розвивалась аж до післявоєнного періоду, коли довелося суперничати з комуністами. Більшість соціалістів, певне, погодиться назвати її єди-

¹⁵ Можна зауважити, що це сталося в добу, коли більшість європейських урядів швидко займали зовсім інші позиції. Проте це не просто означало «відсталість» по цей бік Атлантики. Звісно, правда, що соціальний та політичний престиж ділових інтересів був набагато більшим, ніж будь-де у світі, і що внаслідок цього американська демократія мала набагато вужчий погляд на робітничі проблеми, ніж, скажімо, юнкерський уряд у Пруссії. Але можна визнати цей факт і навіть судити про нього згідно з власними моральними та гуманітарними критеріями, а водночас визнати й те, що почасти завдяки нерозвиненому станові державного врядування, почасти завдяки наявності елементів, на котрі не подіяли б ніякі лагідніші методи, а почасти завдяки рішучості нації далі посуватись уперед шляхом економічного розвитку проблеми в США набирали іншого аспекту і мали б видаватися такими навіть урядовим структурам, цілком вільним від буржуазних шор.

ною справді соціалістичною партією США. Кількість голосів на її підтримку, хоч і збільшена, як і кількість голосів на підтримку переважної частини соціалістичних партій, коштом прихильників-несоціалістів, вимірює той простір, який існував тоді для вияву поважних соціалістичних зусиль.

У Де Леона доля складалася по-іншому. Він прийшов — і пішов — із Західною федерацією гірників, чий радикалізм, цілком незалежний від будь-яких теоретичних основ, був лише витвором суворих людей, що реагували на суворе середовище. Це об'єднання стало наріжним каменем у структурі ІРС, Індустріальних робітників світу (1905 р.). Де Леон і його спільники побудували каркас організації зі свого власного та інших неспроможних угруповань, а також із розбитків здебільша сумнівного характеру — і інтелігентського, і пролетарського походження — з усіх усюд. Проте лідерство — а внаслідок цього і фразеологія — було тверде. Окрім самого Де Леона, провід очолювали Хейвуд, Траутмен, Фостер та ін.

Ударна тактика, що не знала ніякого стриму, та дух безкомпромісної боротьби спричинилися до низки окремих перемог, а брак чогось іншого, крім фраз і ударної тактики — до остаточної поразки, яку прискорили суперечки з комуністами та відступництво внаслідок їхнього тиску, а також неперервні внутрішні незгоди. Але мені немає потреби переповідати історію, яку вже так часто подавали з усіх можливих поглядів. Для нас має значення тільки ось що. Організацію було названо синдикалістською — навіть анархістською, — а згодом до неї були застосовані закони, ухвалені в декількох штатах і спрямовані проти злочинного синдикалізму. Принцип негайної «прямої» дії та доктринальні поступки Західній федерації гірників, які приписували індустріальним спілкам головну роль у побудові соціалістичного суспільства — Де Леонів внесок до класичного марксизму або ж відступ від нього — безперечно вказують, що організація мала синдикалістський характер. Проте, гадаю, правильніше було б говорити про вставку синдикалістських елементів у те, що за своєю суттю завжди залишалося паростю марксистського стовбура, ніж цілком ґрунтувати аналіз на цих елементах.

Таким чином звичайна людина з вулиці — той великий соціолог — знов-таки мала слухність. Вона сказала, що соціалізм і соціалісти невластиві для Америки. Якщо я пра-

вильно зрозумів її, вона висловила майже те саме, що намагався передати і я, правда, не в такій стислій формі. Американський розвиток практично перескочив фазу соціалізму, яка засвідчила успіхи невикривленого марксизму та 2-го Інтернаціоналу. В Америці навряд чи й розуміли найважливіші проблеми марксизму та 2-го Інтернаціоналу і соціалістичні погляди існували тільки у формі спорадичних запозичень. Американські проблеми та погляди вряди-годи збагачувались на ці імпортовані запозичення. Оце й усе. Події наступної історичної фази впливали на інтелігенцію і пролетаріат, які не пройшли крізь марксистську школу.

IV. РОЗВИТОК ПОДІЙ У ФРАНЦІЇ; АНАЛІЗ СИНДИКАЛІЗМУ

Що таке синдикалізм насправді, ми найкраще побачимо на французькому полотні¹⁶. Перше ніж удатися до такої спроби, слід коротко схарактеризувати французький соціалізм узагалі. По-перше, його ідеологічна історія сягає куди глибше в минуле і є, можливо, набагато видатніша, ніж ідеологічна історія будь-якого іншого соціалізму. Проте жодна з ідеологій ніколи не викристалізовувалась із такою ясністю і не здобула такої широкої підтримки, як, з одного боку, соціалізм, скажімо, фабіанського типу, а з другого — марксистського. Фабіанський соціалізм потребував англійського політичного суспільства, проте нічого подібного до нього не сформувалось у Франції, цьому перешкодили велика революція і неспроможність аристократичних та буржуазних елементів об'єднатися. Марксистський соціалізм потребує широкого і об'єднаного робітничого руху або — як віри, навколо якої згуртувалася б інтелігенція — культурних традицій, цілком відмінних від французької *l'impidité*. А вся решта соціалістичних вірувань, які поки що виникли, звернена лише до окремих духовних типів і вузьких соціальних прошарків і тому за самою своєю природою є сектантською.

¹⁶ Італійський та іспанський синдикалізм були б придатні для цього незгірше. Проте, зростаючи разом із кількістю неписьменних, анархістський елемент значно посилюється, викривлюючи те, що я вважаю за істинні риси синдикалізму. Анархістський елемент також мав своє місце, але його не слід надмірно підносити.

По-друге, Франція — це типова країна селян, ремісників, священників і дрібних рантьє. Капіталістичний розвиток посувався помірною ходою, велика промисловість зосереджувалася в кількох центрах. Хоч би які питання розділяли суспільні верстви, всі ці верстви спершу були економічно консервативні — більше ніде консерватизм не мав такої широкої бази, — а згодом стали дедалі більше підтримувати угруповання, що сприяли реформам на користь середнього класу, й зокрема соціалістів-радикалів, партію, яку можна найкраще схарактеризувати, сказавши, що вона не була ні соціалістичною, ні радикальною. Чимало робітників належали до того самого соціологічного типу і мали такі ж настрої. Пристосувалося до нього й багато людей вільних професій та інтелігентів, і це пояснює факт, чому надвиробництво та безробіття інтелігенції, хоча й існувало у Франції, не давалося визнавати, як можна було б сподіватися за інших обставин. Заворушення у країні, звичайно, траплялись. Проте серед невдоволених найбільшу вагу мали не ті, хто нарікав на капіталістичний устрій, а католики, що не схвалювали антиклерикальних тенденцій, які внаслідок різних обставин вийшли на перший план у Третій республіці. Саме католики, а не невдоволені капіталізмом становили реальну загрозу буржуазній республіці в часи справи Дрейфуса.

По-третє, з цього випливає, що, хоча знову-таки внаслідок інших причин, у Франції було не більше простору для розвитку серйозного соціалізму, ніж у Росії або Сполучених Штатах. Через те у ній виникло кілька різновидів несерйозних соціалізмів та напівсоціалізмів. За приклад тут може правити бланкістська партія, чия надія полягала в діях «кількох рішучих людей»: невеличкий гурт інтелігенції зі схильністю до змов та професійного революціонерства і голота Парижа та ще двох чи трьох великих міст — оце й усе, що коли-небудь охоплювали зором партійки, подібні до цієї. Проте зрештою було створено марксистську партію *ouvrier*, Робітничу партію Геда та Лафарга з програмою класової боротьби (1883 р.), і ця партія дістала санкцію самого Маркса. Вона розвивалась на ортодоксальних засадах, борючись на одному фронті з путчизмом типу Ерве та анархізмом, а на другому — з Жоресовим реформізмом — майже так само, як її німецький аналог. Проте вона ніколи не набула такої самої великої ваги і навіть близько не мала такої широкої підтримки ні серед мас, ні серед інтелігенції,

попри об'єднання під своїм проводом (1893 р.) усіх соціалістичних груп у *chambre* (48 місць проти 300, що належали урядовій Республіканській партії), а кінець кінцем і утворення Об'єднаної соціалістичної партії (1905 р.).

По-четверте (я лише просто назву, не беручись пояснювати), соціальні особливості, розглянуті вище, не сприяли утворенню великої та дисциплінованої партії англійського типу. Натомість, як знає кожен, парламентська політика обернулася на *cotillon* невеличких і нестабільних угруповань, що об'єднувались і роз'єднувались відповідно до хвилинних ситуацій та індивідуальних інтересів та інтриг, ставлячи і валячи кабінети згідно з принципами, як я вже сказав, салонної гри. Одним із наслідків такого становища була урядова неефективність. Іще одним наслідком стало те, що міністерська посада в кабінеті швидше потрапляла в поле зору соціалістичних та квазісоціалістичних угруповань, ніж у країнах, де соціалістичні партії були набагато сильніші, проте їхня політика спиралася на трохи раціональніші методи. До надзвичайної ситуації, в якій опинилася держава 1914 р., Гед і його угруповання були недосяжні для спокус і послідовно, дотримуючись найкращих ортодоксальних традицій, відмовлялися співпрацювати з буржуазними партіями. Проте реформістське угруповання, яке, хай там що, схилилось до буржуазного радикалізму і принципи якого — реформи без революції — не засуджували такої співпраці, фактично не мало підстав сахатися її. Тож Жорес у часи Дрейфусової кризи (1898 р.) не відчував ніяких докорів сумління, підтримуючи буржуазний уряд, аби захистити Республіку. Таким чином давня проблема соціалістичних принципів і тактики, що в Англії та у Швеції взагалі не була проблемою, а в усіх інших країнах ставала фундаментальною, раптом постала перед соціалістичним світом у найпрактичнішій формі. Осібної гостроти вона набула у зв'язку з іще однією додатковою обставиною: підтримка буржуазного уряду, хоча її й засуджували з позицій несхитної ортодоксії, — це одне, а поділ відповідальності внаслідок безпосереднього залучення до складу уряду — зовсім інше. Саме це і вчинив Мільєран. 1899 р. він увійшов до кабінету Вальдека-Руссо — разом із Галіфе, консервативним генералом, що був добре відомий громадськості як завзятий учасник придушення Паризької Комуни 1871 р.

Два патріоти пожертвували своїми поглядами, щоб об'єд-

нати зусилля в часи національного лиха — ну то й що? Гадаю, саме ці слова виразять почуття переважної частини моїх читачів. Мені навряд чи й потрібно запевняти їх, що особисто я не маю ані найменшого бажання доводити, нібито ті два добродії зганьбили себе. До того ж цілком можна запитати, чи слід узагалі називати Мільєрана соціалістом¹⁷. Кінець кінцем французький робітничий клас мав усі підстави з удячністю пам'ятати те, що зробив для нього, законодавчо і адміністративно, Мільєран, працюючи в кабінеті міністрів.

Водночас нам слід спробувати зрозуміти, чому «мільєранізм» так обурило гедистів у Франції і ортодоксальних соціалістів в усій Європі. Для них він означав гріхопадіння, відступництво від мети, заневищення віри. Це було дуже природним, і саме такою стала анафема, виголошена йому на міжнародному конгресі в Амстердамі (1904 р.). Але поза доктринальною анафемою і позаду неї проступала і дрібка звичайного тверезого глузду. Якщо пролетаріат не має підставляти своєї спини амбітним політикам, щоб ті видиралися до влади, то за кожним відступом від схваленої політики слід якнайревніше пильнувати. Хитрощі, які полягають у розмовах про критичну для нації ситуацію, тільки-но це сприяє кар'єристам досягнути до влади, — а чи була, зрештою, хоч коли-небудь ситуація, яку політики *не* назвали б критичною? — були надто добре відомі і надто дискредитовані, щоб когось вразити, зокрема французький пролетаріат, що навчився оцінювати політичні фрази за їхньою справжньою вартістю. Існувала небезпека, що маси можуть узагалі зневажливо відвернутися від політичного соціалізму¹⁸.

¹⁷ Мільєран, щоправда, посідав чільне становище на «лівому крилі», захищаючи лідерів страйкарів, а ввійшовши до кабінету Вальдека-Руссо, став провідною постаттю серед шістдесяти членів того, що дістало назву об'єднання «лівих соціалістів». Проте він не зробив нічого, чого так само добре не міг би зробити буржуазний радикал. Отже, його пізніше поступування на посадах міністра громадських робіт (1909 р.) і військового міністра (1912 р.) аж ніяк не означало такого величезного розриву, як виставляли Мільєранові вороги. Подальший альянс Мільєрана з *bloc national*, національним блоком, і конфлікт із *cartel des gauches*, об'єднанням лівих, під час його перебування на посаді президента після 1920 р. — то вже інша річ, хоча й тут можна знайти добре обгрунтовані виправдання.

¹⁸ Італійські соціалісти й справді відхилили запрошення ввійти до кабінету міністрів, із яким до них тричі звертався Джолітті (1903-й, 1906-й та 1911 рр.).

Фактично, це було більше, ніж просто небезпека. Маси справді відвернулися від соціалізму. Зваживши, як це й зробила вся нація, на сумний спектакль політичної безпорадності, некомпетентності та легкодумства, що став наслідком соціологічних особливостей, украй приблизно зображених вище, маси вже не вірили ні державі, ні політикам, ні писакам і не мали поваги ні до них, ні взагалі до будь-чого або будь-кого, вшановуючи лише декілька видатних постатей минулого. Частина промислового пролетаріату навернулася до католицької віри. Решта плила за течією. А для тих, хто подолав свої буржуазні схильності, синдикалізм видавався набагато привабливішим за будь-який із приступних різновидів справнього соціалізму, вожді якого нібито заповзялися, тільки в меншому масштабі, відтворити ігри буржуазних партій. Цьому, звичайно, значно сприяла революційна традиція французького типу, головним спадкоємцем якої був синдикалізм.

Адже синдикалізм — це не просто революційний тред-юніонізм. Таке могло б означати багато речей, які майже не мають із ним нічого спільного. Синдикалізм аполітичний і антиполітичний у тому розумінні, що відкидає дії на органи (або через органи) традиційної політики взагалі і парламентські органи зокрема. Синдикалізм антиінтелектуальний як у тому розумінні, що нехтує конструктивні, зіперті на теорії програми, так і в тому, що не визнає проводу інтелігенції. Він *справді* звертається до робітничих інстинктів — а не так, як марксизм, що звернений до інтелігентських уявлень про те, якими мають бути робітничі інстинкти, — обіцяючи робітникам все, що той спроможний зрозуміти, приміром завоювання крамниці, в якій він працює, завоювання фізичною силою, кінець кінцем і загальним страйком.

Сьогодні, на відміну від марксизму або фабіанства, синдикалізму не візнає жодна людина, що має хоч дрібку економічних та соціологічних знань. Синдикалізм не має розумного пояснення. Автори, які, спираючись на гіпотезу, ніби все можна раціонально пояснити, намагалися сконструювати теорію синдикалізму, неминуче кастрували його. Дехто пов'язував синдикалізм з анархізмом, що як соціальна філософія цілковито чужий йому своїм корінням, цілями та ідеологією — хоч якою схожою може нам видаватися поведінка послідовників Бакуніна з робітничих лав (1872—1876 рр.). Інші автори намагалися віднести синдикалізм як

осібний випадок із своєрідним тактичним ухилом до марксизму, проте такі спроби пов'язані з відкиданням найпритаманнішого обом цим течіям. Ще інші автори сконструювали новий різновид соціалізму, що мав бути платонівською ідеєю синдикалізму — профспілковий соціалізм, але чинячи так, вони почали виробляти визначену систему остаточних вартостей, брак якої становить одну з найпримітніших рис синдикалізму. Люди, що організували і очолили *Confédération Générale du Travail*, Загальну конфедерацію праці, протягом її синдикалістської стадії (1895—1914 рр.), були здебільшого справжні пролетарі, або профспілкові діячі, або водночас і ті, і ті. Вони були вщерть виповнені злобою і прагненням боротьби. Вони нітрохи не переймалися думкою, що їм слід зробити з руїною капіталізму в разі успіху. Хіба цього не досить? Чому ж нам не визнати істину, якої життя навчає нас кожного дня: є така річ, як войовничість в абстрактному вигляді, що не потребує ніяких аргументів і не зважає на них, ні про що не дбаючи, крім самої перемоги?

Проте будь-який інтелігент може заповнити порожнечу позаду брутального насильства способом, який найкраще задовольняє його смаки. І самé насильство, поєднане з антиінтелігентським та антидемократичним ухилом, набуває великої ваги, якщо розглядати його на тлі цивілізації, яка йде до розпаду і яку з різних причин ненавидить так багато людей. Тим, хто часом проймається таким почуттям, проте ненавидить не так економічний устрій капіталістичного суспільства, як його демократичний раціоналізм, уже не вільно повертатися до ортодоксального соціалізму, який обіцяє ще більше раціоналізму. Для їхнього інтелектуального антиінтелектуалізму — чи то ніцшеанського, чи то бергсоніанського — синдикалістський антиінтелектуалізм кулака цілком міг видатися привабливим як доповнення — у світі народних мас — їхніх власних переконань. Таким чином справді відбувся дуже дивний альянс, і синдикалізм зрештою знайшов свого філософа в постаті Жоржа Сореля.

Безперечно, всі революційні рухи та ідеології, що співіснують у ту чи ту добу, завжди мають багато спільного. Вони є продуктами того самого соціального розвитку і в багатьох аспектах повинні реагувати схожим чином на схожі обставини. Отже, вони не можуть уникнути запозичень одне в одного і, навіть сварячись, передають частину своїх барв іншим рухам та ідеологіям. Кінець кінцем як індивіди, так

і окремі угруповання часто вже не знають, до яких саме течій вони належать, і часом з невідання, а подеколи правильно обрахувавши вигоду, домішують суперечливі принципи до власних суржикових переконань. Усе це заплутує спостерігачів і призводить до великого розмаїття сучасних інтерпретацій. Надто вже велика плутанина у випадку з синдикалізмом, який буйно розвивався дуже короткий час і невдовзі був покинутий своїми інтелігентськими виразниками. Проте ми все-таки можемо оцінити, що синдикалізм означав для Сореля і що Сорель означав для синдикалізму, і поставити діагноз нам допоможуть Сорелеві праці «*Réflexions sur la Violence*», «Міркування про насильство», та «*Illusions du Progrès*», «Ілюзії поступу». Те, що Сорелева економіка та соціологія цілком відмінні від економіки та соціології Маркса, саме по собі може означати небагато. Але, ставши просто в центрі антиінтелектуального потоку, Сорелева соціальна філософія висвітлює перший практичний вияв соціальної сили, що була і є революційною в тому розумінні, в якому марксизм не є революційним.

V. НІМЕЦЬКА ПАРТІЯ ТА РЕВІЗІОНІЗМ; АВСТРІЙСЬКІ СОЦІАЛІСТИ

Чому англійські методи і тактика не стали панівними в Німеччині? Чому там досяг успіху марксизм, посиливши антагонізм і розколовши націю на два ворожі табори? Це було б легко пояснити, якби в Німеччині не існувало несоціалістичних груп, що працювали задля соціальної перебудови, або якби панівні верстви були глухими до їхніх пропозицій. Натомість усе обертається на загадку, тільки-но ми усвідомимо, що німецький уряд, порівнюючи з англійським політичним суспільством, був не менш, а більш сприйнятливим до соціальних вимог доби і що роботу фабіанців не менш, а більш ефективно провадила в Німеччині дуже близька до них група.

Німеччина не пленталася позаду, а навпаки, поки не було ухвалено законів про соціальне забезпечення, здебільшого пов'язуваних з ім'ям Ллойда Джорджа, вела перед у справах «соціальної політики». Отже, саме завдяки урядовій ініціативі, а не тискові знизу, що утверджувався у відчайдушній боротьбі, в збірниках законів з'явилися заходи

соціального поліпшення. Бісмарк став ініціатором законодавства про соціальне страхування. Люди, що розвинули його й додали інші напрями соціального вдосконалення, були консервативними державними службовцями (фон Берлепш, граф Посадовскі), що виконували вказівки Вільгельма II. Створені інституції справді становили видатні досягнення, і за такі їх уважали в усьому світі. Водночас були зняті всі пута з профспілкової діяльності і відбулась велика зміна в ставленні державної влади до страйків.

Монархічні шати, в яких усе це з'явилося, безперечно відрізнялися від англійської процедури. Але ця різниця спричинилася до більшого, а не меншого успіху. Монархія, на якийсь час віддавшись економічному лібералізмові («манчестеризмові», як називали його критики), просто повернулася до своїх давніх традицій, роблячи — *mutatis mutandis* — для робітників те, що раніше робила для селян. Урядовий апарат, набагато краще розвиненіший і набагато потужніший, ніж в Англії, забезпечив для законодавства чудову адміністративну машинерію, а також постачив йому ідеї та редакторське вміння. Цей урядовий апарат був принаймні такий же придатний для провадження соціальної реформи, як і англійський. Складаючись переважно з незможних юнкерів — багато з них не мало інших засобів існування, крім своєї справді спартанської платні, — цілковито відданих обов'язкові, добре освічених та поінформованих, у край критично настроєних до капіталістичної буржуазії, державний апарат допався до свого завдання, як риба до води.

Ідеї та пропозиції звичайно потрапляють до бюрократії від її університетських наставників, «соціалістів з кафедри». Хоч якої ми триматимемось думки про наукові досягнення професорів, які самі організувались у *Verein für Sozialpolitik*, Соціально-політичне товариство¹⁹, і працям яких часто бракувало наукової витонченості, вони запалилися щирим завзяттям провадити соціальну реформу і мали цілковитий успіх у її поширенні. Вони рішуче протистали буржуазному

---

¹⁹ Мені б дуже хотілося спонукати читача пильно прочитати коротку історію цієї унікальної організації, що становила такий характерний вияв того, чим насправді була імперська Німеччина, хоча її досі не переклали і навряд чи перекладуть. Її автор кілька десятиріч був секретарем *Verein* і його історія вражає навіть самою своєю неперетензійністю (*Franz Boese, Geschichte des Vereins für Sozialpolitik, Berlin, 1939*).

невдоволенню не тільки при виробленні окремих заходів практичної реформи, а й у поширенні реформаторського духу. Як і фабіанців, їх цікавила головно робота під рукою, і вони гостро виступали проти класової боротьби та революції. Проте, також як і фабіанці, вони знали, куди йдуть,— знали і аж ніяк не гадали, ніби в кінці їхнього шляху жевріє соціалізм. Звичайно, той державний соціалізм, який вони собі уявляли, був національним і консервативним, проте ані нещирим, ані утопічним.

Навколишній світ ніколи не розумів цих соціальних особливостей і природи конституційної монархії, породженої ними. Принаймні він забув усе те, що міг колись знати. Та як тільки нам відкриється істина, ми виявимо, що нам стає дедалі важче зрозуміти, як у тому неплутократичному середовищі могла сформуватись найбільша з усіх соціалістичних партій, що мала чисто марксистську програму й дотримувалась марксистської фразеології неперевершеної вірулентності, претендуючи на боротьбу з безжальною експлуатацією і державою, що була рабинею наглядачів за рабами. Цього, звісно, не можна пояснити «логікою об'єктивної соціальної ситуації».

Гаразд, гадаю, ми знову повинні визнати, що протягом короткого періоду — а сорок років для таких процесів період короткий — методи та помилки, індивідуальне і колективне *manque de savoir faire* можуть важити набагато більше, ніж логіка. Будь-яке інше пояснення, що його я міг би подати, буде вочевидь неадекватним. У законодавчих органах окремих земель, звичайно, існувала боротьба за поширення права брати участь у голосуванні, проте більшість із того, що було найважливішим для робітничих мас, належало до компетенції імперського парламенту (*Reichstag*), а в ньому Бісмарк із самого початку запровадив загальне виборче право для всіх чоловіків. Куди важливішим був захист сільського господарства — дорогий хліб. Саме це, безперечно, великою мірою отруїло атмосферу — надто через те, що допомогу отримували здебільшого великі й середні маєтки в Східній Пруссії, а не селяни. Проте, якщо поцікавитись реальним тиском цього чинника, переконливим є той факт, що близько 1900 р. еміграція з Німеччини практично припинилася. Ні, пояснення треба шукати десь інде.

Але ж оце *manque de savoir faire* плюс німецькі манери!

Ми досягнемо більшої ясності з допомогою очевидної аналогії з поведінкою Німеччини у справах міжнародних відносин. До 1914 р. колоніальні та інші амбіції Німеччини були — з такої часової відстані це твердження видається цілком слушним — досить скромні, надто коли порівняти їх із спритними та ефективними засобами, завдяки яким тогочасні Англія і Франція збільшували власні імперії. Ніщо з того, що справді робила або тільки виказувала намір зробити Німеччина, не можна порівняти із, скажімо, Тель-Ель-Кебіром чи з Бурською війною, з завоюванням Тунісу або Французького Індокитаю. Але тим нескромніші й агресивніші були балачки, які дозволяла собі Німеччина, а горлорізна манера, в якій вона подавала навіть свої розумні претензії, нестерпно ображала її сусідів. Ба навіть гірше: в Німеччині ніколи послідовно не дотримувалися жодної політичної лінії, шалені пориви вперед щоразу в іншому напрямі чергувалися з галасливими відступами, ганебні уласкавлення — з недоречним несамовитим відкошем, аж поки всі причетні до створення громадської думки світу пройнялись як огидою, так і тривогою²⁰. Те саме відбувалося й у внутрішній політиці.

Справді фатальної помилки припустився Бісмарк. Він уперто намагався — і це можна пояснити лише на основі гіпотези, що він цілковито не розумів суті проблеми — придушити соціалістичну діяльність силою, і ці намагання завершилися окремим законом проти соціалістів (Sozialistengesetz), ухваленим 1878 р., який зберігав свою чинність до 1890 р. (коли Вільгельм II наполог на його скасування). Отже, цей закон, так би мовити, досить довго виховував партію і на решту післявоєнного періоду віддав провід над

---

²⁰ Я хочу, аби ви ясно зрозуміли, що сказане вище аж ніяк не має наміру приписати цю політику чи то цілком, чи то здебільшого Вільгельмові II. Цей монарх — не другорядний правитель. Ба більше, він мав повне право на характеристику, яку дав йому князь Бюлов, найнезвичайнішим чином боронячи монарха в парламенті: «Кажіть, що ви хочете, він не філістимець». Якщо він сперечався з однією людиною, яка могла навчити його техніки монаршого ремесла, то критики його ставлення до Бісмарка не повинні забувати, що суперечки здебільшого точилися навколо переслідувань соціалістів, які імператор бажав припинити, і навколо запровадження великої законодавчої програми з соціальних питань. Якщо відкинути балачки і лише намагатись реконструювати наміри, переглянувши рік у рік імператорські укази, не можна не дійти висновку, що Вільгельм II часто мав дуже слушні погляди на великі проблеми свого часу.

нею в руки людям, що пізнали тюрму та вигнання і набули духовних особливостей, притаманних в'язням і вигнанцям. Так трапилось, що через нещасливий збіг обставин це викривило весь дальший хід подій. Бо єдина річ, якої не могли обстоювати люди, сформовані вигнанням,— це мілітаризм та ідеологія військової слави. А єдина річ, якої не могла стерпіти монархія,— з другого боку, співчуваючи більшій частині того, що розважливі соціалісти визнавали за безпосередні практичні цілі,— це глузування з армії та тріумфів 1870 р. Це питання більше, ніж будь-що інше, сприяло перетворенню опонентів на ворогів. Додайте до цього марксистську фразеологію — хоч і вочевидь академічну — на партійних зборах, з одного боку, та згадану вище несамовитість, із другого боку, і ви матимете повну картину. Ніяке плідне соціальне законодавство і жоден ступінь законослухняної поведінки не могли подолати цього взаємного *non possumus*, обабіч якого обидва війська паплюжили одне одного, лякали суперників найстрашнішими гримасами, теоретично пожирали їх — проте не збираючись насправді завдавати їм якоїсь серйозної шкоди.

Такі обставини породили ситуацію, яка, безперечно, мала свої небезпеки — велика безвідповідальна сила завжди становить небезпеку,— проте була не такою вже незатишною, як могло видаватися. Федеральний і земельні уряди — або старі державні службовці, що дійшли аж до рівня кабінету і формували ті уряди — дбали головним чином про чесне й сумлінне врядування, про доброчесне і загалом прогресивне законодавство, про бюджети армії та флоту. Жодна з цих статей, зокрема й ухвалення бюджетів армії та флоту, не опинилась під серйозною загрозою внаслідок голосування соціалістів проти, оскільки всі ці заходи майже завжди мали гарантовану підтримку більшості населення. Своєю чергою Соціал-демократична партія, добре організована й під блискучим проводом Августа Бебеля, переймалася збереженням та збільшенням кількості голосів своїх виборців, і ті цифри справді дуже швидко зростали. Уряд не міг цьому серйозно зашкодити, бюрократія ретельно дотримувалася букви закону, який надавав досить свободи для успішного розвитку партійної діяльності²¹. І керівна бю-

²¹ Звичайно, перешкоди з боку адміністрації були, а соціалісти якнайревініше використовували все те, що, перебільшуючи й викривлюючи,

рократія, і партія мали слухні підстави бути вдячними одна одній, надто коли райхсканцлером став Бюлов, за можливості вияву надміру ораторських здібностей, властивих обом сторонам.

Таким чином партія не тільки задовільно розвивалась, а й посіла міцні позиції. Сформувались партійна бюрократія, партійна преса, когорта партійних ветеранів — усіх їх добре оплачували, як правило, вони були спокійні за своє становище і вкрай респектабельні в будь-якому — і буржуазному також — розумінні цього слова. Сформувалося партійне ядро робітників, для яких членство давно вже не було предметом вибору, а стало звичайною річчю. Дедалі більше людей «народжувалось у партії» і було привчено беззастережно визнавати її провід і катехізис, який у ті часи принаймні для частини членів означав те саме — але не більше, — що означає релігійний катехізис для пересічного чоловіка чи жінки сьогодення.

Усім цим процесам значно сприяла нездатність несоціалістичних партій ефективно боротися за голоси виборців-робітників. Був, правда, один виняток. Центристська (Католицька) партія, з одного боку, мала всі необхідні таланти, оскільки її підтримували священники з надзвичайно високими внутрішніми якостями, а з другого боку, була готова спробувати завоювати симпатії виборців-робітників, ідучи так далеко в напрямі соціального реформування, як почувалася здатною йти, не кривдячи свого правого крила і дотримуючись принципів, викладених в енцикліках «Immortale Dei» (1885 р.) та «Rerum Novarum» (1891 р.)²². Але всі інші партії, хоч і з різних причин і в різному ступені, стояли на платформі взаємної недовіри, якщо не ворожості, з промисловим пролетаріатом і ніколи не намагалися прихилити

можна було видати за перешкоди. Але такі ситуації ніколи не доходили до крайнощів, що й засвідчує сама історія соціалістичного руху з 1890 р. до першої світової війни. Крім того, такі перешкоди за самою своєю природою становлять послугу «переслідуваній» партії.

²² Зупинимось побіжно на одному цікавому (майже американському) феномені: перед нами політична партія, що обіймала майже всі, які тільки можуть існувати, відтінки думок про економічні та соціальні питання, від найнепоступливішого консерватизму до радикального соціалізму, але все-таки становила наймогутніший політичний чинник. Люди найрізноманітніших типів, походжень, прагнень, крайні демократи і крайні авторитаристи, співробітничали з такою погідністю, якій могли б позаздрити марксисты,— і лише завдяки своїй належності до католицької церкви.

до себе бодай невелику кількість робітничих голосів. Тож робітники, якщо вони не були активними католиками, навряд чи й мали можливість повернутися до якоїсь іншої партії, крім Соціал-демократичної. Хоча з огляду на англійський та американський досвід така нездалість видається неймовірною, факт полягає в тому, що соціалістичній армії — серед галасу про страшні загрози з її боку — було дозволено наступати на політично безборонну територію.

Тепер нам уже під силу зрозуміти, що перед цим видавалося таким незбагненним: чому німецькі соціалісти так невідступно трималися марксистських переконань. Для могутньої партії, що може собі дозволити мати своє відмінне кредо, а проте її не тільки не допущено до політичної відповідальності, а навіть позбавлено бодай найменших близьких перспектив отримати ту відповідальність, цілком природно зберігати чистоту марксистського вчення, колись прийнятого нею. Насправді вона була просто змушена вкрай негативно ставитись до несоціалістичного реформаторства та всіх дій буржуазної держави — що, як ми бачили вище, становило тактичний принцип Маркса, який він радив усім, окрім виняткових випадків. Лідери партії не були ні безвідповідальними людьми, ні відчайдухами. Але вони усвідомили, що в даній ситуації партії не застається майже ніякої іншої роботи, крім критикувати і вимахувати прапором. Будь-який відступ від революційних принципів не дав би ніякого результату. Він лише дезорганізував би лави послідовників, не давши пролетаріатові набагато більше від того, що той отримав би в будь-якому іншому випадку, — з ініціативи не інших партій, а монархічної бюрократії. Такий невеличкий додатковий успіх, якого можна було б досягти, навряд чи виправдовував би ризик, на який пішла б партія. Отож статечні, законслухняні патріоти й далі повторювали безвідповідальні гасла про революцію і зраду — як не дивно, кривавий глибинний сенс тих гасел не затьмарював їхнього спокою, — щасливі усвідомлювати факт, буцімто існує дуже мала ймовірність, що їм доведеться запроваджувати їх.

Проте вже досить давно декому з них свінула підозра, що рано чи пізно революційні балачки можуть зіткнутись із найстрашнішою зброєю політичних дискусій — посмішками. Можливо, такі передчуття, а може, просто усвідомлення сміховинної невідповідності між Марксовою фразеологією і тогочасною соціальною реальністю кінець кінцем спонука-

ли не кого іншого, як самого старого Енгельса заявити, так би мовити, *ex cathedra* — в передмові, написаній до нового видання Марксового твору «Класова боротьба у Франції»²³, — що вуличні бої становлять, зрештою, певні незручності і що соціалісту-ортодоксові немає кінцевої потреби брати в них участь (1895 р.).

Ця вчасна і скромна поправка пробудила гнів незначної меншості безкомпромісних шаленців, зокрема Роза Люксембург сама себе перевершила в лютих звинуваченнях на адресу старого Енгельса. Проте з поправкою мовчки погодилася партія, — можливо, полегшено зітхнувши, — і мабуть, тактично було б зроблено дальші обережні кроки в тому самому напрямі. Та коли Едуард Бернштейн холоднокровно почав «ревізувати» всю структуру партійних переконань, зчинився загальний гвалт. Після того, що я вже сказав про ситуацію, це й не повинно дивувати.

Навіть найбільш світська партія усвідомлює небезпеки, пов'язані зі зміною будь-якої з її найважливіших опор. У випадку з партією, що її програма і саме існування спираються на кредо, кожна деталь якого випрацювана зі святобливою ревністю, докорінна реформа неминуче означала б страшний удар. Це кредо стало об'єктом майже побожного схиляння. Його дотримувалися мало не чверть сторіччя. Під його прапором партія йшла до успіху. Це кредо було всім, чим могла похвалитися партія. А тепер улюблену революцію, яка була для них тим самим, що друге пришествя Господа для перших християн, — мають безцеремонно відкликати. Вже немає класової боротьби. Немає жахітних бойових покликів. Натомість є співпраця з буржуазними партіями. І все це походить від члена старої гвардії, колишнього вигнанця і, так уже сталось, одного з партійців, що тішилися найбільшою любов'ю!

Але Бернштейн²⁴ пішов іще далі. Він наклав свої блюзнірські руки на священні основи доктрини. Він напався на

²³ Рязанов довів, що редактор цієї книжки довільно повівся з Енгельсовим текстом. Проте наведений вище аргумент не втрапить своєї сили, навіть коли максимально оцінити розміри редакторського втручання. Див. Rязанов, *Karl Marx and Friedrich Engels* (translated by Kunitz, 1927).

²⁴ Ось дві його книжки, найтісніше пов'язані з нашою темою: «*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*» (1899), translation by E. C. Harvey, 1909; «*Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*» (1901).

вихідні гегельянські принципи. Суворої критики зазнали трудова теорія вартості та теорія експлуатації. Бернштейн засумнівався в неминучості соціалізму і применшив її до супокійної «бажаності». Він скося поглядав на економічну інтерпретацію історії. Кризи не вб'ють капіталістичного дракона; навпаки, з часом капіталізм набуде стабільності. Дедалі більше зубожіння — це, звичайно, дурниця. Буржуазний радикалізм виробив тривкі вартості, які слід зберегти. Бернштейн навіть сказав, що пролетаріат — це не все. Подумайте лишень!

Усе це, звичайно, було більшим, ніж могла витерпіти партія. Такі думки стали б нестерпні, навіть якби Бернштейн мав незаперечну слухність у кожному пункті, оскільки переконання, втілені в організації, не можна реформувати, ставши на шлях цілковитого нищення їх. Але Бернштейн не мав абсолютної слухності. Він мав видатний розум, проте інтелектуально не міг дорівнятися до Маркса. В першій частині ми бачили, що він зайшов дуже далеко в питанні економічного тлумачення історії, яку він навряд чи й розумів до кінця. Він зайшов дуже далеко і в твердженні, що розвиток аграрного сектора спростовує Марксову теорію зосередження економічної влади. Були ще й інші пункти, які немов запрошували дати рішучу відповідь, так що оборонцю ортодоксії Карлові Каутському²⁵ виявилось неважко обстоювати свої позиції — або деякі з них. Нема ніякої певності і в тому, що партія виграла б, якби дослухалась до тактичних рекомендацій Бернштейна. Якесь крило безперечно б відокремилось. Престиж партії значно впав би. І, як сказано вище, партія не мала б жодного безпосереднього виграшу. Отже, чимало міркувань схилили її до «консервативного» погляду.

За тих обставин курс, обраний Бебелем, не був ні таким вочевидь нерозважливим, ні таким вочевидь тиранічним, як намагалися зобразити супутники та решта тогочасних кри-

---

²⁵ Відтоді Каутський, засновник і редактор журналу «Neue Zeit» і автор кількох праць із марксистської теорії, посів становище, яке можна описати лише релігійною мовою, обстоюючи «революційну» доктрину супроти ревізіонізму, так само як згодом боронив ортодоксію від більшовицьких еретиків. У Каутського був найбільш професорський тон з-поміж усіх партійних діячів і він тішився куди меншою популярністю, ніж Бернштейн. А загалом обидві частини партії можна лише привітати з приводу високого морального та інтелектуального рівня їхніх провідників.

тиків. Бебель завзято звинувачував ревізіонізм, так завзято, щоб можна було загнuzдати своїх лівих. Він виголошував йому анафему на з'їздах у Гановері (1899 р.) і Дрездені (1903 р.). Проте подбав, щоб резолюції, які потверджували принцип класової боротьби та інші статті віри, були складені так, щоб їх могли визнати й «ревізіоністи». Ті так і вчинили, і відтоді проти них уже не ухвалювали ніяких заходів, хоча, гадаю, батіг іноді ляскав. Самому Бернштейнові, надавши йому партійну підтримку, дозволили стати депутатом райхстагу. Фон Фольмар залишився в полі партії.

Профспілкові лідери знизували плечима й нарікали на жування доктринальної жуйки. Вони завжди були ревізіоністи. Та поки партія не втручалась у їхні безпосередні інтереси і поки не закликала їх робити те, що їм по-справжньому не подобалось, вони нею не дуже переймалися. Профспілки надавали протекцію декому з ревізіоністів, а також деяким з їхніх періодичних видань. Вони цілком ясно давали зрозуміти, що, байдуже, яка партійна філософія, бізнес є бізнес. Оце й усе.

Звичайно, що ревізіоністи-інтелігенти, яким теорія була не байдужа, та несоціалісти-симпатизанти, частина яких приєдналася б до соціалістичної партії, що не наголошувала б на класовій боротьбі та революції, гадали інакше. Саме вони розводились про партійну кризу і хитали головами, оцінюючи майбутнє партії. Для цього вони мали всі підстави, бо їхнє майбутнє в партії і навколо партії справді опинилось під загрозою. По суті, Бебель, сам не інтелігент і не прихильник салонних радикалів, не марнував часу на те, щоб переконувати їх. Адже рядові члени партії не дуже цим усім сушили собі голову. Вони йшли за своїми лідерами й повторювали їхні гасла, аж поки, без усякого прагнення дізнатися, що сказав би з цього приводу Маркс чи Бебель, узялися до зброї, аби боронити рідну країну.

Цікаве світло на розвиток, щойно розглянутий нами, кидає паралель із усе-таки трохи відмінним розвитком в Австрії²⁶.

---

²⁶ Під Австрією я розумію ту західну частину Австро-Угорської монархії, що з 1866 р. мала власний парламент і уряд (окрім міністерств закордонних справ, військового), які співпрацювали на основі рівності з парламентом і урядом східної частини — Угорщини, або, як удатися до офіційної мови, «країни священної корони св. Стефана». Угорська соціал-демократична партія наслідувала австрійську, проте завжди була нечисленною.

Як і можна було сподіватися з огляду на куди повільніший темп капіталістичного розвитку, соціалізові знадобилося на двадцять років більше, щоб стати вагомим політичним чинником. Повільно розвиваючись після непомітного й непевного зародження, соціалізм кінець кінцем утвердився 1888 р. (Гайнфельдський з'їзд) під проводом Віктора Адлера, якому пощастило виконати майже безнадійне завдання і поєднати соціалістів усіх народів, що населяли ту країну, а потім із неперевершеною вправністю очолювати їх ще тридцять років.

Тепер ця партія офіційно теж марксистська. Невеличкий гурток талановитих євреїв, що сформували її інтелектуальне ядро²⁷, неомарксистичні, навіть, як ми бачили в першій частині, зробили істотний внесок у розвиток марксистської теорії. Вони дотримувались марксистського курсу, безперечно, змінюючи його в процесі розвитку, проте завжди заперкло і вправно боролися з кожним, хто теж намагався так чинити, незмінно обстоюючи революційну ідеологію в її найбезкомпроміснійшій формі. Взаємини з німецькою партією були близькі і щирі. Водночас кожен знав, що Адлер не терпітиме дурниць. Маючи з культурних і національних причин набагато більший вплив на своїх інтелігентів-екстремістів, ніж Бебель на своїх, Адлер був спроможний дозволити їм увесь той марксизм, якого їм хотілось, у їхніх кав'ярнях і використовував їх, коли це видавалося йому потрібним, проте ніколи не давав їм утручатися в те, що справді для нього важило: в організаційні питання і партійну пресу, загальне виборче право, прогресивне законодавство і, атож, належне функціонування держави. Таким умовам чудово відповідало поєднання марксистської теорії і реформістської практики. Австрійський уряд невдовзі відкрив, що тут криється чинник, не менш важливий, ніж церква або армія, який з огляду на власні інтереси мусить підтримувати центральну владу в її відвічній боротьбі з затягнутими національними опозиціями, надто німецькою і чеською. Цей уряд — що до нього, як і в Німеччині, належали здебільшого державні службовці з кабінету міністрів, попри ненастанні спроби корони розбавити їх політиками, принаймні в постатях міністрів без портфеля — відтоді виявляв прихиль-

²⁷ Вряди-годи серед них, тоді ще під прізвиськом Бронштейн, показувався Троцький і, здається, на ньому позначився їхній вплив.

ність до партії, яка відповідала йому цілковитою взаємністю²⁸. А коли уряд (кабінет державних службовців, очолений бароном Гаучем) порушив питання про загальне виборче право, Адлер, не зіткнувшись ні з якою опозицією серед своїх послідовників, був здатний заявити, що на той час соціалісти стали «урядовою партією» (Regierungspartei), дарма що нікому з соціалістів не пропонували посади в кабінеті і така посада була б неприйнятною для них²⁹.

VI. ДРУГИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ

Інтернаціоналістичний пункт у програмах марксистських партій закликав до створення міжнародної організації, подібної до згаслого 1-го Інтернаціоналу. Інші соціалістичні та лейбористські угруповання не були інтернаціоналістичними в розумінні Марксового вчення. Але почасти завдяки спадщині буржуазного радикалізму, почасти внаслідок неприязні до своїх національних урядів, що склалися з представників аристократії, всі вони, хоча й у різному ступені, набули інтернаціоналістичних та пацифістських поглядів і симпатій, тож дуже швидко дійшли думки про міжнародну співпрацю. Таким чином заснування 2-го Інтернаціоналу (1889 р.) означало компроміс, який, по суті, намагався примирити непримиренне, проте існував до 1914 р. На цю тему досить буде висловити кілька зауважень.

Було створене міжнародне бюро. Збиралися конгреси з докладним обговоренням тактичних і принципових питань. Та як зважити на реальні результати, значення 2-го Інтернаціоналу цілком можна прирівняти до нуля. І таку

---

²⁸ Спосіб, до якого не раз удавалися соціалісти, аби виручити уряд, був такий. Коли націоналістичні обструкціоністи паралізували парламент і всяка діяльність завмирала, вони заявляли про «терміновість» ухвалення бюджету. Пропозиція визнати терміновість, коли як слід провести її, практично означає, що питання, проголошене терміновим, можна обговорювати, немов у залі є потрібна для цього більшість (що завжди надавалось при ухваленні бюджету), незважаючи на ті формальні правила парламентської процедури, дотримання яких унеможливили обструкціоністи.

²⁹ Головні труднощі, я гадаю, становила тверда позиція німецької партії в даному питанні. Вагання самих австрійських соціалістів відігравали другорядну роль. Нехіть австрійської бюрократії або старого імператора, якщо вона взагалі існувала, відігравала жалюгідну третю роль серед чинників, що перешкодили тій акції.

нульову оцінку йому й справді дали і революційні активісти, і лейбористи. Але слід визнати, що Інтернаціонал аж ніяк не призначався для якихось безпосередніх дій: дії, чи то революційні, чи то реформістські, під ту добу могли бути тільки національними. Інтернаціонал мав організувати зв'язки між спорідненими партіями та групами, стандартизувати погляди, скоординувати рух уперед, стримати безвідповідальних, підігнати забарних, створити, наскільки можливо, міжнародну соціалістичну думку. Все це з погляду соціалістів було вкрай бажаним і важливим, хоча згідно з природою речей треба було чекати десятки років, поки з'являться позитивні результати.

Відповідно до цього й голови, і члени бюро були не чим іншим, як керівним органом міжнародного соціалізму. Їм не треба було ні складати програму, ні виробляти політику, як довелося робити у випадку з 1-м Інтернаціоналом. Національні партії та лейбористські групи мали цілковиту автономію і їм було вільно приєднуватись до інших міжнародних організацій, що могли задовольняти їхні окремі цілі. Інтернаціонал радо залучав профспілки — а також кооперативи і просвітні організації — і навіть запобігав перед ними, проте вони не відігравали провідної ролі. Національні партії все-таки були утримувані на спільному ґрунті, який був досить широким, щоб на ньому могли рухатись, з одного боку, Стаунінг і Брантінг, а з другого — Ленін і Гед. Дехто з членів цієї міжнародної інституції безперечно глузував із боягузливої стриманості інших, а ті відкидали запальний радикалізм перших. Подеколи ситуація підходила до небезпечного відвертого обміну думками. А загалом усі члени опановували соціалістичну дипломатію, навчаючись один в одного. Оскільки такий *modus vivendi* — з цілковитою свободою визнавати незгоду — був єдино можливим, то вже сам по собі він свідчив про велике досягнення.

Хоча це може видатися дивним, саме німці — з допомогою росіян та гедистів — сприяли створенню такого мікроклімату. Німецька партія була єдиною великою марксистською партією, і тому спільному ґрунтові вона надала марксистської подоби. Але німці ясно усвідомлювали, що люди, які репрезентують соціалістичні сили за межами Німеччини, здебільшого не марксистки. Для більшості з тих людей увійти до Інтернаціоналу означало майже те саме, що підписатися під статутом Анґліканської церкви, водночас

зберігаючи необмежену свободу інтерпретації. Досить природно, що найревніші ортодокси були цим шоковані і заявляли, нібито віра підупала, обернувшись на форму, яка вже не має змісту. Проте німецькі лідери не нарікали на таке становище. Вони навіть терпіли відверті ересі, з якими люто розправлялися б удома. Бебель знав, як далеко йому можна йти, і ця його стриманість, одразу ж покріплена стриманістю англійців, кінець кінцем дала б свої плоди і безперечно б дала, якби не сталося війни. Так він маневрував, аби зміцнити пролетарський фронт, і плекав надію, що з часом йому вдасться його активізувати; при цьому він виявляв стільки вправності, що якби її мала німецька дипломатія, першої світової війни можна було б уникнути.

Якись результати такі були. Трохи невизначені дискусії першого десятиріччя зрештою зосередились на закордонній політиці, почало формуватися щось подібне до спільних поглядів. Це були перегони з часом, і виграв час. Кожен газетяр, що згадує тепер ту добу, відчуває себе зобов'язаним звинувачувати Інтернаціонал у тому, що він називає крахом міжнародного соціалізму на початку катастрофи — першої світової війни. Але такий погляд — найповерховіший. Надзвичайний конгрес у Базелі (1912 р.) та його заклик до робітників усіх країн боротися за мир — оце, певне, й усе, що можна було зробити за тих обставин. Заклик до загального страйку, звернений до міжнародного пролетаріату, який існує лише в уяві кількох інтелігентів, був би, навпаки, не більш, а менш ефективним. Досягти можливого — це не крах, а успіх, хоч яким неадекватним може виявитись той успіх у кінці. Якщо крах і був, то він стався на вітчизняних фронтах окремих національних партій.

Розділ XXVII

ВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО ДРУГОЇ

I. «GRAN RIFIUTO»

Як члени своєї міжнародної організації соціалістичні партії робили щомога, аби запобігти війні. Та коли війна все-таки почалася, вони приєдналися до оборонців національних інтересів із завзяттям, яке просто приголомшило. Німецькі марксисты вагалися навіть іще менше, ніж анг-

лійські лейбористи¹. Не слід, звичайно, забувати, що кожна з держав-учасниць була цілковито переконана, буцімто вона провадить суто оборонну війну — в очах нації, що воює, кожна війна оборонна або принаймні «превентивна»². Та коли поміркувати, що соціалістичні партії мали безперечне конституційне право голосувати проти військових бюджетів і що в межах загальної моральної системи буржуазної демократії немає обов'язку ототожнювати себе з національною політикою — люди, досить далекі від соціалістичного антимілітаризму, справді засуджували війну в усіх країнах-войовницях — ми, здається, зіткнемось із проблемою, якої не можна розв'язати з допомогою сумнівних посилань на Маркса або на попередні заяви Бебеля та фон Фольмара, де вони обіцяли боронити свою країну в разі нападу на неї. Тут нам буде зовсім неважко пригадати справжнє Марксове вчення на цю тему. Крім того, оборона рідної країни означає лише виконання свого обов'язку разом з армією; вона аж ніяк не зобов'язує до голосування разом з урядом і вступу у *unions sacrées*³. Таким чином Гед і Самба у Франції та Вандервельде в Бельгії, що посіли міністерські посади в часи війни, та німецькі соціалісти, що голосували за воєнні бюджети, виявили щодо своїх країн не просто звичайну лояльність, як загалом розумілося згодом⁴.

Є тільки один розв'язок цієї загадки. Вірила чи не вірила більшість соціалістичних політиків у Марксів інтернаціоналізм — можливо, на той час ця віра вже розділила долю спорідненої віри у видовищну революцію, — вони напевне усвідомлювали, що будь-яка їхня позиція, основана на доктрині, коштуватиме їм послідовників. Маса спершу витріщать на них, а потім відмовляться коритись, спростувавши таким чином *via facti* Марксову доктрину, що в про-

---

¹ 1914 р. англійська Лейбористська партія фактично була єдиною партією, що серйозно обстоювала мир, хоча згодом вона теж приєдналася до воєнної коаліції.

² Ось чому спроби переможців розв'язати моральне питання з допомогою окремої статті в пропонованому мирному договорі не тільки вкрай несправедливі, а й просто безглузді.

³ Неправда, що відмова від таких союзів ослабила б національні позиції. Адже відставка лорда Морлі не завдала ніякої шкоди Англії.

⁴ Тепер чимало з нас дотримується іншої думки. Але це лише показує, як далеко ми відійшли від давніх таборищ ліберальної демократії. Підносити національну єдність до рангу морального припису означає визнати один з найважливіших приписів фашизму.

летаріату немає батьківщини і що класова боротьба — це єдина війна, яка його цікавить. У цьому розумінні, а також із застереженням, що все склалося б інакше, якби війна вибухнула після довгого періоду розвитку в межах буржуазного суспільства, в серпні 1914 р. упав один з основних стовпів Марксової системи⁵.

Те, що сталося, зрозуміли всюди. Зрозуміли і в консервативному таборі: німецькі консерватори раптом заговорили до соціалістичної партії мовою, що аж світилася гречністю. Це зрозуміли в тій частині соціалістичного табору, в якій віра ще зберігала давнє завзяття. Навіть в Англії Макдональд волів радше втратити керівництво Лейбористською партією, а зрештою і своє місце в парламенті, ніж приєднуватись до воєнної коаліції. В Німеччині Каутський і Гаазе покинули більшість (березень 1916 р.) і 1917 р. організували Незалежну соціал-демократичну партію, хоча значна частина її найвидатніших членів повернулися в лоно партії 1919 р.⁶ Ленін заявив, що 2-й Інтернаціонал зазнав краху і що справу соціалізму зраджено.

В усьому цьому був елемент правди. Тією мірою, якою йдеться про більшості в марксистських партіях, соціалізм на розпутьті не витримав випробування. Він вибрав немарксистський шлях. Переконавання, гасла, остаточні цілі, організації, бюрократії, лідери не змінилися. Після *gran rifiuto* вони zostалися такими самими, як і напередодні його. Але тим більше змінилося те, що вони думали і що обстоювали. Після *experimentum crucis* ні соціалісти, ні антисоціалісти не могли вже далі оцінювати ті партії так само, як і раніше. Саме ті партії теж не могли зберігати свої давні манери. На добро і на лихо вони виступили зі своїх веж із слонової кості, засвідчивши факт, що доля рідних країн їм дорожча, ніж соціалістична мета.

---

⁵ Певною мірою це слід приписати також успіхам несоціалістичних реформ.

⁶ Слід зауважити, що незалежники аж ніяк не рекрутувалися лише з безкомпромісних марксистів. Каутський і Гаазе, щоправда, належали до таких марксистів, але чимало їхніх спільників — ні. Приєднався, наприклад, Бернштейн, а з ним ще кілька ревізіоністів, чиїми мотивами нітрохи не була повага до марксистського вчення. Але тут немає чого дивуватися. Адже ортодоксальний марксизм був, звичайно, не єдиною причиною, яка могла спонукати соціаліста не схвалити курс, обраний більшістю. Ці ревізіоністи просто поділяли погляди Рамсея Макдональда.

Проте все було зовсім по-іншому з тими партіями, що, подібно до соціал-демократичних партій Скандинавських країн, ніколи не перебували ні в якій вежі зі слонової кості. Спостерігачеві, що ніколи серйозно не сприймав тих революційних гримас, усе видаватиметься іншим навіть у випадку з рештою партій. Зокрема щодо німецької партії було б набагато ближчим до правди сказати, що «соціальні зрадники» — так їх називали — просто спустилися з не-реальних хмар і що національне лихо навчило їх стояти на ногах замість, як раніше, на головах,— а це, захоче додати дехто з нас, цілком свідчить на їхню користь і ніякого *gifiuto* не було взагалі. Та хоч якого погляду ми дотримуватимемось, нема жодного сумніву, що віднайдене почуття відповідальності значно скоротило ту довгу відстань, яка до 1914 р. нібито пролягала між ними і природною метою кожної партії — посадами. Я, звичайно, дуже далекий від того, щоб приписувати німецькій Соціал-демократичній партії такі обрахунки або сумніватись у щирості її постанови не обіймати посад у буржуазному суспільстві. Але очевидно, що внаслідок позиції, обраної нею на початку війни, вона — якщо можна так висловитись — «добре примостилась» у кінці її. На відміну від інших партій, вона не скомпрометувала себе, квапливо відцуравшись попередніх поглядів, проте й не покинула свій народ небезпечної миті.

II. ВПЛИВ НАСЛІДКІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДОЛІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ЄВРОПИ

1. Будь-яка велика війна, що закінчується поразкою, захитує соціальний устрій і загрожує позиціям панівної верхівки; втрата престижу внаслідок воєнної поразки — це найтяжче для режиму, який прагне вижити. Я не знаю жодного винятку з цього правила. Але зворотне твердження не має такої абсолютності. Якщо немає блискавичного успіху або, в крайньому разі, великої перемоги, вочевидь пов'язаної з діями панівного прошарку — таким, наприклад, був німецький успіх 1870 р., — економічне, фізичне та психологічне виснаження навіть у разі перемоги цілком може мати майже такі самі наслідки для відносного становища класів, угруповань і партій, як і в разі поразки.

Перша світова війна править за добру ілюстрацію. Участь

Сполучених Штатів у війні не була така тривала й виснажлива, щоб ті наслідки проступили. Але навіть тут адміністрація, відповідальна за війну, зазнала нищівного провалу на виборах. Проте в усіх інших переможних країнах престиж панівної верхівки та сила її влади над народом значно підупали і вже не вирости. Для доль німецької та англійської соціалістичних партій це означало доступ до влади або, в крайньому разі, до посад. У Німеччині контроль над центральними органами суспільства був накинтий партії; хоча, аби врятувати доктринальне обличчя, дехто з соціалістів, так само як і дехто з антисоціалістів, уперто правили про революцію, факт полягає в тому, що соціалісти перебрали уряд на вимогу — і яка ж та вимога була скромна! В Англії кількість голосів, відданих за лейбористів, у січні 1910 р. трохи перевершила півмільйона і насилу досягла двох мільйонів із чвертю 1918 р.⁷, проте потім зросла до 4 236 733 у 1922 р. і до 5 487 620 у 1924 р. (8 362 594 у 1929 р.). Макдональд знову став лідером партії, що 1924 р. якщо й не отримала справжньої влади, то почала правити. У Франції структура політичного світу запобігла такому чіткому розвою, однак загальні контури були ті самі, зразу ж після війни почалось синдикалістське відродження, але *Confédération Générale du Travail*, полишивши новоствореній *Confédération Générale du Travail Syndicaliste* та комуністичній *Confédération Générale du Travail Unitaire* поглинати негодящі елементи, зреклася революційного курсу й почала повільно готуватись до панівної політичної ролі.

Крім того, соціалістичні і квазісоціалістичні партії, що взяли на свої плечі відповідальність, яка дісталася їм тоді, цілком могли відчувати, що вони мають майже монополію на чимало якостей, потрібних для успішного запровадження їхньої мети. Краще, ніж будь-яке інше угруповання, вони були здатні керувати масами, які кипіли невдоволенням. Як показує німецький приклад, соціалісти на той час були навіть більше, ніж будь-хто інший, спроможні твердою рукою приборкувати революційні виступи — якщо потрібно, то й силою. Принаймні саме вони були тими людьми, що могли приписати правильну дозу соціальних реформ і, з одного боку, запровадити їх, а з другого — переконати

⁷ Збільшення кількості голосів з 1910-го по 1918 рр. цілком пояснюється наданням виборчого права жінкам і спрощенням виборчого цензу.

маси погодитись із ними. Але найважливіше полягає в тому, що соціалісти, як дивитися з їхніх власних позицій, мали всі підстави вірити, ніби вони є тими єдиними людьми, здатними залікувати рани, завдані «імперіалістичною війною», відновити міжнародні зв'язки і ліквідувати нелад, що на нього, без будь-яких провин з їхнього боку, чисто буржуазні уряди обернули мир. Дотримуючись таких поглядів, соціалісти припустилися тієї самої помилки, якої, стоячи на інших позиціях, припустилися їхні буржуазні суперники, що вірили в колективну безпеку, Лігу націй, відновлення обігу золотих монет, усунення торговельних бар'єрів. Але визнавши хибність засновків, ми мусимо визнати також, що соціалісти мали слушність, сподіваючись на успіх, зокрема в царині закордонної політики.

2. Для ілюстрації такого твердження досить назвати досягнення двох урядів Макдональда — успіхи самого Макдональда і Гендерсона на посаді міністра закордонних справ. Але німецький приклад має ще більшу вагу. По-перше, тільки соціал-демократи були морально спроможні прийняти мирний договір і підтримати політику, спрямовану на виконання його умов. Соціал-демократи, звичайно, теж оплакували національну катастрофу і тягар, спричинений нею. Але для них, із властивим їм ставленням до військової слави, ні сама поразка, ні мир не означали нестерпного приниження. Дехто з них майже погодився з англо-французькою теорією війни. Більшість із них мало дбали про переозброєння. Якщо решта німців дивилися на світ з похмурою відразою, соціал-демократи працювали задля мирного порозуміння з переможцями з серцем, цілковито вільним якщо не від досади, то від палкої ненависті. Навіть на те, що іншим видавалося накинутою демократією, вони дивились одними очима з західними державами: придушивши комуністичні бунти 1918—1919 рр. і з допомогою розумних компромісів посівши панівне становище у внутрішній політиці, вони мали найдемократичніші настрої.

По-друге, влада соціал-демократів над масами була досить сильна, щоб зробити ці настрої політично ефективними. Якийсь час значна частина населення бачила все в тому самому світлі. Погляди соціалістів на ситуацію та на правильний спосіб її поліпшення тимчасово стали офіційними, байдуже, який саме політик очолював тоді уряд. Соціалісти забезпечили політичну підтримку коаліціям, які вели пере-

говори щодо плану Дауеса та Локарнського пакту і які ніколи б не були сформовані, а якби були сформовані, ніколи б не провадили такої політичної лінії без них. Штрезман не був соціалістом, а проте політика, пов'язана з його ім'ям, була політикою Соціал-демократичної партії, — політика, за яку одне десятиріччя соціал-демократів тільки вихваляли, а друге десятиріччя — тільки карали.

По-третє, соціал-демократи мали ще одну перевагу — зв'язки з політичною думкою закордону. Світ дуже мало знав про Німеччину, але зрозумів дві речі: з одного боку, усвідомив, що там є партія, ладна прихильно поставитись до більшості післявоєнних змін, і деякі з них вона таки справді схвалила; партія, яка була ворогом тому, що, як переконали себе Англія і Франція, було і їхнім ворогом; з другого боку, світ усвідомив, що німецької Соціал-демократичної партії не слід боятися і в інших аспектах — хоч яким консервативним буде уряд, світ не матиме ніякої потреби протестувати проти німецького соціалізму, як він уже протестував проти російського. У далекій перспективі такий погляд виявився слабкістю. Він великою мірою призвів до очікувального трактування німецьких невдоволень, бо спонукав міністерства закордонних справ Англії і Франції повірити, ніби Німеччина невизначено довго зоставатиметься лагідним прохачем, якого можна ошчасливити запевненнями, що коли-небудь і йому можуть надати рівне становище з вищими державами. Проте в близькій перспективі, а надто в похмурі дні окупації Рурської області це було козирем: партія — чи радше уряд, що, як відомо, залежав від партійної підтримки, — могла досягнути туди, куди іншим заходити не вільно.

По-чверте, Соціал-демократична партія зберегла давні, налагоджені після заснування 2-го Інтернаціоналу зв'язки з соціалістичними партіями інших країн. Ці зв'язки не були остаточно розірвані війною. Кінець кінцем 2-й Інтернаціонал ніколи офіційно не розпускали, і чимало індивідів та угруповань із його складу — надто, але аж ніяк не винятково з нейтральних країн — у цілості зберегли свої інтернаціоналістичні переконання. Секретар (К. Гюїсманс) виконував свої обов'язки і 1917 р. з ініціативи скандинавських соціалістів навіть спробував скликати конгрес, який не зібрався лише тому, що союзники, постановивши на той час знищити

свого ворога, відмовилися надати паспорти⁸. Отже, не було нічого неприродного в тому, що багато соціалістів думали про відродження Інтернаціоналу.

3. Інтернаціонал таки справді відродився, проте не без труднощів. Перші конференції, скликані для цієї мети 1919-го та 1920 рр., мали лише невеликий успіх. Комуністичний (3-й) Інтернаціонал, що тим часом виник (див. нижче), мав притягальну силу, яка становила серйозну перешкоду для об'єднання лейбористських та соціалістичних партій світу. А декілька важливих угруповань, що аж ніяк не збиралися ступати на спільний шлях із комуністами, все ж прагли чогось сучаснішого, ніж 2-й Інтернаціонал. Вихід із цієї ситуації знайшли завдяки розумному тактичному ходові. З ініціативи австрійських соціалістів, до яких приєдналися німецькі «незалежники» та англійська Незалежна робітничка партія, створено нову організацію — Міжнародне робітничче об'єднання соціалістичних партій (так званий Віденський Інтернаціонал) — з метою радикалізувати угруповання у відродженому 2-му Інтернаціоналі, стримати групи, які надто прихилилися до комунізму, та виробити для них спільний курс, розважливо сформулювавши цілі⁹.

Значення цього заходу точно передане прізвиськом, яке комуністи зразу винайшли для нього — «Інтернаціонал номер два з половиною». Саме внаслідок цього він і був спроможний служити потребам часу. На конгресі в Гамбурзі (1923 р.) 2-й та Віденський Інтернаціонал об'єдналися, аби сформувати Соціалістичний робітничий Інтернаціонал, заставувати мир як «імперіалістичний» і закликати до створення об'єднаного фронту проти міжнародної реакції — що, хай там як, звучало добре, — запровадження восьмигодинного робочого дня та міжнародного соціального законодавства. Зменшення німецьких репарацій до остаточної

---

⁸ Ще до цього відбулися дві конференції у Швейцарії — в Ціммервальді (1915 р.) та Кінталі (1916 р.), які, гадаю, всупереч власному намірові, набули іншої барви завдяки тому, що учасники не репрезентували офіційних партій. Трохи докладніше я зупинюся на цих конференціях згодом.

⁹ Декотрі з тих формулювань мали б схвальну оцінку будь-якого дипломата XVIII ст. Одним з найбільших каменів спотикання стала класова боротьба. Континентальні партії не могли жити без неї, англійська — не могла жити з нею. Отож, коли на Гамбурзькому конгресі відбулось об'єднання, *Klassenkampf* та *lutte des classes* zostалися в німецькому та французькому текстах, а в англійському тексті цю фразу замінили якимись незрозумілими ухильними словами.

і поміркованої суми, скасування міжсоюзницьких боргів та виведення військ з німецьких територій було визнане за необхідне ще рік тому (Франкфуртські резолюції 1922 р.). З огляду на дальші події не можна не усвідомити, що цей захід означав велике досягнення і велику послугу соціалістичному рухові.

III. КОМУНІЗМ І РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР

1. Тим часом швидко розвивалися комуністичні партії. Власне, саме цього й слід було сподіватись, і це не становило небезпеки. Будь-яка партія, що відчуває витверезний вплив відповідальності, неминуче залишатиме простір для розвитку в своєму лоні угруповань лівішого (або правішого) напрямку, і той простір ніколи не пустує дуже довго. Якщо не йтиметься про одверте відступництво, такий ліберальний підхід буде не більше ніж прикрою необхідністю, а подеколи навіть розумніше утримувати буйні елементи в лоні партії. Соціалістичні партії завжди мали клопіт зі своїми гіперрадикальними крилами¹⁰. В тому, що такі «лівацькі» групи таки ступлять на твердий ґрунт у непевні післявоєнні дні і схопляться за нагоду набути статусу самостійних партій, не більше дивного, ніж у тому, що, наслідуючи класичний звичай, вони назвуться «комуністичними» або що виявлятимуть куди сильніші інтернаціоналістичні почуття, ніж тогочасні офіційні партії.

Пам'ятайте, що все це цілком незалежне від російського аспекту справи. Там були б комуністичні партії і було б створено Комуністичний Інтернаціонал, навіть якби царі й далі панували над країною. Та оскільки російський аспект став чинником, який вплинув на долі і соціалізму, і комунізму в усьому світі — а фактично, на всю соціально-полі-

---

¹⁰ Розколи, що сталися в Англії та в Німеччині з приводу воєнних питань, мали, звичайно, іншу природу і минуше значення. Навіть німецький «Союз Спартака», заснований 1916 р. Карлом Лібкнехтом і Розою Люксембург, хоч і зайшов набагато далі в протестах проти війни, ніж схвалювали «незалежники», потребував багато часу, аби виробити непримиренні погляди, і навіть тоді, принаймні офіційно, не йшов далі наполягань на букві старій Ерфуртської програми. Наскільки я знаю, ні Лібкнехт, ні Роза Люксембург ніколи остаточно не поривали зв'язків із партією. Роза Люксембург була одним з найсуворіших критиків більшовицької практики.

тичну історію нашої доби, — то важливо поглянути на історію його розвитку й оцінити його природу і значення. Задля цього ми поділимо його розвиток на три стадії.

2. Спочатку — скажімо, до того як більшовики 1917 р. захопили владу — в розвиткові комуністичних груп не було нічого особливо російського, крім хіба того, що найсильніший діяч виявивсь у Росії і в його системі мислення відчувалася пасмуга монгольського деспотизму. Коли на початку війни 2-й Інтернаціонал *via facti* припинив свою діяльність і Ленін заявив, буцімто Інтернаціонал зазнав краху і настала пора ефективніших методів, то природно, що ті, хто мав такі самі почування, стали об'єднуватись. Нагоди для цього виникли на двох конференціях, що відбулись у Швейцарії: в Ціммервальді (1915 р.) та в Кінталі (1916 р.). Оскільки не було практично всіх, хто стояв за оборону своєї вітчизни, присутні на конференціях бійці без великих труднощів більш-менш приєдналися до Ленінової програми перетворення імперіалістичної війни на інтернаціональну революцію. Програма стала не просто визнанням віри в первісний марксизм та його месіанські обіцянки: принаймні для частини делегатів це було ясне усвідомлення істини, якої вперто не помічала буржуазія всіх країн, що структура буржуазного суспільства неоднаково міцна супроти порушень і струсів зтяжної «тотальної» війни і що принаймні в деяких країнах вона буде надламана. Проте далі цього твердження Ленінове лідерство не визнали. Більшість із присутніх намірялися радше переконувати, залякувати, використовувати вже створені соціалістичні партії, ніж розганяти їх. Крім того — і з цим Ленін погодився — інтернаціональна революція мала відбутись унаслідок індивідуальних дій окремих національних пролетаріатів і передусім у «розвинених» країнах.

Другий етап я датую з 1917-го по 1927 рр., так би мовити, від запанування більшовиків у Росії до вигнання Троцького з Центрального Комітету більшовицької партії (1927 р.). Це десятиріччя стало свідком виникнення комуністичних партій та Комуністичного (3-го) Інтернаціоналу. В ті роки стався також остаточний (на той час) розрив із соціалістичними та робітничими партіями, і цей розрив у випадку Німеччини був непоправно сприкрений жорстокими репресивними заходами, ухваленими соціал-демократами, що перебували біля влади, взимку 1918—1919 рр. І, нарешті, це десятиріччя побачило, як виковується російський ланцюг.

Але протягом усього десятиріччя ланцюг ані муляв, ані пригинав. Слід пам'ятати, що завоювання більшовиками влади в найвідсталішій з усіх великих країн було не чим іншим, як щасливою випадковістю¹¹. Певною мірою це визнавав і сам Ленін. Він ненастанно повторював, що остаточної перемоги буде досягнуто лише внаслідок виступів революційних сил у розвинених країнах і що справді важитимуть тільки такі виступи. Ленін, звичайно, накидав свою волю комуністам, як робив і раніше, та наполягав на суворо централістській організації Комуністичного Інтернаціоналу — бюро якого дістало владу визначати кожен рух окремих партій, — але робив це в ролі комуністичного лідера, а не російського деспота. Оце й уся різниця. Штаб-квартира Інтернаціоналу містилась у Москві, його фактичним лідером став росіянин, проте політика провадилась у суто інтернаціоналістичному дусі без будь-яких особних зважань на російські національні інтереси й на основі принципів, загалом визнаних комуністами всіх країн. Хоча на рівні осіб відносини між Бюро Інтернаціоналу та Політбюро Радянської держави¹² були набагато тісніші, ніж згодом, обидва ці органи тоді все-таки ближче підступали до статусу окремих інституцій. Таким чином сам Інтернаціонал і окремі партії діяли не інакше, ніж коли б вони діяли без зв'язку з Росією.

Отже, протягом цього періоду значення зв'язку з Росією, хоч і велике, далі зазначених нами меж не зростало. По-перше, хоч якою поганенькою і нечисленною була комуністична групка і хоч якими мали були її претензії на поважне ставлення до себе, вона могла тішитись у променях слави, що осявали ту єдину партію, яка завоювала імперію, — така підтримка підносила дух, і цей факт був дуже вагомий. По-друге, не зважаючи на більшовицьку реальність — терор, злидні, визнання власної поразки, засвідчене

¹¹ Цю випадковість більшовизм, либонь, завдячує німецькому генеральному штабові, за чийми наказами Леніна переправили до Росії. Якщо це можна оцінити як перебільшення особистої ролі Леніна в подіях 1917 р., то в тій самій ситуації не бракувало інших випадковостей, які свідчать про примхливість перебігу цього історичного періоду.

¹² За Ленінових часів адміністративна влада зосереджувалась у руках Політбюро, очоленого самим Леніном, Військової ради, де заправляв Троцький, і Чека, що було тоді під орудою Дзержинського. Всі три органи не згадувались у конституції Радянської держави, яка наділяла тією владою «Раду Народних Комісарів». Можливо, з погляду теорії їх слід називати органами партії. Але партія і була державою.

запровадженням нової економічної політики після Кронштадтського повстання, — відтоді вже можна було вказувати на соціалістичну систему, яка «працює». Більшовики виявились майстрами в мистецтві експлуатації факту, що громадська думка в Англії та в Сполучених Штатах проковтне будь-що, аби тільки його подали під флером знайомих гасел. Це, звичайно, також сприяло успіхам інших комуністичних партій. По-третє, коли комуністи всіх країн (і Ленін теж) вірили в неминучість світової революції, російська армія означала для них те саме, що армія царя Миколи I означала для реакційних угруповань протягом другої чверті XIX ст.¹³ 1919 р. ці сподівання були не такими нерозумними і ближчими до здійснення, ніж тепер ладні повірити люди. Щоправда, комуністичні республіки були засновані тільки в Баварії та в Угорщині¹⁴. Але в Німеччині, Австрії та Італії соціальна структура загрожувала от-от упасти, і навіть говорити не треба, що трапилось би в тих країнах, а можливо, ще далі на захід, якби воєнна машина Троцького була на той час у робочому порядку й не загрузла в громадянській та Польській війнах¹⁵. Не слід забувати, що Комуністичний Інтернаціонал був заснований у тій атмосфері неминучої боротьби на смерть і життя. В цьому аспекті чимало особливостей, які згодом набули іншого значення, — як-от централизоване керівництво, що мало необмежену владу над окре-

¹³ Слід зауважити, що комуністи зреклись антимілітаризму і ненападу так само легко, як зреклись демократії.

¹⁴ Угорський приклад (уряд Бели Куна) дуже повчальний. Унаслідок паралічу верхніх класів і байдужості селянства група інтелігентів змогла захопити владу, не зіткнувшись із великим опором. Це було дивне збіг-висько — дехто з них виявляв (те саме слушне й щодо Баварії) безперечно патологічні симптоми, — якому було аж ніяк не під силу розв'язувати це або будь-яке інше серйозне завдання. Проте вони непохитно вірили у свої спроможності та переконання і не сахалися жодних терористичних методів. І цього виявилось цілком досить. Угорським комуністам дали поставити їхню оперу, яка могла б іти невизначено довго, якби союзники не дозволили (або не наказали) румунській армії розігнати їх.

¹⁵ Тому виникають сумніви, чи правильно казати, що західні держави діяли нерозумно і неефективно, нерішуче підтримуючи всілякі контрреволюційні рухи, які зародились у Росії, зокрема походи Денікіна та Врангеля. Мені здається, що внаслідок чи то проникливої оцінки ситуації, чи то звичайного щастя, вони досягли саме того, чого бажали: вирішальної миті нейтралізували Радянську державу, зупинивши таким чином наступ більшовизму. Щось менше становило б загрозу для їхніх власних соціальних систем; щось більше потребувало б тривалих, виснажливих і, можливо, марних зусиль, мети не було б досягнуто.

мими партіями і позбавляло їх усякої свободи дій,— могли видаватися тоді цілком розумними.

За початок третього етапу я вважаю вигнання Троцького (1927 р.), оскільки це зручна віха на шляху Сталіна до абсолютної влади. Після цієї дати кожна реальну постанову у справах політики, здається, ухвалював він, хоча якась опозиція й далі існувала в Політбюро і ще де-небудь аж до «процесу» Каменева та Зинов'єва (1936 р.) або навіть до Єжовського панування терору (1937 р.). Для нас це означає, що відтоді кожна постанова була постановою російського державного діяча, що діяв від імені російських державних інтересів, бачених з позиції абсолютного деспотизму. Якщо це твердження слушне, воно своєю чергою визначає, яким могло бути ставлення Сталіна до Комінтерну (Комуністичного Інтернаціоналу) і до закордонних комуністичних партій. Вони стали знаряддям російської політики, посівши місце серед величезного арсеналу інших таких знарядь, і їх уживали відповідно до реальних обставин, ставлячи або вище, або нижче від решти знарядь. Світова революція зоставалася замороженим капіталом аж до теперішньої війни, яка може оживити його. Ще живі ветерани, так само як і неофіти, міжнародного комунізму тепер, певне, нікчемні і жалюгідні. Але і їх можна використати. Вони можуть вихваляти переваги російського режиму. Вони можуть правити за шпильки, що ними дошкуляють ворожим урядам. Вони збільшують переговорну силу Росії. Отож варто завдати собі трохи клопоту і не пошкодувати коштів, аби загнудати їх, наглядати за ними з допомогою агентів таємної поліції і комплектувати Бюро Комінтерну абсолютно покірливими рабами, що, трусячись від страху, виконують усе.

3. В цьому всьому (і в наплетеній навколо брехні) Сталін наслідував практику, затверджену віками. Більшість національних урядів діяли так, як Сталін, і тому надто обурюватися ним — чисте лицемірство. За найочевидніші приклади правлять дії урядів, що запроваджували ту або ту релігію. Поки ті релігії мали досить внутрішньої сили, щоб спонукаати до дії, уряди задля своїх цілей часто використовували закордонні групи одновірців. Але, як переконливо показала історія 1793—1815 рр., така практика набагато поширеніша, ніж можна виснувати з поданих прикладів. Так само стандартизована й реакція — словесна та інша — урядів, що

стають жертвами цієї практики: політики всіх типів і класів щасливі вхопитися за нагоду назвати опонента зрадником.

Але для комуністичних партій за межами Росії покірність наказам *carut mortuum* в руках модернізованого царя — річ серйозна. Така жалюгідна покора порушує два питання: одне — про її причини, друге — про її можливі майбутні наслідки для характеру і долі революційного соціалізму.

На перше питання, мабуть, легше відповісти, ніж здається. Все, що нам слід зробити, — це самим стати на місце комуніста і, взявши до уваги його тип, поглянути на його ситуацію з погляду практики. Він не протестуватиме проти сталінського режиму з гуманних міркувань. Він може навіть пишатися бойнею — так чинять деякі дегенерати-неврестеніки, а інші, комуністи від невдач і озлоблення, відчують насолоду, знаючи про страждання певного класу жертв. Крім того, чого це йому обурюватися жорстокостями, які не заважають суто буржуазним особам обожнювати режим? Чому він мусить засуджувати за це більшовизм, коли архієпископ Кентерберійський цього не робить?¹⁶ І справді, чому?

Знов-таки, в комуністів навряд чи була яка причина протестувати на підставі термідоріанства. Це слово вперше вжили противники нової економічної політики, але згодом його перейняв Троцький, аби затаврувати сталінський режим як «реакційний» у тому розумінні, в якому був реакційний учинок людей, які 1794 р. повалили Робесп'єра. Але такі звинувачення безпідставні. Зрештою, саме Сталін колективізував сільське господарство, «ліквідував» куркулів, згорнув нову економічну політику. Фактично, як вправний тактик, він спершу придушив опозицію, а потім запровадив майже всю її програму.

І, нарешті, те, що робить держава-покровитель у своїй країні, не має першорядного значення для комуніста в іншій країні, поки та держава веде з ним чесну гру. Та навіть коли не веде з ним чесної гри — що він удіє? Ланцюг уже натягся і муляє. Але він іще й підтримує. Бо інакше соціалістичні

---

¹⁶ Почуття, висловлені в книжці цього церковного ієрарха, не можна захистити на підставі твердження, ніби принципи «російського експерименту» — це одне, а спосіб їхнього запровадження — зовсім інше. Бо справді страшна річ у сталінському режимі — не те, що він заповдіяв мільйонам жертв, а факт, що він мусив це заповдіяти, якщо хотів вижити. Іншими словами, і ці принципи, і така практика нероздільні.

партії не зважали б на комуніста. Нормальний робітник із тверезим мисленням невдоволено відвернувся б від нього. Комуніст опинився б у порожнечі, мов Троцький. Комуніст аж ніяк не міг обійтися без ланцюга¹⁷ і, погоджуючись із своїм рабством, він міг сподіватися — він міг іще сподіватися,— що виникнуть ситуації, коли він зможе потягти його своїм шляхом... можливо, після теперішньої світової війни...

Останнє твердження підводить нас до відповіді на друге питання. Звичайно, існує можливість, що російський деспотизм поширяться над руїнами європейської цивілізації — або навіть далі,— і в цьому випадку комуністичні партії всього світу обернуться на російські залоги. Але є й багато інших можливостей. Одна з них полягає в тому, що російський режим зазнає краху в процесі свого розвитку або що, поширившись на інші країни, він набуде рис, ближчих до конкретного національного ґрунту. Осібний випадок у даному перебігу подій міг би бути такий: російський фактор кінець кінцем *нічого* не змінить у майбутньому характері революційного соціалізму. Робити на це ставку безперечно ризиковано. Проте це не так безглуздо, як сподіватися, що наша цивілізація вирине неушкодженою з теперішньої світової пожежі — якщо, звичайно, ця пожежа не вщухне швидше, ніж ми маємо право сподіватися.

IV. КЕРОВАНИЙ КАПІТАЛІЗМ?

1. Отже, поки що ми не бачили ніякої переконливої причини, чому експерименти з політичною відповідальністю, проведені соціалістичними партіями після 1918 р., не мали

---

¹⁷ Це твердження зокрема стосується й комуністичного угруповання або угруповань у Сполучених Штатах. Обставини американської політики несприятливі для розвитку офіційної комуністичної партії — кілька локальних партійних кас не йдуть далі простої реєстрації членів. Але вагу комуністичного елемента не слід вимірювати кількістю членів офіційної партії. В тих інтелігентів, що є або відвертими комуністами, або лише їхніми супутниками, фактично немає причин вступати до партії. Зате в них є всі причини зоставатися за її межами, бо вони зможуть набагато краще прислужитись, якщо, не носячи квитків, завоюють позиції в установах, які формують громадську думку, в урядових органах тощо, зберігши свободу заперечувати, нітрохи не відступаючи від правди, що вони є комуністами в партійному розумінні. Такі невидимі групи були б нездатні до скоординованих дій, якби не керівництво з Москви.

б закінчитися цілковитим успіхом. Повторюю: в деяких країнах, приміром, у Швеції, соціалісти й далі просто зміцнювали ту владу, якої вони набули раніше; в інших — влада природно перейшла в руки соціалістів, її не завойовували революційним способом; в усіх країнах соціалісти, здається, були найспроможніші, ніж будь-яка інша партія, справитися з величезними тогочасними проблемами. Як я вже зазначав, соціалісти немов монополізували всі умови, необхідні для успіху. Крім того, хоча більшість соціалістів не мали найменшого попереднього досвіду урядової служби, вони набули чималого корисного досвіду, провадячи організаційну роботу, переговори та керуючи партією. По суті, слід одразу сказати, що соціалісти навряд чи коїли явні дурниці. І, нарешті, ні неминуче виникнення нових партій зліва від соціалістів, ні зв'язок цих партій із Москвою не були такими страшними для соціалістів, як намагалися зобразити їхні опоненти.

Але попри всі ці чинники становище соціалістів усюди було дуже непевне. Для щирого ортодокса це могло б видаватися неможливою річчю, проте всі ті тактичні переваги приховували фундаментальну перешкоду, яку соціалістам незмога було усунути. Війна і зрушення, спричинені війною, привели соціалістів до влади, але під дрантям старих шат соціальний організм і зокрема економічні процеси й далі зоставалися такими, як і раніше. Соціалісти, так би мовити, мали врядувати, по суті, в капіталістичному світі.

Маркс уявляв собі завоювання політичної влади як передумову соціалізації, до якої треба братися негайно. Тут розумілось, як фактично розумілось і в усьому Марксовому вченні, що нагода такого завоювання трапиться тоді, коли капіталізм закінчить процес свого розвитку або, якщо знову повернутись до наших слів, коли люди і явища дозріють. Крах вимальовувався у Марксовій уяві як крах економічної машини капіталізму внаслідок внутрішніх причин¹⁸. Політичний крах буржуазного світу буде при цьому звичайним супровідним явищем. Але ж тепер політичний крах — або щось близьке до нього — уже стався, політичні нагоди справді трапились, а економічний процес поки що ніде не

---

¹⁸ Це почасти пояснює, чому в Сполучених Штатах були такі популярні теорії, які прагли переконати, що капіталізм, по суті, розпадається внаслідок внутрішніх причин. Див. розд. X.

досяг зрілості. «Надбудова» рухалась набагато швидше за рушійний механізм. Ситуація склалася цілком немарксистська.

Учений на самоті може поміркувати, яким був би розвиток подій, якби соціалістичні партії, реально оцінивши ситуацію, відмовилися від троянського коня влади, зосталися в опозиції й дозволили буржуазії самій упоруватись із руйною, залишеною війною і миром. Можливо, це було б краще для них, для соціалізму, для світу — хто знає? Але для людей, що під ту добу навчилися ототожнювати себе зі своїми країнами й не цуратися відповідальності, вибору не було. Вони рішуче взялися за принципово нерозв'язне завдання.

Отже, існувала соціальна та економічна система, яка могла функціонувати лише на капіталістичних засадах. Соціалісти могли контролювати її, регулювати її в інтересах робітничого класу, придушувати аж до втрати нею ефективності, проте були неспроможні запровадити щось суто соціалістичне. Якщо соціалістам судилося керувати тією системою, вони керували б нею згідно з власною логікою. Їм треба було «керувати капіталізмом». І вони це робили. Щось робилося і для того, аби замаскувати свої заходи соціалістичною фразою, з певним успіхом до кожної різниці між їхньою політикою і буржуазною альтернативою — такою, яку вони собі уявляли в тому чи в тому випадку — прикладалося побільшувальне скло. А по суті соціалісти робили те, що за тих самих обставин робили б і ліберали, і консерватори. Та хоча це й був єдиний можливий курс¹⁹, обрання його становило найбільшу небезпеку для соціалістичних партій.

Ця небезпека, проте, не була пов'язана з нібито повною безнадійністю цього курсу або з нездатністю оборонити його з позицій соціалістичної віри. На початку двадцятих років європейські соціалісти цілком могли сподіватися, що, маючи хоч трохи таланту і вміло кермуючи, вони захоплять центри політичної влади чи принаймні підступлять до них досить близько, аби запобігти небезпеці будь-якої «реакції» і зміцнити позиції пролетаріату аж до дня, коли буде мож-

---

¹⁹ Я не пропоную обговорювати як іншу можливість спробу фундаментальної перебудови за російським зразком, бо, як на мене, надто очевидно, що будь-яка така спроба швидко допровадила б до хаосу і контрреволюції.

ливо соціалізувати суспільство, не вдаючись до насильства; вони будуть присутні при евтаназії буржуазного суспільства, причому матимуть цілковиту певність, що процес умирання відбуватиметься без перешкод і жертва вже не повернеться назад. Якби не наявність інших чинників, окрім тих, що увійшли в уявну картину світу соціалістів і лейбористів, ці надії могли б і справдитись.

Оборона з позицій віри могла б спиратися на твердження, сформульоване вище, тобто що ситуація була новою і не передбаченою Марксом. Буржуазна жертва звернулася до соціалістів за рятунок — такого варіанту вочевидь не передбачено в Марксовій системі. Можна було б доводити, що за наявних обставин навіть простий «керований капіталізм» становив великий крок уперед. Адже керований капіталізм не служить інтересам капіталістів, навпаки, його функціонування — це чесні заходи в царині соціального реформаторства і побудови держави, що дбала б передусім про робітничі інтереси. В усякому разі тільки це й можна було робити за умови, що обрано демократичний шлях розвитку: адже про незрілість ситуації свідчив сам той факт, що не існувало більшості, потрібної для вибору соціалістичної альтернативи. Не дивно, що соціалістичні партії, які за тих обставин вирішили перебрати на себе владу, гучно заявляли про свою прихильність до демократії!

Таким чином тугу політичної шкапи за посадами цілком можна було виправдати, маючи такі найвагоміші підстави, як доктрина і пролетарські інтереси. Читачеві неважко собі уявити, як така затишна гармонія мала вплинути на радикальних критиків. Та оскільки пізніші події спонукали таку силу людей говорити про крах цієї політики і повчати тогочасних лідерів, щоб їм годилося тоді діяти, я хочу привернути увагу і до розумних пояснень, які можна знайти для поглядів соціалістів, і до того, що сама природа соціальних обставин змушувала їх діяти так, а не інакше. Якщо крах і був, причини його слід шукати десь-інде, а не в тупості або в зраді. Щоб переконатись у цьому, досить лише поглянути на англійський та німецький випадки.

2. Тільки-но згасли спалахи націоналістичних чуттів, які супроводили закінчення війни, в Англії склалася справді революційна ситуація, настрій мас виявлявся зокрема в політичних страйках. Відповідальні соціалісти і відповідальні лейбористи під тиском тих подій, — а також небезпеки, що

націю підштовхнуть до справді реакційних настроїв — дійшли такого цілковитого порозуміння, що відтоді погодились мати спільне керівництво — принаймні в царині парламентського маневрування. Лев'яча частка об'єднаної потуги припадала на інтереси робітничого класу, а серед тих інтересів — на бюрократію кількох великих профспілок, отож майже вміть сформувалась опозиція невдоволених інтелігентів. Ті інтелігенти не схвалювали лейбористського характеру альянсу і заявляли, що не бачать у ньому нічого соціалістичного. Однією з причин такого погляду був, звичайно, ідеологічний опортунізм лейбористів, але, беручи до уваги реальні факти, а не гасла, весь масив політичних сил робітництва, які визнавали Макдональдове лідерство, можна привіряти до Соціал-демократичної партії Німеччини.

Успішно сформувавшись за умов революційної ситуації, партія день у день зміцнювала власне становище, аж поки 1924 р. Макдональд прийшов до влади. Він та його команда створювали таке позитивне враження, що на якийсь час угамувалися навіть невдоволені інтелігенти. У справах закордонної та колоніальної політики цей уряд був спроможний вести власну лінію — зокрема щодо Росії. У внутрішній політиці цього досягти було важче — головню через те, що консервативні уряди, залежні від голосів виборців з робітничого класу, запровадили (і він запроваджувався далі) тією мірою, якою було можливо за тих обставин, фіскальний радикалізм. Та якщо в царині законодавства лейбористський уряд не пішов далі незначних поправок, усе-таки довів власну здатність упорядковувати державні справи. Блискучої діяльності Сноудена на посаді міністра фінансів було б досить, аби показати і країні, і світу, що робітничий клас спроможний урядувати. І цей факт сам по собі служив справі соціалізму²⁰.

Звичайно, цьому успіхові значно сприяв, водночас утруднивши будь-які інші успіхи або навіть унеможлививши їх, той факт, що лейбористський уряд був у меншості і міг зіпертися тільки на співпрацю з лібералами — з якими він мав багато спільного, приміром, у поглядах на вільну торгівлю, — а певною мірою і на терпимість консерваторів. Лейбо-

---

²⁰ До того ж, як оцінювати з позицій партійної тактики, він набагато більше ускладнив становище консерваторів, ніж ускладнив би прямолінійний радикалізм.

ристи опинилися майже в тій самій ситуації, що й консерватори протягом коротких періодів свого перебування біля влади в 1850-х рр. Якби лейбористи мали більшість, їм було б не так легко пройматися відповідальністю. Але, як сказано вище, сам той факт, що вони не мали більшості, довів би навіть перед марксистським трибуналом, що пора для рішучих дій іще не настала — в крайньому разі для дій, що відповідали б демократичним вимогам.

Але рядові члени партії не могли як слід оцінити такої політики. А маси ще менше усвідомлювали, що вони завдячують лейбористській партії не тільки те, чого досягла сама партія, а й частину того, що зробили її суперники-консерватори, виборюючи робітничі голоси. Маси втратили звабливі проекти перебудови суспільства та обіцянки негайних добр і навіть не знали, які вони несправедливі, коли наївно запитували: «Чого це, прийшовши до влади, соціалісти нічого для нас не роблять?» Інтелігенти, яким не подобалось, що їх відтрутили, звичайно скористалися нагодою, яку надавали такі настрої, й напалися на диктат лейбористів над справжніми соціалістами, а повсякденні кривди перетворили на страшенне зло, бездушно нехтуване тиранічними профспілковими бюрократами. Під їхнім впливом Незалежна робітнича партія ставала дедалі неспокійніша протягом наступних років перебування в опозиції, надто коли Макдональд виявивсь глухим до їхніх наполягань ухвалити радикальнішу програму²¹. Таким чином багатьом людям успіх видався провалом, а відповідальність — майже боягузством.

Але таке становище було неминучим. Труднощі й небезпеки, притаманні політиці соціалістичних партій, які приходять до влади за умов «незрілості», ще краще ілюструє історія другого Макдональдового врядування²².

---

²¹ У тій програмі здебільшого йшлося про соціалізацію банків та деяких визначальних галузей промисловості, тож насправді вона не відповідала критеріям ортодоксального соціалізму. Але за тих обставин її розрекламували як воістину соціалістичну, тоді як Макдональда називали «реформістом» — цей термін відповідно до усталеного вжитку цілком застосовний і до програми Незалежної робітничої партії.

²² Читачі можуть відчути брак коментаря з приводу загального страйку 1926 р. Хоч інтереси обох сторін вимагали применшити його симптоматичне значення і відповідно до цього й складено його офіційні версії, він був набагато більшим, ніж просто низкою тактичних помилок, скоєних у ситуації, коли профспілковий конгрес «блефував», а консервативний уряд «примушував його показати карти». Нам досить лише запитати себе, якими

Історики вже навчилися справедливо оцінювати врядування сера Роберта Піла²³. Я сподіваюсь, що вони навчатимуться належно оцінювати й урядування Макдональда. Йому напрощуд не пощастило прийти до влади на самому початку світової кризи, яка, крім того, стала безпосередньою причиною краху міжнародної системи, втіленої в Лізі націй.

Менше людей могло думати — і менше людей справді думало, — що настала пора для фундаментальної перебудови суспільства. Це б розколело націю на два табори, і нема жодного сумніву, яким був би результат. Крім фундаментальної перебудови, широко радили вдатись і до політики монетарної експансії, поєднаної з трохи поміркованішими соціальними реформами — наприклад, із націоналізацією окремих підприємств, удосконаленням законодавства про соціальні гарантії, — та до меркантилістської політики в царині міжнародних відносин. Але одна частина цієї програми безперечно поглибила б кризу, а друга — відмова від золотого паритету фунта стерлінгів та меркантилізм — означала б такий радикальний розрив з національними традиціями і традиціями самої Лейбористської партії, що соціалісти навряд чи були б спроможні запровадити її і ще менше спроможні — досягти, запровадивши, успіху; щоб запровадити її безпечно та ефективно, потрібна була згода, тобто наявність урядової коаліції.

Отже, поки не було можливості створити коаліцію, Мак-

були б наслідки успіху і для авторитету уряду і для демократії, аби усвідомити, що страйк — історична подія першорядного значення. Якби ця зброя виявилась ефективною, профспілки стали б абсолютними господарями Англії і ніяка політична, судова або економічна влада не змогла б існувати поряд з ними, в крайньому разі її лише б терпіли. Посівши таке становище, вони б не могли зостатися такими, як раніше. Хоч і як неохоче, лідери були б змушені використовувати абсолютну владу, накинуту їм.

Для нашої мети слід відзначити лише два пункти. По-перше, ситуація, яку зображено вище — зокрема невдоволення, поширене серед рядових членів партії — і яку старанно роздмухувало чимало безвідповідальних елементів, великою мірою пов'язана з причинами, що призвели до страйку. По-друге, страйк не підірвав силу партії, хоча міг це зробити. Навпаки, поразка, здається, спричинилася до радикалізації мас, що почасти пояснює успіх партії 1929 р.

²³ Аналогія сягає від певних рис політичної та економічної ситуації, з якою зіткнулись обидва діячі (хоча Піл мав ту перевагу, що дістав владу після кризи 1836—1839 рр.), до окремих політичних подробиць. В обох випадках стався розкол партії, до якого призвів сміливий ризик і на який кінець кінцем сміливо наважились; в обох випадках лідерів називали «зрадниками».

дональд і його команда присвятили себе завданню забезпечити функціонування тієї системи, яка вже існувала. За тодішніх обставин це було найважче завдання з усіх, за які можна було братися. Коли кожен галасував, що слід негайно «щось» зробити, коли безвідповідальні діячі всіх мастей збирали собі аудиторії, коли маси ремствували, бізнесмени впадали у відчай, інтелігенти просторікували, вони вперто виборювали кожну п'ядь своєї території. В середині країни лейбористи підтримували лад у фінансах, зміцнювали фунт стерлінгів і стримувались від прискорення законодавчої машини. За кордоном вони з відчайдушним завзяттям — і значними успіхами — намагались примусити працювати Женевську систему і повсюди зменшити небезпеку та ослабити напруженість. Коли настав слухний час і національні інтереси нібито виправдовували ризик, на який ішла партія, Макдональд і його команда наважились і створили національний уряд.

Сумно думати про таке, але в багатьох, і то дуже важливих випадках створюється неминуча ситуація: що мудріша політика, то непопулярніша вона серед мас та критиків-інтелігентів. Перед нами саме такий випадок. Для радикального критика, що не спромігся пов'язати цю політику з відносною лагідністю кризи в Англії та невпинністю наступного піднесення, в ній не було нічого, крім якщо не зрадливого відступництва від справи соціалізму, то слабкості, некомпетентності й вузькологого традиціоналізму. На те, що, либонь, становило одне з найвидатніших досягнень в історії демократичної політики і один з найкращих прикладів відповідальних дій, обумовлених правильним сприйняттям економічної та соціальної ситуації, критик дивився з «соромом та огидою». В кращому разі він просто вважав Макдональда за кепського жокея, що поставив коня навколішки. Проте такому критикові все-таки ближча гіпотеза, що уряд Макдональда дослухався до диявольських нашіптувань (якщо не гірше) англійських банкірів або поступався тискові їхніх американських покровителів.

На жаль, такі нісенітниці є чинником реальної ваги і на них треба зважати при будь-якій спробі прогнозу. Цей чинник може серйозно перешкодити спроможності соціалістичних партій служити справі цивілізації протягом перехідної доби, в якій ми живемо. Та якщо ми знехтуємо його, а також трюїзм, що кожна партія, йдучи на жертви задля

національних інтересів, у найближчій перспективі постраждає за це, нам буде неважко визнати, що в далекій перспективі цілком могло б виявитись, що протягом другого перебування Макдональда на посаді прем'єр-міністра лейбористський вплив посилювався. Проілюструвати це твердження нам знову допоможе порівняння з другим періодом урядування сера Роберта Піла. Пілова консервативна більшість розкололася внаслідок розгляду питання про скасування хлібних законів. Крило Пілових прихильників, хоч і набагато численніше і впливовіше за групу особистих прихильників Макдональда, невдовзі розпалося. Консервативна партія була скалічена і виявилась нездатною утвердити свою владу — хоча й тричі добиралася до посади прем'єр-міністра — аж до великої перемоги Дізраелі 1873 р. Але після цього і аж до перемоги сера Генрі Кемпбелла-Баннермана 1905 р. вона утримувала владу близько двох третин цього періоду. Ще важливіше те, що англійська аристократія і дворянство, політично кажучи, боронили свої позиції *весь* той час набагато краще, ніж якби це їм довелося робити, не позбувшись тавра дорогого хліба.

Фактично, лейбористська партія швидко відновила і зміцнила свої позиції в країні протягом кількох наступних років після розколу. Цілком можна сказати, що якби навіть події розвивалися нормально — незалежно від війни, що почалася, — соціалісти невдовзі знову прийшли б до влади з покріпленою силою та кращими шансами на успіх і були б уже спроможні проводити твердішу лінію, ніж раніше. Але з такою ж певністю можна сказати, що і програма соціалістів, і їхня спроможність запровадити її, одне слово, їхня політика, своїм характером нітрохи не відрізнялася б від політики Макдональда, в принципі це були б ті самі поодинокі заходи соціалізації.

3. Післявоєнна доля німецької Соціал-демократичної партії багатьма особливостями, звичайно ж, відрізняється від долі англійської Лейбористської партії. Та тільки-но німецькі соціалісти, що zostалися в Соціал-демократичній партії, перебрали владу й постановили боротися з комунізмом, вони були майже так само змушені «керувати капіталізмом», як і їхні англійські колеги. Якщо визнати ці передумови і взяти до уваги факт, що німецькі соціалісти не мали й не могли мати в близькому майбутньому більшості чи то

у федеральному парламенті, чи то у пруському парламенті, чи то серед населення, все інше впливатиме з цього з невблаганною логікою. 1925 р. усе населення Німеччини становило близько 62 млн. чоловік. Пролетаріат (робітники та їхні родини; сюди я зараховую і хатню прислугу) налічував менше 28 млн. чоловік і частина голосів цього класу йшла на підтримку інших партій. Чисельність «незалежного» населення була не набагато меншою — близько 24 млн. чоловік, і воно здебільша байдуже ставилось до соціалістичних поглядів. Навіть якщо відкинути верхній прошарок — скажімо, один мільйон — і обмежитись верствами, що брали участь у голосуванні, — селянами, ремісниками, крамарями, — то там не було що завойовувати ні під ту добу, ні в близькому майбутньому. Між цими двома групами перебували службовці — не менше 10 мільйонів, рахуючи і членів родин. Соціал-демократична партія, звичайно, розуміла вирішальне становище цього класу і докладала великих зусиль, аби завоювати його. Але попри великі успіхи ці зусилля тільки засвідчили, що службовці — набагато серйозніший бар'єр, ніж впливало з Марксової теорії суспільних класів²⁴.

Отже, навіть якби комуністи були союзниками соціал-демократів, а не їхніми заклятими ворогами, партія й далі не мала б більшості. Щоправда, не вся несоціалістична більшість вороже ставилась до соціалістів: ліве крило лібералів (Демократична народна партія), сильніше своїми талантами, ніж кількістю членів, завжди було готове до співпраці (до певного ступеня). Правда й те, що ця більшість була розколота на численні групи, цілком неспроможні діяти узгоджено; їхні члени та прихильники і близько не мали такої дисципліни, як самі соціал-демократи. Але розважливі люди, які й не могли, і не хотіли ставати на небезпечний

²⁴ Зіткнувшись із цим фактом, соціалісти звичайно втішають себе аргументами, що службовці-несоціалісти — це лише заблукані вівці, які поки що не знайшли своїх властивих політичних позицій, але які кінець кінцем безперечно знайдуть їх, або що їм не дає вступити до партії жорсткий тиск їхніх роботодавців. Перший аргумент не переконає нікого поза межами марксистського лона — ми вже бачили, що теорія суспільних класів — один з найслабших ланок у Марксовому ланцюгу. Другий аргумент вочевидячки хибний. Хоч у якісь інші часи він міг бути слушним, німецькі роботодавці двадцятих років, за небагатьма винятками, які не могли змінити остаточного результату, не мали можливості впливати на голосування своїх робітників.

курс, усе-таки відчували, що для них є тільки одна лінія — лінія демократії — і що ця лінія означає створення коаліції.

На роль союзників соціалістів найбільше годилася Католицька партія (Центристська). Ця партія мала велику силу. Перед приходом Гітлера здавалося, що ніщо не похитне вірності її прихильників. Її організація була напрочуд добра. За умови, що інтереси церкви будуть забезпечені, вона була ладна йти так далеко по шляху соціального реформування з негайними прикритичними наслідками, як і самі соціалісти, а в деяких аспектах навіть далі. Не живлячи якихось надто теплих почуттів до поваленої династії, ця партія безпосередньо стояла за Веймарською конституцією. І, останнє, але істотне, вона прихильно ставилась до перерозподілу багатств, який би не зачіпав її інтересів. Таким чином між двома партіями з дивовижною, як могло видатись іноземному спостерігачеві, легкістю виникло порозуміння. Соціалісти ставились до католицької церкви надзвичайно шанобливо й тактовно. Вони мовчки схвалили конкордат з папою, який дав духівництву більше, ніж воно коли-небудь мало за єретичних Гогенцоллернів. Щодо політики, то між ними, здається, взагалі не було розбіжностей.

Хоча цей альянс становив основу, до влади допускалися всі партії, що визнавали Веймарську конституцію. Демократи, націонал-ліберали, націонали (консерватори) — всі вони входили до складу коаліції, дехто навіть на високих посадах. Коаліція як загальний принцип означала компроміс як загальний принцип. На доконечні поступки кожен і справді охоче погодився. Армії дали спокій, і вона практично сама вибрала собі провід, усіма потрібними засобами її забезпечили. Східну Пруссію субсидували, сільське господарство взагалі стало об'єктом дбайливої опіки. Деякі пов'язані з такою політикою заходи, які не зовсім відповідали соціалістичному вченню, зробили прийнятнішими для пролетаріату, що мав оплачувати рахунки, назвавши ті заходи плануванням — мабуть, читач відчуває, що під сонцем нема нічого нового.

У своєму ставленні і до мас промислових робітників, і до власної програми Соціал-демократична партія лейборизувалася. На початку було виплачено завдаток, ухваливши дуже поміркований законопроект, найрадикальніша риса якого полягала в слові «соціалізація», що й містилося в його назві (1919 р.) Та невдовзі соціалісти відсунули все це вбік, аби

працювати над робітничим законодавством такого типу, який став відомий американцям як «новий курс». Це задовольняло профспілки, бюрократія яких дедалі більше дозволяла формувати оперативний сектор партійної політичної машини.

Така політика, може хтось подумати, напевне важка для партії з марксистськими традиціями, які й далі переважають у партійних школах. Таж ні. Окрім невеликої кількості відступників-комуністів, інтелігентів, що з них, як здається, мала б сформуватись опозиція всередині партії, щастило тримати в руках. На відміну від англійської партії, німецька партія осіла в адміністративному апараті райху, окремих земель і муніципалітетів. Крім того, у своїй пресі і не тільки в ній сама партія могла запропонувати чимало робочих місць. Таким патронажем енергійно користалися. Покірливість ставала запорукою просування на державній службі, в академічній кар'єрі, на численних державних підприємствах тощо. Такі засоби були дуже ефективні в упокоренні радикалів.

Тверда рука, якою соціал-демократи заправляли всіма частинами машинерії державного урядування, не тільки сприяла зміцненню дисципліни, а й допомагала збільшити членство, крім нього ще й кількість голосів, на які могла розраховувати партія. Соціалісти, наприклад, забезпечили собі панівне становище в Пруській вільній державі. Це дало їм владу над поліцією, і вони старанно добирали членів партії або надійних кар'єристів на посади поліцай-президентів (начальників поліції) у великих містах. Цей захід зміцнив їхній табір, згідно з усіма звичайними стандартами становище соціал-демократів видавалося непохитним. І, знов-таки згідно з усіма звичайними правилами політичного аналізу, навіть ортодоксальний марксист міг утішатися думкою, що, отак окопавшись, соціалісти можуть спокійнісінько чекати, поки споконвічний плин подій сам перетворить меншість на більшість і відкине завісу, яка тепер закриває Остаточну Мету. Цитата з «Комуністичного маніфесту»...

Незалежно від механіки партійного двигуна як політичні обставини, так і загальна соціальна ситуація видавалися напрочуд стабільними. Крім того, хоч би що можна було закинути багатьом окремим заходам, законодавчим і адміністративним, політика коаліції загалом служила стабіль-

ності, а не порушувала її. Чимало із зробленого заслугоує на нашу щирю повагу. Ніщо із зробленого не породило чогось гіршого, крім звичайного невдоволення, з яким ставляться до кожного режиму, що не має достатнього авторитету і чару. Єдиний можливий виняток з цього криється у фінансовій сфері. Частина культурних і політичних досягнень цієї урядової системи була пов'язана з великими і дедалі більшими державними видатками. Крім того, ці видатки фінансувалися методами — хоча серед них був і дуже вдалий податок з продажу, — які виснажували джерела нагромадження. Поки тривав доплив іноземного капіталу, все йшло більш-менш добре, хоча бюджетні і навіть готівкові труднощі почали з'являтися більше ніж за рік до його припинення. Коли він припинився, виникла добре відома ситуація, що підірвала б позиції найпопулярнішого лідера. А втім, соціалістичні критики партії та її діяльності протягом цього періоду перебування партії біля керма влади матимуть право вихвалитися незгіршими досягненнями, коли, в разі, якщо вони досягнуть влади, діятимуть не менш успішно.

V. ТЕПЕРІШНЯ ВІЙНА І МАЙБУТНЄ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

Те, як теперішня війна вплине на долі сучасних соціалістичних угруповань, залежить, звичайно, від її тривалості та наслідків. Гадаю, нам нема потреби обговорювати будь-що, пов'язане з цим питанням. Проте розгляньмо для прикладу два випадки з великого розмаїття можливостей.

Навіть тепер (липень 1942 р.) чимало спостерігачів нібито сподіваються, що перед Росією після війни ще ширше відкриється шлях до влади і престижу, по суті, що Сталін виявиться справжнім переможцем. Якщо це й справді так станеться, з цього не доконче впливатиме, що наслідком буде світова комуністична революція або навіть відбудеться «русифікація» континентальної Європи, коли винищать півну верхівку і поквитаються з некомуністичними соціалістичними (і троцькістськими) групами. Бо, навіть не беручи до уваги можливого англо-американського опору поширенню російської влади, нема певності, що егоїстичні інтереси російської автократії проляжуть у цьому напрямі.

Зате є певність, що шанси такого розвитку подій — повної реалізації ленінської програми — незмірно зростуть. Хоч як та світова революція може відрізнятись від Марксової ідеї, для тих, хто ладен її прийняти як заміник, вона безперечно перестане бути маренням. І не тільки в самій Європі.

У такому разі доля ортодоксального соціалізму та всього, що він обстоює, буде вирішена. На європейському континенті так само буде й тоді, коли фашисти досягнуть свого. Якщо, проте, ми знову припустимо цілковиту перемогу англо-американсько-російського союзу — так би мовити, перемоги, що призведе до безумовної капітуляції, але вся слава дістанеться Англії і Сполученим Штатам — тоді без труднощів побачимо, що ортодоксальний соціалізм німецької Соціал-демократичної партії або соціалізм, ближчий до лейборизму, матиме набагато кращі шанси вижити на європейському континенті, в усякому разі якийсь час. Одна з причин віри в такий перебіг подій полягає ось у чому: люди, побачивши, що і більшовицький, і фашистський шляхи закриті, цілком можуть повернутися до соціал-демократичної республіки як до найочевиднішого з решти можливих варіантів. Але є й набагато важливіша причина: лейбористський соціалізм тішитиметься прихильністю переможців. Бо наслідком такої цілковитої перемоги, яку ми тепер передбачаємо, буде англо-американське поряdkування справами світу — своєрідне англо-американське панування, яке з огляду на ідеї, що тепер набувають форми на наших очах, можна назвати етичним імперіалізмом. Світовий лад такого роду, коли на інтереси та амбіції інших країн зважатимуть лише тоді, якщо це визнаватимуть і схвалюватимуть Англія і Сполучені Штати, можна буде встановити тільки військовою силою і підтримувати завдяки постійній готовності вдатися до військової сили. Певне, непотрібно пояснювати, чому за політичних та економічних обставин нашого часу і для Англії, і для США це означатиме соціальну організацію, яку можна найкраще схарактеризувати як мілітаристський соціалізм. Проте ясно, що завдання контролю і нагляду за світом стане значно легшим унаслідок, з одного боку, створення та відновлення невеликих і слабосилих держав у Європі, а з другого — формування урядів лейбористського або соціал-демократичного типу. Надто в Німеччині та Італії рештки соціал-демократичних партій становитимуть єдиний політичний матеріал, з якого можна

буде конструювати уряди, що, можливо, погоджуватимуться з тим світовим ладом довше, ніж триватиме період протрації після поразки, і співпрацюватимуть з агентами світового протекторату без душевного протесту. Хоч якою може бути його вартість, це буде шанс для ліберального соціалізму.

Однак з позицій теми цієї книжки (та аж ніяк не з інших) усе це має другорядне значення. Хоч яка буде доля окремих соціалістичних *угруповань*, нема жодного сумніву, що теперішня світова пожежа означатиме — неминуче, всюди, незалежно від результату війни — ще один широкий крок до соціалістичного *ладу*. Щоб дати такий прогноз, досить звернутися до відомих нам наслідків впливу першої світової війни на соціальний устрій Європи. Цього разу, проте, крок буде зроблено і в Сполучених Штатах.

Але цей наш досвід, хоч і дає нам вартісні вказівки, все-таки негативний. Адже проминуло чверть сторіччя — аж ніяк не малий проміжок часу навіть відносно тих відвічних сил, що працюють на соціалізм у розумінні, поясненому в II частині. Незалежно від усього іншого в кінці цієї війни ми зіткнемося з економічною ситуацією, соціальною атмосферою і розподілом політичної влади, які істотно відрізняться від тих, що існували 1918 р. До того ж за ці двадцять п'ять років сталося чимало такого, чого несила було передбачити, спираючись на самі відвічні тенденції. Серед іншого сталася зокрема велика криза, що, вплинувши на нездорову ситуацію, до самого підмурку струснула соціальну структуру, а найдужче — в нашій країні. Ще ефективнішими в підриві цієї структури виявились політичні курси, які допровадили до кризи. А це вже слід здебільшого приписати співвідношенням політичних сил, почасти випадковим. Наслідки очевидні. Зокрема сформувалися величезні бюрократії, які тепер досить сильні, аби обстоювати своє і провадити політику фундаментальної перебудови.

У жодній країні воєнне оподаткування ділової діяльності та класу бізнесменів не зменшиться в тій пропорції, в якій воно зменшилось після 1919 р. Лише цього може вистачити, аби остаточно паралізувати мотори капіталізму, створивши таким чином іще один аргумент на користь урядового керівництва. Неминуча за теперішніх політичних обставин інфляція, навіть якщо вона не підніметься вище теперішнього рівня, приміром, у нашій країні, цілком може доробити решту, як безпосередньо, так і — через радикалі-

зацію пограбованих власників облігацій і страхову політику — опосередковано. Крім того, воєнні адміністрації ніде не будуть ліквідовані такою мірою, якої ми могли б сподіватися на основі досвіду після 1918 р. Вони будуть зорієнтовані на інші завдання. В нашій країні вже вдаються до заходів, які мають підготувати громадську думку до урядового керівництва економікою в часи післявоєнної відбудови і знецінити буржуазну альтернативу. Зрештою нема ніяких підстав припускати, ніби уряди коли-небудь зречуться влади, здобутої над капіталістичним ринком та інвестиційним процесом. Звичайно, це аж ніяк не означатиме соціалізму. Але за таких обставин соціалізм може постати як єдина практична альтернатива безвихідних ситуацій та ненастанних конфліктів.

Природно, що подробиці та словесні шати в різних країнах будуть різні. Різними будуть і політичні тактики та економічні результати. Розвиток подій в Англії порівнюючи легко передбачити. Лейбористи ввійшли до уряду Черчилля у відповідь на заклик критичної ситуації, та, як указано вище, відтоді вони значно просунулись по дорозі, що вела до посад і влади незалежно від будь-яких критичних ситуацій. Отже, вони цілком природно можуть виявитися спроможними провадити післявоєнну відбудову самим або — що може стати найефективнішим методом — у коаліції, яку й очолюватимуть. Економіка воєнного періоду реалізувала кілька їхніх найближчих цілей. Великою мірою лейбористам треба буде лише зберегти те, що вони мають уже тепер. Можна сподіватися, що за умов, коли капіталістам зосталося дуже небагато з того, за що можливо боротися, дальший поступ до соціалістичної мети відбуватиметься більш-менш легко. Либонь, навіть виявиться можливим дотримуватися такої політики широко і провадити соціалізацію розважливо, належним чином, здебільшого при загальній згоді. З багатьох причин, а головно через слабкість офіційної соціалістичної партії, зробити якийсь прогноз щодо нашої країни трохи важче. Але остаточні результати навряд чи дуже відрізняться, хоча гасла напевне будуть різні — а також і витрати, що не минуть безслідно як для рівня добробуту, так і для системи культурних вартостей.

Ще одне: отаким передбачуваним є лише соціалізм у тому розумінні, в якому його визначено в цій книжці. А більше нічого. Зокрема є дуже мало підстав гадати, ніби цей соціалізм

лізм означатиме прихід цивілізації, про яку мріють ортодоксальні соціалісти. Бо тій, імовірно, будуть властиві фашистські риси. Це стало б дивною відповіддю на Марксову молитву, та історія іноді полюбляє жарти сумнівної вартості.

Розділ XXVIII

НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Mundus regitur parva sapientia

Тепер (липень 1946 р.) можна буде небагато додати до сказаного в останньому розділі про вплив війни на суспільний устрій нашої доби та на становище і перспективи ортодоксальних (тобто некомуністичних) соціалістичних угруповань. У липні 1942 р. було очевидно, що хоч яка судилась доля окремим соціалістичним угрупованням, світ ступить іще один широкий крок до соціалістичного ладу, причому цей крок буде помітний і в Сполучених Штатах. Було ясно також, що долі сучасних соціалістичних угруповань залежатимуть від тривалості та наслідків війни. Зрештою ми висунули припущення, що в разі цілковитої перемоги (пов'язаної з безумовною капітуляцією ворога) англо-американсько-російського союзу наслідки для ортодоксального соціалізму будуть різні залежно від того, чи постане Сталін як справжній переможець, а чи вся слава дістанеться Англії та Сполученим Штатам. В останньому випадку ортодоксальний соціалізм німецького соціал-демократичного типу або лейборизм англійського типу мав би добрі шанси поліпшити своє становище на Європейському континенті.

Сталін нині постав як господар Східної Європи. Англія і Сполучені Штати намагаються зберегти якийсь вплив у Центральній та Західній Європі. Долі соціалістичних та комуністичних партій відображають ситуацію. Але є інший елемент, що може істотно вплинути на становище соціалізму в усьому світі, а саме: економічний розвиток Сполучених Штатів напевне промовлятиме на користь капіталістичного устрою. Отже, в цьому розділі ми розглянемо, поперше, становище ортодоксального соціалізму та лейборизму, зокрема в англійській ситуації; по-друге, можливі наслідки видатних промислових успіхів у Сполучених Шта-

тах; по-третє, можливі наслідки політичних успіхів Росії. Таким чином наш виклад природно поділяється на три частини:

- I. Англія та ортодоксальний соціалізм.
- II. Економічні можливості Сполучених Штатів.
- III. Російський імперіалізм та комунізм.

I. АНГЛІЯ ТА ОРТОДОКСАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Чимало фактів свідчить, що незалежно від наявності російського елемента в цьому випадку наслідки другої світової війни для соціальної ситуації в Європі будуть подібні до наслідків першої світової війни, проте матимуть більший вплив. Ми, так би мовити, станемо свідками прискорення теперішньої тенденції до соціалістичної організації виробництва *в розумінні, визначеному в цій книжці*.

Найважливіший із цих фактів — успіх англійської Лейбористської партії. Як зазначено в попередньому розділі, цей успіх був сподіваний і не мав викликати подиву. Не був він і повнішим, ніж ми сподівалися. Завдяки англійській виборчій системі реальний розподіл місць у парламенті часом може створити викривлену картину. В Англії за лейбористів проголосувало близько 12 мільйонів чоловік, натомість за консерваторів — близько 10 мільйонів. Часи лібералізму вже, звичайно, минули, але й десяток лібералів, що залишився, репрезентує в парламенті більше виборців, ніж у шестеро більша кількість взятих навмання лейбористів. Іншими словами, за системи пропорційного представництва Лейбористська партія не матиме парламентської більшості супроти об'єднаних консерваторів і лібералів, зате лейбористсько-ліберальна коаліція мала б вигідну перевагу. Розумна суть англійської виборчої системи полягає у створенні сильних урядів та уникненні безвихідних ситуацій. Саме цього досягнуто в даному випадку. Проте ситуація в країні відрізняється від ситуації в парламенті і вона теж відіграє свою роль при оцінці, що є, а що не є політично можливим. Цей очевидний висновок покріплений фактом, що угруповання зліва від офіційної Лейбористської партії не спромоглися істотно поліпшити свого парламентського становища: Незалежна робітничка партія тільки втримала свої три місця, а республіканці вкупі з Комуністичною партією втратили

одне з чотирьох місць, належних їм раніше. З огляду на численні причини, що могли призвести до «радикалізації», цей факт справді дивовижний і є переконливим свідченням політичної зрілості Англії.

Така ситуація має тривати й надалі. Фактично, вона вже утвердилась — як у доборі членів кабінету, так і в заходах, запроваджених і передбачуваних. Прохання до читача знову прочитати те, що сказано в цій книжці під заголовком «Соціалістична політика до схвалення акта про запровадження соціалізму» (розділ XIX, підрозділ IV). Він помітить, що, по-перше, все зроблене або пропонуване лейбористським урядом, спирається на принципи сформульованої там програми, а по-друге, що реальна практика ніколи не заходила так далеко. Зокрема націоналізація Англійського банку є вкрай значним символом і її, отже, можна вважати за історичну віху. Але її практичну вагу можна прирівняти до нуля: банк практично перетворився на відділ міністерства фінансів ще 1914 р. і за сучасних умов жоден центральний банк не може бути чимось іншим. А такі речі, як вугільний закон та законопроект про повну зайнятість, навряд чи й досі ще породжують суперечки — в Англії. Спосіб, яким лейбористський уряд запроваджує або ймовірно запроваджуватиме їх, либонь, потребуватиме майже загальної згоди. Турніри суперечок з найважливіших питань без сумніву поживляють поважну роботу, але не тому, що ці питання та відмінності між ними такі важливі, а тому, що уряди та парламенти не можуть жити без таких суперечок. Усе це так, як і має бути. Перед нами, безперечно, ще один випадок керованого капіталізму, але, оскільки відбулася війна і збіг час, усе робитиметься з яснішою метою і твердішою рукою, ніж раніше, з виразнішою перспективою остаточної ліквідації приватного підприємництва. Три пункти, проте, заслуговують на нашу особливу увагу.

По-перше, саме оця майже ідеальна відповідність політичних дій реальній соціальній та економічній ситуації має таку велику вагу і, з погляду приватновласницького суспільства, становить таку велику небезпеку. Хоч би що казали інтелігенти-екстремісти, — а позиції лейбористського уряду, звичайно, обходять і їх, — крок до соціалістичної Англії буде ширшим, бо він не пов'язаний ні з якими дурницями. Коли вперед посуватись отак відповідально, не треба буде повертатись. Як не буде збурень іззовні, соціальних, полі-

тичних та економічних лих можна щасливо уникати. Якщо урядові пощастить зберегти свій курс, він виконає якраз те завдання, що лежить посередині між завданням лейбористського уряду без влади (як-от Макдональдового уряду, див. вище розділ XXVII, підрозділ IV) і завданням лейбористського уряду майбутнього, чия парламентська більшість матиме паралель у більшості електорату. В цьому полягає єдина надія демократичного соціалізму. Таку надію, що існує для нього на європейському континенті, англійський приклад певною мірою трохи, звичайно, покріплює.

По-друге, в попередньому розділі ми зауважили, що ранні соціалістичні мислителі ніколи не передбачали і навіть не сподівались передбачити ситуацію, коли політичну владу буде передано робітничому класові, а буржуазна жертва звернеться до нього по захист. Ми відзначили ще й другу річ, якої вони не передбачили й не могли передбачити, а саме: меж, до яких виявиться можливим ліквідувати буржуазний устрій, *формально* не руйнуючи юридичного каркасу капіталістичного ладу, і то такими нереволюційними методами, як оподаткування та політика оплати праці. Високе оподаткування і контроль над економікою, запроваджені під час війни, напевне не вдасться зберегти на досягнутому рівні. Але, відступаючи від нього, можна зупинитися на лінії, де буде автоматично виконано деякі з найпопулярніших пунктів соціалістичної програми. Вирівнювання прибутків з допомогою оподаткування вже зайшло так далеко, що знижує ефективність праці, як удатись до російського терміна, таких «фахівців», як лікарі або інженери. Цього й справді досягнуто з допомогою незграбного й дорогого механізму, і людям давно б уже могло спасти на думку, що було б краще обмежити виплачувані прибутки до рівня, на якому ті прибутки опиняються після стягування з них прямих податків, ніж виплачувати те, що потім треба забирати назад. У всякому разі лимон вичавлюють, і водночас стихає радикальна риторика.

По-третє, припустімо, ніби на наступних виборах лейбористи поліпшать свої теперішні позиції і здобудуть підтримку переважної більшості електорату — що тоді діятиме уряд? Уряд може просунутись трохи далі в напрямі вирівнювання прибутків; він може вдосконалити систему соціальних послуг згідно з проектом Беверіджа або з якимсь іншим, зайшовши трохи далі, ніж зайшов би будь-який

інший уряд; лейбористи могли б піти значно далі в соціалізації промисловості. Але кожен з цих пунктів було б дуже важко запровадити. Ми вже бачили, що за умов сучасної Англії є дуже мало чисто економічних заперечень великої міри соціалізації. Ймовірно, й буржуазний опір не становитиме серйозної перешкоди; Англія залежить від роботи своїх промисловців набагато більше, ніж Росія 1917 р., але поки між ними нема непотрібного антагонізму, їхня співпраця забезпечена. І, нарешті, нам не слід надавати великої уваги аргументові, що так сильно впливає на ревних прихильників соціалізації, а саме: кабінетна система врядування не відповідає завданню запровадження соціалізації; інтелігенти, яких тішить видиво диктаторських методів, можуть і справді сумніватись у її ефективності, проте це єдина система, придатна для запровадження соціалізації демократичним шляхом, а реальне керівництво соціалізованими галузями індустрії вимагатиме, звісно, напівавтономних органів, з якими кабінет міністрів співпрацюватиме немов генеральний штаб з окремими арміями. Але реальну проблему становить робітничий клас. Якщо соціалізація не означатиме економічного розпаду, уряд, що провадитиме соціалізацію, напевне не терпітиме теперішню профспілкову діяльність. Найбезвідповідальніший із політиків у передбачуваному випадку зіткнувся б з основною проблемою сучасного суспільства, яку розв'язала тільки Росія,— проблемою виробничої дисципліни. Уряд, який намірятиметься запровадити велику соціалізацію, буде змушений соціалізувати профспілки. І, як показує реальність, робітничий клас найважче піддається соціалізації. Ця проблема, проте, має розв'язок. В Англії шанси успішного розв'язку політичним методом демократії більші, ніж у будь-якій іншій країні. Але шлях до розв'язку може бути тяжким і довгим.

За винятком російського елемента, політична ситуація на Європейському континенті по суті подібна до англійської. Там, де є вільний вибір, ми спостерігаємо в масах сильну тенденцію підтримувати або відновлювати свою прихильність чи то до соціал-демократичних, чи то до католицьких партій. Найочевиднішими прикладами є Скандинавські країни. Схожу тенденцію легко розрізнити навіть у Німеччині, і можна напевне стверджувати, що, якби вона була вільна й не зазнавала чужих впливів, з теперішньої руїни постало б щось дуже подібне до Веймарської республіки. Хоч оче-

видність такого наслідку почасти знецінена прихильністю англійського та американського урядів до соціал-демократів, її покріплює факт, що й російський уряд теж дозволив відбудову соціал-демократичної організації у своїй зоні окупації. Неможливі політичні та економічні умови, нерозумно накинута німецькому народові, дискредитують лейбористське врядування та знищують його теперішні шанси сформуватись і утвердитись. Але все-таки, якщо задля думки проведеного експерименту ми захочемо знехтувати в цьому випадку російський елемент, а далі визнати, що Сполучені Штати та Англія діють проти Німеччини в манері, яку їм диктують і звичайна пристойність, і тверезий глузд, то це було б нашим загальним і діагнозом, і прогнозом. Схожий прогноз ми немов змушені зробити й щодо інших країн, хоч окремі деталі будуть різні: там сформується лейбористські уряди — в католицьких країнах частіше в коаліції з католицькими партіями, ніж окремо — з доморослими й не дуже впливовими комуністичними угрупованнями зліва від них, і їхня політика, хоч і сягне вищого рівня, загалом ітиме тим самим курсом, що й політика двадцятих років, матиме ті самі економічні, політичні та культурні особливості. Повчальним для нас буде приклад невеликої Австрії. Християнським соціалістам (католицькій партії разом з консервативними елементами) повелося добре, комуністам не пощастило, соціал-демократи майже відвоювали свої давні позиції, зберігши більшість своїх давніх лідерів, добре окопаних у вищому партійному керівництві. Навіть партійні програми не дуже й змінилися там, де йдеться про загальні принципи. Тож сучасний рух до соціалізації не є наслідком свідомого вибору. Щодо решти невеликих країн, то тією мірою, якою незалежні від Росії, вони відповідають цьому самому типові, зокрема й Італія. Французький випадок відрізняється від цього типу завдяки великому впливові комуністів (див. нижче III підрозділ). І тільки наша неспроможність розуміти соціальні особливості, відмінні від особливостей, властивих нашим країнам, не дає нам усвідомити, що іспанський випадок — найясніший з усіх¹.

¹ Режим Франко просто відтворює ті інституційні особливості, що внаслідок необхідності, яку неважко зрозуміти, утвердились в Іспанії XIX ст. Франко робив і робить те, що до нього робили Нарваес, О'Доннель,

II. ЕКОНОМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ

1. Перерозподіл прибутку через оподаткування.
2. Грандіозна можливість.
3. Умова її реалізації.
4. Перехідні проблеми.
5. Стагнаціоністська теза.
6. Висновок.

1. Обговорюючи становище в Англії, ми зауважили, що за сучасних умов з допомогою оподаткування та політики у сфері заробітної платні можливо — до меж, про які і мріяти не могли соціалісти XIX ст. — відбирати в буржуазній верхівці більшу частину того, що, згідно з марксистською термінологією, називається додатковою вартістю². Те саме зауваження слушне й щодо Сполучених Штатів. Великою мірою, якої загалом не усвідомлюють, «новий курс» був спроможний експропріювати категорії громадян із найвищими прибутками навіть іще перед війною. Досить лише навести кілька цифр, які свідчать про темпи зростання (особистого) прибуткового податку і додаткового податку на прибуток, і то лише до 1936 р.: 1929 р., коли загальний виплачений прибуток оцінювали у 80,6 мільярдів доларів, категорії громадян з прибутками понад 50 000 доларів (оподатковуваний прибуток) після виплати прибуткового та додаткового прибуткового податків зоставалося 5,2 мільярдів доларів, а 1936 р., коли загальний виплачуваний прибуток становив 64,2 мільярдів доларів — менше 1,2 мільярдів³. Оподатковувані прибутки понад 100 000 доларів на-

---

Еспартеро, Серрано. Той факт, що бідолашна Іспанія стала тепер м'ячем у грі міжнародної політики з позиції сили, у грі, в якій вона сама не має ставок, спричинився до пропаганди, яка затемнює дуже ясний стан речей.

² Читач, звичайно, зауважив, що в цьому твердженні нема нічого про вплив такої політики на розмір — і кінцевий ступінь зростання — національного прибутку. Зокрема воно не відкидає можливості, що, коли всі прибутки будуть цілковито зрівняні, робітничий клас у далекій перспективі отримуватиме менше реального прибутку, ніж якби отримував, коли б уся марксистська додаткова вартість припадала «капіталістичній» верхівці.

³ Див. дуже інформативну статтю: I. de Vegh, *Savings, Investment, and Consumption*, American Economic Review (Papers and Proceedings of the 53d Annual Meeting, February, 1941, pp. 237 et seq.). Як там пояснено, дані, з яких утримували суми, були визначені, не враховуючи прибутків з цілком звільнених від оподаткування урядових цінних паперів і враховуючи прибутки від приросту капіталу. Крім того, ці суми, звичайно, не точно відпові-

віть тоді цілком поглинались, якщо врахувати й податки на майно. З погляду наївного радикалізму єдиний клопіт із цими та наступними заходами конфіскації полягав тільки в тому, що вони не йшли досить далеко. Але це не змінює факту, що тепер нас цікавить, а саме: незалежно від війни й справді відбувався величезний перерозподіл багатства, перерозподіл, який кількісно можна порівняти з тим, що його запроваджував Ленін. Теперішній розподіл прибутків, що застаються після виплати податків, дуже добре узгоджується з таким розподілом у Росії, надто коли взяти до уваги той факт, що завдяки великій вазі в бюджетах громадян із високими прибутками особистих послуг та товарів, що містять відносно багато праці, купівельна спроможність долара в руках громадян із високими прибутками в Сполучених Штатах упала набагато нижче, ніж купівельна спроможність долара в руках громадян із низьким прибутком⁴. До того ж можна знову навести подане раніше спостере-

дають кількісним даним загального виплаченого прибутку (за комерційними оцінками), проте їх можна вважати за показники тих даних. Причина, чому я безпосередньо не скористався цими даними (з бюлетеня «Statistics of Income»), очевидна, але вибір років потребує пояснення: 1929 р. був роком, коли прибутки понад 50 000 доларів після утримання прибуткового податку і додаткового прибуткового податку досягли абсолютного максимуму; 1936 р. вибраний тому, що це останній рік, на який, по-перше, не впливала криза 1937—1938 рр., а по-друге, який був цілком вільний від впливу війни, що почалася 1939 р.

⁴ Порівняння між різними країнами зробити, звичайно, дуже важко і вони, либонь, не завжди переконливі. Але російський закон від 1 квітня 1940 р. про прибутковий податок показує, що навіть такий низький прибуток, як 1812 крб. за рік, уже оподатковувався. Він також указує на існування прибутків понад 300 000 крб., з яких стягувався податок у розмірі 50%. А тепер цілковито знехтуймо податок на найнижчі прибутки і візьмімо за середній прибуток у групі 1812—2400 крб. прибуток у 2000 крб.; далі вважаймо, що середній залишений прибуток у найвищій групі не більший за 150 000 крб. (хоча ті 300 000 крб. до оподаткування становили нижню межу). Тоді ми виявимо, що вища з цих середніх величин у 75 разів більша за нижчу. Навіть якщо (1940 р.) за американський еквівалент (звичайно, не за купівельною спроможністю, а в розумінні еквівалентної позиції на шкалі прибутків) нижньої середньої величини взяти таку малу суму, як 1000 доларів, то на американській шкалі розподілу залишеного прибутку (навіть не беручи до уваги зменшення прибутків, обумовленого потребами суто воєнного фінансування) ми вочевидь не знайдемо багато підстав потверджувати, в світлі російського зразка, популярні фрази про страшну нерівність, «концентрацію влади», вимірювану концентрацією прибутку, тощо. Факти, подані в добре відомій крижці Б'єнстока, Шварца і Югова про керування промисловістю в Росії (Bienstock, Schwarz, Yugov, *Industrial Management*), теж потверджують такий погляд. Чимало інших подробиць

ження, яке стосується Англії. Тут тиск на категорію громадян із високими прибутками, звичайно, не обмежується тими, в кого «50 000 доларів і вище». Дедалі зменшуючись, він сягає і тих, у кого прибуток становить лише 5000 доларів. Немає жодного сумніву, надто у випадку лікарів із середнім рівнем професійного успіху, що це часом призводить до вельми небажаного зниження ефективності праці.

Отже, поки що наслідки впливів війни та робітничих заворушень, які є її природним супроводом, на соціальний устрій, здається, майже такі самі, як і в Англії. Той факт, що в Сполучених Штатах немає добре організованої робітничої партії, міг би спонукати нас до роздумів про можливість розвитку в напрямі цехового, а не централістського соціалізму. Проте в іншому аспекті цей факт лише потверджує один із прогнозів, поданих у цій книжці, оскільки групи тиску такі ж могутні, як і партії, але набагато менш відповідальні; через те вони й ефективніші як таран.

2. Однак є ще один факт, який характеризує суспільну ситуацію в Сполучених Штатах, а проте не має аналогії більш ніде в світі і цілком може вплинути на наш діагноз щодо шансів приватнопідприємницької системи, принаймні на такий короткий проміжок, як п'ятдесят або близько того років. А факт такий: колосальний індустріальний успіх, якому ми є свідками. Дехто із спостерігачів схильний уважати, що цей успіх, завдяки якому виграно війну і на додачу захищено американський робітничий клас від злиднів, визначатиме ще й післявоєнну ситуацію — навіть такою мірою, що цілком зможе знищити шанси розвитку соціалізму, власне, того його різновиду, що має чисто економічну природу. Сформулюймо ж цей аргумент у його найоптимістичнішій формі.

указує на те саме, приміром, факт, що ті верстви фахівців, які в Сполучених Штатах раніше могли, а тепер не можуть тримати хатню послугу, тішаться цим привілеєм — вартим тонни електричного хатнього начиння — у Росії. Але всі ці наші міркування не враховують пільг, що їх не згадано у графі прибутків. Влада і суспільне становище — що є одними з основних причин поцінування високих прибутків — промислового управителя, надто якщо він голова місцевої організації більшовицької партії, набагато більші і вищі, ніж влада і суспільне становище американського підприємця.

Який цікавий феномен — відставання ідей! Чимало зичливих людей у нашій країні *нині* висловлює жах та обурення з приводу соціальної нерівності, яка була тут п'ятдесят років тому, але якої вже нема. Життя змінюється, гасла залишаються.

Знехтувавши на якийсь час комплекс перехідних проблем і зосередившись на 1950 р. як на першому «нормальному» році — для провісників майбутнього це звичайна річ,— ми гіпотетично оцінимо валовий національний продукт — вартість усіх вироблених товарів та послуг до амортизаційних відрахувань,— визначений із допомогою покажчика рівня цін за 1928 р. (за даними Бюро статистики праці), у двісті мільярдів. Це, звичайно, аж ніяк не передбачення реального обсягу виробництва, сподіваного на той рік. Це навіть не оцінка потенційного рівня виробництва при високій, якщо не «повній» зайнятості. Це лише оцінка того, яким може бути цей потенційний рівень виробництва в разі дотримання кількох умов, які зараз будуть сформульовані. Отже, в такому разі цей рівень високий, проте ані незвичайний — ми згадували й більші числа,— ані нерозумний. Він узгоджується з тривалим минулим досвідом середнього річного приросту виробництва: взявши наш «нормальний темп приросту в 3,7% за рік» (див. вище розділ V) і почавши з суми валового національного продукту за 1928 р., яка становила близько 90 мільярдів, ми дістанемо трохи менше ніж 200 мільярдів для 1950 р. Цьому не слід надавати надто великої ваги. Але я все-таки повторюю, що заперечення, суть якого в тому, що така екстраполяція безвартісна, оскільки виробництво не зростало такими темпами в тридцяті роки, не матиме сили і тільки доведе неспроможність опонента зрозуміти її. Проте, тією мірою, якою це стосується потенційного рівня виробництва, цифри, що свідчать про реальний розвиток системи в роки війни, вочевидь набагато переконливіші: якщо вірити воєнній статистиці, валовий національний продукт, зведений до рівня цін 1928 р., був 1943 р. дуже близьким до того, яким би він мав бути, щоб досягти мети двісті мільярдів доларів 1950 р.

Тепер *припустімо*, що ця можливість справді реалізована⁵. А тепер щедро відрахуймо на відновлення промисловос-

⁵ Припущено, що реалізація цієї можливості вимагатиме сорокагодинного робочого тижня плюс додаткові години праці в критичні миті. Проте повної зайнятості не передбачено. Дефініції повної зайнятості та оцінки рівня зайнятості, що відповідають будь-якій даній дефініції, широко варіюються і пов'язані не тільки із статистичними, а й з куди тоншими теоретичними питаннями. Я мушу задовольнитися заявою, щоб за умов, характерних для ринку робочої сили Сполучених Штатів, 1950 р. загальна кількість робітничого класу сягне приблизно 61 млн. чоловік (ураховуючи два або три мільйони в збройних силах). Я не вважаю, що число *статистич-*

ті та нові «інвестиції» (зокрема й будівництво житла) 40 мільярдів (20%, які дорівнюють середнім показникам, що їх підрахував професор Кузнец за 1879—1929 рр.)⁶. Значення решти 160 мільярдів для теми нашого викладу полягає в двох фактах. По-перше, як не буде страшної нерозпорядливості, величезна маса доступних товарів та послуг, яку відображає ця цифра (хоча до неї не входять нові будинки), обіцяє такий рівень задоволення економічних потреб навіть найбідніших членів суспільства, зокрема старих, безробітних і хворих, що (з сорокагодинним робочим тижнем) зникне все, що можна було б назвати стражданням або нуждою. В цій книжці не раз наголошувано, що проблема соціалізму — аж ніяк не суто економічна і що цей збільшуваний реальний прибуток поки що цілковито не спромігся утихомирити чи то маси, чи то їхніх союзників-інтелігентів. Але в цьому випадку обіцянка не тільки зваблива, а й безпосередня: для її виконання потрібно не набагато більше, ніж відвернути ті спроможності та ресурси, що довели свою силу під час війни, від виробництва для воєнних цілей, зокрема і від виробництва споживчих товарів, експортованих до союзних країн, та спрямувати їх на виробництво товарів внутрішнього споживання; після 1950 р. цей аргу-

---

но безробітних чоловіків і жінок буде, можливо, того року меншим за п'ять або шість мільйонів, цифри, яка обіймає, крім справді несамохить безробітних (тобто несамохить безробітних, що зоставалися б несамохить безробітними відповідно до будь-якої дефініції), велике число напівнесамохить безробітних та просто статистичних безробітних. До цифри не входить «приховане» безробіття. Я гадаю, що вона цілком сумісна з визначеною нами сумою двісті мільярдів. Вона мало пов'язана з вадами, притаманними капіталістичній системі, і великою мірою пов'язана із свободою, яку капіталістичне суспільство надає робітничому класові. Навіть у книжці сера Вільяма Беверіджа про повну зайнятість є цютовливо зауважено натяки на керівництво і примус. Проте слід додати, що я уявляю собі 1950 р. як рік циклічного процвітання. Якщо він таким не буде, тоді слід розуміти, що наше обговорення стосується наступного за ним року процвітання. Середня кількість (статистично) безробітних за добрі і погані роки буде більшою за п'ять або шість мільйонів — можливо, сім або вісім. Тут немає нічого страшного, бо, як буде пояснено, безробітним можна надати цілком достатню допомогу. Але саме циклічні флюктуації капіталістичної економіки здебільшого призводять до додаткового безробіття, що сягає вище «нормального рівня».

⁶ Амортизаційні відрахунки в розмірі 10—12% не є надто великими для системи, що має такий високий рівень виробництва. 8—10% на «нові» інвестиції — пай вочевидь дуже щедрий і, на думку більшості прогнозистів, завеликий. Див. нижче уступ 5.

мент буде слухний а fortiori. По-друге — знов-таки як не буде страшної нерозпорядливості,— все це можна буде здійснити, не порушуючи органічних умов капіталістичної економіки, зокрема і високих винагород за промисловий успіх та всіх інших нерівностей прибутку, можливо, потрібних для того, щоб капіталістична машина функціонувала згідно з задумом. *Тільки в самих Сполучених Штатах нема потреби приховувати за сучасними програмами оздоровчих соціальних заходів ту фундаментальну дилему, що в будь-якій країні паралізує волю кожної відповідальної людини: дилему між економічним прогресом і негайним збільшенням реального прибутку мас.*

Крім того, з валовим національним прибутком 200 мільярдів доларів не становитиме ніяких труднощів довести державний прибуток до 40 мільярдів доларів, не завдавши шкоди економічній машині. За цінами 1928 р. суми 30 мільярдів досить, щоб фінансувати всі функції, які 1939 р. виконували федеральний, штатні й місцеві уряди, плюс значно збільшений військовий апарат і обслуговування боргу та інших тривалих зобов'язань, набутих відтоді⁷. Зостанеться приблизно 10 мільярдів — за цінами 1928 р. або більша сума відповідно до будь-якого вищого рівня цін, що може встановитись⁸,— 1950 р. і сума, набагато більша за цю, в наступному десятиріччі для фінансування нових соціальних послуг або вдосконалення вже наявних.

3. Але саме тут, у серці державного фінансування та врядування, ми найясніше починаємо розуміти значення нашої застороги: «Як не буде страшної нерозпорядливості». Бо в цій сфері ми справді спостерігаємо воістину страшну неспроможність порядкувати державними ресурсами. З теперішніми принципами і теперішньою практикою аж ніяк не вдасться нагромадити 40 мільярдів при рівні валового національного продукту 200 мільярдів, не завдавши шкоди

---

⁷ Для нашої теперішньої мети нема потреби розрізняти державні видатки на товари та послуги і просто передачу майна і коштів. Але припущено, що з 30 мільярдів приблизно 25 мільярдів становитимуть першу частину видатків, а п'ять — другу. Слід зауважити, що тут (на 1950 р.) не враховано пенсій ветеранам та інших виплат, проблему, яку слід розглядати окремо.

⁸ Загалом не можна вважати, що річний прибуток держави змінюється залежно від рівня цін. Але для нашої мети, яка полягає в тому, щоб дістати приблизне уявлення, можна скористатися і цією спрощеною гіпотезою.

економічній машині. І *неправда*, що 30 мільярдів — або яка завгодно інша сума, що відповідатиме їм при рівні цін, вищому за рівень 1928 р., — задовольнить усі згадані потреби. Це стане правдою тільки в тому разі, коли робота всієї державної адміністрації буде раціоналізована з метою ліквідації дублювання (а то й потроєння) функцій — такого, як, щоб навести лиш один приклад, ми спостерігаємо у випадку оподаткування прибутків, коли перекриваються сфери діяльності не тільки самих федеральних агентств, а й федеральних агентств із штатними й місцевими агентствами, що пояснюється браком ефективної координації та чітко визначеної індивідуальної відповідальності; на федеральному рівні до цього призводить головно відсутність сконсолідованих «міністерств» та існування великого числа напівнезалежних «управ» і «рад». Слід позбутися й багатьох інших явищ, які є джерелами марнотратності й завадою ефективності, а насамперед слід позбутися духу марнотратництва, який тішиться, витративши мільярд там, де вистачило б ста мільйонів. Теперішній стан речей провіщає саме тільки лихо державному керівництву фінансами й промисловістю і, фактично, сам по собі є достатньою підставою, щоб породити супроти себе опозицію багатьох людей, які є всього лиш «економічними роялістами».

Але й це ще не все. *Економія* — яким непопулярним стало нині це слово! — в певному розумінні може бути менш потрібною в багатих країнах, ніж у бідних, — у тому розумінні, що в бідних країнах марнотратництво загрожує нуждою, а в багатих — ні. Але економія в іншому розумінні — тобто справжня економія, а не ота нібито економія бюрократії і Конгресу, які цілком готові заощадити пенні, процвиндривши мільярди — не менш потрібна в багатій країні, щоб підвищити ефективність використання її багатства, як і в бідній країні, щоб підтримати саме її існування⁹. І це стосується не тільки вартості державного врядування, а й використання фондів, що йдуть на виплати всіляких допомог. Класичним прикладом є, звичайно, допомога безробітним — тією мірою, якою вона полягає у виплатах індивідам. Поки поведінка робітника, як працевлаштованого, так і безробітного, не буде під таким суворим дер-

⁹ Теорію, яка містить висновки зовсім протилежного змісту, обговорено нижче в уступі 5.

жавним контролем, як у Росії, економне використання фондів, створених для підтримки безробітних, неминуче означатиме, що допомога має бути набагато нижчою за зарплату, яку безробітний міг сподіватися заробити. Як показує американська статистика обороту робочої сили, за нормальних умов у країні завжди існує великий прошарок напівсамохитів і напівнесамохитів безробітних, економічний тягар якого має тенденцію збільшуватись унаслідок необгрунтованого надання допомоги з безробіття та її високого рівня відносно зарплати, так що можливість досягти мети 200 мільярдів доларів буде змарнована.

Є, проте, ще одна умова, яку слід виконати, аби ця можливість реалізувалася: «політики» та бюрократія не повинні нам заважати. Нема очевиднішої думки, ніж твердження, що діловий механізм не зможе функціонувати у властивій йому манері, коли його найважливіші «параметри роботи» — зарплати, ціни, процентні ставки — будуть передані в політичну сферу і там їх трактуватимуть відповідно до вимог політичної гри або, що часом іще серйозніше, відповідно до ідей якихось планувальників. Для ілюстрації нам вистачить трьох прикладів. По-перше, самого реального становища робітничого класу, якщо воно збережеться, досить, щоб перешкодити прогресу до мети двісті мільярдів доларів валового національного продукту і створити ще більшу перешкоду при дальшому рухові вперед. Найявний рівень зарплат — тільки одна з причин цього явища, не менш важливими чинниками є ще й розлад підприємницького планування та дезорганізація робітників, навіть коли ті працюють. Діючи спільно, всі ці чинники не тільки не дають досягти можливого за інших умов рівня, встановлюючи ненормально високі винагороди для кожного, хто найме якомога менше робітників, — вони призводять до своєрідної «втечі від робітників»¹⁰.

---

¹⁰ Слід зауважити, що вислови «збільшення виробництва» і «збільшення зайнятості» не можна трактувати як синоніми. Адже в певних межах можливо зменшувати зайнятість, не зменшуючи випуску продукції, або збільшувати випуск продукції, не збільшуючи зайнятості. Причина, чому в сучасній літературі часто подається, що зміни випуску продукції та зайнятості пов'язані прямо пропорційно, полягає в одній з головних рис кейнсіанської системи. Ця система обмежена, бо розглядає досить короткі причинні ланцюжки і припускає, що кількість і якість промислового обладнання залишаються незмінними, тож комбінація чинників виробництва не

По-друге, хоч би які позитивні риси приписував йому читач, контроль за цінами, здійснюваний досі,— це ще одна перешкода для розширення виробництва. Я чув, що сталінський режим заохочує критику своєї бюрократії. А в нас такого вочевидь нема. Я пошаную загально визнаний етикет, прямо признавшись, що чимало здібних людей добре працювало в Управлінні регуляції цін, що багато інших, не таких здібних, якомога старались, і притлумлю будь-які сумніви, які можуть виникнути в моїй голові, щодо його дотеперішніх досягнень, надто через те, що його найбільші невдачі пов'язані з обставинами, над якими воно не мало влади. Але слід таки припустити, що принаймні для сьогодення і майбутнього політика заохочувального збільшення ставок зарплати, поєднана з контролем за цінами, якщо тільки вона не прагне поставити неколкошки приватне підприємництво, нерозумна і не сприяє швидкому розширенню виробництва; що розлад системи відносних цін, породжений тим, що регулювальний орган може «запечатати» деякі ціни — ціни виробників, які мають мало зв'язків в уряді — набагато ефективніше, ніж інші ціни — ціни виробників, яким не бракує зв'язків в уряді,— зменшує ступінь економічної ефективності системи; що фіксація цін *per se* не визначає всього розміру заподіяної шкоди: не менш важливим є заохочення неефективності з допомогою практики

може зазнати великих змін. Якби це було так (а коли брати найкоротші періоди, це приблизно так), тоді, звичайно, вони змінюються разом, хоча загалом не в прямо пропорційній залежності одне від одного.

Слід зауважити ще й таке: наш аргумент містить і припущення, що зміни ставок зарплати можуть призвести до змін зайнятості протилежного знаку. Я й справді вважаю, що високий рівень ставок зарплати завжди, а надто в тридцяті роки, становив головну причину американського безробіття і що таких наслідків слід сподіватися і в майбутньому, якщо політика високих зарплат триватиме. Це твердження суперечить як ученню кейнсіанської ортодоксії, так і поглядам деяких інших економістів, і довести його тут нема можливості. Отож нам пощастило: для нашої теперішньої мети і з огляду на те, що йдеться лише про 1950 р., а не про якийсь дальший розвиток, слушним стане й трохи вужче твердження, з яким напевне погодився б і пізній лорд Кейнс: за умов, які, ймовірно, існуватимуть у цій країні протягом наступних чотирьох років, високі ставки зарплати, якщо вони не будуть зрівноважені додатковим підвищенням цін, негативно впливатимуть як на випуск продукції, так і на зайнятість, причому на зайнятість більше, ніж на випуск продукції.

«субсидування» висококоштных та «вичавлювання» низькокоштных виробників¹¹.

Непоступлива ворожість бюрократії, сильно, як виявляється, підтримувана громадською думкою, до промислового самоврядування — самоорганізації, саморегуляції, кооперації — це третя перешкода на шляху до послідовного прогресу і, в зв'язку з цим, до розвитку, який може розв'язати чимало проблем політики економічних циклів, а зрештою і проблему переходу до соціалістичного ладу. Оборонці бюрократії незмінно заперечують підстави для такого погляду, бо об'єднані дії бізнесменів уважано за незаконні і вони стають об'єктом судового переслідування тільки в тому разі, якщо вони пов'язані з «таємною змовою про стримування ділової активності». Та навіть якщо можна погодитись із цією юридичною інтерпретацією наявної практики — і якщо можна погодитись також з офіційними теоріями того, що становить «таємну змову про стримування ділової активності» або антисоціальну практику взагалі¹², — все ж зостається істинним, що: а) концепція «стри-

---

¹¹ Я не претендую, що знаю, чим урешті скінчиться плутанина, спричинена президентським вето на перший закон про контроль за цінами і ухваленням через місяць закону про швидке скасування обмежень на зростання цін. Та оскільки я готовий доводити, що Управління регуляції цін, як воно тепер функціонує, неминуче закриватиме шлях до ефективної мирної економіки, і оскільки можливі наслідки цієї плутанини напевне постануть як доказ на користь доконечності зберегти контроль за цінами, то мушу попросити читача розглянути дві речі. По-перше, аргумент на користь скасування контролю за цінами не є аргументом на користь того, щоб, ніяк не підготувавшись чи не створивши якогось перехідного механізму, дати йому впасти, коли ніхто або не сподіватиметься цього, або, здається, не буде готовий до такого. По-друге, якщо у відповідь на свою поразку адміністрація мстиво ударить по цілях, вибраних радше за їхню непопулярність, ніж з огляду на якусь розумну причину, можуть з'явитися наслідки, нітрохи не пов'язані з падінням контролю за цінами *per se*. Про проблему інфляції див. нижче уступ 4.

¹² А фактично з цими теоріями погоджуватись не можна. Вони справді охоплюють чималий спектр діяльності, що його, на думку кожного, має визнати незаконним будь-яка юридична система. Та, крім цього, є ще й інший спектр діяльності, до якого правник формує своє ставлення, просто переймаючи поширені упередження. Важливим джерелом прикладів тут є дискримінація, неоднакове ставлення. Навіть найдосвідченіший економіст відчує великі труднощі при аналізі *всіх* тривалих наслідків того чи того випадку. Якщо правосуддя чинять, спираючись лише на загальні правові або популярні гасла і провадячи «кампанії», елемент тверезого глузду, що міститися в антидискримінаційних настроях, може цілковито щезнути. А здійснюваний з найкращих міркувань метод вибіркового судового пе-

мування ділової активності» обіймає значну частину невдалих спроб промислової кооперації в царині цінової та виробничої політики саме там, де така кооперація виконувала б украй потрібну функцію; б) проміжні випадки, а також випадки, в яких елемент стримування ділової активності не становить головного пункту угоди, навряд чи будуть безсторонньо розглянуті персоналом, до складу якого входить чимало людей, неадекватно обізнаних з природою ділових проблем, причому дехто з них активно виступає проти системи, що її їм потрібно регулювати, або принаймні проти сектору «великого бізнесу» в цій системі; в) постійна загроза судового переслідування за правопорушення, які не завжди легко відрізнити від не забороненої законом ділової діяльності, може мати такі наслідки для провадження бізнесу, на які ніхто й не сподівався.

Останній пункт ілюструє той аспект робітничих, цінорегулювальних та «антимонопольних» проблем, що ніколи не привертав тієї уваги, на яку він заслуговує, а саме: виснаження підприємницької та управительської енергії. Бізнесменові, ходу якого ненастанно порушує не тільки потреба зважати на щоразу нові аспекти суспільних інституцій, а й необхідність «не схилити голову» перед тією чи тією радою, не зостається вже сили на розв'язок його технологічних і комерційних проблем. Ніщо так не викриває механістичного підходу економістів та їхньої віддаленості від «реального життя», як те, що серед них навіть один з десяти не визнає впливу цього особного «людського фактора» на людський організм — хоча, наприклад, будь-яка розумна людина навряд чи не помітить зв'язку між жалюгідною величиною покажчика фізичного обсягу промислової продукції за 1945 р. та цим фактором як *однією* з багатьох причин такого стану. Але й це ще не все. За теперішніх умов успіх у провадженні бізнесу набагато більше залежить від здатності домовлятися з робітничими лідерами, політиками та державними урядовцями, ніж від ділових спроможностей у властивому розумінні цього слова. Отже, крім найбільших концернів, що можуть собі дозволити наймати найрізноманітніших фахівців, на чільні позиції тепер мають тенденцію

реслідування, мета якого — попускати у випадках, коли формально незаконна дискримінація вигідна *всім* причетним сторонам, — кожен, хто колинебудь прослухав навіть елементарний курс економіки, знає або повинен знати такі випадки, — може тільки призвести до найнестерпнішої сваволі. Ми лише побіжно можемо вказати на методи поправи таких ситуацій.

виходити скорше всілякі «посередники» та «експерти», ніж «виробничники».

Читачеві, певне, видається, що про політику, проваджену на щойно окреслених засадах, навіть мови не може бути — вона неминуче зазнає краху внаслідок вибуху справедливого обурення або ж розіб'ється об скелі саботажу та інші форми опору — і що сама мета 200 мільярдів доларів — не що інше, як марення. Та це не зовсім так. З одного боку, економічна машина Сполучених Штатів досить сильна, щоб витримати певне марнотратництво та нераціональність — укупі, як ми знаємо, з невеликим неминучим безробіттям — ціною індивідуальної свободи. З другого боку, останнім часом політики і громадськість начебто «мінються» свої погляди. І не слід забувати про податливість людської натури, на якій ми так сильно наголошували в цій книжці (зокрема розділ XVIII, підрозділ II). Експеримент з «новим курсом» і досвід воєнного періоду можуть бути переконливі, оскільки промислова буржуазія ніколи не сподівалася, що такі умови триватимуть. Але певна «освіта» таки, мабуть, відбулася. Таким чином для досягнення якщо не максимальної ефективності, то принаймні досить високого її ступеня, вистачило б порівнюючи невеликих змін у теперішньому оподаткуванні¹³. З іншого боку, порівнюючи невелике посилення юридичного захисту — здійсненого, можли-

¹³ Приміром, — уважайте, що це лише приклад, узятий із цілого ряду можливих методів, — цілком достатніми могли б виявитись наступні заходи: а) ліквідація подвійного оподаткування тієї частини прибутків акціонерної промисловості, яка виплачується у формі дивідендів; з огляду на британський досвід це навряд чи стало б приводом для «вибуху справедливого обурення»; ми дотримуємось німецької системи і чисто формальний аргумент на її користь — це теорія німецького економіста Адольфа Вагнера (1835—1917 рр.); б) дозвіл віднімати від оподаткованого прибутку ту частину індивідуального прибутку, яка інвестується. Особисто я згоден із думкою професора Ірвінга Фішера, що збережену частину слід віднімати (зокрема з огляду на небезпеку інфляції). Але щоб позбутися вразливих місць кейнсіанства, я обмежую інвестовану частину. Технічні труднощі тут не дуже серйозні, принаймні не нездоланні; в) прийняття одного з кількох наявних методів, що дозволяють відраховувати всі втрати протягом певного часу; г) націоналізація, систематизація та розвиток податків з продажу і з обороту. Цей пункт повинен подобатись захопленим прихильникам Росії, а не доводити їх до безтямного гніву. Фактично, при таких ставках оподаткування, як у Росії (приміром 31 цент за фунт пшеничного борошна найвищої якості [Москва, 1940 р.] або, оскільки перерахунок карбованцевих сум у долари справа дуже сумнівна, 62% від роздрібною ціни картоплі, 73% від роздрібною ціни цукру, 80% від роздрібною ціни солі; див.

во, з допомогою відповідної кодифікації промислового права — усунуло б загрозу свавільних утручань у робочий день бізнесмена, а дедалі багатший досвід регулювальних органів та краща підготовка їхнього персоналу могли б довести всю ту справу до кінця¹⁴. Крім того, країна недавно дала доказ своєї готовності ухвалити закони, що відповідали б таким побажанням. Щодо становища робітничого класу, то, певне,

Р. Наенсел, «Soviet Finances», *Openbare Financiën*, № 1, 1946), і при такому злиденному населенні, як у Росії, податок з продажу й справді може становити страшний бич; та при поміркованих ставках і в таких багатих країнах, як Сполучені Штати, це чудове й нітрохи не шкідливе знаряддя державної фінансової політики, надто корисне при фінансуванні заходів, спрямованих на підтримку лише верств із низькими прибутками. З допомогою цього податку можна буде зібрати п'ять або шість мільярдів доларів, і майже ні для кого це не буде обтяжливим. Та оскільки урядам штатів і місцевим урядам слід буде надати компенсацію за втрату прибутків, пов'язану з націоналізацією податків — адже говорити про якусь «новацію» було б, звичайно, не зовсім правильно, — і оскільки, крім того, необхідно було б унести зміни до наявних акцизів — чистий прибуток міністерства фінансів становив би не більше двох-трьох мільярдів доларів; отже, податок з продажу плюс особливі акцизи могли б загалом зібрати десь дев'ять чи десять мільярдів; д) націоналізація і рішучий перегляд на користь дружин і дітей майнового оподаткування. Підставою для цього є те, що теперішнє законодавство ліквідує, конфіскуючи, за винятком дуже помірних сум, один з найсуттєвіших елементів капіталістичної системи. Той, хто схвалює цю конфіскацію з неекономічних причин, має зі свого погляду цілковиту слушність, обстоюючи необхідність конституційної поправки такого змісту. А той, хто схвалює цю конфіскацію на підставі економічного аргументу, що його можна знайти на 373-й сторінці написаній в пізній період книжки лорда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*) — або в похідних від неї працях, — цілковито помиляється.

Нас не обходить питання, що б задовольнило б інтереси, на які впливає політика. Проте, фактично, більшість пропозицій податкового реформування, які поки що надійшли від підприємчих організацій, свідчать про велику поміркованість і, коли й не пов'язані якимсь іншим чином з нашим аргументом, немов показують, яку добру «освіту» здобув клас підприємців.

¹⁴ Тут я привертаю вашу увагу до пункту, важливого не тільки для теми, яку ми розглядаємо. Досвідчена бюрократія формується дуже повільно і її не можна створити з власної волі. Бюрократичним органам Сполучених Штатів хвороби швидкого росту властиві такою великою мірою, що тимчасова політика збивання пихи становить не тільки державний інтерес, а і її власний. Серед інших проблем є і така: вашінгтонська бюрократія ще не знайшла свого справжнього місця. Трапляється знов і знов, що окремі її представники впроваджують якісь власні програми, почуваються реформаторами і ведуть переговори з конгресменами, сенаторами та членами інших інституцій через голови своїх начальників. Часом якась ідея набуває нездоланної сили, і ніхто не знає її походження. Цей шлях веде до хаосу та провалів.

нас може трохи втішити факт, що політика згідно з розглянутими нами пропозиціями не тільки не потребує відмови від бодай однієї статті з того, що більшість людей схильні вважати за головне досягнення соціальних реформ «нового курсу», а й забезпечить економічну основу для дальшого поступу. Слід зокрема зауважити, що високий рівень зарплат становитиме загрозу для наших шансів досягти мети тільки в тому разі, якщо програму підвищення платні запроваджені ватимуть, виконуватимуть і фінансуватимуть таким чином, щоб завдати найбільшої шкоди. Саме по собі це твердження цілком реальне¹⁵.

Навіть якщо й так, потрібно чимало оптимізму, аби сподіватися, що необхідні поправки буде зроблено — ба навіть що за умов проваджені в країні політики з'явиться прагнення братися до такої серйозної і жертвовної роботи, неуславленої гаслами, сповненої всіляких дрібних труднощів і вкрай невдячної. Народні маси, певне, полюблять ту Америку, що постане після тяжких зусиль, але людину, що пробиватиме шлях до неї, вони зненавидять.

4. Ми ще досі не згадували перехідних проблем. Вони, по суті, пов'язані з нашою темою тільки в одному аспекті: перехідні труднощі можуть створити ситуації і спричинитися до заходів, які, ймовірно, квазіперманентно перешкоджатимуть розширенню виробництва і цілковито знецінять нашу «оцінку можливостей». Найочевиднішим, а водночас і найсерйознішим прикладом є небезпека інфляції. 1920 р. індекс оптових цін був десь у 2,3 рази вищий за рівень 1914 р. Це сталося внаслідок роботи економіки на війну, і та робота не тільки менша та коротша від недавньої роботи на війну за обсягом товарів і послуг, а й відповідальніше фі-

---

¹⁵ Для ілюстрацій цього пункту пригадаймо нашу недавню історію. Прихильники «нового курсу» на початку тридцятих років мали звичай глузувати з гасла «Або реформи, або відбудова». Це глузування доводить, що вони цілком усвідомлювали той елемент істини, який містився в цьому гаслі. По суті, якщо йдеться про політичні гасла, це гасло абсолютно правильне. Проте слід розуміти, що воно стосувалося того безладдя та безвідповідальності, з якими провадилась «реформа», а не будь-якої з поставлених перед нею цілей. Зараз ми в дуже схожому становищі і наша біда полягає в тім, що для декого заподіяння шкоди економічному процесові капіталізму — саме та риса реформи, що їм найдужче припала до вподоби. Реформа без такої шкоди не мала б для них ніякої привабливості. А реформа, супроводжувана політикою, яка забезпечує успіхи капіталізму, була б найтяжчим лихом, що може з ними трапитись.

нансована на одиницю товарів і послуг. Тоді не було нічого подібного до теперішнього незадоволеного попиту. Податкові пільги створили адекватні мотиви для інвесторів із вигодою для себе тримати великі кількості облігацій воєнної позички. І, як виявилось, уточнена загальна сума банківських депозитів (ураховано терміни та попит, всі депозити, крім міжбанківських та депозитів уряду Сполучених Штатів, другорядні суми в процесі інкасо) та кількість позабанківських грошей досягли в квітні цього року 174 мільярдів доларів (55,17 мільярдів у червні 1929 р. та 60,9 мільярдів у червні 1939 р.), і важко сказати, яка частина наявних у громадян державних облігацій буде обернена на готівку *задля цілей інших, ніж виплата боргу*. Будь-яка розумна людина спроможна сформулювати власну думку про те, що це означає за даних обставин, надто зважаючи на сприяння, а то й пряме потурання уряду нерозумним і загальнопоширеним вимогам підвищити ставки заробітної плати — адже інфляція настає через платіжні відомості¹⁶. Тій самій розумній людині буде неважко добачити як авторів, котрі проповідують, буцімто нема «ніякої» небезпеки інфляції¹⁷, так і авторів, котрі кажуть, що скажена інфляція причаїлась за першим рогом. Щоб наголосити на вазі одного пункту, пов'язаного з нашим аргументом, і з огляду на неможливість розглянути тут цю проблему задовільно, дозвольте мені викласти свою особисту думку задля самої визначеності. Мені видається можливим — *можливим* — сподіватися 1950 р. рівня цін на 50% вищого за рівень 1928 р. (з проривами за ці межі в проміжні роки); мені видається за *розумне* використовувати, до цього ступеня зростання, коливання рівня цін як інструмент адаптації; до того ж мені здається, що і страхи перед загальним підвищенням цін, і страхи перед зниженням цін в останні роки дуже перебільшені. Але щоб утримати неминуче зростання

---

¹⁶ Нехай читач, будь ласка, зауважить, що саме це твердження — справжнє кейнсіанство, і тому вашінгтонські економісти повинні погодитись із ним.

¹⁷ До них ми повинні віднести й тих провісників післявоєнного попиту, котрі передрікали, що одразу після падіння значної частини воєнного урядового попиту настане криза й велике безробіття, що неминуче породить дефіцитне витрачання. Про ці найближчі передбачення див. статтю E. Schiff в наступному числі «Review of Economic Statistics». Відповідні далекі передбачення обговорено нижче в уступі 5.

цін у цих межах, потрібно вдатись до низки заходів, і всі вони вкрай непопулярні, всі вони вимагають, аби дали сподіваний результат, досвіду і вміння,— рис, яких я не бачу,— а деякі з них певною мірою зменшать швидкість розширення виробництва; ніхто не може протидіяти інфляційній загрозі, не перешкоджаючи водночас виробництву. Та якщо замість цього нічого не буде зроблено, крім створення іншого Управління регуляції цін і високого оподаткування саме тих прибутків, які — навіть згідно з теорією, якої дотримуються наші радикали,— не загрожують нам інфляцією, і якщо на додачу ставки заробітної платні буде піднято, незважаючи на наслідки, цілком може виникнути ситуація, коли Вашингтон у відчаї вдасться до таких незграбних і брутальних заходів, як девальвація, «заморожування» депозитів, перехід до «прямого контролю», покарання «спекулянтів» та «монополістів» або якихось інших цапів розгрішення, якомога стараючись, аби не зачепити фермерів. Усе це може такою мірою сплутати всі карти, що ми опинимось у безпосередній близькості не від нашої мети 200 мільярдів доларів, а від якогось недопеченого соціалізму. *Може.* Але є, проте, інші можливості.

5. Зостається лише відзначити те, що для багатьох економістів становить післявоєнну проблему *par excellence*: як забезпечити адекватне споживання. Поки що ми справді бачили багато причин для сумнівів, чи передбаченої нами мети — валового національного продукту в 200 мільярдів у доларах 1928 р.— таки пощастить досягти 1950 р. Усі вони спиралися на можливість або ймовірність, що закрити шлях можуть перешкоди, *зовнішні* щодо процесу ділової діяльності. Але й про здатність самого процесу ділової діяльності призвести до такого результату говорило немало економістів, більшість яких, але не всіх, можна ототожнити з тим або тим артикулом політичних і наукових переконань. Ми об'єднаємо їх усіх під назвою, що вже набула певного поширення: стагнаціоністи¹⁸.

Яскравий тип стагнаціоністської теорії розвинув у пізні роки лорд Кейнс. З її застосовністю до випадку, який ми розглядаємо, читач може найкраще познайомитися сам, простудіювавши одну або й більше оцінок післявоєнного

¹⁸ Про деякі загальні аспекти стагнаціоністської тези див. вище розділ X.

попиту, розроблених за останні кілька років¹⁹. Їхні автори погоджуються з нами, оцінюючи *потенційний* рівень виробництва 1950 р. цифрами того самого порядку, що й ми, тому можна задля спрощення й далі говорити про валовий національний продукт 200 мільярдів доларів. Вони навіть оптимістичніші за нас, бо не наполягають на необхідності умов середовища, сприятливих для капіталістичних успіхів²⁰, а спираються на мовчазне припущення, що теперішні політичні й адміністративні умови та становище робітничого класу збережуться. Крім того, на якийсь час я відмовлюсь від будь-яких заперечень, які я можу висловити щодо їхніх оцінок неминучого мінімуму безробіття або слушності їхніх статистичних методів; я мушу визнати також різні гіпотези, з допомогою яких вони вираховують розмір чистого національного прибутку і безпосереднього чистого прибутку (загальної суми індивідуальних прибутків після сплати податків та інших обов'язкових неподаткових виплат). Для визначеності припустимо, що цей чистий прибуток сягатиме десь 150 мільярдів, а сукупні неподільні прибутки становитимуть 6 мільярдів²¹.

Після цього обраховують післявоєнний попит, тобто загальну суму грошей, яку згідно із сподіваннями витратять окремі родини на споживчі товари (крім нових будинків); на основі даних про передвоєнний період, скажімо, 1923—1940 рр., визначають середнє співвідношення між витратами на ці споживчі товари на душу населення і чистим прибутком на душу населення, причому обидві величини скорич-

---

¹⁹ Найважливіші з них критично проаналізовано в статті: Hart A. G., «Model Building and Fiscal Policy», *American Economic Review*, September, 1945. Отже, якісь дальші посилання непотрібні.

²⁰ Признаюсь, я іноді дивуюся, чи усвідомлюють ті економісти, який величезний комплімент приватному підприємництву вони таким чином роблять.

²¹ Ці цифри близькі до цифр, наведених одним з оцінювачів післявоєнного попиту, так що вони не мої. Не сумісні вони і з експериментальними цифрами, які ми вираховували в підрозділі II. Про процедуру, застосовану до минулих періодів,— коли, звичайно, на місце гіпотез стають уже факти,— див., наприклад, «Federal Reserve Bulletin», April, 1946, p. 436. Слід, проте, зауважити, що, по-перше, ці цифри визначають суми в сучасних доларах, а по-друге, що сукупна сума (основна сума та відсотки з неї) «чистих заощаджень індивідів» не допомагає визначити процентну ставку заощаджень за «нормальних» часів і що навіть до цифр за 1937-й, 1938-й, 1939-й та 1940 рр. не можна ставитись некритично, зокрема не посилаючись на визначення «заощаджень», прийняте міністерством торгівлі.

говані індексом прожиткового мінімуму, і прикладають те співвідношення до чистого безпосереднього прибутку 150 мільярдів доларів²². Якщо, проробивши таку процедуру, ми одержимо 130 мільярдів, у нас зостанеться залишок сумою 20 мільярдів для заощаджень, а коли додати ще й сукупні неподільні прибутки,— 26 мільярдів. Далі звичайно переходять до перегляду способів використання цієї суми, ймовірних інвестиційних можливостей (будівництво житла, збільшення товарно-матеріальних запасів, додаткове спорудження нових підприємств, переобладнання, інвестиції за кордоном) і висновують або припускають, що всі ці статті витрат, можливо, не поглинуть такої великої суми, яку люди захочуть заощадити 1950 р. при рівні національного прибутку за умов повної зайнятості,— принаймні без допомоги уряду. Отже, обстоювано доконечність урядових витрат усередині країни або урядових дій, що стимулювали б «інвестиції за кордоном». Проте щодо останнього нині ввійшла до моди інша рекомендація. Оскільки за теперішніх умов будь-хто, обстоюючи урядове дефіцитне фінансування, вочевидь ризикує стати посміховиськом, вашінгтонські економісти змінили свої погляди, радячи збалансовані бюджети, однак бюджети, збалансовані на дуже високому рівні оподаткування, податки мають бути високо прогресивними, щоб зрізати високі прибутки, від яких першою чергою надходить загроза заощаджень. Така пропозиція узгоджується з гаслом, що (завдяки заощадженням громадян, які мають високі прибутки) «основною причиною безробіття в сучасному суспільстві є нерівність прибутків».

Таким чином високий рівень національного прибутку, що в ньому ми хотіли вбачати розв'язок багатьох економічних і соціальних проблем, сам виявляється найсерйознішою проблемою з усіх. Оскільки високий прибуток означає високий рівень заощаджень і оскільки ці заощадження не будуть цілковито компенсовані інвестиційними витратами, економіка не зможе утриматись на цьому високому рівні прибутку та зайнятості — хіба що її втримає там фінансо-

²² Насправді процедура трохи складніша за описану. Використовувані рекурсивні рівняння містять також коефіцієнт тенденції, який урахує можливі зміни співвідношення з плином часу. Крім того, слід урахувати і впливи відкладеного попиту та нагромадження ліквідних засобів. Але задля зосередження на головному нам немає потреби заглиблюватись у такі подробиці.

ва політика, — якщо вона взагалі коли-небудь досягне того рівня. Слід зауважити, що принаймні почасті цю теорію підтримує громадська думка, зокрема думка ділових людей. Хіба є що простішого за погляд, ніби все буде гаразд, якщо тільки ми спонукаємо людей «повністю використовувати свої прибутки» або якщо тільки ми зможемо «створити достатній споживчий попит»? Цікаво було б дізнатися, чого це розумні люди, які вочевидь не мають власних інтересів у будь-якій політичній програмі, пов'язаній з урядовими витратами або вирівнюванням прибутків, усе-таки переймаються цим. Гендлярський дух цієї країни, поєднаний із досвідом двадцяти довоєнних років, — ось єдине, що я можу запропонувати для пояснення дивовижного факту, що теорію, про яку ми говоримо, не підняли на глузи.

Не мають слушності ті опоненти цієї теорії, які намагаються довести, що валовий національний продукт, а звідти й прибуток, буде меншим і що інвестиційні можливості виявляться більшими, ніж гадали оцінювачі, такі оптимістичні при оцінці прибутку і такі песимістичні при оцінці інвестиційних можливостей. У таких і в подібних до них аргументах може бути багато правди. Зокрема можна наголосити, що 1830 р. ніхто не передбачав і не міг передбачити потреб у капіталі в добу залізниць або, через півсотню років — у добу електрики. Проте вирішальний аргумент набагато простіший за таке розумування. Теорія спирається на постулат, що індивіди заощаджують відповідно до незмінного психологічного закону²³, незалежно від наявності або браку інвестиційних можливостей. Такий випадок вочевидь не нормальний. Нормальні люди заощаджують, споді-

---

²³ Цей психологічний закон проголошує, що витрати громади на споживання, C (а звідси й сума, яку вона бажає заощадити, S) залежать від національного прибутку, Y , таким чином, що коли Y збільшується на ΔY , C збільшується на $\Delta C < \Delta Y$ або $\frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1$. Це автентична кейнсіанська гіпотеза про те, що відоме як функція споживання. Але вряди-годи сам Кейнс і набагато частіше його послідовники використовували переконливіше припущення, що, коли збільшується прибуток, зростає *процентна ставка* заощаджень. Нас цікавить тільки автентична гіпотеза. Слід, проте, зауважити, що називати її психологічним законом — надуживання термінів. Психологічний закон в економіці — в кращому разі річ вельми сумнівна. Але твердження, що міститься в цій фразі, не має навіть такого права на титулування цим терміном, як, приміром, твердження, що наше бажання з'їсти ще одну скибку хліба зменшується мірою того, як ми наїдаємось.

ваючись на якусь віддачу — в грошах або в послугах якогось «засобу виробництва». Виявляється, що не тільки вся маса індивідуальних заощаджень — і, звичайно, практично всіх підприємницьких заощаджень, які своєю чергою становлять більшу частину загальних заощаджень, — нагороджена з огляду на якусь особну інвестиційну мету. Постановою інвестувати, як правило, передусе, а сам акт інвестиції дуже часто передусе постанові заощаджувати. Навіть у тих випадках, коли людина заощаджує без певної інвестиційної мети, будь-яка загайність в ухвалі інвестиційної постанови карається втратою прибутку за згаяний час. Отже, з цього нібито випливає, що, по-перше, поки люди не бачать інвестиційних можливостей, вони здебільшого не заощаджують і що ситуація, коли інвестиційних можливостей стає дедалі менше, либонь стає і ситуацією, коли дедалі менше заощаджують; по-друге, там, де ми спостерігаємо, що люди віддають «перевагу ліквідності», тобто бажання ощадити не супроводиться бажанням інвестувати — з'являються заощадження, — це слід пояснювати окремими причинами, а не покликатися на якийсь психологічний закон, сформульований *ad hoc*.

Такі причини існують, і одна з-посеред них має велику вагу в найнижчих фазах циклічних депресій — пересічно протягом одного року з десяти. Коли справи видаються кепськими і люди не сподіваються нічого, крім утрат, від будь-яких зобов'язань, що їх можна було б накласти на себе, тоді, звичайно, вони відмовляються інвестувати свої наявні заощадження (і навіть інвестувати суми, які на той час повертаються до них унаслідок закінчення терміну попередніх зобов'язань) або прагнуть відкласти інвестування, аби скористатися дальшим падінням цін. Водночас заощадження не тільки не будуть зменшені, а навіть збільшені всіма тими, хто сподівається неминучих утрат прибутку чи то у своєму бізнесі, чи то через безробіття. Це дуже важливий елемент у механізмі депресій і державне дефіцитне витрачання справді становить один з найочевидніших засобів для розриву таких «порочних кіл». Однак на ньому не можна побудувати захист теорії «переощадження», бо воно трапляється тільки внаслідок депресій, отже, самі депресії пояснити ним не можна. Але воно дає психологічне пояснення кейнсіанського психологічного закону. Кожен іще пам'ятає велику кризу 1929—1932 рр. і повільне одужання

від неї. А психологічний закон і теорія ощадливості, ґрунтована на ньому,— лиш узагальнення того досвіду²⁴.

Отже, накопичення в часи депресій не є справжнім винятком із нашого загального твердження, а саме: постанова заощаджувати залежить від постанови інвестувати і зумовлена нею, хоча зворотне твердження сили не має, бо вочевидь можливо фінансувати інвестицію з допомогою банківської позички, і в такому разі нема ніякого сенсу говорити про чиїсь заощадження²⁵. Окрім цих нібито винятків є ще й справжні винятки, але великої ваги вони не мають. До справжніх винятків належить накопичення з метою нагромадження скарбів, що, як кожен знає, було дуже поширене в Індії, Китаї та Єгипті, а також ощадливість (тимчасова) внаслідок колись сформованої звички, яку нині пояснити розумно вже не можна²⁶. Прикладами нібито

---

²⁴ Є сподівання, що в трохи зміненій формі цей аргумент разом із певними чинниками воєнного часу пояснить нагромадження ліквідних засобів від час війни, не вдаючись до гіпотез про невситиму спрагу накопичень, властиву людській натурі.

²⁵ Наше твердження, однак, не таке просте, яким воно може видатись читачеві, незнайомому з дискусією, провадженою після публікації «Загальної теорії» лорда Кейнса (1936 р.). Воно радше схоже на давню теорему «класичної теорії» (Тюрго, А. Сміт, Дж. С. Мілль), ніж повторює її, і не може спиратися на підстави, які задовольняли класиків. Була б потрібна нудна і довга низка аргументів, аби цілковито довести це твердження, і таке доведення, коли ми дійдемо до нього, вельми засмутить нас, бо дає нам обмаль нових і цікавих результатів, а крім того, просто руйнує те, що з таким великим клопотом було вибудоване протягом тридцятих років. Проте брак місця не дозволяє нам розглянути це доведення, хоч один пункт усе-таки слід згадати, аби уникнути непорозумінь, що були б такими ж прикрими, як і природними. Хоча наше твердження показує, що стагнаціоністську тезу не можна сперти на явище заощадження, і хоча цю думку можна виразити, сказавши, що *в цьому розумінні* немає проблеми заощаджень, це нітрохи не означає, що не існує проблеми заощаджень у *якихось інших розуміннях*. Вони є. Більшість із них групуються навколо випадку, коли індивідуальні заощадження через купівлю цінних паперів вживаються для виплати банківських позичок, що їх брали фірми на розширення виробництва і закупівлю обладнання. Але це вже інша річ.

²⁶ Неминущість звички ощадити, яка глибоко закоренилась у буржуазній схемі життя, надто в її протестантському варіанті, теж має певне значення. Але зменшення інвестиційних можливостей, що могло б перетворити цю звичку на ірраціональну, буде, за браком зовнішніх факторів, повільним процесом, протягом якого може й повинна відбутись адаптація. Проте вашінгтонські економісти, яким кортить стверджувати, ніби неминущість звички ощадити, що вже вийшла за розумну межу, є одним із факторів у теперішній ситуації, постають таким чином перед неминучою альтернативою, їм треба визнати: *або* ситуація тридцятих років — саме така ситуація,

винятків, подібних до нашого випадку ощадливості в часи депресії, є нагромадження з метою фінансувати надзвичайно великі інвестиції — можливий, проте вочевидь неважливий випадок; або «заощадження» з огляду на всілякі непередбачені обставини, старість тощо, до яких удавалися б, навіть якби не було можливості отримати якусь іншу віддачу, крім почуття безпеки²⁷.

Тож якби жалі стагнаціоністів становили наш єдиний клопіт, нам не було б потреби непокоїтись, чи досягнемо ми валового національного продукту 200 мільярдів доларів. І якщо 20 мільярдів виявляться сумою більшою, ніж та, яку можна наново інвестувати з процентною ставкою прибутку, задовільною для найнезначнішого заощадника, то чого ж, люди будуть тільки щасливі спожити надлишок. Нам не слід перейматися ні заходами, що мали б примусити їх «повністю використовувати їхні прибутки», ні шляхами витоку для колективних та індивідуальних заощаджень. Зокрема не слід уважати за конечність спонуку до інвестицій за кордоном, обстоювання яких за теперішніх обставин є не чим іншим, як спробою зробити прийнятним для країни те, що, по суті, тотожне накладанню на неї воєнних контрибуцій²⁸.

коли ощадливість призвела до кризи, — це означало б відмову від одвічної стагнаціоністської тези, — або привабливість інвестицій більш-менш раптово зменшилась унаслідок впливу зовнішнього чинника, який міг бути не чим іншим, як політикою, що її вони самі підтримували. Якщо вони схиляться до останнього погляду, я, звісно, не заперечуватиму.

²⁷ Незначущість цих явищ випливає головню з двох фактів: по-перше, ці нагромадження одразу ж і виснажуються (хоча з огляду на зміни національного прибутку та розподілу населення за віком приріст та убуток загалом не точно збалансовані); по-друге, поки взагалі існує заощадження, мотивоване монетарним прибутком, наявність у загальному «запасі» елементу, мотивованого інакше, ще не вказує на існування якоїсь тенденції до немірних заощаджень. Далі наводити докази тут немає потреби. Та насправді їх можна навести, зауваживши, що за сучасних умов страхування значно зменшує суми, потрібні для досягнення цілей заощаджень про всяк непередбачений випадок зокрема і про старість; забезпечення, приміром, про старість та потреби дружини і дітей звичайно означало нагромадження «багатства» (звісно, його не залишали неінвестованим); нині таке забезпечення здійснюють через «утримання від споживання», що становить страхові внески. Отже, розвиток страхування протягом останніх двадцяти п'яти років указує на пряму протилежність тому, що стверджують стагнаціоністські писання.

²⁸ Від мене дуже далека думка, що чи то з моральних, чи то з політичних причин це твердження не можна довести з огляду на потребу великих жертв з боку американського народу. Але докази слід чесно спирати на моральні і політичні причини, а не на заперечення реальності

З другого боку, нам слід погодитись з оборонцями урядового дефіцитного витрачання принаймні в цьому: там, де виникла небезпека, чи то з причин, притаманних механізмові циклів ділової активності, чи то з якихось інших, «лавинного нагромаджувального процесу», тобто там, де виникає загроза ситуації, при якій скорочення виробництва з боку А спонукає скорочувати виробництво і Б і так далі в усій економіці,— ситуації, коли ціни падають, бо впали, коли безробіття породжує безробіття,— там урядове дефіцитне витрачання розірве це «порочне коло», і, отже, якщо ми надумаємо знехтувати всі інші міркування, його цілком слушно можна назвати ефективним засобом²⁹. Наше заперечення стосується насправді не урядових витрат, що підвищують прибуток за надзвичайних обставин, якщо ті вже виникли, а політики, що створює ці надзвичайні обставини, коли вдаватись до таких витрат уже змушені.

6. Та, на жаль, якби постало питання про передбачення того, що станеться насправді, наш результат не відрізнявся б так сильно від результату стагнаціоністів, як може сподіватися читач. Хоча нам нема чого боятися людської схильності ошадити, страх породжують чимало інших чинників. Робітничі заворушення, регулювання цін, причеплива адміністрація та нерозумне оподаткування цілком спроможні так вплинути на прибуток і зайнятість, що результати стануть немов потвердженням стагнаціоністської теорії і справді призведуть до ситуації, коли до державного дефі-

---

цих жертв, оснований на сумнівній економіці. Припущення, що частину надмірних заощаджень можна з користю спрямувати в канали, де вочевидь не буде ніякої надії на повернення, не кажучи вже про прибутки, набагато підступніше, бо клас, чий завданням мав би бути спротив такій політиці, жваво ухопиться за неї: адже коли існує система урядових гарантій, окремий бізнесмен ризикує мало або взагалі не ризикує. І він мало, а то й зовсім не переймається національними втратами — надто коли кажуть, що ці втрати, завдяки зайнятості, яку вони забезпечують, насправді становлять національний здобуток.

²⁹ Ось чому законопроект Мюррея в своїй первісній формі (лише не в тій формі, в якій його ухвалено) був досконалий *тією мірою, якою йшлося про чисто економічні міркування*. Загальне засудження урядових витрат, що підвищують прибуток, за будь-яких обставин зрозуміле і може бути виправдане в тих людей, що гадають, ніби, вдавшись раз до цього інструмента, буде навстіж відчинено двері для всілякого роду законодавчої та адміністративної безвідповідальності, але його не можна підтримати, ставши на чисто економічні позиції.

цитного витрачання будуть змушені вдатися. Ми можемо навіть стати свідками того, що видаватиметься переощадженням, а саме: створяться умови, за яких люди відчують знехиті до інвестиційних постанов. Ми з вами обговорювали можливість. Ми з'ясували, що немає причин, притаманних самому процесові ділової діяльності, які б не давали їй реалізуватися. Ми побачили також, що це можуть зробити причини зовнішні щодо процесу ділової діяльності. Поза цим я не претендую, що знаю, який результат буде насправді. Хоч яким буде той результат, він стане домінантним фактором соціальної ситуації не тільки в Сполучених Штатах, а й в усьому світі. Проте лише на наступну половину сторіччя або близько цього. На остаточний діагноз, вироблений у книжці, це не вплине.

ІІІ. РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ТА КОМУНІЗМ

Ще один фактор, пов'язаний із нашим діагнозом,— перемога Росії над її союзниками. На відміну від економічного успіху Сполучених Штатів, ця перемога — не лише можливість, а, як на сьогодні, доконаний факт. Стартувавши з не дуже сильної позиції — позиції, на якій Росія згідно з усіма звичайними правилами політичної гри мала прийняти все, що союзники визнали б за доцільне накинути їй, і посісти заднє місце за нового міжнародного ладу,— вона піднеслася до такої незмірно сильної позиції, якої ніколи не обіймала за царів, і то попри все те, чого Англія і Сполучені Штати, як можна припустити, бажали і за що вони боролись. І — найвище досягнення! — методи, притаманні її системі врядування, дозволили їй простерти свою реальну владу далі її офіційних завоювань і водночас створити враження, що вона набагато менша, ніж є насправді,— так що ті вдавані поступки в небезпечні миті, поступки, які задовольняють ескапістів і миротворців, ніколи не свідчать про якісь реальні жертви, навіть якщо вони, як іноді трапляється, не означають реальних здобутків³⁰. Якщо читач пригадає цілі,

³⁰ Наприклад, надання ніби незалежності країнам, що перебувають під її цілковитим контролем, як-от Польщі, що її ми й далі трактуємо як самостійну державу, додаючи їй голос до тих голосів, які має Росія в міжнародних організаціях, надаючи їй субсидій і позичок, які можуть дістатися російському урядові; Росія була б набагато слабшою, ніж є, якби безпосередньо анексувала всю Польщу.

якими уряд Сполучених Штатів мотивував свою політику з 1939 р., — демократія, свобода від страху і нужди, захист малих народів тощо, — він усвідомить: те, що сталося, означає поразку не менш нищівну, ніж та, якої можна було б сподіватися від воєнної перемоги Росії над обома своїми головними союзниками.

Цей результат передусім потребує пояснення. Я боюсь, що ті аналітики історії, які визнають лише безособові чинники — плюс, можливо, елемент випадковості, — впровадяться з цим завданням не дуже добре. Всі безособові або об'єктивні чинники не на користь Росії. Навіть її величезна армія була не просто продуктом численного населення і багатой економіки, а витвором одного чоловіка, що мав досить сили, аби тримати населення в огидних злиднях і покорі та зосередити всі зусилля недорозвиненого й недосконалого промислового апарату на єдиній мілітаристській меті. Але цього було б не досить. Ті, хто ніколи не розумів, як переплетені талант і геніальність, будуть, звичайно, покликатися на щасливі випадковості в тій довгій низці подій, що закінчилась таким грандіозним успіхом. У тій низці подій не бракувало відчайдушних ситуацій, коли більшовицький режим мав усі шанси загинути. Політичний геній саме в тому й полягає, щоб використовувати сприятливі можливості й нейтралізувати несприятливі так усебічно, що після сподіяного неглибокий спостерігач не бачить нічого, крім сприятливих можливостей. Простеживши за подіями від першого майстерного ходу — «порозуміння» з Німеччиною, — ми побачимо весь витвір майстра. Це правда, що Сталін ніколи не зіткнувся з людиною, яка здібностями могла б дорівнятися до нього. Але це тільки посилює докази на користь філософії історії, що залишає досить простору для якостей керівного персоналу, зокрема й для осібного випадку — якостей провідної особистості. А єдина поступка, що її реалістичний аналіз може зробити безособовій теорії, така: у справах закордонної політики автократові не перешкоджають усі ті міркування, що відволікають увагу демократичного лідера³¹.

³¹ Дехто з читачів, певне, помітив, що ми тут зачепили давню суперечку між соціологами історії, а також і між самими істориками. Отже, є потреба сказати, що я не проповідую поклоніння героям і не повторюю гасла: «Історію роблять [окремі] люди». Методологія, якої я дотримуюсь при

По-друге, навіть якщо, докладно придивившись до перебігу подій, ми зможемо зрозуміти, як виникла ця неймовірна ситуація, це не допоможе нам зрозуміти, як світ мириться з нею зараз, коли вона вже в усіх перед очима. Проблема зводиться до позиції Сполучених Штатів: адже напевне не можна розраховувати, що країни континентальної Європи, виснажені, голодні й беззахисні перед російською відплатою, чинитимуть значний опір. Єдина континентальна країна, справді незалежна від Росії — це Іспанія, і цей факт нам усім недавно втовкмачила політика Росії щодо Іспанії. Франція, що теж могла б бути майже цілком незалежною, має найсильнішу російську залогоу — свою Комуністичну партію³². Щодо Англії, то не бракує симптомів, котрі свід-

викладі матеріалу цієї книжки, не виходить за межі наступної настанови. Пояснюючи перебіг історичних подій, ми використовуємо найрізноманітніші дані. Серед цих даних є клімат, родючість, величина і т. ін. країни, а також незмінні протягом певного часу риси вдачі, притаманні її населенню. Та оскільки якості політичних діячів не визначаються самими рисами вдачі населення, і своєю чергою якості лідера залежать не тільки від якостей політичних діячів, особливості лідера і населення слід розглядати як два незалежні чинники. Іншими словами, в даній ситуації мозок і нерви керманіча — не менш об'єктивні факти, як вміст заліза в рудах цієї країни і наявність або брак молібдену чи ванадію.

³² Цей факт надзвичайно цікавий. Мабуть, були й такі американці, що гадали, ніби французький народ привітає своє визволення, не тямлячись від радощів і вдячності, й одразу приступить до відбудови демократичної Франції. А фактично ми побачили те, що Леон Блюм евфемічно назвав *convalescence fatiguée*, або, висловившись ясніше, загальним небажанням працювати демократичним методом. У Франції три партії, майже однакової чисельністю і всі три однаково нездатні провадити ефективне урядування на демократичних засадах: М. Р. Р. (*mouvement républicain populaire*, католицька і голлістська партія), справжні соціалісти і комуністи. Для нас важливі лише три пункти: по-перше, практично повний брак «ліберальних» груп; по-друге, брак хоч якоїсь групи, з якою політики Сполучених Штатів могли б щирсердо співпрацювати; по-третє — і це найважливіше — сила комуністів. Цю силу вочевидь не можна пояснити наверненням до комуністичних принципів такої великої кількості французів. Чимало з них узагалі не може бути комуністами в тому розумінні, як тлумачить доктрина. Ті, хто не може, — це комуністи *ad hoc*, тобто комуністи внаслідок своїх поглядів на становище рідної країни. А це означає, що в них просто проросійські настрої. Вони дивляться на Росію як на «великий факт сьогодення», силу, що (не згадуючи доларів, отриманих від США на відбудову) справді важить, силу за яку *il faut s'accrocher* і з якою, аби відродитись, Франція мусить стати проти Англії і Сполучених Штатів у будь-якій майбутній боротьбі, — боротьбі, яка саме через це перетвориться на щось подібне до світової революції. Гарненька ж купа проблем постане тоді перед нами! Але мій жаль із приводу неможливості розглядати їх трохи стихає переконання, що мої читачі відмовляться стежити за викладом матеріалу.

чать, що, якби Англія мала свій шлях, увесь перебіг подій з 1941 р. був би зовсім інший і що вся Англія, яка має політичну вагу, дивиться на теперішню ситуацію з відразою і тривогою. Та якщо Англія все-таки не обере твердого курсу, це станеться завдяки тільки тому фактові, що, обравши той курс, країна піде на страшний ризик — ризик воювати з Росією сам на сам. Бо хоч і дуже ймовірно, що Сполучені Штати приєднаються до неї, певності в цьому нема. Чому?

Для спостерігача з іншої планети нема нічого очевиднішого, як те, що з усіх міркувань честі та інтересу Сполучені Штати не можуть миритися з ситуацією, коли велика частина людства позбавлена того, що ми вважаємо за елементарні людські права, коли існує більше жорстокості й беззаконня, ніж їх мала насадити війна, коли незмірні влада і престиж зосереджені в руках уряду, що втілює заперечення всіх тих принципів, які дорогі величезній більшості народу Сполучених Штатів. Атож, цим людям було не варт іти на жертви, вступаючи в боротьбу, яка заподіяла несказанного лиха мільйонам безневинних жінок і дітей, якщо головним результатом стало визволення наймогутнішого з диктаторів від двох армій, що затискали його. Безперечно, це саме той випадок, коли наполовину зроблена робота — гірше, ніж нічого. Крім того, доробити другу половину було не тільки можливо, а й відносно легко, оскільки після капітуляції Японії збройні сили і військова техніка Сполучених Штатів, уже не кажучи про їхні економічні спроможності попускати або перешкоджати, забезпечували їм безперечну перевагу.

Але якщо цей спостерігач з іншої планети так побудує свої докази, нам треба буде відповісти, що він не розуміє політичної соціології. В сталіністській Росії закордонна політика — це та сама закордонна політика, що й за царів. А закордонна політика у Сполучених Штатах — це внутрішня політика. Тут це і справді традиція, що почалася з Вашингтонової поради. За своєю суттю вона ізоляціоністська. Тут немає традицій і немає органів, потрібних для складної гри в закордонній політиці інших країн. Під впливом сильної пропаганди країна може обрати активний курс утручання в заокеанські справи. Та невдовзі вона втомлюється від нього, і нині вона втомлена — втомлена жахіттями сучасної війни, жертвами, податками, військовою службою, бюрократичними інструкціями, воєнними гасла-

ми, ідеалами світового уряду — і вкрай прагне повернутися до свого звичного способу життя. Спонукає її до дальших тяжких зусиль — коли немає жодної безпосередньої небезпеки або нападу — було б кепським політичним бізнесом для будь-якої партії або групи тиску, що мала б таке бажання, але його, здається, не має жодна партія або група тиску. Ті, хто надихався палкою ненавистю до Німеччини або націонал-соціалістичного режиму, тепер удоволені. З тими самими аргументами, що їх вони таврували як ескапістські, вони тепер підтримують таку політику щодо Росії, яку у випадку з гітлерівською Німеччиною таврували як утихомирення. А якщо переглянути реєстр інтересів, які формують візерунок американської політики, ми побачимо, що всі вони єдині, хоч і з різних причин, у сприянні утихомиренню. Фермери цим не дуже переймаються. Організований робітничий клас, може, перебуває — а може, й ні — під великим впливом справді проросійського крила, профспілки чи принаймні частина їх активно протестуватимуть — а може, й ні — проти будь-якої війни з Росією. Нам немає потреби розглядати це питання — здебільшого його трактують із категоричними запереченнями або категоричними ствердженнями, — оскільки для політика в тій ситуації, що склалася тепер, важить лише факт, у якому ніхто не сумнівається: робітничий клас, що не мав провоєнних настроїв 1940 р., нині має рішучі антивоєнні настрої. Найцікавіше спостерігати, що це саме стосується й класу бізнесменів, і такі настрої, аж ніяк не проросійські за чуттями і намірами, насправді є проросійськими. Радикальні інтелігенти люблять приписувати буржуазії намір ухопити за горлянку Радянську республіку. Війну з Росією вони напевне б назвали війною великого бізнесу проти соціалізму. Нема нічого більш нереалістичного. Клас підприємців теж утомився від воєнних гасел, податків та інструкцій. Війна з Росією зупинить потік, який поки що біжить на користь підприємницьких інтересів, і означатиме ще тяжче оподаткування і ще більше інструкцій. Вона ще дужче зміцнить позиції робітничого класу. Війна, крім того, не тільки перешкодить підприємницькій діяльності всередині країни, а й перекриє шлях перспективному, і то дуже привабливому бізнесові. Радянська Росія може стати вельми значним покупцем. Поки що вона завжди платила зразу. І цей факт підкопав антисоціалістичні переконання в багатьох добро-

порядних буржуа. Саме таким способом працюють мізки буржуазії — і завжди отак працюватимуть, навіть коли виднітиме шибениця. Проте таке видиво неважко відігнати нібито розумними думками. Нехай Росія проковтне на одну чи на дві країни більше, — ну то й що? Їй треба лише щедро постачити все, чого потребує країна, і вона перестане супитись. Через двадцять років Росія буде такою ж демократичною і мирною, як ми. До того ж тим часом помре і Сталін³³.

Ще одне: мета цієї книжки не в тому, щоб довести читачів до певних практичних висновків, а у викладі аналітичних фрагментів, що можуть їм придатися, коли вони доходять до власних практичних висновків. Крім того, в царинах, де таку велику роль відіграють випадковість і втручання нових несподіваних чинників, передбачення може бути лише пророцтвом, отже, й не матиме наукової ваги. Сподіваючись, що все це зрозуміле, я все-таки тепер хочу, немов підсумовуючи цю частину свого викладу, сформулювати те, що видається мені розважливим висновком, — та не для іншої мети, як *pour fixer les idées*. Іншими словами, те, що ми робимо зараз, — це те саме, що ми робили впродовж усієї

³³ Усі ці останні речення — цитати. Їхня неоціненна викривальна сила полягає в тому, що це не відповіді на запитання, поставлені під час інтерв'ю, запитання, що їх і сприймали за такі. Це думки мимохідь, висловлені без усякого усвідомлення факту, що мовець викрив свої розумові процеси, чи, точніше, свої алогічні й напівусвідомлені настрої, які він намагався раціоналізувати *для самого себе*. Окрім третьої, що вирізняється своєю наївністю, такі заяви або дуже подібні до них мені не раз доводилося чути. Майже в кожному випадку я вказував на нерозумність мовцевих настроїв (і їхню непослідовність, порівнюючи з настроями 1939—1941 рр.). У жодному випадку я не дістав ясної логічної відповіді, а реакція завжди була така: а) вияв якоїсь добродушної досади; б) безпорадний жест, який нібито й визнає критику, проте з таким застереженням, як-от: «Яка з цього користь?»

Зважаючи на пункт, доведений у цьому підрозділі раніше, я мушу, проте, додати, що у четвертому реченні — четвертій утечі від дійсності — таки справді щось є. Якщо це правда, як гадаю я сам, що такі здібності, як у російського лідера, трапляються надзвичайно рідко в будь-якій популяції, то і справді здається, що природа з плином часу сама розв'яже багато проблем. Але, припустивши, що в аргументі *щось є*, слід також визнати, що навколо нього можуть спалахнути галасливі суперечки. В деяких аспектах набагато легше справитись із ворогом надзвичайних здібностей, ніж із пересічним — це насправді не парадокс. Крім того, хоча для створення, приміром, концерну «Стандард Ойл» був потрібен першорядний геній, для керівництва концерном, коли його вже створено, геній непотрібен. Тож і російська доба, почавшись, уже йтиме сама собою.

книжки, маючи на увазі велику тему соціалізму взагалі: ми екстраполюємо спостережувані тенденції.

Переглянуті факти підводять до думки, що, коли Сталін не помилиться вперше у своєму житті, протягом наступних років війни не буде і Росія матиме спокій для розвитку власних ресурсів, відбудови економіки і спорудження поки що найбільшої, абсолютно й відносно, воєнної машини, коли-небудь баченої світом. А застереження, яке обмежує, проте, на мою думку, не знижує практичної вартості цього висновку, таке: *найочевидніший* акт агресії — акт агресії такий очевидний, що навіть супутникам буде важко витлумачити його як абсолютно виправдану «оборону» — будь-якої миті може безперечно прискорити війну. Але цій можливості слід протиставити факти: по-перше, найразючіша риса закордонної політики сталінського режиму — її обережна терплячість; по-друге, все, що має, цей режим здобув терпінням; по-третє, досягши вершини імперського успіху, він може собі дозволити бути терплячим і здавати аванпости, тільки-но з'являться ознаки реальної небезпеки або тільки-но він зіткнеться з «твердішим» тоном, як сталося недавно³⁴. Цей погляд, проте, істотно зміниться після відбудовчого періоду, скажімо, через десять років. Воєнна машина буде готова до вжитку і ставатиме дедалі важче не скористатися нею. Крім того, якщо Англія не перейме більшовизму, а *на додачу* не зречеться своїх традиційних позицій, саме існування цього незалежного острова для російської автократії може виявитись таким самим нестерпним, яким воно виявилось для наполеонівської автократії — і *vice versa*. Усвідомлення цього факту є, звичайно, суттю Черчіллевих пересторог і розумним поясненням гонки озброєнь, яка щойно почалася.

Та щоб оцінити це все, слід пам'ятати і про інше. Цілком

---

³⁴ Слід зауважити, аби проілюструвати силу цього аргументу, що жоден із цих трьох фактів не був характерний для Німеччини 1939 р. Дехто з читачів заперечить мені, посилаючись на третій факт, принаймні в пост-мюнхенській ситуації. Але це тільки тому, що наше ставлення до німецьких амбіцій цілком відмінне від нашого теперішнього ставлення до російських амбіцій. Вирішальним чинником, якщо дивитися з погляду політики, є те, що Німеччина тоді не збрала всіх своїх національних територій, натомість сталінський режим лише укладає компроміси — якщо взагалі укладає — щодо своїх позицій на національно чужих територіях, а це робити набагато легше. Крім того, до «твердішого тону», згаданого в тексті, поки що вдавалися тільки з метою зупинити додаткові зазіхання.

природно, що і в мирні часи, і під час можливої майбутньої війни, а надто в ті проміжні періоди, коли війни немає, але існує її загроза, комуністичні угруповання та партії всього світу мають найбільшу вагу для російської закордонної політики³⁵. Тому нема нічого дивного в тому, що офіційний сталінізм повернувся недавно до практики провіщати близьку боротьбу між капіталізмом і соціалізмом — неминучість світової революції, — неможливість утвердження сталого миру, поки хоч де-небудь існує капіталізм, тощо. Головне — це треба усвідомити, що такі гасла, нехай вони корисні чи потрібні з погляду Росії, лише приховують правду — російський імперіалізм³⁶ — і, окрім міркування про п'яту колону, не мають нічого спільного з соціалізмом. Клопіт із Росією не в тому, що вона соціалістична, а в тому, що це Росія. Сталінський режим — це, по суті, мілітаристська автократія, що, владарюючи з допомогою єдиної партії з чіткою і незламною дисципліною й не допускаючи свободи

---

³⁵ На щастя, щоб далі викладати нашу тему, нема потреби з'ясовувати питання, якою сильною насправді є комуністична п'ята колона в нашій країні. Вона, в усякому разі, набагато сильніша, ніж засвідчують будь-які статистичні дані або офіційні декларації провідників робітничих груп, і, звичайно, не зважати на неї не можна. Дискусії з цього приводу, а також з приводу можливого впливу проросійських настроїв на перебіг можливої війни, на мій погляд, цілком безвартісні з огляду не тільки на значну поширеність упереджених перебільшень чи применшень, а й на неспроможність сторін визначити предмет своєї суперечки. Як ми бачили, погляди можуть бути насправді проросійськими, не будучи проросійськими за чуттями або намірами. Або вони можуть бути комуністичними, не будучи фактично проросійськими. Всі ці варіанти — деякі з них не пов'язані з поведінкою людини у випадку, якщо війну справді оголосять — слід ретельно розрізняти.

³⁶ Термін «імперіалізм» — один з тих термінів з усього арсеналу популярної політичної теорії, що їх найбільше надуживали, тож потрібно окреслити те значення, в якому ми його вживатимемо тут. Проте для нашої вузької мети не потрібно аналізувати цей феномен так, як я колись спробував проаналізувати його в монографії, опублікованій біля тридцяти років тому, і вибрати дефініцію, відповідну проведеному аналізу. Натомість нам буде досить наступного визначення, хоча воно вкрай неадекватне (зате сумісне з тим значенням, у якому ми вживали цей термін у розділах IV та XI цієї книжки): імперіалістичною є така політика, яка прагне поширити державну владу на групи, що належать до інших націй, ніж державна, і то супроти їхньої волі. Це саме те, що робила Росія до війни у випадках із Зовнішньою Монголією та Фінляндією, під час війни і в повоєнний період — в усіх випадках. Суть у тому, що така політика не знає меж. Мотивування при цьому не має ніякого значення.

преси, поділяє з фашизмом³⁷ одну з визначальних характеристик і експлуатує маси в марксистському розумінні. Можна зрозуміти — і висловити йому з цього приводу своє співчуття — американського інтелігента, який опинивсь у таких обставинах, що називає те демократичним соціалізмом — принаймні в перспективі, — хоча можна обуритись зневагою до нашого розуму: адже інтелігент сподівався, що ми йому повіримо. Але явну тенденцію такого режиму поширити свою владу над усією Європою і Азією вочевидь не можна безпосередньо ототожнити з якоюсь тенденцією соціалізму до поширення. З неї навіть не випливає, що поширення російської влади сприятиме соціалізові хоч в одному з найпоширеніших розумінь цього слова. А сприятиме чи не сприятиме — цілковито залежить від реальних або вдаваних інтересів російської автократії (див. останній підрозділ попереднього розділу). Це твердження можна проілюструвати аналогічним випадком із релігійною політикою сталінізму: поки такий стан задовольняв автократа, релігія була опіумом народу; тільки-но він усвідомив, що православна церква може виявитись кориснішим знаряддям закордонної політики в певних частинах світу, ніж чи то комунізм, чи то Світова федерація профспілок (1945 р.), Росія проголосила себе «христоролюбивим народом», і замість царського «обер-прокурора Священного Синоду» постав, разом із новим патріархом — що зразу обернувся на ревного туриста, подорожуючи по східних країнах, — комуністичний голова «Комітету у справах православної церкви». Це правда, що є досить переконливих підстав сподіватися націоналізації промисловості в усіх країнах, у яких Росії вільно діяти, незважаючи на тактичні міркування закордонної політики: націоналізованою промисловістю легше керувати, її легше експлуатувати на користь завойовника, вона не стане осередком опозиції. Але якоїсь іншої причини нема, тож неможливо сказати, чи переважить цей мотив усі

³⁷ Це ще один термін, який унаслідок надуживання втратив своє певне значення. Вживання цього терміна в мовній практиці Сполучених Штатів спонукає до такої дефініції: фашистською є будь-яка політика, група чи країна, яка мовцями або авторами, що вжив це слово, не подобається. Проте в нашому тексті він означає, відповідно до політичної теорії, поданої в цій книжці (розділ XXII), політичний метод монопольного лідерства, на відміну від конкурентного. Слід зауважити, що це аж ніяк не означає, ніби в будь-якому або в кожному іншому аспекті сталінізм — це «те саме», що й гітлеризм або італійський фашизм.

інші можливі мотиви³⁸. Можна навіть уявити собі, що дальше поширення російської влади виявиться кінець кінцем перешкодою для розвитку в напрямі, про який мріє і думає більшість людей, вимовляючи слово «соціалізм».

Сплутувати справу Росії зі справою соціалізму — якщо це не хитрощі, до яких удаються, служачи Росії — означає цілковито не розуміти соціальної ситуації у світі. Справа Росії пов'язана зі справою соціалізму тільки двома способами. По-перше, скоряючись логіці своїх ситуацій, наявні комуністичні угруповання та прокомуністичні крила некомуністичних угруповань прагнуть радикалізувати робітничу політику. Але так стається не завжди — приміром, французькі комуністи голосували проти двох важливих заходів соціалізації. А загалом і не задля якої іншої причини, як задля дезорганізації капіталістичних країн, логіці ситуацій буде дозволено стверджуватись. По-друге, в разі війни ми зіткнемося з тими соціальними і політичними наслідками, які має будь-яка війна за сучасних умов, а факт, що це війна між нібито соціалістичними і нібито капіталістичними країнами, не матиме великого значення.

---

³⁸ Нехай читач, будь ласка, зауважить, що всі твердження, які містяться в наведеному вище аргументі або які випливають із нього, можна, якщо потрібно, потвердити на основі офіційних російських джерел. По суті, всі дані для нашого аргументу, надто для нашого діагнозу природи російського режиму, можна встановити, не покликаючись на будь-які твердження, що їх, либонь, можливо опротестувати. Я зумисне утримувався, не згадуючи нічого, що, хоч і яким неоціненним видавалося б для дальшого висвітлення природи режиму, могло породити сумніви, як-от убивства в завойованих або контрольованих країнах, скуті ланцюгами каторжники в Грузії, концентраційні табори. Наш аргумент нітрохи не постраждав би, якби всього того, що називають звірствами, не було зовсім.

КОМЕНТАР НА ДАЛЬШИЙ ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО АНГЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ 1949 р.

Це нове видання надає мені змогу прокоментувати з позицій, викладених у цій книжці, розвиток подій в Англії протягом останніх двох років, так би мовити, вставити їх у загальну схему аналізу, яку я спробував збудувати. З огляду на час і місце, що є в моєму розпорядженні, я можу запропонувати вам лише *membra disjecta*. Але є ще один пункт, і я хочу, щоб ви ясно зрозуміли його з самого початку. Я надто далекий від наміру критикувати політику іншої країни або пропонувати «поради». На мою думку, це було б чистісіньким нахабством. Якщо певні звороти і фрази все-таки читатимуться так, ніби я плекав такий намір, нехай читачі будуть ласкаві усвідомити, що це лиш один з багатьох небажаних наслідків надзвичайної стислості.

Перше ніж читати далі, читачам слід переглянути підрозділ IV розділу XIX і підрозділ I розділу XXVIII, які я залишив без змін, так само як і решту книжки.

1. Коли дивитись із наших — та й з будь-яких інших — позицій, англійська картина дуже складна, і її головні риси затемнені фактом, що процес соціального переходу тут переплетений з іншим перехідним процесом, який — оскільки за теперішніх міжнародних відносин навряд чи можливо говорити про перехід від воєнної економіки до мирної — краще було б назвати процесом реорганізації за умов стримуваної інфляції. Хоча за логікою це різні процеси, вони переплетені так тісно, що їх не можна трактувати окремо. А проте нам слід розрубати гордіїв вузол і все-таки розділити їх. Це можна зробити з більш-менш легким сумлінням, бо новий консервативний уряд, якщо він буде створений після наступних виборів, теж провадив би реорганізацію — за даної ситуації і в суспільстві, де робітничі інтереси переважають, а вільного підприємництва «ясні маяки закурилися димом». Іншими словами, якщо на зміну лейбористсько-

му урядові прийде консервативний — питання, відповіді на яке я аж ніяк не претендую, — це, мабуть, призведе до куди менших змін, ніж гадають палкі прихильники консерваторів; єдиним винятком, звичайно, буде зупинка націоналізації.

2. Тепер погляньмо на якийсь час на той компонент англійської економічної політики останніх двох років, який можна інтерпретувати як «соціалістичну політику до схвалення акта про запровадження соціалізму» в розумінні, наданому цій фразі в розділі XIX, IV. Читач помітить, що лейбористський уряд досі невідступно дотримувався накресленої програми націоналізації, а що стосується пункту цієї програми, який породжує найбільше суперечок, а саме: 6-го пункту, соціалізації сталеливарної промисловості, то вирішальну акцію з дивовижною поміркованістю постановили запровадити вже після наступних виборів. Я ладен припустити, що тут є простір для чесної розбіжності думок щодо того, чи взагалі можна назвати соціалістичною цю програму соціалізації або націоналізації. Зате я переконаний, що решту досі запроваджених заходів назвати соціалістичними не можна. Адже в більшості «планування», вже затвердженого або ще тільки запропонованого, нема нічого власне соціалістичного, якщо тільки не дотримуватись набагато ширшого визначення соціалізму, яким не можна користуватись при аналітичних дослідженнях. Деякі системи планування, а надто деякі з досліджень, проведені задля їхнього втілення, спрямовані, звичайно, в бік соціалізму, але мине ще довгий час, перше ніж можна буде сподіватися, що сума прибутку за фінансовий рік та обрахунки капіталовкладень і випуску продукції — ці обидва показники набагато вищі в Сполучених Штатах, ніж в Англії, — дадуть підхожі соціалістичні результати.

Важливіший, проте, інший аспект ситуації. З усього, що трапилось в Англії протягом останніх двох років, мене найдужче вразила й приголомшила слабкість опору, з яким зіткнувся наступ соціалістичних перетворень. Консервативна опозиція в парламенті нітрохи не виходила за межі звичайної парламентської рутини, а найбільші пристрасті породжували не питання соціалістичної перебудови, а кілька більш-менш другорядних питань минувшими, як-от вільна торгівля, Ірландія та державний бюджет. І в парламенті, і в країні утвердилися впливові фракції Консервативної

партії, які з надзвичайною незворушністю розглядають питання соціальної перебудови. Консервативна преса, звичайно, висловлює критику; вона переконує, протестує, висміює, як не раз і раніше, проте не більше. Як і в попередніх випадках, коли обговорювано важливі питання, ринув потік критичної літератури, книжок і статей, та якби спостерігачеві із статистичними вподобаннями свінула думка вимірювати важливість питань кількістю томів або сторінок, що містять «ні», він, напевне, невисоко оцінив би вагу соціалістичного питання. Не так реагує сильна нація, коли зазіхають на принципи, яких вона твердо дотримується. З цього я висновую, що принцип вільного підприємництва більше не належить до тих принципів. Соціалізму вже не опираються з несамовитим завзяттям. Він став предметом дискусій, коли всі аргументи утилітарні. Є, звичайно, і окремі затяті крайні консерватори, але вони нібито не мають достатньої підтримки, щоб мати якусь вагу в політичному житті. А це вже знамення лиха — доказ, що дух капіталізму занепав.

3. Ця ситуація, як мені здається, покріплює мій діагноз, зроблений 1942 р., і потверджує аргументи — якщо в таких речах узагалі можливе потвердження, — з допомогою яких я поставив його. Я з шанобою й утіхою прочитав блискучу книжку свого видатного колеги професора Джукса¹, але мушу признатися, що моє щире бажання повернутися до його поглядів не справдилось. Навіть сам підхід професора Джукса до проблеми, — підхід, який тісніше пов'язаний із прикροщами, властивими політиці реорганізації, ніж із питанням соціалізму, — може бути ще одним свідченням на користь тези, обстоюваної в цій книжці.

Можливість розв'язку такого питання, як соціалізувати чи ні з допомогою апарату парламентської демократії, вже доведена, тож сформувався і осібний метод, відповідний цій

¹ John Jewkes, *Ordeal by Planning*, 1948. З усією вдячністю за люб'язну критику моїх аргументів я все-таки мушу признатися, що в критикованих поглядах я не завжди міг упізнати свої власні погляди. Наприклад, я волів би радше казати, що внаслідок ненастанного розширення сфери передбачуваного з допомогою розрахунків підприємницька функція неминуче дедалі більше відмиратиме, ніж заявляти, ніби тепер вона й справді відмерла. Так само не мав я наміру заперечувати, що й нині ще існує можливість утвердження мілітаристського проводу. Але цей провід тепер не означає того самого, що він означав тоді, коли Наполеон стояв на Аркольському мосту, а повз вуха йому дзижчали кулі.

політичній системі, а саме: метод поступової соціалізації. Зроблений початок означає, мабуть, не більше, ніж саме це, і може вказувати лише на наявність тривалої тенденції. Проте він, здається, ясно показує: те, що ми бачимо, слід розуміти не тільки як демократичну соціалізацію, а і як демократичний соціалізм. Він показує, що соціалізм і демократія можуть бути сумісними, *за умови, що демократія буде визначена так, як сформульовано в XXII розділі цієї книжки.* У XXIII розділі було сказано, що принцип політичної демократії — принцип, що уряди мають формуватись на основі конкурентної боротьби голосів — певною мірою гарантує свободу слова і свободу преси, але в усьому іншому демократія не має нічого спільного із «свободами». Зокрема що стосується «свобод», які цікавлять економіста, — свободи інвестицій, свободи споживчого вибору, свободи вибору професії, — ми маємо зараз перед нами цікавий експериментальний матеріал, який показує, що ці «свободи» можуть бути обмежені майже так само, а в деяких аспектах навіть більше, ніж того, ймовірно, вимагають соціалістичні уряди за нормальних умов. Свобода приватних інвестицій за умов сучасного оподаткування втратила кращу частину свого значення у будь-якому випадку; крім того, ми бачили, як інвестиції — хоч би що ми як індивіди думали про результати — можна переносити з приватної сфери до державної. Свобода споживчого вибору в соціалістичній спільноті, що працює за нормальних умов, може бути набагато більшою, ніж є зараз; до того ж ми бачимо, що податливість уподобань більша, ніж звичайно гадають спостерігачі, бо люди не такою мірою обурюються обмеженнями, щоб чинити активний опір, навіть коли не кожен переконаний у конечності запроваджених обмежень. Так само і обмеження щодо вибору професій за нормальних умов аж ніяк не означають «примусу», за винятком відносно невеликої кількості випадків, надто якщо список дозволених виборів буде розумно поєднано із списком диференційованих винагород; ми бачимо, що люди, правильно поставлені у такі умови, які спонукують погодитись з урядовими «вказівками», не переймаються ними.

Дозвольте мені повторити ще раз, хоча потреби в цьому ніби й нема: це висновки з фактів, які можна цілком довести, і вони ні в якому разі не є виявом моїх особистих уподобань. Сам я віддаю перевагу іншим культурним предметам.

4. Як вже сказано, критика економічної політики лейбористського уряду спрямована головню проти його керівництва «процесом реорганізації за умов стримуваної інфляції». Уряд та бюрократія і справді постачили чимало зброї своїм опонентам, видавши зливу докладних інструкцій про припустимі розміри голівок зеленої цибулі та подібні до цього речі, непродуманих адміністративних розпоряджень і офіційних заяв, які легко підняти на глузи. Вони придушили чимало ініціатив, підприємницьких і не тільки, що могли б поліпшити економічне становище країни. Але вони спромоглися також уникнути післявоєнної реорганізації через катастрофу, провели робітничий клас крізь критичні роки, забезпечили зайнятість і зростання реальних прибутків. І, якщо це має бути єдина визнана мета економічної політики, — здається, такої думки дотримується більшість економістів, то можливо говорити про успіх, натомість з кількох інших позицій можна було б говорити про невдачу. Слід додати, що всього цього досягнуто не, як могло б статися, нехтуючи майбутнє: великі суми державних інвестицій, може, й відкриті для критики з приводу окремих інвестиційних програм, але факт зостається фактом: потребу оновлення національної економіки не проігноровано, попри всі протести проти надмірних інвестицій, висловлювані багатьма людьми, серед них і кількома відомими економістами. Проте нас цікавить лиш одне питання. Ось воно: як вплине на прогноз нашого дослідження — соціалізм проти капіталізму — поступове зникнення протягом дії плану Маршалла негативних рис ситуації? Або, іншими словами, оскільки розв'язок, який полягав би в можливості утвердження справжнього соціалізму, вочевидь не належить до реальної політики і оскільки внаслідок цього слід шукати розв'язку в протилежному напрямі, то чи затримається в Англії і взагалі будь-де, соціалізм у своєму розвитку і чи знову відродиться система приватного підприємництва?

Я не думаю, що на це запитання дуже важко відповісти. Якщо не буде ще однієї війни, станеться затримка, проте несерйозна й ненадовго. Приватне підприємництво відвоює частину втрачених позицій, але не дуже велику. По суті, соціальна ситуація зостанеться такою, якою вона є тепер, імовірність, що з приватного підприємництва достатньою мірою познімають кайдани, аби воно могло діяти відповідно до властивих йому спроможностей, дуже мала. Міркування, що доводять до такого висновку, викладені в двох останніх

частинах цієї передмови. Вони стосуються тільки Англії. Як має бути очевидним, діагноз і прогноз для Сполучених Штатів зовсім інші. Святоблिवе прагнення, яке, здається, живить дехто з європейських економістів, а саме: нібито в цій останній країні станеться грандіозний крах — не криза реорганізації — і цей крах означатиме *coup de grâse* капіталізму, навряд чи справдиться, хоч би якої шкоди заподіяли американські політики незмірним можливостям, що безперечно маячать у недалекому майбутньому.

5. Серед негативних рис англійської ситуації я не згадав нормування і докладної регламентації поведінки як споживачів, так і виробників. Вони є лише засобом придушення наслідків інфляції і щезнуть, тільки-но відслуживши своїй меті; певною мірою вони вже щезають. Але сам стан стримуваної інфляції — наслідок набагато більших труднощів і, якби не це, з ним було б легко боротися з допомогою добре відомих традиційних засобів, як-от створення бюджетного надлишку, покріпленого особливим оподаткуванням, аби зменшити масу надмірної купівельної спроможності, і вибір підходящої кредитної політики. Цих заходів тепер і справді вживають — не без успіху, — хоча за даних обставин вони не дадуть максимального ефекту, оскільки не можна створити хоч трохи великого надлишку, поки субсидії на продукти харчування зостаються на нинішньому рівні: адже можливості оподаткування, тією мірою, якою це стосується категорій громадян із найвищими прибутками, виснажені — в Англії більше немає людей, що зоставалися б «багатими після сплати податків», — а висока процентна ставка зіткнулася з нібито нездоланим опором. Але основні труднощі — це надмірне споживання, тобто реальна зарплата плюс реальна вартість соціального забезпечення, з одного боку, несумісні з іншими чинниками англійської економіки на теперішньому рівні її продуктивності, а з другого боку, є перешкодами, які не дають їй піднятися на вищий рівень. Здебільшого проблему формулюють в іншій і не такій прикрій манері. Кажуть, ніби єдиною негативною рисою в характері економічної ситуації в Англії є її міжнародний платіжний баланс, отож метою, якої потрібно досягти протягом дії плану Маршалла, є перевага експорту над імпортом, що знов уведе Англію до світової економіки і забезпечить повну взаємоконвертованість фунта і долара. Такий спосіб формулювання проблеми не є хибним. Помилка полягає в гадці, ніби він указує на діагноз, відмінний від

нашого. Адже щоб досягти цієї мети й зостатись на тій вершині без чи то закордонної допомоги, чи то внутрішнього тиску, потрібно нормалізувати внутрішню ситуацію в Англії; аби зрозуміти це, досить трохи поміркувати і мати елементарні економічні знання. Певних результатів можна і справді досягти більш-менш меркантилістською експлуатацією сильних позицій у міжнародному становищі Англії і регламентацією імпорту та експорту. Нарешті, коли до мети буде вже недалеко, девальвація фунта допоможе ступити останні кроки. Але головною передумовою тривалого успіху є організація економічного процесу в Англії таким чином, щоб не тільки зросло виробництво товарів для внутрішнього споживання, а також товарів і послуг для оплати імпорту, а й з'явився справжній чистий надлишок для інвестицій усередині країни і за кордоном. Цього не можна досягти без тимчасового зменшення споживання і постійного збільшення виробництва; своєю чергою цих цілей не можна досягнути без непопулярного зменшення державних витрат і ще непопулярнішого зсуву тягаря податків.

6. Обмірковуючи практичне застосування цих тез, читач без великих труднощів усвідомить грандіозність пов'язаної з ними політичної проблеми. Хоч би до чого прагнути, мети потрібно буде досягати тяжким маневруванням у безлічі пунктів. Видається розумним сподіватися, що успіх ніколи не перевершить абсолютного мінімуму, бо за наявного стану речей кожен порух інтерпретуватиметься як невинагороджена жертва якихось законних майнових інтересів робітничого класу. Проте абсолютних мінімумів не досить, аби відбудувати вільнопідприємницьке суспільство і дозволити йому показати все, на що воно спроможне. Якщо це твердження потребує доказів, то, гадаю, досвід 1920-х рр. дасть їх доволі. Отже, соціальні тенденції навряд чи уриватимуться. Цілком може трапитись, що не тільки за консервативного, а навіть за лейбористського уряду може виникнути простір для розвитку вільного підприємництва. Якщо він узагалі виникне, це станеться радше внаслідок алогічного зв'язку соціалістичної політики з повоєнними злигоднями, ніж унаслідок відрази, логічно обґрунтованої чи ні, до самої соціалістичної політики.

Кембрідж, Массачусетс.

Квітень 1949 р.

МАРШ ДО СОЦІАЛІЗМУ¹

Аби зменшити небезпеку непорозумінь, завжди притаманну дискусіям на такі теми, як-от тема нашого засідання, я хочу передусім пояснити кілька попередніх питань, перше ніж приступити до теми, яка полягає у впливові теперішнього стану інфляційного тиску на економічне майбутнє Сполучених Штатів.

1. У цій статті я визначаю (централістський) соціалізм як таку організацію суспільства, коли засоби виробництва контрольовані, а постанови про те, як і що виробляти та кому що давати, ухвалює державний орган, а не фірми, що мають або приватних власників, або приватних управителів. Отже, все те, щб ми розуміємо під маршем до соціалізму, — це перехід економічних справ народу з приватної сфери до державної. Зауважте, що, хоч і соціалісти, і антисоціалісти мають, звичайно, власні думки про це питання, дуже важко уявити собі соціалістичне суспільство в такому розумінні без величезного бюрократичного апарату, що керує процесами виробництва та розподілу і своєю чергою може або не може бути контрольований такими органами політичної демократії, як ті, що ми їх маємо сьогодні, — парламентом або конгресом і групою політиків, становище яких залежить від результатів конкурентної боротьби голосів виборців. Отже, марш до соціалізму можна порівняти з завоюванням приватної промисловості та торгівлі державою. Нібито парадокс, який полягає в тому, що точнісінько цей самий процес класики соціалістичної теорії описали як «відмирання держави», легко розв'язати, якщо зважити на марксистську теорію врядування. Далі зауважте, що соціалізм не заперечує децентралізованої ухвали постанов в адміністративному розумінні — так само як централізоване керівництво армією не відбирає всієї ініціативи в командирів підрозді-

¹ Йозеф Шумпетер прочитав свою промову «Марш до соціалізму» перед Американським економічним товариством у Нью-Йорці 30 грудня 1949 р. з нотаток, а не з підготовленого рукопису. Він писав ті нотатки для «Proceedings» і майже закінчив їх за день до своєї смерті. Шумпетер сподівався дописати статтю наступного дня (8 січня 1950 р.) перед від'їздом до Чикаго для читання лекцій у фонді Волгріна. Ця стаття — лише перший ескіз, проте автор охайно написав її власноруч, як і всі свої твори; він уже не мав можливості щось підправити або написати висновок. Коректорська правка, що здебільшого полягає у вставці розділових знаків або випадково пропущених слів, зведена до мінімуму. Коротенький висновок з нотаток і з пам'яті написала дружина пана Шумпетера.

лів. І, нарешті, зауважте, що соціалізм у нашому розумінні не конче — тобто внаслідок логічної необхідності — відкидає використання конкурентного механізму, як ми бачили, приміром, з проекту Ланге—Лернера. Свобода споживчого вибору і свобода вибору професій у соціалістичному суспільстві може обмежуватись, хоча доконечної потреби в цьому нема.

2. Я не захищаю соціалізм. Не маю я й наміру дискутувати про його бажаність чи небажаність, хоч би що це могло означати. Проте набагато важливіше з'ясувати, що я не «пророчу», не провіщаю його. Будь-яке передбачення — це ненаукове пророцтво, що намагається зробити більше, ніж поставити діагноз спостережуваним тенденціям і сформулювати, які можуть бути наслідки, якщо ці тенденції розвиватимуться згідно з власною логікою. Сама по собі така робота не означає прогнозу або передбачення, бо чинники, зовнішні щодо обраного поля спостережень, можуть утруднитись і перешкодити такому розвиткові; бо при феноменах, таких далеких, як далекі соціальні феномени, від затишної ситуації, що її щастить спостерігати астрономам, спостережувані тенденції, навіть якщо їм ніщо не перешкоджає розвиватися, можуть бути сумісними з більш ніж одним результатом; бо наявні тенденції, зіткнувшись з опором, можуть не спромогтись закінчити свій розвиток і кінець кінцем «пристати» десь на півдорозі. Проілюструймо ж ці твердження пункт за пунктом.

По-перше, жоден компетентний — і, звичайно, досить безсторонній — спостерігач Росії століпінської доби взагалі не міг діагностувати наявність тенденції до чогось схожого на ленінську систему або, фактично, до будь-чого іншого, крім швидкого економічного розвитку і сповільненого пристосування інституцій до наслідків того розвитку. Але сталася війна й подальший військовий і урядовий крах, що призвів до більшовицького режиму, і ніякі масиви ненаукового детермінізму не зарадять супроти цього факту. По-друге, задля стислості я веду мову лише про централістський соціалізм, бо він посідає почесне місце в дискусії. Але не слід нехтувати і інші можливості. Знайомі факти з нашого власного профспілкового досвіду підказують, що не слід цілковито відкидати розвитку до якихось форм цехового соціалізму. Інші відомі факти підказують, що спостережувані тенденції, або деякі з них, можуть бути сумісними з фор-

мами соціальної перебудови, які взагалі не є соціалістичними, принаймні в тому розумінні, якого ми дотримуємось у цій статті. Наприклад, перебудова суспільства за принципами енцикліки «*Quadragesimo anno*», хоча, мабуть, можлива лише в католицьких суспільствах або в суспільствах, де становище католицької партії досить сильне, безперечно становить альтернативу соціалізму, яка не передбачає «всемогутньої держави». По-третє, більшість спостережуваних тенденцій будь-якого роду не доходить до цілковитого завершення. Наприклад, соціалістичний режим у нашій країні був би й справді сміливим, якби надумав хоч коли-небудь зачепити субсидовану незалежність фермера. Бюрократії може виявитись не під силу завоювати навіть позиції «дрібного бізнесмена», так що великі прошарки населення будуть більш-менш охоплені лише з допомогою компромісних заходів.

Проте ще важливіше дещо інше. Поки нагляд за економікою переходитиме з приватної сфери до державної, чимало спонук, які сприяють цьому переходові, цілком або почасти задовольняються, тож тенденція може втратити силу. Дехто з економістів додасть, що будь-який поступовий перехід до планової централізованої економіки створює можливості для розвитку несприятливих явищ, які можуть діяти як гальмо. Я не маю часу пояснювати причини, чому я не дуже високо оцінюю згадані можливості і чому зокрема результати, які видаються несприятливими досить впливовим групам, імовірно не стримуватимуть, а прискорюватимуть дальший розвиток,— отже, засобом від безуспішної соціалізації, що мов сам постає перед нами, буде не менша, а більша соціалізація. Для нашої мети важливо відзначити, що більшість аргументів, сформульованих, аби дійти результату, сприятливого для виживання приватнопідприємницької економіки, насправді не заперечують існування тенденції до соціалізму в нашому розумінні, проте заперечують, що він само собою цілковито розвинеться. Оскільки ніхто не може відкинути цієї можливості, існує небезпека, що суперечка обернеться на битву слів, надто в Сполучених Штатах, де самі слова важать так надзвичайно багато, де слово «соціалізм» непопулярне, крім кількох відносно нечисленних груп, і де чимало людей, що люблять річ і водночас не люблять слово, воліють замінити його іншим, наприклад, словом

«лібералізм»². Отже, здається, виникає потреба вдатись до невеликої спроби класифікації.

3. Причини вірити, що капіталістичний лад іде до самознищення, а централістський соціалізм — з характеристиками, згаданими вище — є, либонь, немов його спадкоємцем, я вже пояснював десь-інде. Приблизно і коротко ці причини можна зібрати в чотири групи. По-перше, сам успіх підприємницького класу в розвитку продуктивних сил нашої країни і сам факт, що цей успіх створив новий життєвий рівень для всіх класів, парадоксально підкопав соціальні та політичні позиції того самого підприємницького класу, чия економічна функція, хоч іще не відмерла, має тенденцію до відмирання і піддається бюрократизації. По-друге, капіталістична діяльність, будучи по суті «розумною», прагне поширити раціональні розумові звички і зруйнувати ту відданість і ті звички супер-і субординації, які все-таки важливі для ефективної роботи сформованого керівництва виробничого підприємства: жодна соціальна система не може функціонувати, спираючись тільки на мережу вільних контактів між (юридично) рівними договірними сторонами, коли кожен нібито керується не чим іншим, як лише власними (найближчими) утилітарними цілями. По-третє, концентрація підприємницького класу на завданнях підприємства й контори призвела до створення політичної системи і класу інтелігенції, структура та інтереси якого, розвиваючись, набувають спершу чуття незалежності від інтересів великого бізнесу, а кінець кінцем і ворожості до них. Клас підприємців стає дедалі нездатнішим боронитися супроти наскоків, що в найближчій перспективі дуже вигідні для всіх інших класів. По-четверте, внаслідок усього цього система вартостей капіталістичного суспільства, хоча причинно й пов'язана з його економічним успіхом, утрачає свою владу не тільки над громадською думкою, а й над самою «капіталістичною» верствою. Небагато часу, проте більше, ніж маю я, було б потрібно, аби показати, як з цього погляду можна пояснити сучасні кампанії за соціальне забезпечення, рівність і регулювання (економічну інженерію).

---

² З очевидних причин це ще більше стосується терміна «комунізм», що його, попри російський специфічний підхід, слід уживати як синонім «соціалізму».

Найкращий метод переконатись, як далеко зайшов процес розпаду капіталістичного суспільства, — це спостерігати той ступінь визнання окремих виявів цього розпаду, з якими вже змирились як сам підприємницький клас, так і значне число економістів, що гадають, ніби вони в опозиції до (стовідсоткового) соціалізму і мають звичай заперечувати існування будь-якої тенденції до нього. Якщо говорити про останніх, то вони приймають не тільки безперечно, а й схвально: 1) різні стабілізаційні політики, що мають запобігти спадам або принаймні кризам, тобто забезпечать велику участь держави в керівництві підприємницькою сферою, навіть якщо не запровадять принцип повної зайнятості; 2) «бажання більшої рівності прибутків», рідко зазначаючи, як близько вони ладні підійти до абсолютної рівності, і в зв'язку з цим до оподаткування, що відповідало б принципу перерозподілу багатств; 3) багатий вибір регулятивних заходів, у царині цін часто раціонально пояснюваний антимонопольними гаслами; 4) державний контроль — із широким діапазоном варіацій — над ринком праці і грошовим ринком; 5) безмежне поширення сфери потреб, що їх тепер або згодом мають задовольняти державні підприємства, чи то задурно, чи то за якимось адресним принципом; 6) і, звичайно, всі форми законодавчого соціального забезпечення. Я гадаю, що є такі захмарні висоти, де можуть зібратись економісти, які засудять усе або більшість із названого. Але ці прокляті навіть іще не спровокували атаки.

Ви цілковито не зрозуміли б мого аргументу, якби гадали, що я «не схвалюю» або прагну розкритикувати будь-яку з названих політик. Не належу я і до тих, що всі ці політики або частину їх називають «соціалістичними». Деякі з цих заходів ще у XVIII ст. заходилися запроваджувати консервативні або навіть аристократичні державці; інші потрапили до програм консервативних партій, і ті обстоювали їх задовго до «нового курсу». Я лише прагну наголосити на факті, що ми давно вже відійшли від принципу потурання капіталізові, а також на наступному факті, що, отже, капіталістичні інституції можна, впливаючи на умови діяльності приватного підприємництва, розвивати і регулювати таким способом, що він дуже неістотно відрізнятиметься від справжнього соціалістичного планування. Я знаю, що економісти, звісно, наголошуватимуть на відмінностях, які,

на їхню думку, зберігатимуться. Не всі вони дійдуть згоди, де саме, ближче чи далі, станеться та зупинка на півдорозі, але всі вони усвідомлюють те, чого не спромігся усвідомити Маркс: з одного боку, величезні виробничі можливості капіталістичної машини, які обіцяють безмежно високий життєвий рівень мас, доповнений безкоштовними послугами без повної «експропріації експропріаторів»; з другого боку, ступеня, до якого капіталістичні інтереси справді можна експропріювати, не спричинившись до зупинки економічної машини, і ступеня, до якого можна примушувати цю машину працювати на робітничі інтереси. Відкривши можливість формування *лейбористського капіталізму*, вони дійшли висновку, що *такий* капіталізм може існувати невизначено довго принаймні за певних сприятливих обставин. Це й справді може бути так, проте аж ніяк не означає заперечення моєї тези. Капіталізм не просто означає, що хатня господиня може впливати на виробництво своїм вибором між квасолею і горохом, або що підліток може вибрати, де він бажає працювати — на заводі чи на фермі, або що управителі промислових підприємств мають певний вибір, постановляючи, що і як виробляти; капіталізм — це система вартостей, ставлення до життя, цивілізація — цивілізація нерівності та родинного багатства. Однак ця цивілізація швидко йде у безвість: радіймо або плачмо — що кому більше до вподоби — з цього приводу, тільки не заплющуймо на те очі.

Зостається, проте, одна важлива проблема. Всі діагнози, прихильні до утвердження лейборизму, великою мірою спираються на екстраполяції теперішнього грандіозного розвитку продуктивних сил суспільства. Та в цьому факті є й елементи, що породжують сумніви. Минулі досягнення — це досягнення більш-менш нескучного капіталізму. Їх не можна визнати, не розваживши, що й лейборизм не повинен утискати капіталізм. Нема чого погоджуватись із стагнаціоністською тезою в її теперішньому вигляді, аби непокоїтись думкою, що ця теза може кінець кінцем виявитися правдивою, якщо приватнопідприємницьку систему *постійно* обтяжуватимуть і «регулюватимуть» понад усі межі її міцності. В такому разі справді соціалістичний розв'язок навіть ворогам соціалізму зможе видатись меншим злом.

II

Перетворення одного соціального устрою на інший — це неперервний процес, але сам по собі він дуже повільний. Спостерігачеві, що вивчає невеликий період «спокійного» часу, цілком може здатися, що аналізований ним суспільний лад узагалі не змінюється. Крім того, процес часто немов зупиняється, і ці затримки, якщо їх розглядати ізольовано, можуть указати спостерігачеві на існування протилежної тенденції. Але іноді ми спостерігаємо також прискорення, і однією з їхніх найочевидніших причин є великі війни. В минулому переможні війни підвищували престиж панівної верстви і зміцнювали інституційну структуру, з якою була пов'язана та верства. За сучасних обставин такого вже нема. Перша світова війна мало вплинула на ситуацію в Сполучених Штатах, бо була ані досить виснажлива, ані досить тривала, щоб справити сталий вплив. Та в Європі сталось інакше. В переможених країнах, де соціальний устрій узявся вогнем, латентна тенденція до соціалістичної перебудови виявила своє існування і виринула на поверхню, на якийсь час змівши все перед собою. Але ще важливіше те, що подібне до цього сталося, хоча, звісно, в значно меншому вимірі, й у переможних країнах. У Франції буржуазна республіка вже не функціонувала так, як функціонувала до 1914 р. В Англії Лейбористська партія, яка, правда, ще не стала соціалістичною, але перебувала під впливом соціалістичного крила, досягла якщо не реальної влади, то принаймні посад. В обох цих країнах ставлення політичних сил до приватнопідприємницької системи мало-помалу зазнало фундаментальних змін.

Якщо визнати, що тенденція руху до соціалістичної мети існувала й раніше, все стає зрозумілим. Хоча голоси, які закликали до дальшого провадження політики, встановленої протягом років воєнної економіки, не здобули великого відгуку, а громадське обурення регуляцією воєнних років на якийсь час зупинило подальший поступ у тому самому напрямі, повернення до довоєнної політики виявилось цілком неможливим навіть там, де його намагалися здійснити. Це з разючою переконливістю потвердила політика Англії щодо золота і її кінцева невдача: у світі, що вже перестав бути світом вільного підприємництва, золотий стандарт — непокірна дитина, яка всякчас говорила прикру правду, — відмовився працювати.

Світова криза і друга світова війна стали додатковими «прискорювачами» і цього разу вони заявили про себе і в Сполучених Штатах. Вони створили ситуації, що їх, здавалося, — невідомо, слушно чи хибно, — неможливо поправити з допомогою засобів, які спали б на думку людям доби вільного підприємництва. Сам підприємницький клас, злякавшись «перебудови», якої могло б вимагати застосування тих засобів, погодився — звісно, весь час ремствуєючи — з новими механізмами регуляції, які мали запобігти рецидивам пережитого в 1929—1933 рр., а згодом і з іншими, що мали запобігти повоєнним кризам, як-от криза 1921 р. Підприємницький клас чималого навчився і ще від більшого відучився протягом останньої чверті сторіччя. Отже, він погодився з новим фінансовим тягарем, дрібка якого видавалася б йому нестерпною п'ятдесят років тому, — до речі, такі самі почуття мали б і всі провідні економісти того часу. Немає ніякого значення, погоджується підприємницький клас із цією новою ситуацією чи ні. Сили самого робітничого класу майже досить — і цілком досить у союзі з іншими групами, що фактично, а не на словах відмовились визнавати систему вартостей економіки, основаної на приватній вигоді, — щоб запобігти будь-якому відступові, що виходить за межі принагідного притирання гострих країв.

Дозвольте мені повторити: я й на хвилину не припускаю, що якась проста «подія», навіть події такої ваги, як «загальні війни», або політичні ситуації, породжені ними, або будь-які настрої і почуття, що сформувалися в індивідів чи груп із приводу тих ситуацій, визначають далекобіжні контури соціальної історії, — те роблять значно глибші сили. Але я вважаю, що такі події і ситуації, створені ними, можуть усувати перешкоди зі шляху найголовніших тенденцій, перешкоди, які в іншому разі уповільнювали б ходу соціальної еволюції. Зауважте, що для серйозного соціаліста таке твердження не конче стає причиною вітати такі події. Якщо їх не буде, еволюція до соціалізму відбуватиметься повільніше, зате рівномірніше. Навряд чи виникатимуть затримки або надзвичайні ситуації, що їх важко направити. Буде кращою координація розвитку різних секторів національного життя. Адже як для належного функціонування демократичного уряду потрібне існування діяльної опозиції, так і для утримання швидкості соціальних змін у безпечних

межах може виявитись потрібним існування економічних сил, які опираються тим змінам.

Нині одним з наймогутніших чинників, що працюють на прискорення, є інфляція. Коли так багато авторитетів доводить нам, що ніщо так не підкопує структури суспільства, як інфляція, навряд чи є потреба зупинитися на цьому твердженні. Якщо ми погоджуємось із ним, то зі щойно сказаного мною випливає, що, оцінюючи з усіх можливих позицій, окрім хіба позиції безвідповідального революціонера, найважливіше повоєнне завдання полягає в такій перебудові економічного процесу країни, яка не дасть йому далі породжувати інфляцію. Та водночас ясно, що це вкрай тяжке завдання — у світі, де кожен боїться найближчих наслідків такої політики і де декотрі з доконечних заходів — надто підвищення багатьох раніше контрольованих цін без підвищення ставок заробітної плати — взагалі не є «політично можливими»³. Курс, на який вочевидь було потрібно ставати і на який справді стали після 1945 р. — серед взаємних обвинувачень, проте і з чималою часткою взаєморозуміння — мав пом'якшити перехідні труднощі з допомогою дози контрольованої інфляції в мирні часи, яка мала стати ефективнішою внаслідок підтримки високого рівня витрат на військові потреби і на політичну допомогу європейським країнам. Усі ці заходи здебільшого служили своїй меті і, як стало очевидно більшості людей, а проте не всім економістам, уже не за горами був період потужного економічного розвитку, що призвів би до великої потреби в інвестиціях, на якийсь час замаячила аж ніяк не безпідставна надія, що пощастить уникнути найбільших заворушень і економіка Сполучених Штатів зростатиме разом із повільним підвищенням рівня цін, — і те саме, як не станеться ще однієї світової війни, може відбутись і в решті світу.

Але віддавшись таким міркуванням, ми не врахували лиховісного факту. При високому рівні зайнятості (нам здається, що гасло повної зайнятості буде кінець кінцем відкинуте), чи то «природному», чи то породженому політикою максимальної зайнятості, вимоги підвищення зарплати та інші вимоги, які збільшують грошову вартість найманої

---

³ Альтернативний курс, зниження і цін, і зарплат, не тільки ще менш «політично можливий», — його набагато важче запровадити, не призвівши до тяжкої економічної кризи.

праці, стануть як неминучими, так і інфляційними. Вони стануть неминучими, бо високий рівень зайнятості усуне єдину причину, що не давала підвищити зарплату. І стануть інфляційними, бо при високому використанні ресурсів банківські позички і перегляд цін у бік підвищення будуть напрощуд легким методом задовольнити їх. Хоча досі переговори провадяться з окремими профспілками, рух насправді набув загального поширення, і ми дрейфуюмо до кейнсіанської ситуації, коли ставки заробітної плати вже впливають не на виробництво й зайнятість, а лише на вартість грошової одиниці. З такими профспілковими лідерами і з таким урядом, як у нас, нема вже ніякого способу зупинити цей механізм, що — крім винятків, зумовлених особним становищем окремих фірм, — означає багаторічний інфляційний тиск. Дедалі більші вимоги до міністерства фінансів та наші суперпрогресивні методи оподаткування, звичайно, ще дужче погіршують ситуацію, але не вони її створили.

Певне, нема потреби пояснювати, що раптові падіння цін — ті, які вже були і які ще будуть, — нічого не можуть удіяти супроти інфляційного тиску. Навіть якщо не брати до уваги повоєнних змін сільськогосподарчих цін та інших самоочевидних випадків, такі падіння цін притаманні кожному інфляційному процесові, і це можна чудово проілюструвати на прикладі німецької інфляції, що сталася після першої світової війни. Люди, що «піймалися на гачок», потім галасують про дефляцію, і те саме чинять ті наші колеги-економісти, яким треба виправдовуватися за свої дефляційні прогнози і які, хай там що, здається, нездатні передбачити щось інше, крім дефляції. Але ж це комплімент, тим більше щирий, що незумисний, виробничим спроможностям американської промисловості: якщо взагалі ще можливо сперечатися, що загрожує нашому суспільству: інфляція чи дефляція.

III

Стан багаторічного інфляційного тиску матиме ті самі наслідки — ослаблення соціальної структури суспільства, посилення підривних тенденцій (хоч як дбайливо загорнутих у «ліберальні» фрази), — що їх кожен досвідчений економіст приписує набагато виразнішим інфляціям. Але це ще не все. Деякі із звичайних засобів поправи таких ситуа-

цій не згладжують, а навпаки, можуть навіть погіршити дану ситуацію. Мені здається, що саме цього до ладу не розуміють. Тож дозвольте з відчайдушною стислістю обговорити три типи таких засобів.

1. Найортодоксальнішим з усіх засобів стримування інфляції є вплив на загальний обсяг позичок з допомогою зміни процентної ставки або нормування кредитів і т. ін. Я, звичайно, цілком розумію, що грошові процентні ставки мають бути звільнені від стисків політики дешевих грошей, якщо треба досягти нормальності в розумінні економіки вільного підприємництва, і що для кожного, хто бажає повернутися до такої нормальності, визволення — або перебудова — вільного грошового ринку має стати пунктом найбільшої ваги. Але це не змінює факту, що обмежувальна кредитна політика за теперішніх обставин матиме наслідки, цілком відмінні від тих, яких можна було б сподіватися, спираючись на стару теорію кредитної політики. Погодившись із цим твердженням без будь-яких застережень — задля самого аргументу, — не можна не зауважити, що воно має застосовуватись у світі, у якому все надзвичайно рухливе і який не боїться того, що я можу назвати лікувальними спадами. В такому світі збільшення процентних ставок має нібито зменшити обсяг операцій, зарплати і зайнятість. Такі наслідки тепер, безперечно, не матеріалізуються, і якби вони матеріалізувались, то негайно спровокували б дії уряду, аби нейтралізувати їх. Іншими словами, кредитні обмеження матимуть тепер незначний ефект — хіба що утруднять ділову діяльність. Навіть обмеження споживчих кредитів певною мірою теж даватимуть такі наслідки, хоча дещо, звісно, тут ще можна зробити.

2. Труднощі, подібні до щойно згаданих, стають на шляху стримування інфляції з допомогою підвищення податків — не менш ортодоксального засобу, який, проте, набув популярності в сучасних економістів, що не визнають кредитних обмежень. Цілком ясно, що можна чогось досягти з допомогою підвищення податків на споживання. В інфляційній ситуації це було б навіть непоганим кейнсіанством. Та якщо підвищуватимуть податки на корпорації і податки на категорію громадян з високими прибутками, вплив на інфляційний тиск буде в кращому разі невеликий, а то й узагалі негативний. Бо якщо збережеться теперішній темп індустріального прогресу, отже, й теперішній темп старіння обладнання,

дедалі більше вдаватимуться до інфляційного банківського кредиту, аби надолужити втрати внаслідок зменшення доступних неінфляційних засобів фінансування. І навпаки, падіння темпів прогресу та старіння обладнання на якийсь час справді зменшить інфляційний тиск, але в далекосяжній перспективі збільшить його ⁴.

3. Третій господарчий спосіб полягає в прямому контролі — фіксації цін, пріоритетах тощо (також і субсидіях). Чому він такий популярний у певної частини нашої громадськості — питання, яке не повинно нас затримувати. Зокрема для бюрократії запровадження таких заходів означатиме відвоювання втраченого ґрунту; для профспілок вони означатимуть вирішальну перевагу в кампанії за завоювання статей прибутку; для ділової діяльності це означатиме втрату шляху до відступу, що відкритий для неї так довго, поки вона почасти або цілком спроможна відбивати більшість атак (навіть якщо не всі) з допомогою цінового пристосування. Або ж запровадження контролю зробить принаймні той відступ залежним від урядового дозволу, і немає підстав сподіватися, що цей дозвіл буде наданий з метою забезпечення засобів для вдосконалення виробничої машини. Іншими словами, контроль за цінами може мати такий результат, як перехід приватного підприємництва в руки державної влади, тобто широкий крок до цілковито планованої економіки.

[На цьому місці Йозеф Шумпетер припинив писати свої нотатки. Ті, хто чув промову, пам'ятають, що в кінці залишалось вже небагато часу і промовець дуже стисло підсумував, повернувшись до своїх вступних зауважень, значення за наявних політичних обставин теперішнього стану інфляційного тиску для економічного майбутнього Сполучених Штатів. Деякі питання, порушені з «відчайдушною стислістю», можна знайти в другому американському виданні або в третьому англійському виданні праці «Капіталізм,

⁴ Мені зовсім неважко зрозуміти, чому цей аргумент не вражає наших приятелів-радикалів. Але я признаюсь, що мені важко зрозуміти позицію кількох видатних економістів, як у нашій країні, так і в Англії, які вище всяких підозр, ніби вони вітали б неспроможність нашої індустріальної машини успішно працювати, і які, проте, занесли зменшення промислових інвестицій до списку прийнятних засобів протидії інфляції. До речі, слід зауважити, що думка декого з затятих консерваторів, ніби високе і високопрогресивне оподаткування може збільшувати, а зменшення (у слухних пунктах) податків — зменшувати інфляційні небезпеки, не конче заслуговує всіх тих глузів, які їй звичайно дістаються.

соціалізм і демократія» та в статті «Інфляцію ще не пізно зупинити», яка з'явилася в часописі «Nation's Business» у червні 1948 р.

Дальші уступи реконструйовані з пам'яті і з нотаток, використаних для промови].

Я не претендую на пророцтво; я лише визнаю факти і визначаю тенденції, що на них указують ті факти.

Багаторічний інфляційний тиск може відіграти важливу роль в остаточному завоюванні бюрократією системи приватного підприємництва — в тертях та безвихідних ситуаціях, що виникатимуть при цьому, звинуватять приватне підприємництво, і їх використають як аргументи для дальших обмежень і регуляцій. Я не стверджую, ніби якась група провадить цей курс із свідомою метою, але мета ніколи не буває цілком свідомою. Може постати ситуація, коли більшість людей розглядатиме повне планування як найменше з можливих лих. Вони, звичайно, не називатимуть це соціалізмом чи комунізмом і, напевне, зроблять деякі винятки для фермера, дрібних крамарів і дрібних виробників; за таких обставин капіталізм (система вільного підприємництва) як система вартостей, спосіб життя і цивілізація може стати непотребом.

Я не наважуюся стверджувати, чи буде готовий до такого випробування американський геній масового виробництва, на чий минулі досягнення спирається весь оптимізм капіталістичного способу життя; не наважуюсь я і стверджувати, що політику, яка призведе до такої ситуації, можна відвернути.

Маркс помилився у своєму визначенні способу, за яким капіталістичне суспільство зазнає краху; він не помилився, передбачивши, що його кінець кінцем спіткає крах. Стагнаціоністи помиляються у своєму діагнозі причин, чому капіталістичний процес приречений на стагнацію, проте може виявитись, що вони мали слушність, передбачивши, що він зазнає стагнації — в разі достатньої допомоги державного сектора⁵.

30 грудня 1949 р.

---

⁵ Цю статтю передруковано з дозволу Американської економічної асоціації, для часопису якої «Papers and Proceedings» (грудень 1949 р.) її написано.

ПОКАЖЧИК

- Австрійська соціалістична партія 431—433
Адлер В. 254 прим., 432
Адлер М. 73, 254 прим.
Адлер Ф. 298
Американська федерація праці 411
Анархізм 379
Англійський соціалізм при владі 452—457, 466—470
Антиінтелектуалізм, бергсоніанський 421
Антисемітизм 300
Арістотель 40 прим.
- Бабеф Г. 381
Бакунін М. 379, 420
Банк, Англійський, його націоналізація 467
Бароне Е. 217
Бауер О. 30 прим., 73
Бабель А. 426, 430, 435
Бездітність 201—202
Безробіття 95—97, 247
Бейлі С. 45 прим.
Бентам І. 268, 270, 324 прим.
Берк Е. 351, 361, 365
Берлеш 423
Бернс А. Ф. 88 прим.
Бернштейн Е. 27, 430—431, 437 прим.
Більшовики 406
Бісмарк, князь 425
Блан Л. 381
Бланкістська партія 417
Борткевич Л. 49 прим.
Бюрократія, проблема Б. 257—260, 363—364
- Вальрас Л. 104 прим.
Вартість, марксистська теорія В. 41—43
Вебер М. 25, 49
Веймарська республіка 360
Великий бізнес і життєвий рівень 109
Веллінгтон, герцог 189
Виробнича демократія 372
Виробничий облік при соціалізмі 221—223
- Віденський Інтернаціонал 442
Візер Ф. 218 прим.
- Віксель К. 104, 146
Вікторіанські ідеали 201
Вільгельм II 423, 425 прим.
Вільний доступ 138
Вінчі Л. 162, 164
Влада 264
Влада народу 307
Власність, зникнення В. 182—183, 203
Воля народу 307, 309, 310—311, 314—315
Вольтер Ф. 192, 303 прим.
Врангеля похід 446 прим.
Вундт В. 170 прим.
- Галліканство 176 прим.
Гамбурзький конгрес 442
Гегельянство 23
Гед Ж. 417, 434, 436
Герменс Ф. А. 338
Гетерогенність цілей 170 прим.
Геттисберзьке звернення 330 прим.
Гільфердінг Р. 64—65, 73, 82
Гладстон В. Ю. 165, 342, 344 прим.
Гобіно, граф 29
Гонкури Е. та Ж. 165
Готська програма 395
Гюїсманс Ш. 441
- Дебс Ю. В. 414
Де Леон Д. 413, 415
Демократична федерація 399
Демократія: і соціалістичні групи 295—299; труднощі визначення 302—307; безпосередня Д. 305—306; правові теорії Д. 307; класична доктрина Д. 310—314; визначення Д. 334; і марнування енергії 354—356, 366—367; умови успіху Д. 359; Д. за соціалістичного ладу 367—375; буржуазна Д. 367—370
- Денкіна похід 446 прим.
Джеймс В. 324 прим.
Диктатура 366—367; Д. пролетаріату 293
Динаміка 136
Дисципліна 263—274
Дізраелі Б. 341
Ділової діяльності стратегія 116—117
Дім, занепад Д. 202—204
Добб М. 60 прим.

- Додаткова вартість 45—46, 471
 Докерський страйк 1889 р. 396 прим.
 Дромар Г. 159
 Друга світова війна, її наслідки 465—503
 Другий Інтернаціонал 433—435
 Дюркгейм Е. 29
- Еволюція до соціалізму 82
 Еджуорт Ф. І. 135
 Економічна інтерпретація історії 24—29
 Економічний добробут 239—242
 Економія 263—264
 «Екси» 408 прим.
 Експлуатація 38—39, 44—47
 Експропріація, теорія Е. 53, 59
 Екстраполяція 98
 Електорат, роль Е. 350—351
 Енгельс Ф. 25, 48 прим., 55, 60—61 прим., 63 прим., 84, 384, 429
 Ерфуртська програма 395, 443 прим.
 Етичний імперіалізм 462
 Ефективність економічна, визначення 237—239
- Жорес Ж. 417—418
 Жюглар К. 63
- Загальне добро 310—311, 330
 Загальний страйк 1926 р. 454 прим.
 Закон про суперечки з профспілками 396
 залізний закон зарплат 46
 Заощадження та інвестиції 488—490
 Захисна верства 175—180
 Зникнення інвестиційної можливості, теорія З.і.м. 145—158
 Зомбарт В. 34 прим.
 Зрілість 276—278
 Зубожіння 38—39, 54—56
- Імперіалізм, марксистська теорія І. 73—79
 Інвестицій гарантування 116—117, 126—129
 Інвестиційні можливості: і насиченість 148; і падіння народжуваності 148—151; і нові землі 151—153; і технологічний прогрес 153
 Індустріальні робітники світу 413, 415
 Інтелекція: соціологія І. 187—199; визначення І. 187—188; рання історія І. 189—191; безробіття та безробітнюваність І. 196; вплив І. 197—200
- Кабінет 335, 345
 Кабінет міністрів 335
 Кан Р. Ф. 136 прим.
 Капітал, органічна структура К. 44; Марксове визначення К. 68
 Капіталізм: функціонування К. 87—97; еволюційна природа К. 110; К. та урядові дії 142; К. і золото 142; К. і приріст населення 143; і нові країни 143—144; і технічний прогрес 144—145; класична теорія К. 100—103
 Капіталоощадні новації 156
 Катастрофа капіталізму див. Zusammenbruchtheorie
 Каутський К. 73, 234, 371, 430, 437
 Кейнс Дж. М. 146, 483 прим., 486, 491 прим.
 Кейнсіанство 479 прим., 485 прим., 489 прим.
 Кейр Гарді 396
 Кене Ф. 39
 Кіджі А. 163
 Кінтальська конференція 442 прим., 444
 Кларк Дж. Б. 104 прим.
 Кларк К. 150
 Класичні економісти 101 прим.
 Класова боротьба 29
 Кобден Р. 349
 Комісія соціалізації в Німеччині 371
 Комунізм 212, 443—449, 465, 470
 Комуністичний маніфест 21, 29, 30, 60, 74, 81, 144, 257 прим., 293, 380, 391, 460
 Кондратьєв М. Д. 93
 Конкурентне лідерство 334, 336
 Конкуренція: досконала 104—106, 135—139; недосконала 106; монополістична 107; хижацька або горлорізна 108; *modus operandi* К. 113—114
 Конституційна монархія 335
 Конт О. 158 прим.
 Континентальні конгреси 308
 Концентрація економічної влади 53—54, 181
 Крах капіталізму 83
 Кризи, Марксова теорія К. 59—64
 Кризова оощадливість 491
 Курно О. 106
- Ланге О. 218 прим.
 Лассаль Ф. 46, 386, 387, 389, 395
 Лафарг 417
 Лебон Г. 319
 Леві-Брюль Л. 158 прим.
 Лейбористська партія, Англія 453—457
 Ленін М. 213, 285, 406—408, 444—445
 Лернер А. П. 218 прим., 221 прим.
 Ліберальний соціалізм 463
 Лібкнехт В. 395
 Лібкнехт К. 284, 443 прим.
 Лок Дж. 308
 Люксембург Р. 73, 284, 429, 443 прим.
- Макдональд Р. 437, 439, 453—457
 Мальтус Т. Р. 151 прим.
 Мангейм К. 25 прим.
 Манчестеризм 423

- Маркс К. 17—85, 94, 110, 142, 146, 165 прим., 167, 174, 181, 194, 208, 213, 225 прим., 232 прим., 256, 257 прим., 275, 293—294, 376, 377, 381—383, 384—394, 450
- Марксизм, релігійний характер М. 18
- Мартов Л. 407
- Маршалл А. 104—106, 136, 146
- Матеріалістичне розуміння історії див.
Економічна інтерпретація історії
- Медіци 163 прим.
- Мейсон Е. С. 121 прим.
- Меншовики 406
- Мізес Л. 172
- Мілітаристський соціалізм 462
- Мілл Ф. К. 89 прим.
- Міль Дж. С. 40, 136, 261, 309
- Мільєранізм 419
- Міністерство виробництва 211, 373
- «Молода Англія» 395 прим.
- Монопольстична конкуренція 107
- Монопольстичні методи 115—140, X, XI
- Монополь: природа М. 130—132; теорія М. 132—133, X; короткочасна М. 134—135
- Мор Т. 378
- Мюррея законопроект 493 прим.
- Нагромадження, первісне 33; теорія Н.п. 49, 52—53
- Надбудова, психологічна 158
- Надмірні спроможності 139
- Наполеон і воля народу 317
- Населення, надлишок Н. 58
- Науковий соціалізм 22, 82
- Націоналізація, англійські можливості Н. 289—291
- Недосконала конкуренція 106
- Нееластичність цін 122—127
- Незалежна робітничка партія 396
- Неминучість соціалізму, значення Н.с. 86—87
- Неомарксистичні 56 прим., 65, 73, 79, 167, 432
- Нерівність прибутків у Росії та США 471—473
- Нероби багатії 241
- Нова економічна політика 272, 446, 448
- «Новий курс» 89, 460, 471
- Об'єднана Соціалістична партія (у Франції) 418
- Обмеження торгівлі 120
- Обсяг виробництва, показчик О.в. 88
- Оджер Дж. 392 прим.
- Олігополія 107
- Остракізм 315 прим.
- Оуен Р. 378
- Парето В. 91 прим., 163 прим., 218 прим., 319
- Парламент: правова природа П. 308; функції П. 344—345
- Пацифізм 167
- Пачолі Л. 161
- Переошадження 490
- Перехід, два типи П. 275
- Персонс В. М. 88, 88 прим.
- Перспективи соціалістичних партій 461—465
- Перший Інтернаціонал 380, 392—393
- Пігу А. К. 95 прим.
- Підприємець, функція П. 171
- Піл, сер Роберт 312, 342, 455, 457
- Плеханов Г. В. 28 прим., 406, 408 прим.
- Подвійна бухгалтерія 161
- Політична партія, природа П.п. 350—351
- Полювання на відьом 300
- Пораженство, звинувачення в П. XI
- Посадовські, граф 423
- Президент США 339 прим.
- Прем'єр-міністр 312, 338—344, 355
- Прибутки, тенденція до зменшення П. IX
- Промислова революція 93
- Пропаганда 316
- Пропорційне представництво 338
- Протекціонізм, неомарксистська теорія П. 79
- Прудон П. Ж. 379
- П'ятирічний план 1928 р. 272
- Рационалістична цивілізація 159
- Рациональне мислення, розвиток Р.М. 159
- Ревізіонізм 429—432
- Революція, марксистська 83—85, 429
- Резервна армія праці, її теорія 56—59
- Ринкове суспільство 210
- Рицарі праці 412—413
- Рібо Т. 318
- Рівність 330
- Рівновага 107
- Рікардо Д. 39, 40, 41, 42—43, 56—57, 58, 136
- Робінс Л. 233 прим.
- Робінсон Дж. 107 прим.
- Родбертус К. 33 прим., 40, 43, 60
- Родина, руйнування Р. 201—203
- Родинний мотив 205
- Родс К. 76
- Розподіл ресурсів 219
- Романтизм 310
- Російська закордонна політика 497—499
- Російський імперіалізм 465, 494—503
- Російська політика щодо робітничого класу 271—274
- Російський соціалізм до 1914 р. 402—408
- Рус К. Ф. 136

- Сапори А. 161 прим.
 Светоній 299 прим.
 Світова війна, перша, її вплив на становище соціалістичних партій 438—440
 Світова революція 462
 Свобода укладання контрактів 183
 Сей Ж. Б. 62
 Сен-Сімон А. 225 прим., 379
 Сеніор Н. В. 53
 Синдикалізм 420—422
 Сісмонді Ж. Ш. 40, 60
 Скутий капіталізм 253
 Службовці, німецькі 458
 Сміт А. 101 прим., 132
 Сорель Ж. 421—422
 Соціал-демократична партія Німеччини 297, 395, 422—433, 440—443, 457—461, 469
 Соціал-демократична партія Росії 406
 Соціалізація 277—286
 Соціалізація, німецька комісія С. 371
 Соціалізм: визначення С. 211; культурна невизначеність С. 214; чиста логіка С. 216—230; С. і режим конкуренції 230
 Соціалізм, ортодоксальний 466—470
 Соціалісти з кафедри 423
 Соціалісти-радикали 417
 Соціалістична партія, американська 414
 Соціалістичний робітничий Інтернаціонал 442
 Соціалістичні партії і перша світова війна 435—439, 449—452
 Соціальні класи, Марксова теорія С.к. 28—37
 «Спартак союз» 443 прим.
 Стагнаціоністи, теорія С. 486—494
 Сталін Й. 295, 447—448, 465, 495
 Стахановський рух 272
 Стемп, лорд 90 прим., 91 прим.
 Стефенс У. С. 413
 Стимули 260—263
 Стоун В. С. 411 прим.
- Тауссіг Ф. В. 40, 104 прим.
 Тейлор Ф. М. 218 прим.
 Тейлоризм 321
 Термідоріанство 448
 Тімберген Дж. 136
 Тіш К. 218 прим.
 Томас Н. 296
 Томпсон В. 381
 Торі-демократи 395 прим.
 Третій (Комуністичний) Інтернаціонал 442, 444—445, 447
 Троцький Л. 404 прим., 432 прим., 444
 Туган-Барановський М. 60 прим.
- Угорщина, більшовицький епізод в У. 446 прим.
 Уїлкс Дж. 192—193
 Уоллес Г. 318 прим.
 Управління регуляції цін, його політика 479, 481
 Утилітаризм 166, 169, 186, 309
 Утопічний соціалізм 82, 377—378
- Фабіанці 383, 397—401
 Феррара Ф. 136
 Філмер Р. 307 прим.
 Філософи-радикали 309
 Фішер Ірвінг 104 прим., 482 прим.
 Фольмар Г. 431, 436
 Франкфуртські резолюції 443
 Французька комуністична партія 496
 Фріш Р. 136
 Фройд З. 159, 318
 Фуггер Я. 163
 Фур'є Ш. 61 прим., 379 прим.
- Хайек Ф. 233
 Хікс Дж. Р. 136
 Християнський соціалізм 381
- Цассенхаус Г. 218 прим.
 Централістський соціалізм 211
 Центральна влада 211
 Центристська (Католицька) партія 427, 459
 Ціммервальдська конференція 442 прим., 444
- Чартизм 381
 Чемберлін Е. С. 107 прим.
- Шведський соціалізм 401—402
 Шмоллер Г. 29, 65
 Шоу Дж. Б. 189
 Штернберг Ф. 73
- Юнкери і державна служба в Німеччині 423
 Юрба, психологія Ю. 319
- Ancien régime, його соціальна структура 175
 Confédération générale du travail 421, 439
 Croce В. 394 прим.
 Délire d'interprétation 159
 De Vegh I. 471 прим.
 Haensel P. 483 прим.
 Hart A. G. 487 прим.
 «*Resum novarum*», енцикліка 427
 Verein für sozialpolitik 423
 Verelendung 38, 54—59
 Wissenssoziologie 25 прим.
 Zusammenbruchstheorie 64

Йозеф А. Шумпетер

КАПІТАЛІЗМ, СОЦІАЛІЗМ
І ДЕМОКРАТІЯ

Переклад з англійської

Редактор *Сергій Коваль*

Відповідальна за випуск *Валентина Кирилова*

Технічний редактор *Тетяна Мацапура*

Коректор *Галина Колінько*

Здано до складання 04.01.95.

Підписано до друку 11.05.95.

Формат 84x108 ¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура Таймс. Зам. 5—6

Видавництво «Основи».

252133, Київ-133, бульвар Лихачова, 5.

Київське акціонерне товариство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Шумпетер, Йозеф А.

Ш96 Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ.
В. Ружицького та П. Таращука.— К.: Основи, 1995.—
528 с.

ISBN 5-7707-7644-7

В якому напрямі еволюціонує капіталістична форма суспільства? Чи сумісний капіталізм з демократією? Відомий американський економіст намагався відповісти на ці та пов'язані з цим питання півстоліття тому, але його висновки, оригінальний стиль викладу та цікаві екскурси в минуле, безперечно, зацікавлять сучасного читача.

Ш 080200000—057 Без оголош.
95

ББК 65.02